

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE.

SZERKESZTI ÉS KIADJA

CSENGERY ANTAL.

TIZENEGYEDIK KÖTET.

A nagy kanizsai Gimnáziumé.

PEST,

EMICH GUSZTÁV A M. AKÁD. NYOMDÁSA.

1860.

2/18/82

BUDAPESTI SZEMLE

1882. ÉVI KÖZLEMÉNYEK

ÖRÖKSÉGI JÁRTALOM

1882. ÉVI KÖZLEMÉNYEK

A nagy kassai pénztárnak

Orsz. Levéltár-Könyvtára
21297/19. sz.

IRÁNYESZMÉK.

VI.

A HAZÁN KIVÜL LAKÁS.

A hazán kívül lakókon értem azokat, kik komoly ezélok nélkül rendesen egész évszakokat sőt éveket töltenek külföldön 'útazva, költve, élvezve, — ezek az úgynevezett világfiak; továbbá a kik a régibb és közelebbi időkben elegendő ok nélkül egy vagy más városba, vidékre telepedtek át, mely nekik nem természetes lak-helyök, — ezek azok a válogatós és kényes ízlésűek, kiknek soha sem tetszik az a kör, melyben születtek, azon helyzet, hova sorsuk állítá, hanem mindig másokba vágynak; végre azokat, kik hajlamaiknál, életnézetüknél és más tekinteteknél fogva állandóul hazájukon kívül élnek, — ezek a hazának, az édes anyának, legszeretnélkülibb gyermekei. Fájdalom, hogy e különböző osztályzatok valamennyien a vagyonos és kivált főnemesi osztályból telnek ki.

A mennyire emlékezetem közel múltunkra vissza mehet, a haza valódi hazafias szellemű értelmisége semmit oly érzékenyen nem vett mint e körülményt, mint olyat, melyet más aristokratiáknál hasonló mértékben nem tapasztalhatni, s a melyből nemzetünkre nagy erkölcsi, a honra nagy anyagi kár és romlás következik.

Legközelebről nem olvastunk ugyan nyilvános felszólítást ez ellen, talán azon körülménynél fogva, hogy a mostani idők nem valók sem az egymás ellen zúgolódásra sem pártvitákra; de aztán meg mintha látszanék is itt-ott némi kedv és hajlam e tekintetben a korábbi nézetek megváltoztatására nézve. Azonban, hazámfiak,

ennek valóban már el is jött ideje. Csak egy erős felzajlása kell még a társasági elemeknek, vagy a közállapotoknak egy vagy más alapon végleges megállapodása, s a nemzet értelmisége kétségkívül számbaveendi a közbajok okait, rámenend minden kútfőkre, a melyekből azon szomorú eredmény foly, hogy Hunnia határain belől az erősekben és vagyonosokban számszerinti megfogyatkozás van, mi az erkölcsi és anyagi erő kifejtést is hátráltatja, s a szellemi munkásság sikerösszegét tetemesen csökkenti.

S hogy e számbavevéskor mindazon rosszak, melyek a hazán vagy természetes lakhelyen kívül lakásból következnek, a közfilyelmet és közmegróvást el nem kerülük, kétségbe vonhatlan.

Ennek komoly elgondolása által indokolva van nem csak czikkem, de az is, hogy épen én írok e tárgyról. Tán inkább rendén van — úgy gondolám, — hogy én tegyem mint mások; osztályosimnak kevesebb oka lesz így az irodalom embereire nehezeltetni, kiknek mint a nemzeti érdekek ez idő szerinti fő öreinek előbbutóbb tárgyalni kellend azt. Ha meghallgatnak, örvendeni fogok, ha nem, legyek én a méltatlankodások tárgya. Legalább oly dolgot tettem, mi meggyőződéseim szerint kötelesség volt.

A hazán kívül lakás barátai általában az egyéni szabadság nem korlátozhatóságával s állítólag emelkedettebb világnézeteikkel védik ezt az ő védhető, de nem igazolható gyöngeségöket. Azt mondja t. i. az egyik töredék: miért ne mehetnék én azon országba, hol igényeim szerint jóllétben, nézeteimnek megfelelő polgári szabadságban élhetek? A másik így okoskodik: ki szabhatja elém, hol költsem el vagyonomat, kinek van joga s mily okból engem abban gátolni, hogy helyzetem előnyeit, a miként csak lehet, ne élvezzem? A harmadik viszont azzal nyugtatja meg, ha nem is gyakran; de néha kétségkívül még is felébredő lelkiismeretét: én városi, kül országi s mint mondani szokás, nagyvilági élethez szoktam, engem úgy szólván átültettek ide helyzetem meg nem változtatható körülményei. Végre az utólsók így mentegetődznek: én elvesztettem azt, a mi kedvessé tette előttem a hazai léget, oda megyek, a hol ismét boldog leszek, ha csak ugyan van számomra hazámom kívül boldogság.

Egyik sem állja ki a mélyebb bonczolást.

Nem az első. A hont azon állásba, hogy bármely szülötte igényét ki ne elégíthesse, sem súlyedni engedni, sem abban benne

hagyni jó polgárnak nem szabad. Ha mi alattunk lett ilyenné a hon, a mi bűntünk, s hogy ily hazában éljünk, a mi büntetésünk: a felhőnek a maga árnyéka, semmi más. Tehát igényeinknek vitorláit vonni össze, vagy kielégítések eszközeinek ismét megszaporodását vívni ki, nem eltávozni abból, s a mit vetettünk azt aratni — ez a dolgok rendének szükségessége. Ha pedig mások, tán eldődink engedték azt ilyenné lenni, a mi tisztünk azt egész erőfeszítéssel s vállvetve kiemelni igyekezni, nem pedig ott hagyni, mint rosز madár bánik fészkével.

Nem a második. Hogy kiki azon hazában vagy legalább annak javára költse el vagyónát, a mely azt neki adta, oly természetes, oly magában értődő igazság, hogy az ellen csak az szólhat, ellenére csak az tehet, a ki a természetnek mindenben hátat fordított, törvényeit s a hazafiság kedves kötelelességeit nem ismeri vagy tisztelni nem tudja. Hogy a rokon csillagok, növények, állatok, népek együtt képezzenek külön-külön tömbeket, sergeket, családokat, a természet rendelte; elvonatkozva a többitől, hogy a családok és társaságok egyénei együtt éljenek, anyagi és erkölcsi erejük egy részét egymás és az egész javára szenteljék, a társasági lét alaptörvényei igénylik. A ki ezekre nem hajt, a természetnek és emberiségnek az egész teremtményt egybetartó kapcsait tépi szét. Hát még ha e kapcsolatok a közös nemzetiség, nyelv, szokások, erkölcsök, a múlt örömei és szenvedései, szóval: közös sors teszi szorosabbá és édesíti meg — van-e nemesb szív, mely mind e szentségeket könnyelműen és megátalkodottan lábbal taposni képes?

Nem a harmadik. Ha valaki polgári helyzeténél vagy valamely más nyomos oknál fogva lakik nem hazája városában; értem s igazoltnak tartom; de a ki csak szeszélyből költözik ki vagy más vidékre át, a ki fényűzési utánzásával Európa egyszer egyik, máskor másik részében ütvén föl sátorát, úgy szólván a vándor golya életét folytatja, — annak tettét helyeselni nem lehet. Olyanok ez emberek, mint az élődi növények, melyek a nemes fától elszívják a nedvet azért, hogy ők haszon nélküli éltöket tengessék, se virágot se gyümölcsöt nem teremvén olyanok, mint a herék vagy orméhek, melyek munkás társaik kész gyűjteményéből táplálkoznak, s magok henyélve töltik el a nyarat. Azon vagyont, melyet nekik oly társadalom ad, melynek

sok és nagy szükségei vannak, más társadalom javára költeni, nem szabad polgárilag, a szükségérzet előbb-utóbb fájdalmat s ellen-szenvet idéz elő; nem illő a haza anyagi érdekei tekintetéből, mert abból annak elszegényedése következik; nem szép szoros erkölcsileg: ám legközvetlenebbül azéinak kell lennünk vagyoununkkal, rokonszenvünkre, elménk tehetségeire, szolgálatinkra legelsőbbben annak van joga, a mely haza és társadalom tagjaivá születünk.

Nem a negyedik. A haza és szülöttei közt az a viszony van, a mi az anya és gyermekei, a barát és barát között. A mint a gyermeknek szülőit, barátnak barátját balszerencsében, úgy a honfinak hazáját netalán kedvetlen körülményei közt elhagynia nem szabad. Szoros-igazságilag bárkinek is csak oly mértékű polgári jóllétet van joga élvezni, a minőben más honfitársaival együtt őt saját hona képes részelteni, vagyis a minőt ők együtt a hon és nemzet számára szerezni képesek. A mely nemzet politikai és társadalmi műveltségével arányt tartó szabadságra eljutni nem tud, az arra nincs megérve, annak nem is tudna embere lenni. Különöson nekünk magyaroknak hazánkban kell keresnünk és feltalálnunk a legfőbb jót: azon kívül csak legdrágább kincsünk magyar jellemünk s nemzet-létünk kockáztatásával érhetjük azt el. Ez esetre alkalmazottan írta Vörösmarty ama minden magyarhoz intézett szavait:

„Áldjon vagy verjen sors keze,
Itt élned, halnod kell!”

Részemről a hazán kívül tartózkodást csak azon esetben tudom helyeselni, midőn erre valaki kényszerítve, állásánál fogva kötelezve van, vagy útazása és künnléte gyümölcse a hazára háramlik. S nem hiszem, hogy e felfogásom az egyéni szabadság korlátolhatlansága elvét is sértse. Mint tetteinket sőt egész életünk folyamát erkölcsi és polgári törvények szorítják bizonyos határok közé: úgy a hol-lakás, vagyoununknak miként használása iránt is létezik nem tollal és papírra, hanem lelkiismeretbe beírt törvény, az t. i. hogy a mely hon adja, annak kebelében vagy legalább javára élvezzük azt. Ha a kereskedő, a hol dús nyereségre nyílik kilátás, a katona, a hol zsoldját fizetik, s a mely országuak védi külbékéjét s belső rendét, ott leli fel

hazáját — ebben semmi visszásság nincs. Ha a tudós és művész, kiknek az egész világ hazájuk, kik a hol a szép és nemes, maguk is mindenütt otthonosak, időnkénti hazájuk izlése nemesítésére, tudományos és művészeti előhaladására fordítják lelki erejüket, mint egy erkölcsi kamatját az ez által nekik juttatott anyagi segélynek, — ez is megfogható s nem is természet-ellenes, ámbár ma már még a tudomány és művészet is hajlani látszik a nemzeti-ségi és bizonyos hazához és fajhoz tartozó igények tiszteletben tartására. De egészen más eset forog fen azokra nézve, kik minden jövedelmöket a hazai föld terméséből vonják. A föld a hazának egy része, ennek ajándékát veheti bárki is mint tulajdonos, — ez jog a; de földdarabhoz és jövedelemösszeghez teher is van kötve, nem csak az államé, de az összes hazafiak és hazai intézmények irányában is, a ki azt bírja, köteles terheit is hordozni, s általában úgy élvezni, hogy haszna a hazára és nemzetre is háromljék, — ez kötelessége: lovagias ember e kettőt soha el nem választja, sőt mindkettőt egyiránt tiszteli.

Vannak azonban ennél megfontolásra méltó még magasabb erkölcsi tekintetek is.

A mily igaz az, hogy minden talpalatnyi föld birtokához mint joghoz némi polgári tartozás van kötelesség gyanánt kötve: úgy igazság az is, hogy a hon concret értelemben vett földének a hon szülöttei lelki és testi concret erejére és munkájára is szüksége van, és pedig úgy, hogy saját személyes kötelességeit egy másik által, kinek szintűgy meg vannak saját tartozásai, teljesíteni nem lehet. Minél nagyobb részt bír valaki a hon földéből, annál nagyobb számú erkölcsi kötelezettségei vannak, annál láthatóbb az áldás a hazán, ha ezeket teljesíti, valószínű és előrelátható a bekövetkezendő átok, ha semmibe veszi. Azon ország, melynek távol vannak nagyjai, soha tekintély dolgában kívülre vagy befelé a belkormányzati viszonyokra azon batást nem gyakorolja, közérdekeire nézve annyi erkölcsi erőt kifejteni nem képes, a mennyit különben tudna s a mennyire szüksége lenne: árvává, fél-leánygyé, gyarmattá válik, úgy jár mint azon város, melynek pompás tornyai, középületei arany gombjait, érc kúpozatát ledöntötte a szél; mint azon épület, melynek felírtos márványtábláit gonosz kezek helyökről elhordogatták. Azon hazának, melyből a milliomos egyéni jövedelmek kivándorolnak, s így a nemzeti pénz — mint-

egy a politikai vérforgalom csatornáitól elvonatik s csak az ezeres évi bevételek oszlanak fel újból a benlakók között, el kell szegényednie, mint a gyümölcsfának, melynek gyökereiről a termékenyítő nedv nagy része elvonatik.

A polgarisodás terjedése a népeknél olyan-forma menetet követ, mint a föld megvilágosodása a nap által: ennek sugarai legelőbb a hegyek tetőit, a bérczormokat sütik meg, s úgy terjednek ki a ligetekre, a völgyek mély torkaiba; így a felvilágosodás és műveltség áldásos fénye és melege is előbb a palotákra veti ragyogó világát, s azután árad ki a kunyhók lakóira. Akármennyire vált közkinsesé a tudomány, minthogy még is csak költségesen lehet megszerezni, s néhol azt még költségesebbé is igyekeznek tenni, elvitathatlan, hogy a vagyonos könnyebben és hamarabb juthat hozzá, s pártfogás által leginkább terjesztheti. Már ha ezek ott hagyják hazájukat, s szellemök melege, műveltségök világa ott sugárzik szét, hol az tán most is bőviben van, a hol talán koránt sincs oly szükség rá, mint van a mi hazánkban: ugyan kérдем, kik fognak nálunk mások előtt világolni? Kik fogják magok körül öszpontosítani a tudomány, művészet és ipar embereit? Kiknek példáját fogják követni a szerényebb tehetségtűk? Kiknek nyomdokin járnak a kisebbek? azon százezerek és milliók, kikben a művelődés ösztöne szintűgy él, kik együtt hivatva lennének a haza nagyságának alapjává, a nemzetnek erős derekává válni?

Egy magas állású és vagyonos hazafinak — kiről az arányos műveltséget már előre föl kell tennünk — életrendje, háztartása, érintkezései övéivel, a hozzá közelebbiekkel, társasági viszonyai, foglalkozása, még örömei is meg annyi alkalom a kisebbeknek felvilágosodásra, ugyanannyi csatorna, melyen át a községre művelődés terjed ki; valamennyie ama helyzeteknek egy-egy út és mód arra, hogy birtokai népe, a helység, gyakran egész vidékek érezzék annak jó következtéseit. Vegyük már most tekintetbe azon nagy erkölcsi hatást, a mit egy ily egyéniség a község és egész vidék ügyeire otthon helyben a közhatóságok irányában gyakorolhat, föltéve a maga érdekeit amazokéitól el nem választani elég fölemelkedett lélekkel bír; képzeljük ezeket a közintézetek gyámolóinak, a hazai intézetek tevékeny tagjainak, gondoljuk, hogy ők a nemzeti irodalomnak buzgó pártolói és terjesztői sőt ma-

gok is művelői; fontoljuk meg, hogyan foly be a nemzeti öntudat és önbizalom éltetésére és szilárdítására az, midőn a kicsinyek és gyöngék nagyokat, erőseket látnak magok körül, s tudják, hogy nincsenek egyedül, van a kire szükség esetében támaszkodjanak? Mennyi ok öröme, mily sok kedvező van ez állapotban, mint tenyészik itt minden szép és jó, mennyire terjed a tudomány, mint erősödik a nemzetiség, s mennyire befoly mindez a haza felvirágzására! Boldog a hon, melynek ilyen nagyjai vannak, s melynek otthon ülnek előkelői! Szerencsés nép, melynek kunyhóira ily fénytermékből árad ki a jó példa, a hazafias tettek látása, a szellemi világosság!

És ezek mind régi, általános igazságok, miket tagadni vagy megdönteni nem lehet; mennyivel igazabbak pedig alkalmazásban mi reánk, magyarokra nézve!

Mi magyarok csak épen annyian vagyunk, a mennyi szükséges arra, hogy egy önálló népesaládot képezzünk; ha e számot oly künn élők által fogyasztjuk, kik terjedelmes birtokaiknál fogva, a nemzet vagyonszási aritmetikájában mondhatni a legjelentőb-
bek — ugyan kérдем: a közbirodalmi erők összemérése előfordulható esetében, hivatkozhatunk-e mi igazsággal az ily távol élőkre? Alig hiszem. Az az aristokratia, a mely nem munkálkodik sem velünk, sem értünk, nem sorozható hozzánk. A vérrokonságot legerősebben fejezi ki a jog- és munkaközösség. Ezen vándorló véreink sem nyelvi, sem tudományi, sem politikai tekintetben számunkra hódításokat nem tesznek, inkább idővel őket hódítja meg a külföld, s ránk nézve csak pusztá neveik maradnak meg, szomorú bizonyosságul annak: mik lehettek volna nekünk e nagy nevek és birtokok örökösei, és mik nem voltak! Ha ők itt hagynak minket, kihez tapadnak a tudomány, művészet emberei, a polgári és közbirtokos néposztály miveltebbjei, nemzeti jövőnk e hármasság kezei? ők honkívüli létökkel, befolyástalan állásban is mindenhol minden tekintetben lehetnek tényezők, csak ránk nézve nem, bár a sors elsőnké, az ősek érdeme hazánk reményeivé, a szerencse nemzetünk büszkeségévé nézte ki, de a mely hivatást ők vagy nem értének meg, vagy eltasztának maguktól.

Régen a magyarnak általában legkedvesebb mulatkozási helye hazája, megyéje, családja, vára és kastélya volt... Most sokan azzal akarnak kitűnni, hogy a külföld nagy városaiban éljenek, hol legtöbbet élvezhetnek, legtöbbet költhetnek. Ezek kül-

földre divatból mennek, kevesen tanulás és tapasztalat, — legkevesebben pályájokra való előkészület kedvéért. Azok, kiket száműzött balvégzetők, megörülnek a honfájdalom miatt; és e külföldieskedők — szinte megfoghatlanul — elkíváncznak a hazából, melynek annyival tartoznak. Amazokat a bánat üli meg, hogy honukon kívül kell lenniök, ezek hideg közönytől hagyják azt élni — halni. Idegen földön élnek, idegen tudománytal táplálkoznak, más népek szokásait utánozzák, s a míg egész kis tartományok földtermésének árát magukkal viszik és elköltik, — addig a haza nevét, nyelvét, erkölceit és törvényeit elfelejtik — igen, elfelejtik a drága földet, mely nekik a vagyont, a nemzetet, mely nevöket és fényöket, a múltat, mely minden előnyüket adta.

A virág a völgynek illatozik, mely őt az égi vihartól védi s az égető naptól hegyormainak árnyával takarja: a külföldieskedők eltávoznak honukból, veszik áldását és a ki azt adja megvetik és nem szolgálják vissza semmivel. A fa azon földet termékenyíti elhullott lombjával, a melyből az éltető nedvet szívja, s gyümölcsével dajkálót élteti: ezek idegen föld gyermei között pazarolják el szép vagyonukat, a midőn hazájok s annak számtalan gyermeke szükségben szenvednek.

Még a költözködő madarak is csak télen, midőn a lég sanyarú hidegét, a föld rideg fagyát ki nem állhatják, távoznak melegebb tartományokba: ezek pusztá divatból, olykor szeszélyből, kéjvádszat és fényleni vágyás miatt elbagyják szülőföldüket, az Isten áldotta szép országot.

Az okatlan állat vissza megy oda, hol ő róla gondoskodtak, a vad fölkeresi a barlangot, mely neki és fiainak menedéke volt: ezek messze kerülnek a hazát, melynek bő ajándéka — a zsebre rakott nagy jövedelem — rájuk nézve a föld bármely zugát érdemre képes varázsolni.

A nemzet java, a közvélemény hibának tartja, mint rosszat elítéli az itthon való külföldieskedést, idegen nyelv, öltözet és szokások utánzását: — és ők épen kimennek, külföldre, hogy elfeledjék mindazt, a mi hazai, el még tán honukat is, s egészen megszünjenek magyarok lenni. A nemzet nagyobb része otthon ül, tűr és szenved, remél és munkálkodik, s szilárdan állnak hivei azon réseken, hol szentélyébe juthatnának, védik a hont a béke rontásaitól úgy, mint védték egykor a háború pusztításai ellenében,

milliók szántják a véráztatta földet, ezerek küzdenek az elme és tudomány fegyvereivel, mindenki dolgozik, áldoz, könyörög a hon jobb jövőjéért, — néhányan átalakodottan ülnek hazájukon kívül, nem törődve semmivel, sorsának hagyva hazát és nemzetet, nem téve azokért semmit, nem érdeklődve semmi által!

Térjetelek, oh térjetelek hazátokba külföldieskedő véreink!... Miért ültök külföldön, midőn hazátoknak oly nagy szüksége van minden fiára? Miért kívántok utólsók közt lenni máshol, midőn hazátokban elsőket lehetnétek? Miért építkeztek, miért tartatok termeket s nagyszámú cselédséget ott, hol a tiéitekre különben is árnyat vetnek mások még büszkébb palotái s ragyogóbb műkincesei? Holott mindezek hazátokban vajmi nagy szükségét pótolnának, nemzetetek fényét vajmint fognák emelni! Miért vágytok bámultatni éppen magyartalan magyar voltotokért más fővárosokban akkor, midőn a tiéitekben tisztelni fogna egy nagy és szép ország, egy nemes nyílt lelkű nemzet? Miért költitek el millióitokat ott, hol hiányukat sem igen éreznék meg, holott a hazában, — melyből azokat nyeritek, — oly kiáltó szükség van azokra, s melynek szegényedését a ti millióitok elvesztése is előmozdítja?

Higyjétek el, nem egy van itt benn közöttünk, kinek ha a külföld biborpalástot és koronát — vagy a haza benne és érette való munkásságaiért egy zöld cserlevelet nyújtna, bizonyára az utólsót fogadná el. Ti, sokkal magasabb állásúak ezeknél, miért ne lehetnétek sokkal jobbak is mindnyájunknál?

Nincs örökösötök? Tegyétek azzá nemzetetöket.

Nincs tárgya tövekvéstöknek? Legyen az édes hazátok.

Nem elég zajos, nem elég nagyvilágias nektek az élet e hon városaiban? Tegyétek azzá itthon lakástok által.

Nincs hol fénylenetek? Van-e tündöklőbb fény, mint a melyet az igaz hazafiság fon homlokaitok köré?

Nem ért-e meg annyira hazánk és néptünk, hogy itt honunk légkörnyében nagyvilághoz szokott ember magát jól találhassa? Tegyetek százan csak annyit, mint hazánk nem rég letűnt nagy fia egyedül tett erre nézve, s bizonyosan egy-két tized alatt olyanú lesz. Siettessétek ez idő elközeledését, szívélyesb és gyakoribb, meg nem szűnő érintkezés és együttlét, siettessétek a hazafiság és

tudomány térein való nemes és nagy műveitek által. A változás, mely hazánkat érte, nógatva, maga a hon esengve kér, sürget, hogy édes anyátok kebelére visszatérjete, érette és benne éljete és haljatek. E kor fiainak írta ez előtt két tizeddel halhatatlan nemzeti költőnk ama keserédes dalt, epedő szavait az anya hazának:

„Oh jertek ölembe hű gyermekeim!
Áldásra kinyújtva várnak kezeim —
Oh jertek, oh jertek az édes anyához,
Itt ül lekötötten az árva magányhoz!
Oh jertek ölembe, hű gyermekeim,
Míg el nem apadnak hév könyeim.“

Hallgassátok meg s vegyétek figyelembe, nem az enyéimet, de dicsőült költőtök szavait, ti eltávozott, s honotokon kívül élő honfitársaink! Térjete közénk, éljete és munkálkodjatek, örvendjete és szenvedjete mivélünk; legyen együtt mind, a mi magyar-nak e föld ad kenyeret, hazánk megtartása, nemzetünk új erőre juttatása szellemi küzdelmében; egyesítsük erőinket, izzadjanak együtt homlokaink, élvezenek együtt jóllétet, és szenvedjenek együtt keservet, szíveink, s egykor — áldva a késő nemzedéktől — nyugodjanak együtt egymással vegyülő poraink!

GRÓF MIKÓ IMRE.

AZ ÉSZAKI SARKVIDÉKEK.

HARMADIK KÖZLEMÉNY *).

V. Az északnyugati átjárás s a Franklin-járat maradványainak fölfedezése.

Franklin hosszas elmaradása Angliában mind komolyabb aggodalmakat okozott. Miután még 1847-ben sem jött meg, azonnal megmentésére készülődének. Ezzel megindultak a legújabb sarkvidéki járatok, melyeknek főczélja merőben emberséges volt, t. i. Franklin és bajtársai megmentése, vagy legalább végkioldalmók színhelyének s maradványaiknak fölfedezése. Ez emberszerető munkában az angol és amerikai kormányok, a közintézetek s magános emberek, mind azok, kik a járatokban személyesen részt vettek, mind pedig azok, kik a szükséges eszközök és költség kiteremtéséhez hozzájárultak, a legnemesb buzgalmat, lelkesedést és állhatatosságot tanusították. A nemzeti becsület, az ember- és tudományszeretet oltárára ezeken siettek áldozataikat letenni.

Franklin bús neje 100 guineát, utóbb 1000 ft sterlinget ígért annak, ki neki férjéről az első hírt hozza; az angol tengerészeti főhivatal 20,000 ft sterlingnyi díjt tűzött ki azon hajónak, mely Franklinnak közvetlen segílyt nyújt a megszabadulásra,

*) Az első közlem. a X-ik köt. 6. l.; a második közlem. a X. köt. 319. l.

bármely nemzeté legyen az. Dr. R a e a Hudzon-öböl terület északi részében 1846—47-ig tett fölfedezési kirándulásain alkalmilag már Frankliu után is tudakózódék. De az Erebus és Terror hajók népségeinek fölkeresésére és megmentésére irányzott rendszeres járatok 1848-ban vevék kezdetüket. Azon évben az angol kormány három járatot indíta meg egyszerre: Moore kapitány „Plover“ hajón jan. 1-jén hagyá el Scheerness révét azon utasítással, hogy Panamánál a Kellett kapitány alatt levő „Herald“ hajóval egyesülve a Behring-szorosba siessen, s onnan az amerikai szárazföld északi partját kelet felé a Mackenzie torkolatáig kikutassa. Dr. R i c h a r d s o n, Franklin egykori bajtársa, Amerikába küldeték, hogy a Mackenzie és Rézbánya folyók közötti partvidéket kutassa ki; végre R o s s J a k a b „Enterprise“ hajón és társa B i r d „Investigator“ hajón kis gőzös kíséretében s három évre való élelemmel Baffin öble felé vitorláztak, hogy a Lankaszter-szundon és Barrow-szoroson nyugatra Melville szigeteig előnyomuljanak, s azután kirándulásaikat dél felé a Mackenzie torkolatáig kiterjeszszék. A Mackenzie torkolata tehát az 1848-ban kiküldött három rendbeli járatoknak találkozási pontul tüzetett ki. De ezen járatok közül egyik sem oldhatta meg teljesen feladatát. Moore kapitány már Kamesatka partjain kényszerült telelni, s Kellett kapitánynyal csak 1849. jul. 14. találkozáék, és pedig a Kotzebue-öbölben levő Chamisso szigetnél. Pullen és Hoopers hadnagyok azután 1849. és 50-ben bálnasajkákon a Behring szorostól keletre a Mackenzie torkolatáig és Bathurst fokhegyéig tettek kirándulásokat, egy helyütt az eskimókkal harciba keveredtek, s ezek egy puskát is elszedtek tőlük, melyet utóbb M'Clure és Maguire egy főnöknél láttak. — Dr. Richardson s a hozzácsatlakozott dr. R a e, (ki 1846-ban a Hudzon-öböl nyugati partján levő Churchill várdából a Repulse-öbölég utazott, azután a Melville félszigetét az amerikai szárazfölddel összekapcsoló földszorost (Rae földszorosát) járta meg, s a Repulse-öbölénél telelvén, 1847-ben Melville félszigete nyugati partjait is megvizsgálta vala), — 1848-ban jun. 15. a Cumberland-house telepre s aug. 4. a Sarki-tenger partjaira érkezének. Azután a Rézbánya és Mackenzie folyók közti partvidéket vizsgálák meg, de a mostoha időjárás s a rettenetes zajló jégtömegek miatt az ottani tengerágon teljességgel át nem kelhettek, hogy Wollaston és Viktoria földel partjait is megvizsgálják. Valamint Pullen és

Hoopers, úgy Richardson és Rae is legkisebb nyomát sem találták Franklinnak, s az eskimóktól sem vettek semmi hírt. Azonban Amerika északi partjain a Behring-szorostól a Rézbánya folyóig a netalán oda vetődő szerencsétlenek megmentésére minden intézkedést megtettek: a legalkalmasb helyeken, különösen a Norton-szundban, Grantley-révben, Chamisso szigetén, Smith fokhegyétől délre, az Elválási csücsknél (Point Separation), Bathurst, Parry és Krusenstern fokhegyeinél eleséget és más készletet tudósításokkal együtt elástak, más helyeken jeleket és útbaigazító tudósításokat hagytak.

Ross Jakab és társai csak a Barrow-szorosban levő Lipót-szigetig juthattak, ott telelniök kellett. A tél s a következő tavasz alatt a környéken kisebb-nagyobb kirándulásokat tettek, alkalmas helyeken eleséget ástak el, s messzire látható jeleket állítottak. Ross sarki rókákat is fogdostatott, hogy nyaklánczczal, melyen hajóinak neve és holléte jelentve volt, ismét szabadon ereszthesse. De mind ennek nem volt sikere. Végre Ross félig-meddig akarátja ellenére az 1849-ki ősszel Angliába vitorlázék, miután két hajója a hatalmas jégmezővel együtt, melyben be volt fagyva, Lipót révétől Davis szorosáig visszaúszott vala.

Ez eredménytelen járatok után sokan már kételkedtek benne, hogy Franlin és társai még életben lehessenek, miután a magokkal vitt eleséggel legfeljebb csak 1848. júliusig érhették be. Mindazáltal fölkeresésükre 1850-ben még nagyobb készüléket tettek. A Ross kapitány alatt visszatért hajók, „Enterprise“ és „Investigator“, újlag felszereltettek, s más 1850. januáriusban Collinson kapitány és M'Clure commodore alatt a Behring-szoros felé küldettek, hogy nyugatról keletre Melville szigete felé igyekezzenek. A második irányba, t. i. Baffin öblébe, hat hajót küldé az angol kormány, két vitorlás hajót s ugyanannyi gőzöst Austin kapitány fővezérlete alatt, s két más kisebb hajót Penny tapasztalt bálnászkapitány alatt ¹⁾. Ugyanakkor a 74 éves Ross János a közadakozás útján begyűlt pénzen két hajót vett meg és szerelt föl, hogy velők Melville szigete felé régi barátja Franklin

¹⁾ Austin kapitán „Resolute“, bajtársai Ommaney kapitány „Assistance“ Osborn, hadnagy pedig „Pioneer“ hajókon voltak. Penny kapitány „Lady Franklin“ és „Zsófia“ hajókat vezénylette.

megmentésére siessen. Mindezen hajókhoz „Prince Albert“ járult, melyet Franklin neje saját költségén fölszerelt, s melyen Forsyth kapitányt, csudálatos sejtelemtől ösztönöztetve, az Észak-Somersettől délre eső területek kikutatására küldé. Végre a Grinnell gazdag új-yorki kereskedő által kiküldött „Rescue“ és „Advance“ korvettek is Griffin hadnagy és de Haven kapitány alatt a Lankaszter-szundban az angol hajókkal találkoztak, úgyhogy az 1849-ben Ross Jakab számára utasításokkal kiküldött „North Star“ hajóval együtt 1850. aug. elején a különben oly elhagyott és rideg Lankaszter-szundban tizenkét hajó találkozék.

Austin és Ommaney hatalmas vontató gőzöseik segítségével a Baffin-öböl tömeges jégterületein, melyek rendszeren az öböl közepét északról délre elborítják, keresztültörtek, s nemsokára a Lankaszter-szundba jutának. Penny utánuk nyomult. A Lankaszter-szund elején elváltak egymástól: Austin hátramaradt, hogy a Pond-öböl környékét, melyet már Ross Jakab kutatott vala át, még egyszer megvizsgálja; Ommaney a Barrow-szorosban nyomult előre, hol Észak-Devon délnyugati sarkánál, Riley fokhegyénél, az elveszettek első nyomára akadt. Majd Austin, Penny, Griffin és de Haven is oda jutának, s most egyesült erővel a Barrow-szoros mellékeit szorgalmasan átkutatók. Észak-Devon délnyugati sarkán, Riley fokhegyétől nem messze, a kis Beechey szigeten, Franklin első téli szállására akadának. Ott leltek egy gunyhót, melynek tüzhelyén még a szerencsétlenek által 1846-ban rakott tűznek hamva megvolt, továbbá nagy rakhelyet, kovács- és ácsműhelyt, mindenféle ruhadarabokat, hordótöredékeket, vas- és fa-darabokat, több mint 600 üres szelenczét, melyekben a húst szokták tartani, három sirt, sőt egy kis kertet is, melynek rendezett ágyait moh, zuzmó, mák és kökörcsin ékesítette. De írást, melyből megtudhaták volna, micsoda tervei és szándékai voltak Franklinnak, s téli szállását mikor hagyta el s merre fordult, seholsem fedezhettek föl. Az egész zord vidéken síri csend uralkodott. Némi nyomok csak a Wellington-esatorna partján voltak még láthatók.

A beállott tél véget vetett a további kutatásoknak. Penny még az Észak-Devon nyugati oldalán északnak húzódó Wellington-esatornán hajózott egy darabig fölfelé, de ott csakhamar áttörhetlen jégreteszre talált. A Barrow-szorost nemsokára oly jégtömegek

foglalták el, hogy azon a hajók sem északra sem nyugatra nem járhattak. Sept. 10. az összes hajók Cornwallis déli partjainál, Griffith szigetkénél, találkoznak : Austin, Ommaney és Penny a Resolute, Intrepid, Assistance, Pioneer, Lady Franklin és Zsófia hajókkal ott teleltek ; Forsyth kapitány meg nem oldhatván feladatát, Prince Albert hajón még azon évben haza vitorlázék. Az amerikaiak, t. i. Griffin és de Haven, szintén még a tél beállta előtt szándékoztak Új-Yorkba visszatérni, de csak Hotham fokhegyéig juthattak, innen a hatalmas jégtömegek által a Wellington-csatornába s ezen fölfelé szorítottak s tehetetlenül ide-oda hanyattak. Végre dec. 7-kétől fogva a jégszigettel együtt, melyben hajóik befagyva voltak, a tengeri áramlás által ismét délre hajtattak, a Wellington-csatornából a Barrow-szorosba, s azután keletre a Lankaszter-szundba s Baffin öblébe.

Csaknem folyvást a legnagyobb veszélyben forogtak, s megmaradásukat csakis annak köszönhatték, hogy kis hajóik igen czélszerűk és erősek voltak. Még Baffin öblében is sokáig a jégtömegbe voltak rekesztve s csak 1851. jun. 9. szabadúlhattak ki. De Haven Disko öblébe (Grönland nyugati partján) vitorlázék, ott azon hírt vette, hogy északra a jégtömegek áttörhetlenek, s azért minden további kísérlet nélkül haza fordúla Új-Yorkba¹⁾.

Az angolok azalatt nyomozásaikat folytatták. Az 1851-diki tavaszon téli révökből 15 szánkával tettek kirándulásokat ; dél felé Walker fokhegyéig, s onnan részint Peel szundjában, részint Walesi herczeg földé partjainak mentén, hol Ommaney öbléig jutottak ; nyugatra Észak-Cornwallis, Bathurst földé, Byam Márton és Melville szigeteinek főrészeit kutatták át. Itt is ott is eleséget raktak le az elveszettek számára, kiknek nyomait azonban a Beechey szigetkén való téli szálláson kívül seholsem találták. Penny a nyár kezdetén egy sajkán a Wellington-csatornán vergődék fölfelé, s roppant nehézségekkel küzködve a Királyné-csatornában egészen Becher fokhegyéig, Grinnel földé délnyugati szögletéig juta. Ott nagy meglepetésére szelidebb égálj nyomait látá : előtte nyílt tenger terült el a meddig szeme elláthatott, szá-

¹⁾ E járatan az utóbb híressé lett dr. Elisha Kent Kane is részt vett, és pedig mint orvos az Advance hajón. Kane, mint följebb említettük, ez utazást le is írta.



mosabb állat is mutatkozott. De kis csónakán nem folytathatta útját, eleségéből is már kifogyott, s így kénytelen vala megfordulni. Penny úgy vélekedett, hogy Franklin a Wellington-csatornán északnak menve az ismeretlen Sarki-tengerre jutott, s ezért Austin kapitányt sürgeté, adjon rendelkezésére egy gőzöst, melylyel a Wellington- és Királyné-csatornákon északra s azután az általa látott nyílt Sarki-tengerre törhessen. Austin azonban nem hajta szavára, s a Lankaszter-szundból az Észak-Devon északi oldalán nyugatra nyíló Jones-szundban s az Észak-Grönland mentén északra nyíló Smith szorosban akart előrenyomulni. De e szándéka teljesen meghiúsult, s végre eredmény nélkül haza vitorlázott.

„Prince Albert“ kapitánya Forsyth azon hírt hozta vala Angliába, hogy Beechey szigetén Franklin első téli szállását fölfelezték. E hír új reményeket keltett. Franklin ugyan csak három évre való eleséget vitt vala magával, de szükség esetén, úgy vélekedtek sokan, négy—öt évig is beérhették vele, mert húst a vadászat és halászat is nyújthatott nekik. Némelyek azt is igyekeztek bebizonyítani, hogy a sarkvidéki szigeteken dúsabb növényzet és több állat van, mint Amerika északi kopár partjain. Azért még 1851-ben tavasszal Franklin neje újra fölszereltette „Prince Albert“ hajót, s Kennedy alatt különösen a Herczeg-kormányzó-bejárás partjainak kikutatására küldé el. Kennedy két évre való eleséget vitt magával. Máj. 22. Aberdeen révéből indula el, s sept 4. már a Baffin-öblön keresztül Lipót szigetéhez juta. Onnan Riley fokhegye felé akart vitorlázni, de a Barrow-szoros s a Herczeg-kormányzó-bejárás nyugati oldala tömve volt jéggel, s Kennedy Észak-Somerset keleti partjaihoz sem közeledheték, s a bejárás keleti szélén Bowen-révben kényszerült megvonulni. E helyet téli szállásra alkalmatlannak tartotta, azért új kísérletet tőn a Lipót-révbe juthatni. De a Lipót-sziget és főföld közötti csatornán a jég iszonyú erővel és sebességgel zajlott lefelé. Kennedy tehát nagy erőlködéssel és veszélylyel csak a Lipót-révtől délre kiugró Sepping fokhoz közeledheték néhány mfdre, a rév bejárása áttörhetlen jégtömeggel volt elzárva. Kennedy azért négyed magával csónakra szálla, s kis nyíláson keresztül a partra evezé, hogy a révet megvizsgálhassa. De midőn a hajóhoz vissza akart térni, a nyílást teljesen elzárva találá, s a rémitőn zajló jégtöme-

gek közt néhány óráig életveszélyvel küzködven, kénytelen vala a partra visszatérni, annyival inkább, minthogy az éj is beállott. Sept. 10. volt, s a hideg éjszakát szabad ég alatt kellett tölteniök; csak a csónak szolgált hajlékúl, mely alá kiki sorban egyegy órára bujt, míg a többiek gyors fel s alájárással igyekeztek magokat a megfagyástól megóvni. Végre kivirradt, Kennedy és emberei legott a Sepping-fokra másztak, de a hajót seholsem láthaták. Nem tudták hova sodorta a zajló jég, s nem remélhették, hogy az még ez évben Lipót révébe juthasson. Tudták, hogy a révhely északi oldalán a Bálnász-csúcsnál (Whaler Point) Ross Jakab 1849-ben tetemes mennyiség eseséget rakott le; oda mentek tehát, mint végső menhelyökre. Nagy sajkát is találtak, melyet Ross ott hagyott volt; ezt téli szállássá rendezték el, s azután más készülleteket is tettek a télre s a majdan teendő kirándulásokra. Ott ültek ők okt. 17. midőn utitársaik közül Bellot hadnagy, a derék francia önkéntes, heted magával megjelent. Bellot sokat barangolt vala fel s alá, mignem végre a hajótól elszakasztott kapitányt megelé. A hajó délre a Batty-öbölbe sodortatott vala, hol kényelmes révre talált. Okt. 25. ismét mindnyájan együttvoltak a hajón.

Azután a telelésre s a szándéklott kirándulásokra szükséges készülleteket tették meg. A nap okt. 30. tűnt el s csak febr. 13. kelt föl ismét. De már jan. 5., miután a jég elegendőleg megszilárdult, Kennedy és Bellot barmad magokkal kirándulást tettek délre a Furia-part felé, hogy megvizsgálják, vajjon Franklin emberei 1849. óta, midőn azon helyen a Ross Jakab által kiküldött Robinson hadnagy megfordult, nem kerestek-e ott menedéket, s egyúttal, hogy ott a teendő nagyobb kirándulások számára eseséget s egyéb szükségletet lerakjanak. Ezen első s a következő két hónapban tett kirándulásokat a hold világánál tették meg. Sátorokat nem használtak, mert a kemény téli időben a hóból rakott gunyhókat sokkal czélszerűbbeknek, melegebbeknek találták. E gunyhókat egészen az eskimók módjára rakták. A hidegtől tehát nem sokat szenvedtek, de utazásuk északi Somersset ezen keleti oldalán a magas sziklás part alatt összetorlódtott jég és hó miatt igen bajos volt. Meggyőződtek arról, hogy Franklin emberei közül egy sem került oda, az ott lerakott élelmi készletek még bántatlannak voltak, úgy mint azokat Ross János 1833-ban hagyta vala. Több kisebb kirándulások után febr. 25. ismét fölkerekedtek, hogy

az északi Somersettől nyugatra eső vidékeket megvizsgálják. Mert ekkor az Austin hajórajához tartozó emberek s különösen az Ommanney kapitány által Walker fokától nyugatra s délnyugatra tett fölfedezéseket még nem ismerték. Poggyászukat öt eskimó kutytól vont két szánkára rakták, s így útra keltek. Csak heten indultak el, de Bellotnak csakhamar vissza kellett mennie a hajóhoz segítségért, s Kennedy a Furia-partot csak márcz. 5. érte el. Az út odáig oly bajos volt, hogy minden készülékök tönkre jutott. Csak márcz. 29. folytathaták útjokat; april. 5. az északi Somerset déli oldalán levő Brentford-öbölt érték el. Itt Kennedy nyolcz elesigázott emberét a hajóra visszaküldvén, Bellot-on kívül csak negyed magával folytatá útját nyugatra, s öröme láta, hogy Brentford öbléből egy szoros, melyet most Bellot szorosának neveznek, a nyugati tengerbe, különösen az északra levő Peel-szundba s a délnyugatra húzódó Viktoria- vagyis Franklin-szorosba viszen. Itt sok nyomát találták az iramszarvasnak, medvének, farkasnak, rókának; a tengeren fokát is láttak. A szoros nyugati végén két fokhegy emelkedik. Innen egyenest nyugatra menve átkeltek a Viktoria-szoroson, s a nyugati partjait képező Walesi herczeg-földén Cowie hegyéig haladtak. Azután északnak fordulván, Ommanney öblének délkeleti végét érték el; innen még egy darabig északra, aztán keletre, s a Peel-szund nyugati partjai mentében északra Walker fokáig mentek. Ez a Walesi herczeg földje északi oldalán elnyúló Russell sziget keleti végén van. Innen keletre fordulván, északi Somerset északi partjait járták meg, s végre visszatértek a hajóhoz. 96 napot töltöttek az úton, s több mint 1100 angol mfldet jártak meg. Frankliunak s embereinek nyomaira azonban seholsem akadtak. Kennedy azon meggyőződéssel tért haza, hogy Franklin nem érintette meg Walker fokát, hanem odább északra ment s így törekedett nyugatra előnyomulni. De ebben, mint látni fogjuk, csalatkozott.

Collinson — „Enterprise“ hajón, s a melléje rendelt Mac Clure „Investigator“ hajón, a Magellan-szoroson keresztül a Behring-szoros felé tartottak. A két hajónak, a vett utasítás szerint, mindig együtt kellett volna maradnia, de az „Investigator“ igen lassan járt, s Collinson a kitűzött találkozási helyen, Honolulu révében, csak hat napig várakozék rája, s azután egyedül folytatá útját, Mac Clurenek azon utasítást hagyva, hogy a

körülményekhez képest vagy utána siessen a Jeges-tengeren át Melville szigete felé, vagy, ha ezt nem teheti, maradjon hátra a Behring-szoros vidékein az ott állomásozó „Plover“ helyet, vagy végre forduljon vissza s töltsa a jövő telet Valparaisóban.

Mac Clure, ki születésére nézve irföldi, Ross Jakab utolsó veszélyes, de eredménytelen utazásában vett vala részt; midőn Collinsonhoz csatlakozék, nagyszerű terveket forgatott elméjében, s épen nem volt kedve akár a Behring-szorosnál, akár Valparaisóban tétlenül telelni. Tehát Honoluluban csak négy napot tölte, míg elegendő élelmet szerezhete, s azután nem a szokott hosszabb úton, melyet Collinson is követett, de az egyenes, rövidebb; noha veszélyesebb úton vitorlázék a Behring-szoros felé, hogy még a tél beállta előtt Banks földét érhesse el, hol Franklin járatának nyomaira vélt akadni. 1850. jul. 20. a tengerészeti főhivatalhoz intézett levelében írja: biztos reménye van, hogy Melville szigetét s Melville szundja keleti vidékeit ki fogja kutathatni, s ha ott Franklin nyomait nem találja, kutatásait a Wellington-csatornájáig s Jones szorosaig fogja kiterjeszteni; azután hozzáveti, ha mindezen fáradozásai sikertelenek maradnak, azon fájdalmas meggyőződéssel fog haza térni, hogy Franklinra és bajtársaira nézve az emberi segély elégtelen. Ebben tehát már azon biztos reményét is kimondja, hogy az oly sokáig keresett átjárást fölfedezi, s áttörvén a Jeges-tengeren, nyugatról akar Angliába visszatérni. Elindúlta előtt is így nyilatkozáék: vagy Franklin és Crozier bajtársait, vagy az északnyugati átjárást fedezi föl. Embereit is a legjobb szellem lelkesítette; s midőn a sarkvidéki jégtömegeket megpillanták, mindannyian nagy öröme gerjedének.

Mac Clure a Kotzebue-öbölnél „Plover“ állomáshajóval találkozáék, s ettől azon hirt vevé, hogy „Enterprise“ hajót még nem látták arra járni. Jul. 31. már a szükséges előkészületeket a jéggel való megküzdésre téteté. A főárbocz tetején az úgynevezett varjufészket erősített meg, melyből messzire ki lehet látni; továbbá a fődöztetre hordatá a bálna-alattságokat, jégborgonyokat, jégfűrészeket, vésüket, feszítőrudakat, hágsókat s egyéb készü. lékeket, melyek az újoneczok képzelődésére nagyon hatnak. Ugyancsak jul. 31. Lisburne fokhegyénél a felügyelésül oda rendelt „Herald“ parancsnokával, Kellett kapitánynyal, találkozáék. Ez megvizsgálá az „Investigator“-t, mindent részletesen szemügyre

véve. Meggyőződék arról, hogy a hajón a legnagyobb rend és tisztaság uralkodik, hogy a készülétek és eszközök jelesek, hogy a tisztek és legények egyaránt buzgók és lelkesültek. Ide járultak még azon körülmények, hogy Lisburne foka felől nyílt, jégmentes tenger terült Barrow csúcsa felé; hogy Collinson észrevétlenül vitorlázhatott el a „Plover“ és „Herald“ hajók mellett, s talán már valahol a jég között jár; s végre, hogy Franklin megmentése a legnagyobb sietést látszott kívánni. Mindezeknél fogva Kellett beléegyezék, hogy az „Investigator“ folytassa útját, noha reményei nem voltak oly vérmesek, mint Mac Clureéi. Mély megindulással búcsuzék Mac Cluretől, s még az utolsó perczen is a távozó hajóhoz jelek által azon kérdést intézé: „Nem volna-e jobb, ha még vagy két napig várakoznék?“ — „Fontos a kötelességem! nem várakozhatom! saját felelősségemre megyek!“ e választ olvasá Mac Clure jeleiből.

Még Barrow csúcsán innen Mac Clure aug. 2. hatalmas tömeges jégterületekre akadt, melyeken száz meg száz rozmár volt telepedve mint juhnyáj az akolban. Hiában törekedett a partoktól odább északra vergődni, a kemény és sűrű jégrögökön nem törhetett keresztül, s kénytelen volt az amerikai partok s azon jégmező közötti keskeny nyíláson keletre vitorlázni; e hajózható nyílás többnyire csak 4—5 angol mfd széles, s abban is sok sekélység, zátony, rejtett szirt és jégdöcök van. Az amerikai partok pedig, kivált Barrow csúcsától keletre a Mackenzie folyó torkolataig, alacsonyak s alig nyujtanak egy biztos révhelyet. Mindezeknél fogva a hajózás azon csatornában, melyet Dease és Simpton 1839-ben s Pullen 1849-ben ladikokon megjárta, igen untató és veszélyes. Mac Clure tehát nagyon restelte, hogy a jégmezőkön keresztül nem mehetett egyenest Banksföldre felé s kénytelen volt mindannyiszor a partokhoz visszafordulni. Aug. 8. Drew vagyis Pitt csúcsánál néhány eskimóra akadt, kik eleintén nagyon megijedtek, de látván a barátságos jeleket, hogy t. i. a fehér emberek karjaikat háromszor fejeik fölé emelték, ők is viszonozák azokat, s a hajóra menvén, azonnal megtették az eskimók divatos üdvözlését, mely abból áll, hogy orraikat a jövevények orraihoz dörzsölik. Mac Clure tolmácsa Miertsching igen jól tudott az eskimókkal beszélgetni. Miertsching Felső-Luziczban született vend ember, mint a hernhuti felekezet hithirdetője számos évet

Labradorban és a szomszéd északi vidékeken töltvén az eskimók nyelvét, szokásait és eszökjárását igen alaposan tanulmányozta volt. Az eskimóktól megtudá Mac Clure, hogy a partok hosszában elterülő nyílás nyáron át többnyire jégmentes, de azon túl északra tömeges jégmező terül; ebben csak itt-ott találkozhatnak igen keskeny nyílások, melyeken ők még valami másfél napi járásnyira evezhetnek északra főként vadászni. De odább ők sem mehetnek. — Azon eskimók, kikkel M' Clure Bathurst fokánál találkozott, szintén azt állították, hogy az amerikai parttól északra 12—14 angol mföldnyi távolságban az örökös jégmező, „a fehér medvék országa” kezdődik, melybe sohasem járnak. Simpton János ellenben, ki mint a „Plover” hajó orvosa hosszabb ideig Barrow fokánál tartózkodott, az ottani eskimóktól azt hallotta, hogy messze keletre és északkeletre szárazföld volna. Régen történt, ezt beszélték neki az eskimók, hogy a húzamosabban tartott déli szél következtén a parti nyíláson túl levő jégtömegek eloszoltak; ekkor néhányan ladikokba ültek s kirándulást tettek az ismeretlen vidékre. Sokaig eveztek észak felé, végre hegyekkel borított szárazföldre érkeztek, hol hozzájuk hasonló emberek laktak, kik a jövevényeket nyájasan fogadták s bálnahússal megvendégelték. Többen közülök ismét visszatértek hazájokba, a Barrow-fok vidékére, s itt elbeszélték kalandjaikat és fölfedezéseiket. E hírre később még három ember utazott a messze földre, s ők is szerencsésen visszatértek onnan. De azóta senkisémet járt oda, vagy ha járt is, senkisémet tért onnan vissza. — Ez az egyetlen bizonytalan hír, melyet a Behring-szoros délkörétől keletre a Bathurst-fokhegy délköréig az amerikai partoktól északra eső szárazföldről birunk. Különben a sarkvidék azon része teljesen ismeretlen. Legtovább északra a Herald hajó 1849-ben s az Enterprise 1850-ben jutott, amaz a nyugati hosszúság 170. foka alatt, emez néhány fokkal odább keletre, de a szélesség 73-dik fokát e vidéken senkisémet érte el. Némelyek tehat úgy vélik, hogy Banks földétől s Patrick szigetétől nyugatra örökös jégháttal borított tenger terül. De ez nem hihető, mert ha ott csakugyan szakadatlan tenger volna, akkor az nem lehetne mindig oly rettenetes jégtömegekkel megrakva, A roppant jégmező, mely semmi átjárást nem enged, épen azt bizonyítja, hogy ott terjedelmes szárazföldeknek kell lenniök.

M'Clure ¹⁾ a partok mentén keletre vitorlázván, aug. 10. a Colville folyó torkolatát kerülé meg. Másnap Jones szigeténél ismét egy csapat eskimóval találkozók, kiktől dohányért halakat és kacsákat cserélt be; délután más eskimókra akadt, kik még soha európai hajót és embert nem láttak vala. Ez eskimók a nyári hónapokat a szomszéd szigetekeken töltik, télre pedig a szárazföldön levő melegebb szállásaikon vonulnak meg. Mindezen eskimók az odább nyugatra tanyázó népségek közbenjárása által a Colville folyónál levő orosz telepekkel közlekednek.

M'Clure nagy nehezen folytatván útját, aug. 21. a Mackenzie torkolatát s néhány nappal később Bathurst fokhegyét érte el. Ez Amerika északi partjainak egyik legérdekeseb helye; aránylag dús növényzete van, mely számos vadat, iramszarvast, mindenféle szárnyasokat táplál, a szomszéd tengerben pedig sok bálna és egyéb állat fordul elő. E helyen azért az eskimók sem hibáznak. Richardson a Bathurst-fokhegyen 1848-ban valami, 300, Mac Clure pedig több mint 300 eskimót talált, kik 30 sátorban s 10 téli házban laktak. Mac Clure e találkozást ekkép beszéli el: „Midőn az alacsony földszoroson, mely a szigetet a szárazzal egybekapcsolja, kiköténk, az egész falu megmozdúla; a férfiak leszaladának a szirteken, kajakjaikba veték magokat, s szemközt ránk evezének. Könnyű csinos sajkácskáikat a partra vonván, kivont késsel s felhúzott íjjal felénk rohanának. De midőn barátságos jeleinket megláták, ijaikat fókabőr-tegzeikbe dugák, késeiket azonban kezökben tartották. Tolmácsunk biztosítá őket, hogy békés vendégeik vagyunk, s föl hívá, tegyék félre késeiket. Jól van, felelének, de ti is rakjátok le puskáitokat. Megengedtük, hogy ők hordozzák fegyvereinket, s ez oly bizalmasokká tevő őket, hogy hálájok fejében késeikkel ajándékozzanak meg. Valami egy óráig voltunk velők, tolmácsunk azalatt folyvást beszélgete főnökükkel, ki nagyon csinos és értelmes ember volt. Megigéré, hogy levelünket hűségesen elviszi a Mackenzie folyó mellékeire, s ezért puskát és löszert kapott tőlünk. Ez eskimók más, délibbre tanyázó, eskimó népséggel közlekednek, mely azután az indiánokkal közlekedik, kik a Hudzon-öböl-társulat szolgálatában állanak. Nagyon meg

¹⁾ Az angol nevek előtagja „M a c“ (olv. Mek) rendszeren megrövidítve így iratik: M'.

voltak lepve azon, hogy Miertsching oly jól tudja nyelvöket, s a legnyájasabb ajánlatokat tévék neki, hogy náluk maradjon. A főnök saját 15 éves leányával, igen csinos menyecskével kínálta meg. E beszélgetés alatt lassanként vagy 100 ember gyülekezett körénk, úgy hogy nem véltem tanácsosnak, a zsákot előttük megnyitni, melyben ajándékaink voltak. Tehát csónakunkhoz visszatérénk, s a parton vonalat húzánk, melyen túl nem volt szabad azoknak lépniök, kiknek ajándékot nyújtánk. Ezt igen jól felfogták. A tolmács kiosztogató nekik ajándékainkat, s egy ideig a dolog rendesen és csendesen ment. De a szép nem csakhamar nagy kiabálással áttört a vonalon, s hogy az erővel tolongók által a vízbe ne szoríttassunk, kénytelenek valánk a csónakra menekülni. Vagy negyvenen a vízbe is követtek s néhány asszony a csónakra is felkapaszkodék. Az egyik az iránytű szelenczéjét oly ügyesen elcsente, hogy alig vettük észre, midőn bő ujjasába dugta. Csak nagy bajjal sikerült a rendet helyreállítanunk. De miután az ajándékok ki voltak osztva, az eskimók örömet segíték csónakunkat a tengerre vonni; néhányan csinos kajakjaikon a hajóig is elkísértek. Nagyon elbámultak azon, hogy házaink vannak a hajón, de a földézet alá egyikök sem mert menni.“ — Másnap megint sok eskimó kajak környezé a hajót; sokan félelem nélkül felkapaszkodtak a hajóra s mindent megnéztek; leginkább a tisztek szobáiban levő képeket és tükröket bámulták meg. Sokan a matrózokkal tánczra kerekedtek, s oly jól érezték magukat, hogy alig sikerült őket a hajó elhagyására bírni. — Ez eskimók európai készítményekből egyebet nem bírtak, mint néhány vas fazekat, melyeknek náluk oly roppant árok volt, hogy egyért öt ezüstróka bundát adtak. Rendesen sept. 20-kán, mikor a jég szánkáikat már megbírja, odahagyják a fokhegyet, hol csak néhány családok telet, s beljebb vonulnak a szárazföldön téli lakásaikra.

Mac Clure további útjában mind nagyobb akadályokra találta, s Parry fokhegyét csak sept. 6. éré el. Északkelet és észak felé valami 50 angol mfldnyi távolságra magas földet látván, annak tarta; a föld nyugati oldalán áttörhetlen jégfoltok terültek, keleti oldalán pedig hajózható nyílás mutatkozáék. Mac Clure a fölfedezett földet Baring szigetének nevezé, s partra szállván legott a bevett szokás szerint az angol korona számára birtokba vevé. Még akkor nem gyanítá, hogy az általa fölfedezett föld a Parry

által már 1819-ben látott Banks földének déli része. E hegyes földterület déli oldalán valami 1000 láb magas fokhegy emelkedik, melyet Nelson fokhegyének nevezett. Beljebb a 2000—3000 láb magas hegyek lejtői zöld mohhal fedvék, itt-ott sokféle virág mutatkozott. Az iramszarvasoknak és szárnyasoknak is mindenütt sok friss nyomát látták. Szóval Baring szigete nem látszott oly ridegnek és elhagyatottnak, mint sok más földszarki vidék.

A festői partokat balra hagyván, M' Clure északkeletre vitorlázék. Sept. 9. jobb felől is föld mutatkozott, melynek beljebb eső hegyeit már hó takarta. A jobb felőli földterületet Herczeg Albert földének nevezé, s a két földterület közötti keskeny tengerszoroson odább hajózék északkeletre. Sept. 10. a szorosban levő sziklás szigetkékhöz ére, melyeket Királyi hercegnő szigeteinek (Princess Royal) nevezett. Most Barrow szorosától már csak 70 angol mfldre volt. „Aggodalmamat“, írja M' Clure naplójában, „ki nem fejezhetem. Lehetséges e, hogy e vízi út kapcsolatban legyen a Barrow-szorossal, hogy ez az oly sokáig keresett északnyugati átjárás? Lehetséges-e, hogy oly magamféle csekély teremtés hivatala legyen annak kivitelére, mit a legnagyobb bölcsesség, mit oly sok jeles tehetség századokon át hiában kísértett meg! De dicsőség annak, ki bennünket idáig épségben elhozott! Előtte e világ bölcsessége merő bolondság!“ Ily remény és aggodalom közt M' Clure hajójának valamennyi vitorláját felvonatá, hogy a kedvező szél mellett minél gyorsabban előre jusson. De már másnap megfordult a szél, s a hőmérő — 5 R. fokra szállott. Csakhamar havazni kezdett, s a zajló jég csaknem minden előmenetelt megakasztott. Sept. 15. ismét déli szél kerekedett föl, mely a jégtömegeket északra hajtá. Így a hajó is néhány mfddel előre jutta, sept. 17. már az északi szél. 73° 7' érte el a nyugati hossz. 117° 10' alatt, s tehát már csak 8 földiradi, mfldre volt azon vízmedenczék-től, melyek Melville, Barrow és Laukaszter szorosainak neveztetnek, s nyugatról keletre terülven a Baffin-öböllel kapcsolatban vannak. De ekkor az északra tóduló jég rögtön megállt, s a hajó nem mehetett tovább; a Melville-szund jégháta i. t. elrekeszték a délnyugatról északkeletre nyúló Walesi-herczeg szorosának (e nevet adá neki M' Clure) torkolatát.

M' Clure eltöklélé magában, hogy a jégrögök között teleljen. Ez nagy merény; mert a tenger jege sokáig hanyódik ide-oda,

mígnem végkép megállapodik. Eleintén a dagály és apály miatt izeg mozog; ha sok hó esik, itt-ott a még vékony jég hát beszakad, s a tenger vize erősen kitódul a támadt hasadásokon. Az „Investigator“ végre sept. 27. már csendesesen állt, de másnap a jégtömegek ismét megindulának, és pedig a Barrow-szoros felé. A hajó, melyet azelőtt a jég délre tolt vala, most ismét északra vitették, míg nem a szél. $72^{\circ} 50'$ alatt, a Királyi hercegnő szigetkéi mellett, ismét megállapodék. De e veszélynek még nem volt vége. „A hajó sivitása, recsegése és ropogása, írja M' Clure, leirhatatlan, az örüllő tisztt, mikor nekem jelentést tesz, kénytelen száját fülemhez értetni, oly bódító a zaj.“ Csak okt. 10. csendesült le a hajót környező jég, noha a parttal még nem forradt vala össze s a dagály- és apállal még északkeleti irányban fel s alá mozgott.

Okt. 21. M' Clure néhányad magával fölkerelkedék, hogy megvizsgálja, Walesi herceg szorosa csakugyan kapcsolatban van-e Barrow szorosával. Szánkája, melyre a poggyászt rakta volt, az igen göröngyös jég hátán már néhány óra múlva széttört s másért kelle küldeni. Okt. 26. eléré a szoros torkolatát s a kékes nagytengeri jeget, mely egész hegyeket és völgyeket képezett. Sátrát a széles Barrow-szoros partján, az északi szél. $73^{\circ} 31'$ alatt ütötte fel. Más napra kelve M' Clure egy 600 láb magas dombra kapaszkodék föl, honnan 40—50 angol mfdnyi területet láthata be. Meggyőződék, hogy az északnyugati átjárást csakugyan felfedezte. De ezen keresztül még senkisé hajózott az egyik világtengerből a másikba, tehát azon átjárás csak azt jelenti, hogy az Atlanti világtenger a Lankaszter-, Barrow- és Walesi hercegszorosok által kapcsolatban van a Behring-szorossal és Csendes világtengerrel.

M' Clure és kísérei a szerencsés fölfedezés feletti örömben meglegedetten és derülten töltötték a telet, azon biztos reménnyel, hogy a jövő nyáron Barrow szorosán át haza fognak vitorlázhatni. A nap nov. 11. elbúcsúzik, s jan. közepén a hőmérő — 40, sőt — 42 fokra szállott. 1851. febr. 3. közel hegyre másztak, hogy onnan a fölkelő napot lássák. Márcziusban készülleteket tettek a szándéklott kirándulásokra. April 18. három szánon három különböző irányba tettek kirándulást; Cresswell hadnagy a szél. $74^{\circ} 16'$ -ig nyomult elő, s Banks földe északi partját valami 70 mfdnyi darabig fölvette. Magas hegyre fölmenvén, messze kilátást nyert, s

meggyőződött arról, hogy a Baring-sziget Banks földének egy része. Az alatt mások vadászatra mentek, s különösen hófajdokat és nyulakat lőttek. Egy alkalommal M' Clure medvét ejtett el, melynek gyomrában malozsaszőlőt, dohányleveleket, disznóhúst s már használt flastrom-szalagokat leltek. Hogy jutott a medve ez európai tárgyakhoz? Vajjon Franklin hajóiról vagy a Barrow-szoros felé indított más angol hajókról kapta azokat? vagy pedig Collinson hajója tartózkodik valahol a környékén? M' Clure ez utóbbi esetet tartotta hihetőnek, s mindjárt néhány embert Banks-földe délkeleti oldalára küldött, hogy Collinson hajóját fölkeressék. Ezt nem találták, de egy más medvének, melynek gyomrában hasonló dolgok s egy egész hússzelencze is volt, csapását követvén, az „Investigator“ közelében lerakott eleség helyére jutottak, s így a talány meg volt fejtve.

Máj. 26. Haswell hadnagy délkeletre tett kirándulásából jött meg. Ő az északi szél. 70° 45' alatt Wollaston földe nyugati oldalán mélyen benyúló öblöt talált. Walesi herczeg szorosa déli torkolatánál eskimókra akadt, kik az „Investigator“ közelében teleltek vala. Soha fehér embert még nem láttak volt. M' Clure utóbb Miertsching tolmács kíséretében kereste föl őket, hogy tőlük Herczeg-Albert, Wollastón és Viktoria földeinek fekvéséről hírt vegyen. Most tudjuk, hogy azok egyes részei egy nagy szigetnek, mely a Walesi-herczeg szorosától délkeletre elnyúlik, s az amerikai szárazföldtől a Delfin és Unio-szoros, Koronázási-öböl, Dease- és Viktoria-szorosok által van elválasztva. Az eskimók Viktoria földe mentén ismérték a partokat, s ezek irányát és körvonalait az eléjük tett papiroson le tudták rajzolni. Semmi európai készítményt sem birtak, láncsaik- és nyilaiknak rézhegyök volt. Igen jószívű és egyszerű emberek voltak, s nem mutattak oly hajlamot a tolvajlásra mint a Mackenzie és Colville folyók partjain tanyázó testvéreik, kik már az európaiakkal való forgalom következtén elfajultak. Még ajándékot sem akartak elfogadni, a nélkül hogy valamit cserébe adtak volna. M' Clure egy darab veres posztót ajándékoza egy leánynak, ez legott kérdezé a tolmáctól, hogy mit adjon érte cserébe, de midőn megérté, hogy semmitsem kell érte adnia, köszönettel s mosolyogva elfogadá, s kérdezé a tolmáctól, hogy micsoda állatnak van ily veres bundája? — Ez eskimók csaknem az egész esztendőt azon egy helyen töltik el,

odább északra nem mennek, s nem is hiszik, hogy ott más eskimók lagnának, ellenben délkelet felé, Wollaston és Viktoria földei mentén, szerintök, sok eskimó lakik. Miertsching szerint Albert herczegfölde eskimóinak nyelve tökéletesen megegyez a Labrador partjain élő eskimók nyelvével. Hogy hajdan Walesi herczeg szorosa mindkét partján majdnem Barrow szorosáig éltek eskimók, bizonyítják a M' Clure által ott talált régi nyomok és maradványok.

Jun. 10. a harmadik felekezet is megjött kirándulásából. A Walesi-herczeg-szoros mindkét partját, Banks és Albert herczeg földeinek partjait is tetemes messzeségre átkutatta, összesen valami 800 angol mfldet járván meg. De Franklin nyomait sehosem találta.

Jul. 10 – 14-ig a jég hát, melyben a hajó be volt fagyva, mozogni kezdett, s aug. 15. a hajó a szél. $73^{\circ} 13'$ -ig vitetett, tehát ekkor már csak 25 angol mfldre volt Barrow szorosától; de tovább nem juthatott. M' Clure ezért aug. 16. megfordula szon szándékkal, hogy Baring szigetét vagyis Banks földét megkerülvén, Melville szorosáig jusson. Most minden akadály nélkül vitorlázhatott a jégmentes szorosban délnyugatra, s már aug. 18. eléré a messze nyugatra előnyúló Kellett-fokhegyet, Baring szigete délnyugati csücsát. Innen a sziget nyugati oldalán hajózék fölfelé egy jégmentes csatornán, mely a part s az odább nyugatra terülő végtelen jégmező közt fölfelé húzódott s elein 6 angol mfld széles volt. De e partmelléki csatorna nemsokára mindjobban összeszűkült, s a sziget északi csücsa, Alfréd herczeg foka felé már csak 200 angol rőfnyi volt¹⁾. A hajó itt a legnagyobb veszélyben forgott,

¹⁾ Alfréd és M' Clure fokhegyei között, Banks sziget északnyugati partján, az Investigator emberei „megkövesült erdőt“ fedeztek föl; erről Miertsching azt mondja: „Utóbb két halmot fedeztünk föl, melyek felhalmozott fatörzsből állottak. A fák átallója két lábat tett. A legfelül fekvők részben vagy egészen meg voltak kövesülve; az alább levők, melyek homokkal és agyaggal elborítvák, a barnaszénhez hasonlítottak; meg is gyúltak s a barnaszén sajátos szagához hasonló szaggal égtek. Egy 9 láb hosszú s 14 hüvelyknyi átallójú fatörzset a hajóra vittünk a brit muzeum számára. Köröskörül megkövesült fenyőtobozokat és makkokat is találtunk.“ Banks szigetén sok helyütt elhagyott régi eskimo lakokat is találtak.

mert a tömeges jég területének egyes elelváló szakadéakai által folyvást végromlással fenyegettetett. Néhány napig úgy a zajló jég közé rekedt, hogy sem előre sem hátra nem mozdúlhatott. M' Clure csak azzal menté meg hajóját, hogy a szomszéd jégrögöket és dőczköket puskaporral szétrepesztette. A legnagyobb veszélyelés erőlködéssel megkerülte Banks-földe legészakibb csúcsát, az ő nevét viselő fokhegyet, s tovább keletre vergődván, megkerülte Austin és Crozier fokhegyeit is, s így csakugyan elérte a Melville szigete irányában nyugatról keletre elnyúló tengerszorost. 1851. sept. 23. szerencsésen biztos révbe jutott, melyet Kegyelem öblének nevezett.

Itt kellett telelnie. A hajó ugyan biztosabb helyen volt, mint a múlt télen, de a tél sokkal viharosabb volt. Már okt. 1. a telelésre szükséges intézkedések meg voltak téve. M' Clure már 1851. dec. 6. kijelenté: hogy az élelem szűke miatt mindennel fel kell hagynia, s egyedül azon lesz, hogy legrövidebb úton baha juthasson. Az élelem-részleteket le kellett szállítania, s a népségen csakhamar meglátszottak az éhezés rossz következményei. A csúggedés, elgyengülés és betegeskedés aggasztólag terjedezett. Azonban mindnyájan remélték, hogy az 1852-ki nyáron kiszabadulnak. E remény tartotta őket talpon. A vadászat is némileg kipótolta az eleség hiányát, kivált a Kegyelem öblétől délnyugatra levő más öböl környékén meglehetősen sok vadat: iramszarvast, nyulat és szárnyast találtak; egyes csapatok folyvást vadászgattak, kivén három hetet januárban, mikor tökéletes sötétség volt. Általában, úgy találta M' Clure, hogy télen át Banks-föld északi részén több állat marad, mint a délibb helyen, hol a múlt évi telet töltötte. April 1. valami 1000 font fris vadhús volt a hajón.

April 11. M' Clure néhányad magával az átellenben fekvő Melville-sziget felé rándult ki szánkán, s april 28. a Téli-révet érte, mely Parry teleléséről nevezetes. Ott Franklin fölkeresésére a Lankaszter-szoros felől elindult más angol hajóra remélt akadni, de az előtalált körakás (cairn) alatt csak egy tudósítást lelt, melyet M' Clintock 1851. jun. 6. ott letett vala. M' Clure ugyanazon körakásban az északnyugati átjárás fölfedezéséről s az „Investigator“ hollétéről szóló jelentést tett le, s máj. 11. hajójához visszatért. A súly, mely tavál nem mutatkozott vala, most mindinkább elharapózék a legénység közt, s a jég vastagsága még júliusban

is két lábbal növekedett. Végre 1852. aug. 16. a Kegyelem öblének jege a partoktól elvált, de a torkolatát elrekesztő jégtorlatok miatt el nem vonúlhatott, s már aug. 20. ismét kemény fagy állott be. Az 1852-ki nyári szak tehát Banksfölde északi partján csak 4 napig tartott, s az „Investigator“ helyéből sem mozdúlhatta. A harmadik telet is ott a jég között kellett tölteni. A hideg keményebb volt, mint a múlt évben; az élelem mindinkább fogyott; a vadászat csekély eredménnyel járt. Az elcsüggedés meg betegeskedés általános lett. A tanítási órákra és kedvverítő foglalkozásokra már senkisem gondolt. Az 1853-diki új év napján az összes személyzet megmászáltatván, úgy találák, hogy mindnyájan nagyon megfogytak; Miertsching pl. a múlt év alatt 35 fontot veszített vala súlyából. Febr. 28. az orvos által tett havi vizsgálatból kitűnt, hogy nehéz munkára már egyikök sem képes. M' Clure már 1852. sept. 9. kijelentette, hogy ő maga a legénység egészséges felével még ott szándékozik maradni, s az 1853-ki nyarat is bevárni, ha nem lehetne-e mégis a hajót kiszabadítani s nyugatról vagy keletről Angliába vitorlázni. A legénység másik felét pedig mindjárt a tavasz kinyíltával útnak fogja indítani a tisztekkel együtt, és pedig két külön csapatban, úgy hogy az egyik osztály délnek, a Hudzon-öböl-társulat területei felé tartson, a másik osztály pedig keletnek forduljon s a Barrow-szoros és Lankaszttersund mentén haladjon előre, hol netalán Franklin kereső más hajókra fogna akadni. 1853. márcz. másik felében már készültek az elutazásra, miután M' Clure 3-kán kijelölte volt azokat, kiket magánál akar tartani, s kiket útra fog bocsátani. Azok, kik ott voltak maradandók, leveleket írtak haza, hogy az elmenőktől elküldjék; M' Clure is megírta hivatalos jelentéseit, melyekben intézkedéseit és szándékait fejtegette.

M' Clure emberei közül 1853. apr. 5. halt meg az első, egy matróz, ki éretlen tréfából néhány üveg orvosságot egyszerre megivott. April 6-káról ezeket írja M' Clure naplójában: „Az első hadnagygyal a hajó mellett járek fel s alá, azon gondolkodva, hogyan lehetne a tegnapi elhalt ember számára a keményen megfagyott földben sírt ásni, midőn egy alakot pillanánk meg, mely az öböl torkolata felől a jégrögökről gyorsan felénk közeledett. Lépteiből és mozdulataiból eleintén azt gyanítók, hogy valaki a mi embereink közül, kit talán medve kerget, de minél közelebb

jöve, annál inkább kételkednünk kelle abban, hogy ki legyen. Bizonyára egyik emberünkhöz sem hasonlított, de azon gondolatra jövenk, hogy talán valamelyik emberünk új úti köntösét próbálja meg, s a tervezett szánutazásra előkészül. Közelünkben senkit sem vettünk észre, tehát a jövevénynek elejébe menénk. Mikor hozzá már csak vagy 200 rőfnyi távolságra valánk, fölemelé karjait, s az eskimók módjára integete, egyszersmind erősen kiabált. Kiáltásait a szél zúgása és saját felindulásunk vad kurjongatássá növelte, úgy hogy megállapodánk. Az idegen csendesen felénk közele, s midőn annyira közeledett, hogy ébenfához hasonló fekete arczát kivehettük, valóban azt kérdezők egymástól, vajjon ezen vagy más világnak lakosát látjuk-e. Egy darabka fark vagy olyasmi, a mi hasadt körömböz hasonlít, bizonyára megszalasztott volna. De semmi effélet nem látván rajta, csak vesztég maradtunk, s ha az ég szakadt volna ránk, bizony nem illetődtünk volna meg jobban, mint e szavak hallatára: „Pim hadnagy vagyok, elébb „Herald“, most „Resolute“ hajón, Kellett kapitány a parancsnoka, most Dealy szigetenél van!“ Önkéntelen mozdulattal rája rohanva megragadók kezét. — A segély hire villámgyorsan terjedt el, erre a hajón mindenki felzendüle; a betegek kiugranak ágyaikból, mindnyájan odahagyák a hajót, hogy a rendkívüli, váratlan eseményről, saját szemökkel győződjenek meg. Csakhamar Pim szána is megérkezék; kutyák vonták, két matróz ült benne.“ — Kellett kapitány kirándulásokra küldött emberei szerencsésen megtalálták vala M' Clure tudósítását, melyet ez Melville szigete partjain, a Téli-révnél, a kórákásba tett vala; Pim hadnagy azért mindjárt az első kitavaszkodáskor fölkerelkedék, hogy a jég közé rekedteket megmentse. Ha néhány nappal később érkezik, a harmincz beteges ember hihetőleg már úton lett volna, nem hazája, de sirja felé ¹⁾).

¹⁾ Hogy hihetőleg az úton mindnyájan odavesztek volna, bizonyítja egy szánkajarat leírása, melyet Miertsching naplójában olvasunk: „A négy szánka mindegyikén két beteg oda volt kötve, más egészen erőtlének valamivel erősebb pajtásaiktól vezettettek, megint mások a szánkákra támaszkodtak, s ezeket oly emberek vonták, kik részint annyira el voltak gyengülve, hogy minden 5 perczben összeroskadtak s csak a kapitány és társaik segítségével kelhettek föl. Ez a kimond-

M' Clure most Pim kíséretében a Téli révtől néhány mflddel odább keletre, a szintén Melville szigete déli partjai mellett levő Dealy szigetre ment, hol „Resolute“ és „Intrepid“ hajók teleltek. Csak azt óhajtá, hogy betegjeit vegyék föl, ő maga az egészségesekkel még ott akart maradni, azon reményben, hogy talán még sikerül az „Investigator“-t kiszabadítani. De Kellett kapitány orvosi vizsgálatot tétete, s miután az orvos kijelentette, hogy az „Investigator“ matrózai közül már csak négy egyén képes a további szolgálatra, meghagyá M' Clurenek, hogy a hajót otthagyja. 1853. jun. 3. tehát felvonták a lobogókat, miután az eleséget és készleteket a szárazon jól elrakták s a hajót lehetőleg a parthoz megerősítették vala, s az egész népség búcsút vett az „Investigator“-tól¹⁾. Időközben még két ember hűnyt vala el. A többiek Dealy szigetre költözködtek. — A hajót csakugyan 1853-ban sem sikerült volna kiszabadítani, az időjárás Melville szundjában is oly kedvezőtlen volt, hogy Kellett hajói sem érhatték el Baffin öblét, s M' Clurenek és társainak még egy telet kellett a jeges sivatagban tölteniök. De elegendő élelmök és ápolásuk levén, lassanként mindnyájan

hatatlan nyomornak képe volt. Ha az irgalmas Isten váratlan segílyt nem küldött volna, hogyan tehetjük volna meg a tervezett utat? Mindnyájan nyomorútan odavesztünk volna.“

¹⁾ Midőn elvégeztetett, hogy odahagyják az Investigator-t, M' Clure a vett utasítás értelmében a hajó összes személyzetétől átadta magának a naplókat, földképeket, rajzokat, természettudományi és másféle gyűjteményeket. Miertsching különösen naplóján kívül gazdag növény-, ásvány- és eskimó-fegyvergyűjteményeit is kénytelen volt neki átadni. M' Clure akkor még azt remélte volt, hogy a hajóval együtt mindezen tárgyakat is haza fogja vihetni. De utóljára ő is kénytelen volt a hajót s tartalmát otthagyni, az útijegyzeteket és naplókat, kivevén a magáét, sem vihette magával. — A jégben hagyott Investigator-t még egyszer látogatták meg európai emberek, t. i. Krabbé hadnagy és útítársai, kik 1854. tavaszán szánkajáratot tevének a Kegyelem-öbölbe, s kik rajta 5 napot töltének. A hajó az 1853-ki nyár alatt 400 lépésnyire eltávozott régi helyéből s teknőjébe már víz szivárgott vala be. E szerint tálán már a következő nyáron elsülyedt. Krabbé hadnagy a becesebb tárgyakat, miket M' Clure és társai hátrahagytak volt, valamint a készletek egy részét is a partra takarítá s ott elásá.

felgyógyultak 1854. apr. 14. szánakon mentek a Becchey-szigetre, honnan azután különböző hajókon haza kerültek. Cresswell hadnagy és Wynniatt azonban a „Főnix“ hajón már 1853-ban érkezének Angliába, s az első már okt. 7. Londonban a tengerészeti főhivatal előtt jelenék meg, hogy jelentést tegyen az Investigator emberei által 1851. okt. 26. felfedezett északnyugati átjárásról.

Noha a főczélt, Franklin megmentését vagy legalább nyomainak föltalálását, M'Clure sem érte vala el, mégis mind ő maga mind útítársai nagy kitüntetésekben részesültek, kivált azért, hogy végre a báromszázados feladatot megoldották. A londoni kir. földirati társaság az 1854-ki arany érmet ítélde oda M'Clurenek, midőn ez még a Barrow szoros jege között forgolódott, s a társaság máj. 22. tartott évi nagy gyűlésén Back kapitány bevételt az ő képében az érmet. 1854. okt. 23. történt megérkezése után kapitánynya nevezteték ki, és pedig 1850. dec. 18-káról szóló oklevéllel. 1855-ben a királyné által baroneti méltóságra emeltették; s az országgyűlés 10,000 ft sterlingnyi díjt szavazott neki, azon kikötéssel, hogy ez összeg fele a vele volt tisztek és közlegények közt osztassék fel. A tengerészeti hivatal becses arany órát megtisztelő felirattal ajándékozza neki. A párisi földirati társaság az 1855-ki arany érmet küldé meg neki. Más testületek diszajándékokkal és megtisztelő feliratokkal keresték meg. Hasonló kitüntetésekben tisztársai is részesültek. Azonban október 26-kát, mint a fölfedezés napját, az imént hazatért Cresswell hadnagy tiszteletére csak Lynn angol városban ünnepezték meg. Ez ünnepre 200 angol mfldről az öreg Parry tengernagy is megjelent, beszédjét azzal fejezte be, hogy a történt felfedezés híre ifjúsága lelkesedését, melylyel e feladat megoldásának élete legjobb éveit szentelte volt, újból felkölté, s őt mintegy megifjítá ¹⁾.

¹⁾ Parry 1855. júl. 8. Emsben halt meg. Halála után fia kiadta életrajzát, s ebben a szerencsétlen Franklin Jánosnak egyik legutolsó levelét is közlé, melyet az barátjának, Parrynak, a Bálna-szigetről (Grönland partja mellett) írt vala. E levélben a következő hely fordul elő: „Idáig való útamban nagy gonddal ismét elolvastam utazásai leírásának illető részeit, valamint dr. Richardson jegyzeteit s a magaméit is, melyeket Back járata alkalmával közös észleleteinkből a Fordúlj-vissza-csücs körül tettünk volt. Mind ezek, mind pedig a Dease

Collinson, ki mint láttuk, M'Clurevel együtt indult el, s ennek előjárója volt, nem aratott oly hírt, mint szerencsésebb bajtársa. Honoluluból elébb indult el, mint M'Clure, mégis később jutott Behring szorosába s északra az áttörhetlen jégmezőig hajózván, aug. végén megfordula és Hong-Kongban telele. A következő 1851-dik évben ismét északnak fordult s azután nagy bajokkal küzködve M'Clure nyomait követé, a nélkül hogy erről csak sejtelve lett volna. Walesi herczeg szorosát már jéggel tömve találá s tehát északnyugatnak tarta s ismét M'Clure nyomdokait követve Baring szigete nyugati partján Meek csücsig hajózék föl. A jégretesz miatt tovább nem mehetvén, megfordult téli révet keresendő, melyet Walesi herczeg szorosa déli torkolatánál, a szél. $71^{\circ}35'$ s a nyugati hossz. $117^{\circ}39'$ alatt, talált. Tavasszal több kirándulást tétetett. Egyik osztálya Walesi herczeg szorosát s Albert herczeg földének északi partjait vizsgálá meg; másik osztálya Melville szigete felé nyomula elő; harmadik osztálya délre fordult s Albert herczegöblét vizsgálá meg, mely Wollaston földét Albert herczeg földétől választja el. 1852. aug. 5. Collinson ismét elindula, s Albert herczeg öblét megjárván, a délkeletre vonuló Delfin és Unioszorosába vitorlázék, de sept. 26-ig csak Cambridge öböléig juthata, mely Dease szorosa északkeleti oldalán van. Itt néhány nap múlva befagyott. A Cambridge-öbölben levő Finlayson szigetek egyikén ajtófelet talált, réz kilencesel; ez Franklin hajóiról származhatott. Az eskimók, kikkel a múlt télen Walesi herczeg szorosa partjain, s e télen Cambridge-öböl környékén találkozott, semmi hírt sem tudtak Franklinról, sőt általában fehér embert sem láttak vala még. Collinson 1853 aug. 10. szabadult ki a jégből, s nyugatnak

és Simpson által (1839—40) tett vizsgálatok következtén hajlandó vagyok hinni, hogy Wollaston és Banksföldei közt sok szárazföld létezik, de e mellett úgy remélem, hogy az szigetekre van elosztva; s ez esetben biztosan hiszem, hogy sikerülni fog azon szigetek között elnyúló valamely csatornán keresztül vergődnöm.“ Ekkor midőn Franklin ezt írta, még Herczeg-Albert és Baring földei egészen ismeretlenek voltak, s mégis jól sejtítette, hogy ott csatorna van, melyet azután M'Clure tetteg fölfedezett. Ha e levele elébb jutott volna köztudomásra, útmutatásul szolgálhatott volna a megmentésére kiküldött hajóknak s legalább embereinek egy része még megmentetett volna.

tartván, nagy hajjal Amerika északi partjai mentében csak Campden öbléig juthatott, hol megint telelnie kellett. Innen végre az 1854-diki nyáron haza vitorlázék.

Azalatt „Plover“ hajónak új kapitánya, Maguire, 1852-ben a a Walesi herczeg fokhegye déli oldalán levő Clarence-révből Barrow csúcsáig s ezentúl Smith öbléig vitorlázék, hol a telet töltötte. Sokat közlekedett az eskimókkal, mert hajója 11 hónapig s 4 napig volt befagyva. Tudósításai a nyugati eskimó népségekről igen érdekesek.

1852-ben az angol kormány nagyobb járatot indítá meg mint valaha, egész hajórajt szerelvén föl. Az „Assistance“, „Pioneer“, „Resolute“, „Intrepid“ és „North Star“, melyek közül az „Intrepid“ és „North Star“ vontató esavargőzösök voltak, minden fölfedezési eszközzel s mindennemű készlettel bőven felszereltettek s Belcher Eduárd kapitány fővezérletére bizattak, melléje csupa tapasztalt sarkvidéki utazók: Kellett, Osborn, Macclintock és Pullen adattak az egyes hajók parancsnokaiul. Belchert és társait oda utasították, hogy Penny kapitány fölfedezéseit a Wellington-csatornában folytassák; Melville szigete déli oldalán elestést s egyéb készletet lerakjanak, a sziget nyugati részeit s a szomszéd területeket átkutassák; Beechey szigetén házat építsenek az ott lerakandó készletek számára s menedékszállásul. Belcher hajórajja 1852. apr. 21. hagyá oda Anglia partjait s az Orkney szigetek mellett elvitorlázva Grönland felé tartá, melynek nyugati partjain fölfelé menve a Lankaszter-szundon át egyenest a Wellington-csatorna déli bejárása előtt levő Beechey szigetnek tartá, melyet már aug. 11. elére. Itt az Északi csillag (North Star) állomás- és lerakó-hajóul hátrahagyatván, Kellett és M'Clintock a „Resolute“ és „Intrepid“ hajókon nyugatnak, Melville szigetének tartának, míg Belcher és Osborn az „Assistance“ és „Pioneer“ hajókon Észak-Devon nyugati partja mentén, a Wellington-csatornában, észak felé vitorláztak. Belcher és társa elég gyorsan haladának előre, megérinték Grinnel és Osborn fokhegyeit, Baring öblét, azután északnyugatnak fordulva elérek Grinnel földét, aug. 16. megkerülek annak délnyugati csúcsát, a Beecher-fokhegyet, melyet Penny kapitány a múlt évben szánkán ért vala el, s aug. 17. Grinnell földé északnyugati végéig jutának. De ott zajló jégtömegek veszélyezteték a hajókat. Belcher kiszállván, Franklin foka mellett,

az ehhez csatlakozó hegyről, melyet Perry hegyének nevezett, szemlélé a vidéket. Észak felé nyílt tengert látta, de nyugat felé hatalmas jégfal emelkedék. Nem merészelve tovább északra hajózni, horgonyt vete az általa keresztelt Northumberland-szorosban, mely Grinnel földé északnyugati oldalán van. Azután még a tél beállta előtt szán-csónakokon, t. i. három könnyű jégcsónakon s egy bálna-sajkán aug. 23. Richards és Osborn kíséretében kirándulást tőn északra. Aug. 25. Grinnel földéből kinyúló alacsony csücskhöz érkezék, hol elhagyott régi eskimó-lakokra akadt, melyek nem az eskimók mostani szokása szerint csak egymásra halmozott kövekből, de a földbe mélyesztett kettős falból s kavicscsal kirakott talajból álltak. Köröskörül sok iramszarvas, rozmár, foka és más állatokból való esont hevert; szenet is találtak. — Onnan a nyílt tengerre bocsátkoztak s folyvást északnak tartva aug. 27. az 545 lábnyira felnyúló Exmouth szigethez jutának, melytől keletre más nagyobb sziget, a Tábla-sziget terült; ez utóbbin aránylag buja növényzetet, mohot, fűvet és sós kát és sok medve-, iramszarvas- és hófajd-nyomokat leltek. Egy folt ludat is láttak dél felé repülni. Exmouth szigetről Belcher égy lélekvesztőn a róla nevezett csatornán át az északra levő Észak-Cornwallis partjaira rándult ki, hol a szél. 77° 33' alatt kiszállott, de a nagy hófergeteg miatt nem nyerhete messzire terjedő kilátást. Annyit mégis látott, hogy Észak-Cornwallistól keletre és nyugatra 20—30 tengeri mföldnyi távolságra nincsen szárazföld, s az apály és dagály irányából azt következteté, hogy a tenger azon része a dél-keletre levő Jones és Smith szundjaival kapcsolatban van. Midőn sept. 8. kirándulásából vissza a hajóhoz érkezék, ezt már befagyva találá, s minthogy már a sik Sarki-tengerben is a jégrögök egymáshoz forradtak, már alkalmasnak vélé az időt a szánkákkal való kirándulásokra. Sept. 22. néhányad magával útra kelt dél felé, alig haladt vala 12 tengeri mföldet, máris a jég hátat megszakadva találá, s társaival együtt egy szigetkén egy hétnél tovább kel.e maradnia, mignem a jég isnét áthidalta az utat, melyen főszállására visszatérhete.

A szomorú sarkvidéki telet mentől vigabban tölték el. A szokott gyakorlatokat és multságokat rendre elővették. Osborn a színi előadásokat rendezé. Néha sajátságos természeti tünemények kötötték le figyelmöket. Így nov. 30. szép vak-holdi tünemény volt.

A hold, mint középpont körül, két fényes kör támadt, melyeket két keresztforma sugár szegett, s melyekhez még két ragyogó ív csatlakozott. Ott hol a fényes karimák egymást szegték, öt vakhold mutatkozott.

Tavaszszal nagy kirándulásokat tettek szánakon, Belcher északkeleti, bajtársai pedig északnyugati és nyugati irányban.

Belcher máj. 2. fölkerekedvén, Grinnell földé északi partján vergődék előre; az északkeleti parton emelkedő Parker hegy oldalán sok nyúl-, hófajd- és rókanyomra s két nagy bálnavázra talált, és pedig 500 lábnyi magasságban a tenger színe fölött. Grinnell-földe keleti partját követvén, máj. 14. Arthur szorosát éré, mely Észak-Devont Grinnell-földétől elválasztja. Még néhány napig keleti irányban haladt, de azután megszakadván a tenger jégháta, kénytelen vala visszasietni, nehogy Arthur szorosától elvágassék. A tengerszorosnak nyugati oldalán, D'Israeli fokhegyétől délre, egy dombon nagy kövekből rakott gúlát talált, melyet nagy bajjal lerontata, remélvén, hogy ott Franklintól valami írást talál, de reményében megeszalatozék. Innen Arthur szorosát Wellington csatornájába való beszakadásáig követé délre, azután megint északra Királyi hercegnő szigetéig ment, s innen az északkeletre látott szigetesoport felé utazék, melyet Viktoria szigetesoportjának nevezett. A tengerágot, mely Észak-Cornwallis, Viktoria sziget-csoportja s Grinnell földé között elnyúlik, Belcher csatornájának nevezték; ez keletre Jones szorosával van kapcsolatban. Jun. 23. Belcher kirándulásából szerencsésen megérkezék hajójára.

Richards és Osborn azalatt más vidéken tettek fölfedezéseket. April. 10. hat szánkán s 56 emberrel fölkerekedvén, a Grinnell-földe és a nyugatra terülő Cornvallis sziget közötti Penny szorosán kelének át, s Cornwallis északi partjai s az előttük elterülő Berkeley-szigetek mentében nyugatra nyomulának elő; megkerülvén Cornwallis északnyugati csücsát, délnyugotnak tartának s átkelvén Byam Márton csatornáján, mely Cornvallis és Melville szigetek közt terül, az utóbbi sziget keleti partját a Csónak-öbölnél érék el. Innen a Sabine-félsziget, Melville szigetének északkeleti nyúlványa, keleti partja mentén északnak tartának, Colquhoun fokhegyéig, mely nagy tömegben s meredekül emelkedik. Itt Osborn elvált s visszamenvén Cornvallis keleti partjait, a Királynő csatornáját s az abban levő szigeteket vizsgálá meg.

Richards pedig megkerülé Szabine félsziget északi csücsét, a róla nevezett hegyfokot, melynek közelében a Kellett által kiküldött Hamilton hadnagygyal találkozék, kitől megtudta, hogy a „Resolute“ és „Intrepid“ Melville szigete déli partjainál, a Bridport-bejárás előtt levő Dealy szigetkénél befagyott. Richards Mudge hegyfokáig, a Parry által 1820-ban látott legtávolabb pontig, követé Sabine-félsziget nyugati partjait, azután hegyes völgyes vidéken keresztül a Bridport-bejárásnak tartá s máj. 5. elére Kellett hajóit. Három napig pihenvén, Melville szigete déli és keleti partjait követé a Csónak-öböl, s innen Belcher fűszálása felé vevé útját. Jul. 17. mind Richards mind Osborn szerencsésen elérék a már délnek fordult hajókat. Richards e kirándulásában összesen 808, Osborn pedig 1280 tengeri mfldnyi utat tett.

Kellett két hajójával 1852 aug. 15. hagyá oda Beechey szigetét, s nyugatnak tartva Cornwallis sziget déli partja mentében, a Melville-sziget déli oldalán levő Bridport-bejárást sept. 9. éré el, hol Dealy szigetke keleti oldalán telelt. Még a téli évszak beállta előtt intézkedék a tavasszal teendő száнка-kirándulások ügyében, s különösen eleséget rakata le az alkalmas helyeken. Ily előkészületi kirándulás alkalmával találá meg Mecham hadnagy a Macclure által Parry téli révében letett tudósítást, melynek folytán Pim hadnagy az 1853-diki tavasszal fölkerelkedék, hogy Banks földén, a Kegyelem öblében befagyott hajót fölkeresse.

Macclintock 1853 apr. 4. odahagyván Kellett fő téli szállását, Bridport bejáráásától a rettentő sziklás fensíkon északnak mene, a Sabine félszigete és Melville szigetének nyugatészaki partjai között elterülő Hecla és Griper öbléig, innen Melville szigete északi és nyugati partjait járá meg, azután a Melville és Patrik szigetei közötti Fitzwilliam-szorosán átkelvén, Patrik szigete északi felét vizsgálá meg keleti és nyugati oldalán. Patrik szigetének azon része, mely a szél. $77\frac{1}{2}^{\circ}$ -tól északra esik, igen alacsony, úgy hogy gyakran a föld és tenger közötti határvonalat alig lehet megkülönböztetni. Mindkét oldalán számos apró sziget van, a legészakibb, igen alacsony szigeteket Polynia-csoportnak, s a $77^{\circ} 48'$ alatt levő szigetkét különösen Irország-szemének nevezték; Patrik szigetétől keletre s Melville szigetétől északra Smaragd és Fitzwilliam Owen szigetei vannak. Végre Macclintock még a Patrik és Melville szigetei között levő Eglinton-sziget

partjainak egy részét is megjárta. Az alatt Meham hadnagy Melville, Eglinton és Patrik szigeteinek többi partjait járta meg és vette föl. Macelintock 105 nap alatt 1030 tengeri mföldnyi útát tett, s jul. 18. visszatért a hajókhöz, Meham pedig 93 nap alatt 1000 tengeri mföldnyi útát tett, s jul. 6. érkezett vissza a téli szállásra. A többi kisebb nagyobb kirándulásokat elmellőzvé, általában megjegyezzük, hogy Belcher és tisztársai az északi szél. $74^{\circ} 2'$ — 78° , s a nyugati hosszúság 89° — 129° fokai között terülő roppant vidéket kutatták ki, s nagyrészt első fedezék föl. Azon nagy szigetcsoportot, melynek részeit és körvonalaait ők ismertették meg, s mely a Lankaszter-szund, Barrow-szoros, Melville-szund és Banks-szoros s a szélesség 78° foka között elterül, Parry csoportjának nevezik. A tett vizsgálatokból kitetszik, hogy a Parry-szigetek egész csoportja Baffin öböléig s Jones szorosáig csak részben és kis időre fölengedő jég-hátak által összekapcsolt területet képez, mely némileg az amerikai szárazföld folytatványául tekinthető. E szigetektől délre az amerikai szárazig számos tengerág nyulik el, de a rendes körülmények közt egyik sem oly jégmentes, hogy évenként hajózható volna; ellenben az azon tengerágakat az évnök nagyobb része alatt áthidaló jég-hátak oly szilárdak és szakadatlanok, hogy az iramszarvasok s a sarkvidék egyéb állatai minden télen a legszélsőbb északi földnyulványokról a Hudzon-öböl környékeire költözködhetnek. Annyi bizonyos, hogy a Baffin-öböl s a nyugatra levő Patrik-sziget között egy tengerág sem tekinthető nyílt s hajózható tengeri útnak. Északra s nyugatra Parry szigeteitől a Sarki-tenger egyik nagy medenczéje terül, mely úgy látszik, egészen sohasem fagy be.

Állatokban a rideg Parry-szigetcsoport sem szűkülöködik. Melville szigetén kivált pézsmáökrök, iramszarvasok, hófajdok, duna- és örvös-ludak, nyulak és vándoregerek fordulnak elő. A pézsmáökrök télen át is ott maradnak; az iramszarvasok április elején, a himek valamivel később, a hófajdok május, a duna- és örvös-ludak június elején érkeznek meg a délibb vidékekről. Legtöbb állat a szigeten május közepétől október közepéig található. A Wellington-csatorna mellékein előfordulnak: jégmedvék, jég-rókák, sarki nyulak, vándoregerek, iramszarvasok, pézsmáökrök, fehér bálnák, fókák, hollók, hófajdok, grönlandi pintyek, hősármányok, sirályok, kacsák, ludak, lilék stb. Ugyanez állatok ki-

sebb nagyobb mennyiségben a többi szigeteken is előfordulnak. A növényzet természetesen nagyon szegény, zuzmókon és mohokon kívül csak egy-két fűnemet, kötört, pipacsot, kökörcsint, törpefüzeket, sósikát, moszatokat s más hasonló növényeket találunk, melyek azonban egyes vidékeken aránylag buján teremnek. A Meham és M' Clintock által fölfedezett Patrik-sziget délnyugati partja aránylag legkopárabb, de keleti partja növényben és állatban oly gazdagnak látszott, hogy „boldog földnek” neveztetett.

A Barrow-szoros vonalától északra eső mindezen szigetek most egészen lakatlanok, de hajdan azokon is éltek emberek, mint az elhagyott régi eskimo-lakokból és rejtekekből kitetszik, melyeket Belcher és társai Melville szigetén, különösen Liddon öble mellékein, sőt még Grünel földén is Northumberland szundjáig találtak. De Cornwallis és Patrik szigetek északi partján régi eskimo-lakokra sem akadtak. M' Clure és társai a Melville-szigettől délre eső Banks-sziget partjain sok helyütt leltek gunyhómaradványokat, rejtekhelyeket, körbe rakott köveket; itt-ott kőházakat is találtak bálnacsontokból készült tetőkkel. Különösen Királyi hercegnő szigetein, Walesi herceg szorosában sok eskimo maradvány látható, most pedig az első eskimo telepek csak valami 100 angol mfldre azon szigetektől délre találhatók.

Belcher, mint említettük, az 1853-ki telet Northumberland szundjában töltötte, Pullen a Beechey-szigetnél állomásozott, Kellett pedig odább nyugatra Dealy szigetkénél telelt, s ott utasításához képest szilárd tár- és menedékházat rakatott, melyet Hajós-Honjának (Sailor's Home) nevezett. E tárházban annyi eleséget rakatott le, hogy 66 ember 200 napig bírhatta vele. A tárháztól nem messze, a sziget legmagasb tetőjén, 20 lábnyi körakást emeltek, s ezen messzire látható lobogót tűztek ki. A körakás alján bővebb tudósítást magában foglaló bádóg szelenczét ástak el. Mindezt kevésbbé Franklin és társai, mint Collinson emberei számára tették, mert ennek hollétéről akkor még semmit sem tudtak, s Angliában már aggódni kezdenek, hogy ő is valahol szerencsétlenül járt. Meham hadnagy azonban 1854-diki szánkirándulásán Walesi herceg szorosa partján több írott tudósítást lelt, melyeket Collinson 1851 és 52-ben ott letett vala.

Mintán a fölfedezési kirándulásokra kiküldött tisztek és legények megjöttek s a Kegyelem öblében elhagyott Investigator

népsége is nagy ügygyel-bajjal Dealy szigetét elérte vala: Kellett nyugtalanul várta, hogy a jég, melyben hajói be voltak fagyva, megnyílják s hogy Beechey szigetéhez visszatérhessen. De aug. közepéig hiában várakozott. Aug. 18-kán hatalmas északnyugati szélvihar kerekedett, mely a Melville-sziget előtt összetorlódott jégtömegeket hirtelen feltörte és széthányta. Kellett most akadály nélkül vitorlázhata keletre s már azt remélte, hogy egy-két nap múlva az Északi Csillag szállását, Beechey szigetét, fogja elérni. „De a jégre építettünk,” mondja de Bray francia hadnagy, ki Bellot példájára önként csatlakozott vala a Resolute népségéhez; — még Melville szigete partjait sem hagyták vala el, midőn ismét rettenetesen zajló és hánykódó jégtömegek közé jutának, melyek által a sziget délkeleti nyulványánál, Griffith csúcsánál, sept. 10-ig visszatartóztatattak. Kellett még új erőködésekett a jég közöl kiszabadulni, de kevés sikerrel, s már sept. 26. mindkét hajója a Barrow-szoros közepén befagyott. Darabig még ide-oda hanyatott a jéggel együtt, végre Bathurst földéből kinyuló Cockburn fokhegyétől nem igen messze, az északi szél. $74^{\circ} 41' s$ a nyugati hossz. $101^{\circ} 22'$ alatt, megmozdíthatatlanul befagyott. Kellettnek tehát ismét a hosszú télre kellett készülnie.

Belcher az 1853-ki nyáron Northumberland szundjából szintén Beechey szigetéhez akart visszahajózni. De roppant akadályok gördültek útjába, s míg 1852-ben a Wellington-csatornán akadály nélkül 3 nap alatt hajózott felfelé Northumberland szundjáig, 1853-ban ez utat teljességgel meg nem tehette, s hajói végre okt. közepén az északi szél. $75^{\circ} 33'$ alatt levő Szerencsétlenség öblébe (Diaster-Bay) hanyattak. Belcher tehát Észak-Devon nyugati partjainál kényszerült telelni. Pullen Beechey szigete felől még júliusban fölkereste őt s akkor Belcher fokhegye közelében találá hajóit. Midőn Pullen a Belchertől vett sürgönyökkel visszatért, Beechey szigetén az Angliából imént oda érkezett Fönix gőzöst találá, melynek kapitánya Inglefield bálnasajkán az admirális sürgönyeivel Belcherhez indult vala. Néhány nap múlva Inglefield visszatért, a nélkül, hogy sürgönyeit rendeltetésök helyére elvihette volna.

Inglefield kapitány 1852-ben Izabella gőzösön látogatta meg Beechey szigetét, 1853-ban pedig Fénix gőzössel küldetett oda, hogy sürgönyöket és eleséget vigyen Belcher számára; gőzöséhez

„Breadelbane“ szállítóhajót kapcsolták. Melville öblében nagy jégtömegekkel kellett küzöldnie s Beechey szigetéhez csak aug. 8-kán érkezék. Az eleséget Riley fokhegynél hordatá a partra, Beechey szigetén az összetorlódtott jégtömegek miatt nem tehette. Neki nem sikerült a magával hozott sürgönyöket Belchernek megvinni, most bátorlelkű kísérője, a francia születésű Bellot hadnagy ajánlkozék a levelek elvitelére. Csakugyan elindult szánkával. De az aug. 18. támadt szélvihar, melyet Belcher és Kellett is állomásaikon éreztek, a jégrögöt, melyen Bellot és két kísérője történetesen voltak, hirtelen elszakasztá a parttól s tovahajtá. Bellot az úszó jégrög egyik felnyúló dombjára mene, hogy szétnézzen, nem lehetne-e valamikép a veszélyből kiszabadulni; ekkor erős szellőkés által lesodortatva mély jéghasadékba esék s mindjárt elmerüle. Két kísérője 30 óráig ide-oda hányaték, de végre megmeneküle s visszatére Beechey szigetére. Bellot már 1851-ben Kennedy járatában derék embernek mutatta volt magát, minden útitársai szeretve tisztelték; szomorú sorsa mély megilletődést és fájdalmat gerjesztett.

Beechey szigete körül a jégtömegek erős mozgásba jutottak, úgyhogy már az ott horgonyzó hajók megmaradása miatt aggódni kellett. Aug. 21. éjjel oly hatalmas összezapás történt, hogy Breadalbane szállítóhajó 15 percz alatt a 30 ölnyi mélységű vízben teljesen eltűnt. A népség csak épen kopasz életét menthette meg; szerencsére a hajón hozott készletet jobbára már a partra hordták vala. Inglefield azután aug. 24. odahagyá Beechey szigetet s Creswell hadnagygyal és Wynniatt hajómesterrel, M'Clure volt társaival, kik időközben Beechey szigetére vergődtek vala, Fönix gözösön Angliába ment, hol okt. 4. megérkezék.

Már a következő 1854-ben máj. első napjaiban ismét Fönix gözösön kiküldeték, hogy új sürgönyöket és eleségkészletet vigyen Beechey szigetére. Az angol admirális most odautasítá Belchert, hogy baladék nélkül hazatérjen, ha csak idősb tiszték közös tanácskozás után ki nem jelentenék, hogy a további ottmaradás és újabb kutatások Franklin és társai megmentésére biztos sikert ígérnek. Inglefield ezen harmadik útja eleintén igen bajos volt; a Baffin öble északi részén, hova aug. elején jutott, aránylag kevés jégre talált, s így aug. 26. két hajójával (Fönix és Talbot) már Beechey szigetéhez közeledék. Ott váratlanul a

a sűrű ködön át az „Északi Csillagot“ pillantá meg, épen midőn ez a Riley fokhegye előtt elnyúló földnyelvet akarta megkerülni. Csakhamar megérté, hogy Belcher és M'Clure emberei mindnyájan az Északi Csillagon vannak s haza felé vitorláznak. Mikép az Investigator, úgy az Assistance, Pioneer, Resolute és Intrepid is a jégnek hagyattak martalékkül. Rövid szökváltás után mind a három hajó Beechey szigetének fordult. Szükséges volt, hogy az Inglefield hajóin hozott eleségét a tárházban lerakják, s az embereket a három hajón eloszszák. Azonkívül a szerencsétlenül odaveszett Bellot hadnagy tiszteletére hozott emlékkövet is Beechey szigeten kellett felállítani ¹⁾).

Belcher, miután az Inglefield által 1853-ban hozott sürgönyöket végre kezéhez vette vala, legott Kellett kapitány odautasítá, hogy az Investigator népségét a jövő juniusig Beechey szigetére igyekezzék szállíttatni, s hogy a Resolute és Intrepid népségeit is oda vigye. 1854. febr. 1. a múlt októberi utasításokat ismétél. Kellett ez utasítások vétele után márcz. 4. szánynyal néhány embert Beechey szigetére s innen a Szerencsétlenség öblébe Belcherhez küldé, hogy ezt a körülményekről részletesen tudósítsa, s tőle határozott rendeleteket kérjen. Azon követség april 11. vizs-

¹⁾ Bellot 9 láb magas emlékkövén, melyet Beechey szigeten 1854 aug. 26. felállítottak, a következő két felírás van : „Bellot hadnagynak, ki elsőben (1851—52) Kennedyt, azután (1853) Inglefield hadnagyot a sarkvidékekre elkísérte vala. Mint Főnix, ő felsége hajója, népségének tagja, bátorlelkűleg arra ajánlkozott hogy szánkával s néhány kísérel az Északi Csillag, ő felsége hajójáról, Belcher kapitánynak sürgönyöket viszen. 1853 aug. 18. támadt erős szélvihar mellett Grinnell fokhegyénél egy jégmező hirtelen meghasadása következtén halálát lelte, mélyen siratva a sarkvidéki utazóktól, s mindazoktól, kik őt becsében s nemes lelkületében ismerték.“ A másik felírás így szól : „Bellot francia tengerészeti hadnagy emlékére, ki életét elveszté, midőn nemeslelkűleg Franklin Jánost segítette keresni, Wellington csatornájában 1853 aug. 18. — E lapot a szomorú eseményre emlékeztetésül barátja Barrow János állította fel 1854.“ — Az 1853 és 54 években M'Clure társai közül 5, Belcher és Kellett társai közül pedig 8 ember halt meg, ezeknek neveit is följegyezték Bellot emléken.

szatért; Belcher ismét meghagyá Kellettnek, hogy az Investigator népségét mentől előbb Beechey szigetére küldje. M'Clure tehát a maga társaival a rendelkezésére adott szányokon azonnal fölkerekedék s nagy ügygyel bajjal apr. 27. Beechey szigetére érkezék. Belcher továbbá újlag meghagyá Kellettnek, hogy hajóit odahagyván, embereivel szintén Beechey szigetére menjen. Kellett april 12. hivatalos válaszában azt üzené Belchernek, hogy nem vállalhatja magára a felelősséget hajóinak feláldozásaért, újabb kerek parancsokat vár. Belcher az ő ellenvetéseire épen nem hajta s újra megparancsolá neki, hogy hajóit azonnal odahagyja, de a mennyire lehet, biztosítsa azokat, hogy ha később kívánatos volna, népségével ismét megszállhassa, s a becses tárgyakat magával vigye. E parancs vétele után Kellett máj. 15. hajói földözetének minden ajtaját és ablakát elzáratá s betétet, az árboczfákat és vitorlarudakat a földözetre rakatá s a vitorlákat a rudakhoz erősítetté. Azután embereivel együtt nehéz szívvel búcsút vett a hajóktól, melyeken még 14 hónapra való eleség volt.

Belcher, ki, mint legtöbb útitársa, már húzamos idő óta gyöngélkedett, 1854. júl. 23. odahagyá hajóit, hogy Beechey szigeten a többi tisztekkel a hazatérés iránt tanakodjék és intézkedjék, s hogy az Angliából várt újabb utasításokat átvegye. Míg ő odajárt, hátrahagyott népsége aug. 6. és 7. valami két angol mfdre tovább inditá a hajókat. Aug. 10. Richards csaknem 800 font löport használt fel, hogy a jég szétrepesztése által a hajókat a jégfogságból kiszabadítsa, de csak $\frac{1}{2}$ angol mfdet haladhata. Az 1854-diki év még kedvezőtlenebb volt mint a múlt év. A hajók gránit keménységű tömeges jég között megmozdíthatlanul voltak berekesztve. Midőn Belcher e sikertelen kísérletek hírét vette, végkép lemondá hajóinak megszabadításáról, s ragaszkodva a múlt évben vett utasításokhoz, melyek neki meghagyták, hogy embereit haszontalanul ne veszélyeztesse, az egy hajón haza készült vitorlázni. Tehát aug. 23. a Resolute és Investigator néhány tiszttel együtt visszament hajóira, s aug. 25. reggel kiadá parancsát, hogy népsége azonnal hagyja oda az Assistance és Pioneer hajókat s menjen Beechey-szigetére. Itt tehát hat hajónak népsége került együvé, mindnyájan egy hajóra, az Északi Csillagra kényszerül-

tek szállani ¹⁾. Már a sik tengeren voltak, midőn aug. 26. Inglefield két hajóját, Főnix gőzöst és Talbot vitorláshajót, Riley fokhegyénél megpillanták. Képzeltetni, mily örömmel üdvözlék azokat.

Mielőtt a Parry által 1819-ben fölfedezett s megkeresztelt s 1850 óta a kirándulások és kutatások központjává lett, jégtömegekkel környezett s idomtalan sziklahalmazokkal borított, kopár Beechey-szigettől végkép elbúcsúztak, az 1852. óta épült tár- és menedékházat, melyet Northumberlandhouse-nak neveztek, teljesen elkészíték s mindennemű készlettel, eleséggel, köszénnel, sőt könyvtárral is felszerelték. Közelében néhány kisebb csónakot s egy nagyobb naszádot is hagytak. A kitűzött zászló messzire mutatta a menedékház helyét. Mindezt, úgy látszik, leginkább Collinson és társai számára tették, kikről azt vélték, hogy Beechey szigetére vetődhetnének, mert nem gyanították, hogy Collinson 1854. aug. 20. már Behring szorosába érkezett ²⁾.

¹⁾ Belcher tudósítása szerint összesen 263, Miertsching szerint 270 voltak.

²⁾ Beechey szigete a Northumberland-házzal, Dealy szigete a Hajós-Honjával, Parry téli réve Melville szigete déli partján híres fővénykösziklájával, Lipót réve a Barrow-szoros déli oldalán a Ross Jakab által 1849-ben ott lerakott készletekkel, Furia partja Észak-Somersetén a Parry által ott hagyott készletekkel a sarkvidéki főutak csomópontjait képezik s megannyi menedékhelyül szolgálhatnak és szolgáltak. Ross János 1831-ben csak a Furia partján talált készleteknek köszönhető, hogy embereivel együtt nyomorútan oda nem veszett; még 1852-ben is az ottani készleteknek nagy hasznát vették azon emberek, kik Franklin neje megbízásából azon vidékeket átkutatták. Kennedy 1851-ben Lipót révében talált ótalmat és menedéket, M'Clure is 1853-ban az ottani készletekre számolt, midőn társainak nagyobb felét Pond öble felé szándékozott küldeni. A Dealy szigetén állított tárház nélkül Mecham és Krabbé 1854-diki szánykirándulásai a Kegyelem öblébe s Walesi herczeg szorosába igen szomorú véget értek volna. Beechey szigete pedig az 1852—54-ben tett fölfedezési kirándulások és kutatások támasza és sarkpontja volt. Egyébiránt Beechey szigete oly zord és kopár, hogy még medvét, rókát és farkast is csak ritkán láthatni rajta; és pedig csak nyáron. Az Északi Csillag népsége az ott töltött 2 év alatt valami 4000 tengeri madarat és 37 jégmedvét lőtt.

Inglefield és Belcher gyorsan elvégezték a teendőket s azután haladék nélkül a három hajón Anglia felé vitorláztak. Inglefield Főnix gőzösön már sept. 8. Disko szigetéhez érkezék, hol az imént fölfedezett köszöntelepből könnyű szerrel 80 tonna köszenet hordáthatott hajójára. Azután a másik két hajó társaságában az Orkney szigetéig hajózott, s onnan előre sietve Cork révében már sept. végén érkezék meg. — Tudósításai, melyek szerint az 1852-diki járat Franklinra nézve egészen sikertelen volt, s hogy Belcher négy hajóját feláldozta, Angliában a legfájdalmasb benyomást tették. Általában kárhoztatták Belchert, hogy a hajókat Kellett s más tisztársai ellenére ott hagyta, a nélkül, hogy komoly kísérletet tett volna azok kiszabadítására. Az admirális ugyan meghagyta volt neki, hogy szükség esetében hajóit is elhagyja s legalább embereit mentse meg. Mindazáltal kárhoztatták, hogy ez utasításokhoz oly nagyon ragaszkodott és tisztársaira nem hallgatott ¹⁾. Azért hadi-törvényszék elé idéztették, mely 1854. okt. 17. Gordon altengernagy elnöklete mellett, Sheerness kikötőjében Waterloo hajón gyűlt össze. Belcheren kívül M' Clure, Kellett és Richards is megidéztettek. M' Clure első szólíttaték ki. Ő csak Kellett egyenes parancsára s fájdalmas szívvel hagyta oda hajóját, midőn minden reményről le kellett mondania, különben pedig egész járata alatt nagy lelkeséget, bátorságot és óvatosságot tanúsított vala ²⁾. Mindezeknél fogva a hadi-törvényszék nemcsak feloldozá minden vád alól, de nagy érdemeinek dicsérő felemlítése mellett szolgáltatá neki vissza az elvett kardot. Kellett és Richards is nemcsak fölmentettek, de megtiszteltetésben is részesültek. Belcher azonban, noha magát több óráig tartó beszéddel igen jól védelmezte, csak egyszerűen fölmentették, s kardját jelentős mély hall-

Miertsching szerint termőföld alig van a szigeten, s egyetlen fűszálat és mohot sem látni rajta.

¹⁾ Belcher és tisztársai közt általában kevés rokonszenv, összhangzás és egyetértés uralkodott. — Collinson még nagyobb megfélemlítésben élt tisztársaival, s igen kemény rendszabályokhoz nyúlt. Első hadnagyát 2 évig, két hadnagyát pedig 15 hónapig fogságban tartotta.

²⁾ Armstrong M' Cluret is makacssággal vádolja, s ennek tulajdonítja, hogy az Investigator nem sikerült a fölfedeztet átjáráson keresztül a Barow-szorosba juttatni.

gatással nyújták át neki. A közvélemény gyávasággal bélyegezte tettét, s azon érdemeket sem méltatta kellőleg, melyeket mind ő maga mind útítársai a Parry-csoport nagy területeinek részint első fölfedezése, részint szabatos megvizsgálása és fölvétele által magoknak szereztek vala ¹⁾.

Franklint illetőleg most 1851 óta általában azt vélték, hogy a Wellington-esatornából északra hajózott, hogy tehát nyomait csakis a szél. 75-dik fokától északra kell keresni. E véleménynyel még a Belcher és társai által Parry szigetcsoportján minden eredmény nélkül tett kutatások után sem hagytak föl. S ime Amerikából azon váratlan hír szárnyalt Angliába, hogy a szerencsétlen utazóknak nyomait és maradványait sokkal délibb vidéken találták meg. 1854. okt. 22. dr. R a e J á n o s megjelent az angol tengerészeti főhivatal házában, hogy az oly sokáig hiában keresett nyomok föltalálásáról személyesen jelentést tegyen.

Dr. Rae János, mint már említettük, 1846-ban a Hudson-öböl-társulat megbízásából az amerikai szárazföld legészakkeletibb vidékeit járta meg, azután a Franklin fölkeresésére indult dr. Richardsonhoz csatlakozék. 1851-ben Confidence várdából fölkerekedvén, négy emberrel s kutyáktól vont három szánval a Kendall folyóhoz utazék, mely a Rézbánya folyóba nyugotról szakad, onnan azután 2 emberrel s 5 kutyától vont két szánkával 33 nap Wol-

¹⁾ Hogy Belchert nem egészen alaptalanul róvták meg, a következő körülmény is tanúsítja. A Barrow-szoros nyugati végén, az északi szél. $74^{\circ} 40'$ s nyugati hossz $101^{\circ} 15'$ alatt elhagyott egyik hajó, t. i. „Resolute“ magától kiszabadult jégrekeszéből s Barrow szorosán és Lankaszter szundján keresztül Baffin öblébe s azután dél felé vitorlázott, matróz, kormányos és kapitány nélkül, egyedül a tenger áramlása által hajtva, mignem Davis szorosa nyugati oldalán, Walsingham fokhegyétől délre, 1855. sept. 17. egy amerikai bálnász kapitánytól mint uratlan zsákmány elfoglaltaték. A hajó még tökéletesen ép állapotban volt, noha legalább 1200 tengeri mérföldnyi útát tett vala kormányos nélkül, s noha számtalan jéghegy, jégrög, köszirt és sziklás partok mellett kellett elhaladnia. E tény legvilágosabban mutatja a nyugati Sarki-tenger áramlásainak irányát. — Az amerikai kormány megvette a bálnász kapitánytól a hajót s újlag fölszereltetvén, 1856-ban az angol kormánynak ajándékuł küldé meg.

laston földre déli és délnyugati partjait kutatta ki. Ez útjából megjövén, jun. 13. ismét elindult Confidence várdából s esónakra szállva, Viktoria földre déli és keleti partjainak egy részét vizsgálta meg. Sept. 10. már megint Confidence várdában volt. Franklin nyomára seholsem akadt, hírét sem hallotta. 1852-ben megint Boothia földének fordula, hogy annak kikutatását és fölvételét befejezze. Midőn 1853. aug. 15. a Melville félszigete déli oldalán, Repulse-öböl partjain, egykori téli szállásán megérkezék, már csak 3 hónapra való elesége volt. Ezért útítársait felhívá, menjenek vissza, ha úgy tetszik; de ezek vele maradtak. A fogyatkozó eleséget azzal igyekeztek kipótolni, hogy serényen vadásztak; tüzelésre uszadékfát és más holmi égethető anyagokat szedegettek. Mihelyt azután a hó megkeményedett, az eskimók módjára hóházakat raktak, melyekben sokkal kevesebbet szenvedtek a kemény hidegtől, mint akár a sátrak alatt akár kőházakban. Tavaszra kelve, azaz 1854. marc. 31. Rae negyed magával fölkeredvén, a Bizottsági öböl (Committee-Bay) nyugati partja mentében s Simpson félszigetén keresztül Pelly öblének fordult, melyet april 17. elért. Itt az eskimóktól azon hirt vevé, hogy oda nyugati irányban 10—12 napi járó földre valami 40 fehér ember élségtől meghalálozott. Pelly öbléből az ottani földhátan keresztül az ennek nyugati oldalán levő Shepherd öblének ment, melyet a Kastor és Pollux folyónál april 27. elért. Ez öböl partjait megjárván, Boothia földre nyugati oldalán majdnem Porter fokhegyéig jutott. Innen csaknem ugyanazon úton, meiyen jött vala, visszatért, s már máj. 26. ismét a Repulse-öböl partjaira érkezék, hol hátrahagyott három útítársát jó egészségben és teljes jóllétben találta, ugyanis téli szállása közelében több eskimó család telepedett vala le, melyekkel útítársai barátságosan közlekedtek. A Repulse-öbölnél több hónapig mulatott, mert csak aug. 4. vitorlázhata délre York telep felé.

Rae ezen útja igen nevezetes, mert Franklin és társai sorának fölleplezésére vezetett. A Boothia partjain előtalált eskimóktól a következő hirt vette Rae: Négy csztendeje, tehát 1850-ben, a Vilmos király földre északi partjainál fókavadászattal foglalkozó eskimók valami 40 fehér embert a jegen dél felé láttak költözni. Szánra rakott sajkát vittek magokkal. Egyikök sem tudta az eskimók nyelvét, ezek tehát csak azt vették ki jeleikből, hogy hajójokat vagy hajóikat a jég összeroncsolta, s hogy most oda

igyekeznek, hol vadat remélnék találni. Vezéröket kivéve mindnyájan igen nyomorúlt állapotban voltak, alkalmasint eleségek is már fogyatékán volt. — Néhány héttel utóbb az amerikai szárazföld partjain, egy napi járó földre egy nagy folyó északnyugati oldalán, harmincz, egy közel szigeten pedig öt fehér halottat találtak. Némelyek el voltak temetve, a többiek részint egy sátor, részint a felfordított csónak alatt, részint elszórva a földön heverték. A szigeten talált halottak közül az egyik alkalmasint vezérök volt, mert vállán távcső s alatta kétesövű puská volt. Némely halott össze volt tépve s ebből valamint az üstökben talált maradékokból az eskimók azt következtették, hogy azok, kik legtovább éltek utóljára társaik húsával csillapították éhségöket. Egyébiránt a halottaknál sok puskaport, golyót és serétet, iránytűt, távcsövet, órát és puskát leltek; ezeket az eskimók összetördelték; ezüst kanalakat és villákat is találtak. — Rae e maradványokból sokat összevásárlott az eskimóktól s magával vitte Angliába. A körülmények összevetéséből következtette, hogy az eskimóktól elbeszéli szomorú esemény 1850-ben történt, hogy az eskimók a még élő 40 fehér embert Vilmos király szigeten látták, a halottakat pedig a Nagy Hal-folyótól északnyugatra, Adelaide-félsziget keleti csúcsán, Ogle csúcson, s a szomszéd Montreal szigeten találták. De ő maga e helyeket meg nem látogatta s oly eskimóval sem találkozott, ki az elbeszéli eseménynek szemmel látott tanúja lett volna. Az eskimóktól összevásárlott tárgyak a következők : 1) egy tojásdad ezüst lemez, talán botgömb, melyen világosan be van vésve e név : „Sir John Franklin;“ 2) egy ezüst villa Franklin családi czimerével (felfelé álló delfin-fej két széthajló babérág között); 3) Franklin egyik rendjele; 4) ezüst villa „J. F.“ betűkkel, talán „James Fitzjames“ tulajdona; 5) egy ezüst kanál s egy ezüst villa Fairholme hadnagy czimerével; 6) ezüst villa „H. D. S. G.“ betűkkel, Harry D. S. Goodsir segédorvos tulajdona; 7) egy ezüst villa az első kormányos czimerével. Mindezen tárgyak tehát „Erebus“ hajóról valók. 8) Három ezüst villa „F. R. M. C.“ betűkkel, tehát Francis R. M. Crozier kapitány tulajdona; 9) ezüst csemege-kanál „G. A. M.“ betűkkel, tehát A. M. Been második kormányos tulajdona; 10) egy ezüst villa „F. S. P.“ betűkkel, tehát John S. Peddie helyettes orvos tulajdona; 11) egy ezüst villa „A. Mc. D.“ betűkkel, tehát Alexander

Mac Donald segédorvos tulajdona. Mind e tárgyak „Terror“ hajóról valók. — A többi tárgyakon nem volt ismertető jel, de nyilván azok is a két hajóról valók; ilyenek: 24 ezüst kanál és villa, 4 kés, néhány pénzdarab, egy csonka chronometer, távesőtöredékek stb.

E maradványokból kitetszett, hogy az Erebus és Terror szerencsétlen népségének legalább egy része az amerikai száraz föld közelébe jutott s ott nyomorultan odaveszett. De mi történt magokkal a hajókkal? hova lettek a többi utitársak? Az eskimók állítólag csak 40 élő embert láttak s csak 35 halottat találtak! S valóban annyira jutottak-e, hogy utóljára a kannibalságtól sem irtóztak? Mind e kérdésekre Rae nem válaszolhatott kielégítőleg, még csak a szomorú esemény színhelyét sem kereste föl s beérte azon bizonytalan hírekkel, melyeket a hazug eskimóktól kapott, kik szintén csak hallomásból beszéltek.

Mindezeknél fogva sokan sürgették az angol kormányt, hogy új járatot indítson meg, mely a Rae által megjelölt vidéket gondosan kikutassa s Franklin és utitársai végső viszontagságairól teljes bizonyosságot szerezzen. Az angol tengerészeti főhivatal csakugyan el is határozá az új expedítio kiküldését, de hosszas tanakodás után a dolog kivitelét a Hudson öböl-társulat igazgatóságára bizá. Ez Franklin megmentése ügyében eleitől fogva nagy buzgalmat tanúsított; Simpson György, a társulat amerikai kormányzója most is azonnal megtervé a szükséges intézkedéseket. A tervezett járat vezérletével Anderson Jakab és Green Stewart bizattak meg. Ezeknek a még csak Back által 1833—34-ben megjárt Nagy Hal-folyón kellett a tengerpartig lecsónakázni s azután a Rae által megjelölt vidéket átkutatni, hogy magoknak az Erebus és Terror népségének odaérkezéséről, utolsó viszontagságairól teljes bizonyosságot szerezzenek; a netalán hátrahagyott irományokat és egyéb tudósításokat s holmi ingóságokat felkeressék; a halottakat tisztességesen eltemessék; a netalán még életben levőket fölkeressék s megmentésék.

Anderson és Stewart 1855 máj. 30. a Nagy Rabszolga tavánál, Resolution szálláson találkoznak egymással s jul. 31. már a Back vagyis Nagy Hal-folyó torkolatát érik el. Már az előtte való napon a folyó torkolatától feljebb, Franklin tavánál, néhány eskimóra akadtak vala, kiknél evezőket, mahagoni-, köris-, tölgy-

és fenyűfadarabokat, réz és vas üstöket, mindenféle szerek töredékeit, levéllapítót, összetört fűrész, vésüt s egyéb tárgyakat lelének, melyek az állítólag éhen meghalt fehérek sajkájáról kerültek volt. A folyó torkolata keleti partján semmitsem levén, Montreal szigetre evezének s itt csakhamar lánczkampót, vésüket, kováclapátot, bádog forralót, feldolgozatlan vasrudat, kötél-darabokat, lobogó darabját, összekötött botnyalábot, egy rakás szálkát és forgácsot, fenyű-, köris-, szil-, tölgy- és mahagoni-deszkadarabokat lelének. Az egyik deszkadarabon a „Terror“ szó volt bemetszve, egy boton, vagy mások szerint, egy tölgyfából készült hősarun pedig „Stanley“, az Erebus orvosának neve volt olvasható. Azután Adelaide félsziget keleti partjait vizsgálák meg, de ott csak egy zsinórt s egy darab csikos pamutszövetet lelének, és pedig Ogle csucsán. Könyvet, irott tudósítást vagy bármely más emléket, mely a szerencsétlenek utolsó viszontagságait felderítette volna, sehol sem leltek, s tolmácsuk nem levén, az előtalált eskimóktól sem szerezhettek magoknak bővebb tudósítást. Holttestet vagy sírt sem találtak, s általában sokkal rövidebb ideig mulattak ott, semhogy a hely színét kellőleg átkutathatták volna. Már sept. 16. Resolution szállásra visszaérkeztek, tehát azon utat, mely Backnak két esztendei fáradozásba került vala, három hónap alatt tették meg.

Anderson és Stewart fölfedezései újabb bizonytságot szolgáltatott ugyan Franklin járatának szerencsétlen kimeneteléről, de minden kétséget még sem oszlattak el. Sokan még most sem akarták hinni, hogy mind a 138 ember odaveszett volna, s a két hajó hovalettéről még most sem tudtak semmit. Most azonban a régebben talált jelekre s itt-ott kapott hírekre is nagyobb súlyt vetének s azokat a Rae és Anderson által szerzett maradványokkal és tudósításokkal kapcsolatba tenni igyekevének. 1849-ben Parker kapitány a Lankaszter-szund környékén előtalált eskimóktól azon hírt vette, hogy négy nagy hajó bizonyos tengerszorosban (Herczeg-kormányzó-bejárásra vélték) be van fagyva, ketteje már 4 év óta a szoros nyugati, más ketteje annak keleti oldalán. M'Clure 1850 aug. 24. Warren csucsánál, nem messze a Mackenzie folyó torkolatától, partra szállván, az ottani eskimóktól azon hírt vette, hogy néhány fehér ember, nem tudni honnan, oda került, s házat építvén egy darabig ott lakott. De azután az egyik

megöletett, a többiek pedig a szárazon beljebb menekültek. Más Franklinkeresők Grönland nyugati partjánál, Melville öblében bizonyos Beck Ádám nevű eskimótól azon hírt vették 1850-ben, hogy két hajó Baffin öble északi részében megfeneklett s a népség Wolstenholme-szundban megöletett volna. Penny kapitánynak Hogarth szundjánál azt beszélték, hogy számos fehér embert egy nagy kerek sátor alatt láttak volna, hol azok nagy sikerrel vadásztak. Két hónap múlva már csak két fehér embert találtak a sátor alatt, s nem tudták, hova lettek a többiek. Az egyik eskimo részeges állapotában azt állítá, hogy a fehéreket megölték volna, de kijózanodván, meghazudtolá ezen állítását. Végre Collinson a Behring-szoros környékén is sok hírt vett hajótörést szenvedett fehér emberekről, kik azután orosz Amerikában letelepedtek volna. Penny kapitány emberei 1851 májusban Wellington csatornájában, Baillie Hamilton szigetén, egy fűrészelt és beszurkolt szilfa-darabot s tölgyfa-botot, Dundas, Baring és Cornwallis szigeteiken pedig két-két fenyőfa-darabot leltek. Collinson 1852-ben Cambridge öble környékén az eskimóktól két fém darabot kapott, melyek egyikén az angol kormány bélyege t. i. széles nyíl volt látható, 1853-ban pedig a szomszéd Finlayson szigeten kilincses ajtófelet talált.

Mindezeket egybevetvén s a sarkvidéki tengerek ismeretes áramlásait is tekintetbe vévén, Findlay már az utat is igyekezett kijelölni, melyet Franklin hihetőleg vett, s értekezését 1856. jan. 28. olvasá fel a Királyi földirati londoni társulat egyik gyűlésén¹⁾. Franklin utolsó tudósítása, melyet Angliában vettek, Grönland nyugati partjai mellett, Disko sziget közelében, s 1845 jul. 12. kelt; hajóit Upernaviktól északnyugatra Baffin öblében 1845 jul. 26. látták utóljára. Beechey szigetén, Észak-Devon délnyugati sarkánál, téli szállását lelték, mint ezt számos jel és nyom mutatta. Egy fölfedezett siriratból, mely Torrington Jánosnak „Terror“ hajón 1846 jan. 1. történt halálát jelentette, azt lehetett következtetni, hogy akkor a hajók még épségben voltak, s a népséget sem érte vala baj. De Beechey szigetétől a Back folyó torkolataig nagy közök terülnek, s az első telelés s a népség legalább egyik

¹⁾ Lásd : The Journal of the Royal Geographical Society XXVI, 26. b. k. 1.

részének a Back-folyó torkolatánál történt gyászos kipusztulása közt még nagy hézag volt, melyet se az itt-ott hallott bizonytalan hírek, se a Penny társai és Collinson által lelt maradványok nem tölthettek ki.

Különös végzetből történt, hogy épen ott nem keresték Franklint, hol nyomaira, mint utóbb kisélt, legbiztosabban akadhattak volna. Dr. King Rikárd, Back kapitány egykori útítársa, már 1847-ben figyelmeztete azon vidékre, hol azután a szerencsétlenek kétségtelen maradványait legelőször találták meg; s azóta folyvást sürgette, hogy a Nagy Hal-folyó mentén keressék Franklint, 1850-ben ismételve ajánlkozik az általa indítványozott járat vezetésére s határozottan kifejezé ebbeli meggyőződését, hogy előbb-utóbb Franklint minden bizonynyal az említett folyó felől fogják keresni, s bizonyosnak véli, hogy őt és társait Észak-Somersettől nyugatra fogják megtalálni. Brown János¹⁾ is eleül fogva úgy velekedett, hogy Franklin a neki adott utasítások értelmében Beechey szigetétől bizonyosan délnyugatra fordult s azután hihetőleg Albert-herceg földé előtt a Viktoria és Walesi-herceg földé közötti tengernyíláson délnek tartott. De épen az itt említett vidékeket 1848 és 49-ben a rendkívül mostoha időjárás miatt a Franklinkeresők el nem érhatték. Ross Jakab 1848-ban a legnagyobb erőlködéssel csak a Herceg-kormányzó-bejárás északnyugati végén levő Lipót-révig juthatott s ebből csak 1849 aug. 28. szabadult ki, csatornákat vágván magának a jégtömegeken keresztül, s azután ellenállhatlanul keletnek hajtatott. Ha utasítása értelmében Walker fokhelyét megkerülvén, Peel szundját kutathatta volna ki, s ha másfelől Richardson Wollaston és Viktoria földét elérvén, ott az 1849-diki tavaszi kirándulásokon az „Investigator“ embereivel találkozhatott volna; akkor Franklin embereinek legalább egy része hihetőleg megmentetett volna. De 1849 végén s 1850 első felében a Franklinkeresők közül egyszem juthatott Melville szundjába. 1850-ben is csak sikertelen kísérletek történtek, öszhangzás és kapcsolat nélkül. Franklin neje az általa kiküldött hajó kapitányának bizonyos homályos sejtelemnél fogva, szívére kötötte, hogy Boothia földé keleti partját kutassa ki, de

¹⁾ John Brown : The North-West Passage, and the Plans for the search for Sir John Franklin. London, 1858.

Forsyth nem volt képes a Herceg-kormányzó-bejáráson átvergődni. Pullen 1849-ben Behring szorosa felől csak a Mackenzie torkolatáig, 1850-ben csak Bathurst fokhegyéig jutott. M'Clure Walesi-herceg szorosában kényszerült telelni. Az Angliából és Amerikából Barrow-szorosa felé indított hajók sem Wellington csatornájába, sem Melville szundjába nem nyomulhattak be. Nagyobb kutató kirándulások csak az 1851-diki tavasz óta történtek, midőn a számkákat a podgyász és élelem szállítására rendszeresebben s nagyobb mérvben kezdék használni. Ekkor Rae, Wollaston és Viktoria földrészek partjait, M'Clure Albert herceg földje nyugati oldalát, Walesi-herceg földének egy részét s Baring-szigetét, Austin kapitány emberei Melville-szigete keleti felét, Byam-Márton szorosának partjait, Walker fokhegyét s Walesi-herceg földje egy részét kutatták ki. 1852-ben Collinson, Albert herceg és Wollaston földeit vizsgálattá meg, Kennedy és Bellot pedig Észak-Somerset déli részét s Albert herceg földje északkeleti részét, Peel szundja mentében, kutatták ki. De 1851-ben és 1852-ben Franklin emberei közül alkalmasint már egy sem élt, legalább az itt említett területeken nem igen mulathatott.

Rae és Anderson felfedezései végre a területet, melyen a kutatásokat tenni kellett, határozottan kijelölék. Most még azon területnek szorgos átkutatása volt hátra, csak ezáltal remélhettek teljes bizonyosságot nyerni Franklin végsorsáról. Pim hadnagy mindjárt Anderson tudósításainak vétele után a Királyi földirati társulat egyik gyűlésén új járatot indítványozott az utolsó kísérlet megtételére. Ez indítvány ellen a „Times“ nevű angol hirlap erősen kikelt s gúnyosan megjegyzé, hogy az eddigi sarkvidéki járatoknak semmi eredményök sem volt; az úgynevezett északnyugati átjárás felfedezésének sincs kereskedelmi vagy más gyakorlati haszna; azért már ideje volna felhagyni azon járatokkal, melyekből a kik megjöttek, azt csak csudának köszönhetik. A „Times“ kalmári lélek sugallta cikke mélyen megsérté a nemes- és bátorlelkű férfiakat, kik hosszú éveken át Franklint és szerencsétlen társait ama zord vidékeken egész odaadással keresték vagy az emberszerető czélból tervezett vállalatokat gyámolították vala. Pim hadnagy, Collinson s a tudós Murchison mindjárt czáfolatot és óvást nyújtanak be a Times szerkesztőségének. Elsőben is kitüntették a nagy különbséget, mely az előbbi járatok s a most

tervezett között van, miután most bizonyos, ismeretes s épen nem nagy területen kell a további nyomozásokat tenni. Collinson azután hozzáveti: „Eltekintve a kérdéstől, ha az elmaradt hajók népségéből él-e még valaki vagy sem, tartozunk az életöket egy nagy földirati kérdés megoldásának feláldozta 138 angol ember emlékének s barátjaik és családjaik megnyugtatójának, hogy végzetők titka föllepleztessék. Tartozunk vele a nemzeti becsületnek, hogy a mit megkezdettünk végre is hajtsuk, s hogy azon honosainkat, kik jövődöben veszélybe kerülnek, ne foszszuk meg a segélyben való erős bizodalomtól, mely eddig szorongattatásukban az egyesítő kapcsot tette. Uram azon meggyöződésben serdültem fel, hogy a jó és nemes ügyben való állhatatosság az angolszász fajnak veleszületett tulajdonaihoz tartozik; ne engedjük, hogy a szégyenfolt, hogy elmaradt hazánkfiak sorsát homályban hagytuk, az utóvilágra szálljon, midön komoly veszedelem nélkül teljes világgosságra hozhatjuk.“

Murchison egyúttal közzétevé azon felirást, melyet 1856 jun. 5. Anglia legelső tudósai és tengerészei Palmerstonhoz intéztek, s melyben a kormányt kérték, hogy „a haza becsületének megóvására s a titoknak, mely az egész polgárisodott világ részvétét fölgerjesztette, fölleplezésére“ új expeditiót küldjön ki, s ne engedje, hogy az ez ügyben magát már is annyira kitüntettet amerikai nemzetnek egyes tagjai, magán személyek, avagy a nemes özvegy — annak nevezték Rae tudósításai óta Franklinnét — kíséreljék meg a vállalatot, melyet a brit kormány sokkal nagyobb sikerrel hajthat végre. E folyamodást csaknem mindazon hajós tisztek gyámolták, kik a sarkvidéki utazásokban részt vettek vala. Humboldt Sándor is pártolta.

Pim hadnagy továbbá lelkes röpiratot bocsáta ki, mely csakhamar négy kiadást ért. E röpiratban ¹⁾ elsöben az okokat fejtegeti, melyek miatt az eddigi nyomozások sikertelenek voltak, azután javasolja, hogy egyszerre egy szárazföldi s egy tengeri járat intéztessék el, melyek egymást segítve összehassanak, s hogy a tengeri járatra kis csavargözös használtassék; a száunkirándulásokra pedig kutyák alkalmaztassanak. Továbbá megbi-

¹⁾ An Earnest Appeal to the British Public on behalf of the Missing Arctic Expedition. By Lieut. Bedford Pim.

rálja Rae adatait s ezeket korántsem tartja kielégítőeknek, mert csak a területet mutatják, hol az elveszetteket keresni kell, de a kérdést, vajjon Franklin és társai odavesztek-e mindnyájan vagy sem, teljességgel meg nem oldják. Mindezeknél fogva úgy tartja, hogy az angol nemzet kötelessége új járatot megindítani. 1856 dec. 6. Pim hadnagy és dr. King egyesülve az angol admirálisnak egy emlékiratot gyűjtanak be, melyben kéri, hogy egy összeműködő szárazföldi és tengeri járatot indítson meg, amazt a Nagy Hal-folyón lefelé, emezt pedig a Barrow-szoroson és Peel-szundon át úgy, hogy a föld delejességi sarkánál (Boothia földje nyugati partján) találkozzanak. „Nyomokat, haál nyomait fedezték föl, de a Franklin-járatnak sorsa még nincs felderítve; még teljes bizonyossággal azt sem mondhatni, hogy mióta Beechey szigetét odahagyták, csak egyetlen egy tagja is meghalt volna; az átkutatandó területet egy évszak alatt lehet megjárni s végre még nagy remény van, hogy legalább néhányan a szerencsétlen utasokból még élnek, talán mint az eskimók rabszolgái nyomorognak.. Nem gyalázatos dolog-e a tisztán nemzeti kérdést felderítetlenül, Franklin, Crozier és társaik tisztos nevét a kannibálság vádjával megbélyegezve hagyni?“ -- Ez a benyújtott emlékirat rövid tartalma.

Azalatt Frankliné is mindent elkövetett, hogy még egy expedítio küldessék ki. 1856. ápril 12. az admirálisnak egy irást nyújtata be, melyben óvást tesz Rae igénye ellen, mely szerint magának kérte kifizettetni a 10,000 ft. sterlingnyi díjat, melyet 1850 marc. 7. költ végzéséből az admirális annak ígért vala, ki „saját erőlködései által első szerez bizonyosságot az Erebus és Terror népségének sorsáról.“ Mert Rae adatai által nincs bebizonyítva, hogy az életben volt összes utasok a Back folyó vidékére kerültek s ott mindnyájan odavesztek; nincs megmutatva, hova lettek a hajók vagy romjaik, s nem tudjuk, mi található még azokban. A holttestek és sírok, az eskimóknál állítólag levő könyvek és irományok sincsenek még föltalálva; egy szóval a Franklin-járat sorsa még nincs földterítve. Ha ez úgy van, akkor Rae nem igényelheti magának az admirális által kitűzött díjat. Azután folytatja: „Itt ezennel kijelentem, noha az a reményem és legforróbb óhajításom, hogy hazám kormánya maga végezze be a munkát, melyet ő kezdett s ne bizza a gyarló és gyámoltalan

asszonyra, hogy tökéletlenül tegye meg azt, mit a kormány oly könnyen s oly teljesen hajthat végre, — hogy én mégis, ha kell, isten segédelmével hozzá fogok látni e munkához! Azért azon bátor embereknek nevében, kik magokat a szeretet és kötelesség e munkájára majdan elszánják, hivatva érzem magamat azt követelni, hogy elhamarkodott ítélet által el ne ejtessenek a jutalomtól, melyre alapos jogigényt szerezhetnének magoknak.“

Mindazáltal az admirális 1856 júniusban odaitélé Raenak a 10,000 ft sterlinget s csak júliusban vizsgáltatá meg a kérdést, lehetne-e még ez évben egy hajót a sarkvidéki u'azásra felszerelni; e kérdésre pedig tagadólag válaszoltak. Azért Franklinné 1856 jul. 11. az admirálisnak benyújtott írásban keservesen panaszkodott a miatt, hogy folyamodványára oly sokáig késnek a felelettel. Ekkor végre azon választ nyerte, hogy ez évben már semmi expeditiót nem fognak kiküldeni.

A tudomány és tengerészet emberei a Palmerstonnak benyújtott emlékiratra még semmi választ sem vettek volt, Stanley miniszter pedig az országgyűlési szak végén tett kérdésre azt válaszolá, hogy a kormány az ügyet komolyan meg fogja hányni s a netalán magánosoktól kiküldött expeditiót is mindenkép segíteni akarja. Végre Franklinné 1856 dec. 2 kán Palmerstonnak benyújtott terjedelmes iratban még egyszer sürgeté a kormányt, hogy mentől gyorsabban egy új járatot küldjön ki. De ezen iratnak sem volt fogadata. Midőn 1857 febr. 24. Napier az országgyűlésen indítványozá, hogy a kormány a szerencsétlen elveszettek végső viszontagságainak és maradványainak kifürkészésére új expeditiót küldjön ki, s midőn az indítványt számos szónok gyámolítá s az északnyugati átjárásnak elvégre történt fölfedezésére is hivatkozáék: akkor Wood, a tengerészet főnöke, kijelenté, hogy ő már akkor, mikor az Erebus és Terror kiküldetése elbatározott, sajnálkozással telék el, hogy a kormány annyit akar kockáztatni oly csekélységért, milyen az úgynevezett északnyugati átjárás pusztá felfedezése.

Végre april elején a kormány batározottan kijelenté, hogy nincs szándéka új expeditiót kiküldeni, miután, mint Wood mondá, a kormány tagjai nagy fájdalomokra azon következtetésre jutottak, hogy nincs remény valamely élet megmentetéséhez, s hogy tehát eljárásuk nem volna igazolva, bármely tárgy által, melyet, véle-

ményök szerint, új sarkvidéki utazás által elérni lehetne, ha a tisztek és legények életét a veszélynek kitennék, mely efféle járatról elválaszthatlan.“

De Franklinné fel nem hagyott nemes szándékával, s haladék nélkül megtételét a készüléket. Saját költségén megvevé és fölszerelteté „Fox“ csavargőzöst s april 18. Mac Clintockra, ki 1848—1854 már három sarkvidéki járatban ¹⁾ vett való részt, bízta a vállalat vezérletét. A „nemeslelkű özvegy“ nem hagyatott magára, számos tisztelői és barátjai pénzzel és egyébbel gyámolták igyekezetét; csakhamar 2981 font sterling, 8 shilling s 9 penny gyűlt össze. Útitársakul is minden oldalról igen sokan ajánlkoznak, mind olyanok, kik a sarkvidékeken már jártak való, mind olyanok is, kik soha még a tengeren sem voltak. M' Clintock tehát kedvére válogathata az önként ajánlkozók közül. A kis hajó egész népsége a kapitányon kívül csak 25 emberből állott; ezekből tizenhét már tapasztalt sarkvidéki utas volt. Hobson hadnagy másodparancsnokká lett, a derék Allen Young kapitány vitorlamesterül ajánlkozott s azonfelül még pénzzel (500 font sterlinggel) is segítette a vállalatot. Dr. Walker Dávid a sebészi és természetbuvári tisztre ajánlkozott, Petersen Károly, ki már Penny kapitányt és dr. Kanet mint eskimó tolmács kísérté voít el, a tolmácsi tisztet vállalá magára. Egy szóval mind a hajó a legjobban volt elkészítve és fölszerelve, mind a népség a legjobban megválasztva. Eleséget 28 hónapra való vitték magokkal. A kormány is hozzájárult a járatra szükséges dolgok kiteremtéséhez.

„Fox“ sebes csavargőzös 1857 jul. 1-jén indúla ki Aberdeen révéből, hol fölkészítettet való; már jul. 13. Farewell fokhegyét, Grönland déli csücsát kerüle meg; jul. 17. az első nagyobb jégtelegekkel találkozék; jul. 19. Julianahaabnál szemet vett föl s jul. 25. Godthaabba érkezék. Azután Disko és Upernavik mellett elhaladván, Melville-öblébe juta, de itt aug. 18. jég közé rekedt. Az egész télen át be volt fagyva s a jéggel együtt lassanként, de ellenállhatlanul délre úszott Davis szorosán lefelé, míg nem végre

¹⁾ T. i. Ross Jakab, Austin és Belcher utazásaiban vett való részt s minden alkalommal képességét és bátorságát a legfényesebben tanúsította.

1858 ápril 25. a szélesség $63\frac{1}{2}$ foka alatt a jégrekeszből kiszabadúla. Tehát a télen át 1194 tengeri mfddel visszafelé hajtatott, s Angliában, midőn ez esemény hírért vették, már-már kétségbeesének a vállalat sikeres végrehajtása fölött. De M'Clintock és társai el nem esüggedtek s kiszabadulván a jégből ismét előre nyomulának; ápril. 28. Holsteinborg telepet érék el, Grönland nyugati partján, s ott máj. 8-ig mulatának; hogy abból, mit a szegény hely nyujhatott, készleteiket kipótolják. Azután Godhavent és Upernavikot látogatók meg s június elején Melville-öbléből York fokhegye felé tartának, melyet jun. 26. elértek. Itt, Smithszundja elején, néhány eskimóra akadának, kik azonnal a dr. Kane-vel ott járt Petersen tolmácsra ráismertek; ennek elbeszélést, hogy dr. Kane hajója még mindig Van Renselaer révében van befagyva. Julius 12. M'Clintock Horsburgh fokhegyénél, Észak-Devon keleti partján, a Lankaszter-szund északi oldalán levő Warrenden fokhegye környékéről való eskimókkal találkozék; ezek azt mondták, hogy vidékükön az 1854-ben ott megfordult Főnix hajó megjelente óta mást nem láttak, hajótöredékek pedig sohasem hanyattak partjokra. Lankaszter-szundja annyira tömve volt jéggel, hogy M'Clintock azon be nem fordulhata; általában Baffin-öble északi részén oly rendkívüli sok jégtorlat volt, hogy gőzerő nélkül odáig sem juthatott volna. Julius 16. a Lankaszter-szund déli oldalán levő Castlereagh fokhegyéhez közeledék, s innen sem mehetett odább nyugatra. Tehát délnek tartá s a Birtok-(Possession-) öblöt és Burney fokhegyét megkerülvén jul. 27. Pond bejárásába jutta. Itt egy öreg eskimó asszonyra s egy fiúra akadt, ezek őt a szoroson valami 25 mfldre az eskimó falúig kalauzolák be. Az ott talált eskimók igen nyájasak és közlékenyek voltak; Franklin járatáról semmi tudomásuk sem volt, s partjaikra 20—30 év óta hajótöredék sem hanyatott. De állításuk szerint Hay fokhegye közelében van egy hajórom, melyet már a homok félig beborított, Pond bejárásától délre 70—80 angol mfldre pedig két megfeneklett hajó roma látható.

M'Clintock néhány napot az eskimóknál töltvén, aug. 6-kán odahagyá Pond-bejárását, mely, az eskimók szerint, bizonyos időre évenként megtisztul a jégtől, s melyben sok bálna van, de csak addig, míg benne jég zajlik. Most minden akadály nélkül hajózhatta nyugatra s már aug. 11. Beechey szigetéhez érkezék. Itt

partra szálla s felállítá a hajóján ide szállított márvány táblát, melyet Franklinné szerencsétlen férje és bajtársai emlékeül készíttetett vala. Az előbbi járatok alkalmával a szigeten rakott házat még épségben találá, csak fedelét kelle megigazítania; a lerakott készületek és eleség is még teljesen épek voltak, csak egy kis ladik, melyet a szél felfordított s a parton legördített vala, volt némileg megrongálva.

M'Clintock folytatván útját, aug. 16. Hotham fokhegyét, Cornwallis délkeleti csücsát érinté meg, s más nap az Észak-Somerset és Walesi herczeg földé közötti Peel-szorosába fordula be, melyben csak valami 25 angol mfldre nyomúlhatott előre, odább áttörhetlen jégtömegek voltak. Tehát visszafordult s Herczeg-kormányzó bejárásába hajózék. Ebben kevesebb jeget talált, mint readesen szokott lenni s aug. 20. már Brentfort-öblébe érkezék. Ebből az Észak-Somersetet Boothia Felix földétől elválasztó Bellot-szorosba fordult be, a melyben a jég még aug. végén zajlott, de azután egészen eltakarodott. A szoros partjain magas gránit-falak, itt-ott 1600 láb magas dombok merednek föl. M'Clintock akadály nélkül juta a 16—17 mfd hosszú s 1 mfd széles szoros nyugati végéig, de ott szilárd jéghátra akadt. Az útját elrekesztő ezen jégbát megszakadozására és eltakarodására sept. 6-kától 27-kéig várakozott; a nyugati tengerrág, a Walesi herczeg földé délkeleti partjai előtt elnyúló Franklin-szoros közepén a jégtömegek csakugyan meg is szakadoztak s lassanként eltakarodtak, de a Bellot nyugati torkolata előtt levő apró szigetek közt 3—4 mfd széles jéggát nem mozdult, s M'Clintock nem törhetett rajta keresztül. Végre tehát kénytelen volt visszafordulni s Bellot-szorosa keleti oldalán biztos téli révet keresni, s az általa keresztelt Kennedy-öbölben, Boothia Felix földé észak-keleti sarkán, töltötte az 1858—59-diki telet.

Még ősszel igyekeztek Boothia Felix földé nyugati partjaira, a föld delejességi sarka felé kirándulásokat tenni s a tavasszal teendő nagyobb kirándulások számára alkalmas helyeken eleséget lerakni, de ebben nem igen boldogultak. A tél fölötté kemény és zivataros volt. Noha Kennedy-öble környékén aránylag buja növényzet van, s noha a Gröndlandból magokkal vitt két eskimó vadász, Petersen s mások csaknem naponként a vadászatra kijár-

tak, mégis 11 és fél hónap alatt összesen csak 8 iramszarvast, 2 medvét, 18 fókát s néhány vízi madarat és hófajdot lőttek.

A tél alatt folyvást készültek a tavaszi kirándulásokra. M'Clintock és Young már 1859 febr. 17. kezdék meg kisebb kirándulásaikat. Young a most Franklin-szorosának nevezett tengerágon át Walesi herczeg földére szállítá eleségét; M'Clintock pedig Petersen tolmács s még egy ember kíséretében s kutyáktól vont két szánkával Boothia-földe nyugati partjain a delejességi sark felé igyekvék, azon reményben, hogy ott eskimókra akad, kiktől holmi hasznos híreket vehetne. Febr. 28. Viktoria fokhegye közelében csakugyan 45 eskimót talált, kiktől a Franklin-járatnak különféle maradványait cserélte be s egyszersmind azon hírt vette, hogy Vilmos király földének északi partjánál néhány éve egy hajó tönkre jutott, népe azonban szerencsésen a partra menekült s azután a Nagy Hal-folyó felé költözött, hol mindnyája odalett. Azon eskimóknál sok fát is talált, melyet ők, mind mondák, a fehér embereknek a Nagy Hal-folyónál hátrahagyott sajkájáról szedtek vala.

A nagyobb tavaszi kirándulásokat ápril 2. kezdék meg. M'Clintock és Hobson hadnagy Viktoria fokhegyéig, Boothia-földe délnyugati oldalán, együtt jártak. Mindeniknek egy-egy szána volt, melyet négy-négy ember vont s egy tartalékszána, melybe hat kutya volt befogva. Mielőtt egymástól elváltak, két eskimó családra akadának, melyek a jég hátán hógunyókban laktak. Ez eskimóktól azon hírt vevék, hogy Vilmos király szigete előtt egy más hajót láttak volna, mely az év végén a partra bányatott. E hajóról az eskimók sok fát és vasat hordottak el¹⁾.

¹⁾ A Boothia földén tanyázó eskimóktól a Franklin-járatához tartozó következő tárgyakat vették: hét kést, melyeket az eskimók a hajókról vett anyagszerekből készítettek volt; két reszelőt, egyikén a kormány bélyege, a széles nyíl látható; egy nagy meritókanalat; egy gerelyt, melynek nyele alkalmasint egy csónak vitorlarúdjaiból készült, mert zöldön fehérre festett angol tűlgyfából van, hegye pedig aczélból van s a nyélhez réz szegekkel erősített (az eskimo, ki a gerelyt eladta, maga vitte volt el a Halfolyónál előtalált sajkáról); hat kanalat és villát, melyek Franklin, Vescomte, Fairholme és Couch hadnagyok s M'Donald segédorvos tulajdonai voltak; egy kis darabot

M'Clintock Hobson hadnagynak meghagyá, hogy a kérdéses hajóromot kereste föl s minden nyomnak, melyet netalán Vilmos király szigetén fölfedez, végére járjon. Ő maga átkelvén Ross szorosán, Vilmos király szigete keleti partja mentén folytatá útját; itt-ott elhagyott eskimo hógunyhókra, Norton fokhegyénél pedig máj. 8. valami 30 benszülöttel megnépesített hófalura talált. Ez eskimók élő fehér embert még sohasem láttak volt, mégis minden tartózkodás és félelem nélkül körülfogák a jövevényeket s szívesen elbeszéltek s odaadtak mindent, mit tudtak és birtokoltak ¹⁾ de másfelől a tolvajlásra is igen hajlandók voltak. Ezen eskimók egy tengeröbölre mutattak, melyen M'Clintock az előtte való nap átkelt vala, s azt mondák, hogy egy napi járó földre azon tengeröböl mentén, azután pedig négy napi járó földre a szárazon kell menni s így megtalálja az ember a hajóromot. A múlt 18575—8-diki tél óta egyikök sem járt ott, akkor is már keveset lehetett látni a hajóból, miután földiek már csaknem mindent elhordottak. Legtöbbet egy vén, de értelmes anyó tudott elbeszélni, szerinte a hajó az év végén hanyatott a partra; a fehér

arany óralánczból; valami ezüst ékszer-töredéket; néhány tengerészeti és más fém-gombokat, melyeket az eskimók ruháikon ékszerűl viseltek; az ezüst érmet, melyet M'Donald 1838 aprilisban orvosi vizsgálat alkalmával Edinburghban kapott vala; több nyilat és ijat, melyeket az eskimók fából, vashól, rézből s több efféléből készítettek volt. — Úgy látszik, hogy ez eskimóknak az európai hajó megfeneklése előtt sem fájok sem vasuk nem volt; mert soknak közülök csak csontból való kései és dárdahegyei voltak. Némely szánkájok talpai összelapított s azután keményre fagyott fókabőr-tekeresből voltak készítve s keresztbe tett csontok által összekapcsolva.

¹⁾ Következők azon tárgyak, melyeket M'Clintock e helyen az eskimóktól holmi apróságokért becsért: két evőkanál, az egyiken W. W., a másikon pedig W. G. betűk vannak bekarcolva s mindketőn Franklin czimere; két villa, az egyik Franklin, a másik talán Crozier czimerével; két teakanál, az egyiken M. M. D. (A. M'Donald) betűk, a másikon Fairholme czimere és jeligéje láthatók; egy csemegés markolata, melybe beretva van illesztve. Sok egyebet is összevásárolhatott volna, különösen gombokat, mindenféle fa és vas darabokat, de mindezt el sem szállíhatta volna.

emberekből, midőn a nagy folyam felé igyekeztenek, sokan járásközben elhulltak s kimúltak; ezt azonban az eskimók csak a ráforduló télen tudták meg, mikor is a holttestekre bukkantak. — Mindnyájan arról biztosíták M'Clintockot, hogy a déli parton, a nagy folyamnál s a hajóromnál eskimo telepekre fog találni, de ez nem történt. M'Clintock csak Booth csücsánál, Vilmos király szigete délkeleti partján talált eskimókat s ott is csak egyetlen egy családot; Montreal szigeten s az általa meglátogatott többi helyeken pedig egy benszülöttet sem látott. Simpson szorosán átkelvén, megjárá Ogle csücsa környét, Montreal szigetet és Barrow bejárását, de csak egy elhagyott eskimo rejtekben néhány apró réz- és vas darabot találta.

Onnan ismét átkele a tengersizoron s Vilmos király szigete déli partjain folytatá kutatásait, de ott is eredmény nélkül. Végre máj. 24. Herschel fokhegyétől keletre, valami 10 angol mfdre egy megfehérült csontvázra bukkana, melynek közelében holmi európai ruhadarabok heverték. Gondosan kikutatá az egész helyet s a havat köröskörül eltakarítván, egy levéltárczát is talált, mely azonban egészen össze volt fagyva. A holttesten volt ruhamaradványokból azt következteté M'Clintock, hogy a szerencsétlen valami tisztnek inasa lehetett. Másnap Herschel fokhegyéhez érkezék, hol a Simpson által épített körakást (cairn), vagyis inkább maradványát, mely már csak 4 láb magas volt, széthányatá, remélve, hogy ott Franklin társaitól valami tudósítást talál. De e helyen a leggondosabb vizsgálással sem fedezhetett fel semmit. Úgy látszott, hogy e körakást már az eskimók kutatták volt ki.

Azalatt Hobson hadnagy april 28. elválván M'Clintocktól, Felix fokhegye, Vilmos király szigetének északkeleti csücsa felé fordult vala. E fokhegytől nyugatra egy igen nagy körakást s mindjárt mellette három kis sátrat találta, nemeztakarókkal, ócska ruhákkal s holmi más tárgyakkal ¹⁾, melyekből azt következtette,

¹⁾ Ily tárgyak : zsákban volt sajkalobogó maradványai : egy löpor-tülok fém fedele ; két távesői lencse ; egy sárgaréz gomb serétzaeszkóban ; veres, fehér és kék pamut keztyük ; vízpalaczk vagy vízfordóska dugója ; tengerészkatona csákójának sárgaréz ékesítései, sárgaréz-csavar ; a löpor-tülok fedelének réz csuklata ; néhány sodrony-töltés öreg seréttel ; pápaszem aczél karimája, üveg helyett hasadékos fadarab volt benne ;

hogy azon helyen vagy vadászati állomás, vagy pedig delejességi vizsgálat volt. A körakás alatt s körülte is egy árok volt ásva; de írást nem leltek. Csak egy összehajtott fehér papírdarabot s két eltört palaczkot találtak a körakás tetejéről legurult kövek alatt; a palaczkokban alkalmasint írás volt eldugva. Hobson az e helyen talált tárgyakból a legérdekesebbeket magával vitte, többi közt egy sajkalobogót. Folytatván útját, két mfdnyi távolságra egy más, kisebb körakást talála, de ebben épen semmitsem fedezhete föl. Még odább valami 3 mfdre Viktoria csúcsától északra megint egy kis körakásra talált, s ebben egy eltört fejszét s egy üres téa-szelenczét fedezett föl. Végre máj. 6. Viktoria csúcsán egy nagy körakást talált s alatta, a tetőről legurult kövek alatt, egy kis ón-szelenczét fedezett föl, melybe egy részint benyomtatott, részint írással borított papírvél volt zárva. Ez t. i. olyan levélpéldány volt, milyeneket a fölfedezésekre induló hajók szoktak magokkal vinni a végből, hogy palaczkokba zárva a tengerbe dobják, hogy ekkép a tengeri áramlások járását és irányát lehessen meghatározni. E leveleken üres helyek vannak hagyva, hova az illetők a keletet és földirati helyzetet, az alkalom szerint, felírják, a többi tartalom nyomtatva van, nevezetesen azon kérelem, hogy bárki s bárhol e levelet megtalálja, sziveskedjék azt, a helynek és időnek, melyben találta, följegyzésével, az angol admiralitás titkáranak megküldeni. E kérelem angol, franczia, spanyol, hollandi, dán és német nyelven van a lapra nyomtatva, s magyar fordításban így szól: „A ki e levélkét megtalálja, ezennel kéretik, hogy azt az admiralitás titkáranak Londonba megküldje, sziveskedvén előbb az időt és helyet följegyezni, melyben azt találta.“ E levélpéldányon tehát felül ezt volt írva: „1847 máj. 28. Ő Felsége hajói Erebus és Terror az északi szél. 70° 5' s a nyugati hossz. 98° 23' alatt a jégben teleltek, miután az 1846—47-diki telet Beechey szigeténél, az északi szél. 74° 43' 38" s a nyugati hossz. 91° 39' 15" alatt töltötték, s miután a Wellington-csatornán az északi

6—8 csomó tű; néhány töltés elromlott löporral; egy rézből durván készített kis főzőkészület; néhány gyújtófácska. Mindezen dolgok egy réz főzőüstbe voltak rakva s azután egy zsákba dugva.

szél. 77°-ig fölmentek s Cornwallis nyugati oldalán visszatértek vala.

Franklin János, a járat parancsnoka.

Minden jól van.“

Legalul pedig ez volt írva : „A két tisztből és hat legényből álló felekezet a hajókat május 24. hétfőn hagyta el.

Graham Gore Vilmos hadnagy.

Des Voeux Károly kormányos.“

A széleken s legfelül végre a következő tudósítást volt írva : „1848 april 25. Ő Felsége hajói, Erebus és Terror april. 22. öt tengeri mfdre északnyugatra azon ponttól, hol 1846 sept. 12-kétől fogva a jégtől berekesztve voltak, elhagytának. A tisztok és legények, összesen 105 ember, e helyen, az északi szél. 69° 37' 42" s a nyugati hossz. 98° 4' 15" alatt szálltak a partra, Crozier kapitány vezérlete mellett, s holnap, april 25., Back Hal-folyója felé indulnak. E levelet Irving hadnagy azon körakás alatt lelte, melyről hiszik, hogy Ross Jakab 1831-ben rakatta, ide négy mfdre északra; ott az elhunyt Gore hadnagy tette volt le 1847-ben. De Ross Jakab oszlopát fel nem fedezhettük, s a levelet ide hoztuk e helyre, melynek ugyanazon földirati fekvése van, mint a Ross Jakab által felállított oszlopnak. — Franklin János 1847 jun. 11-kén meghalt, s a járat tagjai közül eddigelé 9 tiszt és 15 legény halt meg.

Crozier F. R. M.

Fitzjames Jakab,

kapitány s legidősb tiszt. az Erebus ő felsége hajójának kapitánya.“

Az e levelen ¹⁾ foglalt első tudósítást Gore hadnagy írta, akkor a járat még jó rendben volt. A másikat Fitzjames kapitány írta s Crozier csak ezt veté hozzá, hogy mikor és hova fognak a partra szállt megmaradtak indulni. Különös, hogy mindkét tudósításban írásbeli hiba fordul elő; Gore hadnagy hibásan mondja, hogy Beechey szigeténél az 1846—47-diki telet töltötték, mert ott valósággal 1845⁵/₆-ban teleltek; Fitzjames pedig az emberek számában téved, mert a két hajó összes népsége 138 emberből állott, ha tehát 1848 april 25. már csak 105 ember volt életben, akkor

¹⁾ M'Clintock utazási leírásában (The Voyage of the „Fox“ in the Arctic Seas; a narrative of the discovery of the fate of Sir John Franklin and his companions) ez egész levélnek hű mását közli.

kilencz emberrel több halt vala meg, mint mennyit Fitzjames mond.

A kőrakás mellett köröskörül igen sok ruha, mindenféle készület s egyéb limlom hevert elszórva, mintha itt mindent elhanyagoltak volna, a mi nélkül ellehettek, csakhogy terhökön mennél inkább könnyítve kopasz életöket megmenthessék. Ott heverték: fejszék, lapátok, csizmák, fűzőedények, vasszerek, kötelek, csigák, vitorlavászon, egy lehajlási kör, egy sextant, melyen „Frederick Hornby, R. N.” volt vésve; sárgaréz lemez, melyen „C. H. Osmer, R. N.” volt vésve; gyógyszer szekrényke, evezőrudak, stb. ¹⁾

Hobson e helynek megvizsgálása után dél felé követván a sziget nyugati partját, folytatá kutatásait. A Back-öböl (Collison-bejárása) déli oldalán egy más írást talált, ugyancsak Gore hadnagytól, de ez semmi újabb felvilágosítást nem nyújtott. Odább délre, az Erebus-öböl déli partján, az északi szél. 69° 8' 43" s a nyugati hossz. 99° 24' 42" alatt egy nagy sajkát s más egyéb maradványokat talált, melyekről alább bővebben. Majdnem Herschel-fokáig folytatá kutatásait, de a hajóromnak seholsem lelé nyomát. Onnan visszafordult a Kennedy-öblében levő hajó felé, teljes tudósítást hagyván hátra tett fölfedezéseiről. E tudósítást megelé M'Clintock, ki néhány nappal később szintén arra járt s a lakhelyeket újrolag megvizsgálta.

M'Clintock Herschel fokán túl az eskimóknak mind kevesebb nyomaira akada, s Vilmos király földe legnyugatibb pontján Crozier fokhegyén túl épen semmi eskimo-nyomot sem lelt. A sziget partja ez oldalon igen alacsony s csaknem teljesen kopár, azért állatot is alig látni rajta. A part előtt sok kavics-zátony és alacsony szigetke van, melyeken túl a Viktoria-szorost súlyos, áttörhetlen tömeges jég borítja. M'Clintock csakhamar a Hobson által néhány nappal előbb fölfedezett sajkához érkezék. Úgy látzik, hogy Franklin szerencsétlen társai e sajkát a Hal-folyón

¹⁾ Az ott előtalált tárgyakból csak néhányat vittek el, nevezetesen: a lehajlási kört, a gyógyszer-szekrénykét, egy kétlábú mértéket, két darabot egy puskatisztító vesszőből, két apró réz orsót, az „Osmer” névvel bélyegzett kerek réz darabot, egy táveső tárgyüvegét és pakfong hegyét, egy kávészelenczét, egy réz függöny-vessző darabját; Hornby sextantját.

teendő utazásra akarták vala használni, de hogy azután ott hagyták, még pedig midőn talán egyik részök visszamenőben volt az elhagyott hajók felé, mert a szán, melyre a sajkat rakták, azon hely felé volt fordítva, hol a hajók befagytak. A sajka igen gondosan és alkalmasan volt készítve, de a tölgyfából készített erős szán csaknem oly nehéz volt, mint a sajka. Legalább hét egészséges ember kellett annak tovahúzására. A sajkában mindenféle ruha, szerszám s egyéb holmi volt összehalmozva, két emberi csontváz is volt benne, az egyik a tatban egy rakás ruha alatt feküdt, a másik pedig a sajka elő részében volt. Mindkettőnek koponyája már hibázott, az elő részben fekvőét alkalmasint már a farkasok összetépték vala. Két kettőscsővű puska a sajka falára volt támasztva s még úgy állott, mint tizenegy év előtt odatétetett; mindkettőnek egyik csőve meg volt töltve s a sárkány felhúzva. Az ott lelt maradványokból a legérdekesebb darabokat Hobson és M'Clintock magokkal vitték ¹⁾. Meg kell jegyeznünk, hogy a sok mindenféle között enni-²⁾valót nem találtak, egy kevés teán és csokoládon kívül, miből a sarkvidéki égalj alatt az ember meg nem élhet²⁾

¹⁾ Nevezetesen elvitték : az ott talált könyveket, (két imádságos könyv, a „Keresztyén énekek,” e könyvnek boritékán G. G. betűk láthatók), a „Vicar of Wakefield,” egy kis biblia, (az új testamentom francia nyelven); a két puskát; két asztali kést, (egyikén R. R. betűk vannak); 11 ezüst kanalat s ugyanannyi villát; 4 téakanalat; 5 zsebórát; egy ezüst fogót, melyet a természetbuvárok szoktak használni; egy gyűszűt, melyet a vitorlakészítők használnak, egy kis ollót, több pápaszemet, melyet a hó vakítása ellen használnak; egy tű- és ezérnatartót; egy szuronyhüvelyt, három kardöv-kampót; egy aranyos fűzőszalagot; zöld fátyoldarabot; egy tengerész-kést; három bedugaszolt palaczkot; egy darab veres peecsétviaszt; egy réz gyűjtőfartartót; egy viaszozott zsinegtekerceset; egy agyag pipát; egy cseresnyefa pipaszárat; egy csomó csizmadia-sertét; egy árt; egy kötött zacskót; néhány puskagolyót, serétet és más töltést; egy darab illatos szappant, stb. E tárgyak egyes nyalábokba voltak kötve s vászonba takarva. Egy nyalábban a könyvek, másban az ezüst kanalak és villák, másban megint más holmik voltak. Az öt óra egy papirosba volt takarva.

²⁾ A sarkföld-járók általában tapasztalták, hogy az ember ott a

Hobson s azután M'Clintock gondosan átkutatók a ruhákat s az egész környéket, de naplót vagy egyéb írott tudósítást sehol sem leltek.

M'Clintock tovább menvén Back-öblét vizsgálá meg, azután jun. 5. Viktoria-csúcsához érkezék, hol Hobson az első irást találta volt. Még egyszer átkutató az ott heverő ruhákat, de naplót vagy más irást ő sem talált. Onnan azután a hajó felé vevé útját s jun. 19. szerencsésen megérkezék. M'Clintock úgy véli, hogy a hajórom, ha még valahol létezik s látható, csak Vilmos király földé déli partja előtt, Crozier és Herschel fokhegyei között létező szigetkék valamelyikénél lehet.

Young kapitány és felekezete jun. 28. érkezék meg Walesi herczeg földén tett kirándulásából. Ő e földdarabnak nyugati partját déli csúcsától fölfelé az Osborn által 1851-ben elért ponton túlig néhány mfdre s másfelől keleti partját fölfelé a Browne által elért pontig vizsgálta meg s ekkép kimutatta, hogy Walesi herczeg földé valóban sziget. Ugyancsak ő Észak-Somerset nyugati partját is megjárta, és pedig a Röss Jakab által 1849-ben elért Négyfolyó-öböltől délre Bellot szorosáig. Minthogy elesége fogyatékán volt, négy emberét visszaereszté s másod magával és kutyáival 40 napig folytató útját. Kevés ember győzne oly sok sanyarúságot és fáradságot; ámde Young is megkeserülte. A többi útítársakon is meglátszottak a kiállott sanyarúságok rossz következései. Hobson segéd nélkül fel sem bírt kelni; a veszedelmes súly rajta és társain is kiütött. Azonban a hajón a ser, czitromlé és friss hús éledele folytán lassanként mindnyájan felépültek. Kennedy révében csak ketten hunytak el, t. i. egy mérnök s egy inas, amaz 1858 nov. 6. halt meg gutaütésben, emez pedig 1859 jun. 14. a súly következtén.

hideg égálg alatt jóval több táplálékot emészt meg és szükségel, mint otthon a mérsékelt vagy éppen meleg égálg alatt. Dr. Rae pl. 1851-ben Wollaston földén tett kirándulásán másod magával 33 nap alatt 54 font lisztet, 128 font pemmikant, azaz húsfélét, $1\frac{1}{4}$ font teát, 2 font csokoládót és 10 font czukrot, tehát a hús- és lisztből egy-egy ember naponként majdnem 2 fontot költött el. S ennyi, az általános tapasztalás szerint, szükséges, hogy az ember a sarkvidéken teljes erőben és egészségsben maradjon.

A kemény télre meleg nyár következett. M'Clintock aug. 9. hagyá oda Kennedy révét, Furia csúcsánál hat napig a jég miatt veszteglett, ennek eltakarodta után minden haj nélkül folytatá útját s aug. 27. már Godhavenbe (Disko szigeten) érkezék. Ezt sept. 1. hagyá el s sept. 21. már Portsmouthban kötött ki.

M'Clintock fölfedezései a Franklin-járat viszontagságait borító homályt csaknem teljesen eloszlatták. Most legalább már nagyjából tudjuk, az „Erebus“ és „Terror“ micsoda utat vettek. 1845 máj. 26. kiindulának a Themzéből, júl. 12. Diskótól délre a Bálna szigeteknél voltak, júl. 26. Baffin-öblében, az északi szél. $74^{\circ} 48'$ s a nyugati hossz. $67^{\circ} 13'$ alatt, hol Dannett bálnász kapitány által, „Prince of Wales“ hajón, utoljára látattak. Ekkor ott a jég eltakarodására várakoztak, hogy Lankaszer-szundjába előnyomulhassanak. Csak 1850 aug. 23. történt, hogy Ommaney kapitány s az „Assistance“ és „Intrepid“ némely tisztjei Riley csúcsán s Beechey szigetén kétségtelen jeleit fedezték föl annak, hogy Franklin ott az első telet töltötte. Végre 1854-ben dr. Rae Pelly-öblénél az eskimóktól azon hírt vevé, hogy állítólag az 1850-diki tavaszon fehér emberek Vilmos király szigetén, Ogle csúcsán és Montreal szigetén át a Nagy Hal-folyam felé költöztek s útközben odavesztek. — A tudósítás, melyet M'Clintock társai Vilmos király szigetén Viktoria csúcsánál fölfedeztek, csakugyan megerősíti a korábban tett fölfedezést, hogy Franklin az első telet Beechey szigetén töltötte, mert nyilván írásbeli hibából áll ott 1846—47 a helyes 1845—46 helyett, miután a két hajó már 1846 szeptemberben Vilmos király szigete közelében befagyott. Azon tudósításból továbbá kitetszik, hogy Franklin a Wellington-csatornán az északi szél. 77° -ig jutott, és pedig még 1845-ben, s onnan a csatorna nyugati oldalán elterülő Cornwallis szigete és az odább nyugatra levő Bathurst földje között hajózott le délre Beechey szigetére, hol telet. Tehát az első évben nagy és szerencsés utat tett. Téli szállását, mint Belcher társainak szorgalmas kutatásai bizonyítják, teljes rendben hagyta el s délre Vilmos király földje felé vitorlázott. Micsoda utat vett Barrow szorosából délre, bizonyosan nem tudjuk. A fölfedezett tudósítás erről nem szól. Már pedig két út viszen oda, hol a hajók 1846 szeptemberben befagytak; t. i. Walesi herczeg földje keleti oldalán Peel-szundja van, melynek déli részét Walesi herczeg és Boothia földjei között most

Franklin szorosának nevezik. E tengerág Barrow szorosából majdnem egyenesen délre húzódik el. De Walesi herczeg földje nyugati oldalán Melville-szundjából délkeletre menő tengerág is van, melyet most M'Clintock csatornájának neveznek, s mely Walesi herczeg földét Viktoria és Albert herczeg földétől elválasztja. Franklin tehát azon két tengerág egyikén vagy másikán délre hajózott, hogy az amerikai szárazföld északi partján elnyúló tengerágba, melyet már ismert, t. i. Viktoria és Dease szorosaiba juthasson, honnan aztán biztosan vitorlázhatott volna a szárazföld mentén nyugatra Behring szorosa felé. S ha ez neki sikerült volna, akkor csakugyan ő fedezte volna fel és meg is járta volna az „északnyugati átjárást.“ De az „Erebus“ és „Terror“ 1846 sept. 12. Vilmos király szigete északnyugati sarkától nem messze befagyott s Viktoria szorosát el nem érhette. Még 1847 máj. 28. „minden jól“ volt, de jun. 11. Franklin meghalt. A hajók ki nem szabadultak a jégből s még 1848 april 22. csaknem ugyanazon helyen voltak, hol majdnem két év előtt befagytak. A vezényletet Crozier vette át, s az ő rendeletére történt, hogy a hajókat 1843 april 22. odahagyák. Az eleség bizonyosán már fogyatékán volt, s Crozier alkalmasint nem remélhette, hogy a hajók az 1848-diki nyáron kiszabaduljanak. April. 26. szánokkal és sajkákkal a Halfolyó torkolata felé indultak, hogy ekkép a Hudzon-öböl-társulat telepeire juthassanak. Ez igen kétségbeesett vállalat volt, s úgy látszik, még ugyanazon 1848-diki évben az égálj mostohasága s erejüket kimerítő fáradoalmak következtén mindnyájan odavesztek. Adelaide félszigetét s Montreal szigetét is alkalmasint csak kevesen érhatték el. Egy részök, úgy látszik, még Vilmos király földén visszafordult s ismét az elhagyott hajók felé akart visszatérni. Ezeknek is volt még némi eleségök, azonban oly táplálékuk miből megélhettek volna, úgy látszik, csakugyan már nem volt. De hogy az éhség miatt a kannibálságra vetemedtek volna, azt M'Clintock kereken tagadja. Az otthagytott hajókból az egyik, az eskimók tudósítása szerint, úgy látszik, később elsülyedt, a másikat talán az eskimók rombolták szét. Annyi bizonyos, hogy azok nem hirtelen enyésztek el, mint pl. Inglefield szállító hajója Beechey szigeténél.

HUNFALVY JÁNOS.

KATONA JÓZSEF

ÉS

„BÁNK BÁN“-JA.

(Ölvastatott a M. T. Akademia 1860. okt. 29-ki ülésében).

Midőn némi buzgalmam jutalmául, a Tekintetes Akademia levelező tagjai közt szerencsés vagyok helyet foglalni, alig lehetne értekezésemnek méltóbb tárgya, mint azon írók valamelyike, kik e nemzeti nagy intézetre annyi fényt árasztottak. E terem szobrai és képei közt a Kazinczyén kezdve a Vörösmatyéig, nem egy van, mely a nemzeti dicsőség, kegyelet és hála nevében hívja föl elmélkedésre az irodalmi tanulmányokkal foglalkozókat. És mégis e koszorúsaktól egy koszorútlanhoz fordulok, elismert művek helyett egy még többé-kevésbbé kétség alattit veszek értekezésem tárgyául. Katona József Bánk bánját értem, e korán elhalt s még korábban elhallgatott költő művét, melyhez engem sok érdek vonz : a szerencsétlenség iránti részvét, mert Katona és tragédiája egyaránt a sors üldözöttjei; azon mély meggyőződés, hogy Bánk bán legjobb tragédiánk; s végre némi kötelezettség dramaturgiai polemiáim idejéből, midőn nem egyszer hivatkoztam e műre, a nélkül, hogy bővebben fejtegethettem volna.

Egy önmagát szétzúzott nagy tehetség, mely fejlődő erejének csak egyetlen nyomatát hagyja, egy félreismert mű, mely lassanként

kivívja magát, de a melynek késő sikerét a tekintélyesb kritika mind a mai napig sem igazolta derekasban: ime Katona pályája! Őt a legnagyobb csapás érte, mely költőt sújthat, a meg nem hallgattatás és elnémulás; az ő életét azon kinok emészték föl, melyek minden nagy tehetségű, korán elnémult költőt megrohannak, a ki nem elégitett dicsvágy, a tévesztett élet, az eltemetett eszmék és érzések kínjai, a geniusz kérlelhetlen boszuja, mely Erynnis alakban szokta üldözni hűtlen kegyeltjeit. Csak harmincz éve, hogy elhunyt s már is alig tudunk valamit élete viszontagságairól. Ki érdeklődött volna egy homályban élő, megbukott költő iránt? Az irodalom és közönség oly közönyel fogadták: hogy sem barátai sem ellenségei nem lehettek, kik megemlékezzenek róla. Az irodalom történetírója a kecskeméti katolikus temető egyik düledező sirkövére lőn utalva, melyet a szülői és testvéri kegyelet emeltetett, s melynek mohosodó lapjáról már alig lehetett elolvasni, hogy ott nyugszik Katona József, Kecskemét városa fiscalisa, született 1792-ben november 11-én, meghalt 1830-ban april 16-án életének harminczhetedik, hivatalának tizenegyedik esztendejében. Midőn 1839-ben Bánk bán diadalait kezdé ünnepelni, kíváncsian kérdezte mindenki: ki írta a jeles művet, ki az a Katona, hol él az ismeretlen költő? A legnagyobb rész azt sem tudta, hogy meghalt. Egy fiatal író, Erdélyi János, mintegy a közvéleményt tolmácsolva szólalt föl, kérve mindazokat, kik Katonával személyes vagy hivatalos viszonyban állottak, hogy míg idejét nem múlja, életéről, haláláról, munkáiról hiteles adatokat közöljenek. Az elbunt költő egyik barátja és tisztitársa Csányi János felelt e felhívásra s az 1840-i Társalkodóban életrajzi töredékeket bocsátott közre ¹⁾, melyeket később Vahot Imre ²⁾, Horváth Döme ³⁾ és Toldy Ferencz ⁴⁾ kiegészíteni törekedtek. E gyér adatok inkább külső, mint belső életére vonatkoznak, de mégis kiérezhetni belőlök, hogy e látszólag csendes élet egy forrongó lélek küzdelmeit takarta, s

¹⁾ Társalkodó. Pest. 1840. 170 l.

²⁾ Magyar Thalia. Pest. 1853. 287—301 l.

³⁾ Bánk bán. A szerző életrajzával kiadta Horváth Döme. Kecskemét. 1856.

⁴⁾ A magyar költészet kézikönyve. Kiadta Toldy Ferencz. Pest, 1857. II. köt. 359—364 lap.

ez egyszerű, hallgatag férfiú sokat szenvedhetett, míg lelkesülése lemondássá, önbizalma csüggedéssé válva, a hivatalos foglalkozások közétette magát és csendes borozásban keresett szórakozást.

Méla, érzékeny, koraért, de egyszersmind engedelmes jámbor gyermek lehetett, mint férfúkorában kevés szavu, de szenvedélyes, áradó kedélyű, de önmérséklő. Ügylátszik kedvence volt szüleinek, kik gyermekeik közt reá fordítottak legtöbb gondot. Atyja, a becsületes takácsmester, nem volt minden műveltség nélküli férfiú, sőt néha jó kedvében verseket is irogatott; örvendett elemiiskolás fia szép tehetségének s elhatározta, hogy a mennyire szegénysége engedi, mindent meg tesz növeltetésére. A pesti gymnasiumba vivé föl s melléje magántanítót fogada. A tíz éves fiú az egyetemi könyvtár szolgájánál volt szállásban, azon épületben lakott, melynek olvasó termében később, mint juratust, annyiszor látta Bártfai Katona István történeti munkáit olvasgatni. Alkalmasint költségkimélés tekintetéből nem sokára ismét Kecskeméten kellett folytatni tanulmányait, majd Szegeden, a míg végre 1809-ben ismét Pestre jöve, hol aztán csaknem tíz évet töltött, mint jogász, juratus és ügyvéd. Tanulás, szülői iránti gyöngéd figyelem és ábrándozás közt folyhattak napjai. Az iskolai jegyzőkönyvek szorgalmasnak bizonyítják, Csányi különösen kiemeli fiúi kegyeletét. Korán érezhette, mivel tartozik szüleinek s igyekezett hálás lenni. Az iskolai szünetek idején folyvást atyja műhelyében dolgozott, ágyiruháit mind maga szötte, a fehér vászonszövetek Pesten látott szebb formáit lerajzolta, s otthon bordába szerkesztette. Úgy látszik, hogy kevés szabad óráit sem foglalta el egészen a játék és multság. Szeretett magábavonulni és elmélázni esténként. Nézte a pusztán lemenő napot, melyből egy darab még házuk ablakába világít, a porfelleg közt hazatérő csordát, mely hosszú árnyékot vet az utcákra, a tó partján mosó leányt, ki a holnapi ünnepre hosszú haját fésüli; hallgatta a bogarak zümmögését, a denevérrepdesést, az alunni készülő madarak csicsergését, a lombok susogását, a takarodóra konduló harangot, mely áhítatos ámulattal szokta eltölteni a gyermeki lelket. Mindezt ő maga írja a „Gyermekek” című kiadatlan költeményében, melyet Horváth Döme úr szíveségéből olvastam, azon versei közt, melyeket atyja 1842-ben egy gyűjteményben írt össze. E gyűjtemény érdekes, mint adat, de aesthetikai szempontból, néhány szép vers-

szakot kivéve, csekély becsü. Nagyrészt ifjúkori kísérletek, csak két alkalmi vers van köztök 1816 és 18-ból. Maga Katona sem sokat tarthatott rólok, mert alig adott ki belőlök valamit, s bevezető soraiban fanyar gyümölcsöknek nevezi. Egyébiránt a verselő atya hihetősen változtatott rajtok s nem épen javító kézzel, néhol hibásan másolt, egy pár olyant is írt közējök, melyeket más költőből kiírva találhatott fia iratai közt. Az ifjú költő többet érez és gondol, mint a mennyit ki tud fejezni. Küzd a nyelvvel, sok helyt erőltetett és homályos egész az érthetlenségig. Csak itt-ott csillog fel a tehetség némi nyoma, akkor is több zord erő nyilatkozik, mint kellem és báj. Azonban néhány sorban már föltalálhatni a későbbi drámairó nyelvét, a szenvedély szagztatottságát és merész inversioit. A „Gyermekkor“ című költeményt 1811—12 körül írhatta, midőn, mint jogász le-lerándult Pestről szülőihez. Mi más-ként tűnt föl neki most szülőföldje! A húsz éves ifjú egészen más érzelmek közt nézi a pusztákon lemenő napot. A tó eltűnt, hol estendén a leány mosott, azon a renden egy egész kis külváros emelkedett; a kiirtott bozót szép síkká változott, de előtte kietlen; a tölgy kidült, honnan az alunni készülő madarak csicsergése hallszott le hozzá; a kis csemeték, melyeket gyermekkorában ültetett, már nagy fákká növe oltalmazták a szülői ház mohos fedelét. Minden megváltozott, de leginkább az ő kedélye. Búsán sohajtja vissza a boldog gyermekkort:

Oh jöjj vissza bús hangjára
Nyögésemnek, e határra,
Mely az elhervadt kellemek
Képeit kereső szemek
Előtt gyöngén hajnallik.

Honnan e búskomorság, mely ez és más költeményein előmlik? Mi bú rág az ifjú költő szívéen? Képzelt szenvedés-e, melyet csengve szokott keresni a fiatal szív, mert semmi sem édesb, mint az ismeretlen fájdalom érdekessége? Viszonzatlan vagy megcsalt szerelem-e, mert ki látott ifjú költőt kétségbeesett szerelem nélkül? Úgy hiszem, egyik sem. Katona nem volt lyrai természet és sokkal korábban beköszöntöttek hozzá a valódi szenvedések, hogy sem képzeltekre szorult volna. Szerelmi viszonyairól semmit sem tudhatni. Nőtlen maradt egész haláláig, bizonyosan nem a szív

ridegsége miatt, mert a ki Bánk bán gyöngéd és szenvedélyes szerelmét festette, nem lehetett érzéketlen a nők iránt, hanem talán azért, hogy elaggott szülőire fordithassa minden jóvedelmét. Versgyűjteményében egyébiránt egy pár szerelmes verset is találhatni S . . . Mollihoz, de nem igen van még bennök a szenvedély erőszakossága vagy a kétségbeesés melancholiája, mi némi katasztrófot gyaníttatna. Egyik költeményében éppen meghalt kedvesét siratja. Vajjon e halál volt-e valami befolyással nőtlenségére vagy az egész viszony alig lehetett több futó ismeretségnél, melynek inkább csak váratlan megszakadása hatott reá fájdalmasan? Mindezt nem vagyunk képesek eldönteni. Annyi bizonyos, hogy 1812 körül az ő nyugalmát már elrabolta Pest s a húszéves ifjú érezte, hogy jövője borúl s dicsvágya álmai tűnedeznek. Minő dicsvágy volt az, mely az ifjú szívét annyi lelkesüléssel és fájdalommal töltötte be? Nem vagyontra, befolyásra, hivatalokra vágyott. Minderre már magábavonultsága, szemérme, erkölcsi szigora, kevéssel beelégedése alkalmatlanná tették. Szabad és független közpálya vonzotta lelkét, hol egyedül a geniusz ereje viv sikert. Hazáját akarta szolgálni és nem mindennapi módon, a nemzeti dicsőség pályájáról álmodozott, hová egyaránt ragadták hazafi és költői lelkesülése. Azonban akkor Pest még nem volt, mint később, politikai és irodalmi élet központja. Azon fiatal emberek közt, kik ide részint az egyetemre, részint a királyi táblára jöttek, senkinek sem jutott eszébe hivatal helyett az író vagy publicista pályáját tűzni ki életezélül. Pest csak oly pontja volt az irodalomnak, mint akár Bécs, Kassa vagy Kolozsvár. Az írók nagyrészt a független közbirtokosok, a tisztas papok és tanárok rendjéből teltek ki, a kik inkább becsületből vagy unalomból dolgoztak, mint díjért, melyről különben is alig lehetett szó. A politikai élet az 1790-ki országgyűlés után egészen elárvult, a sajtó bölcsejében szendergett, sőt még az olcsó becsvágy törekvéseit is csak a születés előjoga vagy befolyása mozdíthatta elő. Szóval fővárosunkban akkor a némi életmódot biztosító, szabad és független közpálya emberei csak egy kóbor csapatból, néhány vándorszínészből teltek ki, kiket Ernyi igazgatása alatt b. Wesselényi Miklós küldött ki Erdélyből Magyarországra a nemzeti színészet iránti részvét fölélesztése végett, s kik 1807-ben Pestre jöve, a megye pártfogása alatt, hol az úgynevezett Rondellában,

hol a Hacker-teremben állítottak színpadot. Katona szorgalmasan látogatta az előadásokat. Hamar barátságot kötött a színészekkel s minden szabad idejét az egyetemi könyvtár és színház közt osztotta meg. A fővárosban újra éledő magyar színészet, úgy látszik, mély benyomást tett reá, melyet sem idő, sem csalódás nem voltak képesek kitörölni. Még akkor is, midőn lemondva mindenről, miért tiz évig oly hő lelkesüléssel küzdött, kiábrándulva, megtörve tért vissza szülővárosába — szíve az ifjúkori benyomások varázsa alatt dobogott. Az 1821-ki „Tudományos Gyűjteményben“ megjelent ily című értekezésén: „Mi az oka, hogy Magyarországon a játékszini költőmesterség lábra nem tud kapni?“ mindenütt érzik azon szenvedélyes lelkesülés, mely az ifjú egész lényét betöltötte. Dicsőíti a színpadot, küzd a színészek iránti előítéletek ellen s a fővárosi állandó színpad megalapítását sürgeti. „Hol ott a tanító játékszin, — kiált föl hazafi fájdalommal — hol a nyelvnek tulajdon hazájában kóbor életet kell élni. Annyi idő óta sehogy meg nem tud telepedni és ha helylyel-helylyel egy kis ideig megmaradhat, akkor az enyhelyért saját zselléireinek zsellérévé kell lennie és a magyar pénzen épült német színekben bért fizet, hogy magyar hazájában magyarok előtt magyarul szólhasson. . . Huszannyolcz esztendőök óta vezetik egynémely ifjú csoportok helyről helyre a szegény magyar nyelvet és haszontalan erejekkel igyekeznek állandó szállást koldulni e zarándoknak. Fel is állottak néha egyes hazafiak, kik mivel erszényök nem vetekedhetett a sereptai özveggy korsójával, kiűritették azt, a nélkül, hogy a célra közelebb vitték volna. Még nem láttunk oly hatalmas egyesületet, mely virágzásának három négy esztendő inát nem vetette volna; cz az oka, hogy rettegeve kell néznünk mindig a jövődönök elébe, mikor tapossa le a jelenvalót is. A kik pedig csak a nevéket adták paizsul és buzdításaitak eledelül, azok még inkább kezökbe adták a játszóknak a zarándokbotot, mert a pusztá névpaizs kevés enyhelyet, a dicsérő buzdítás kevés kövérséget szerez. . . . Mindig kedvetlen lesz az Magyarország történetkönyvében, hogy midőn egyes városok színeket építettek, akkor az egész haza annyi évi nógatás után se mehe reá. Csaknem minden fővárosban ezerek meg ezerek fölázdosásával magyar nemesek tartják a német theatromot, kik ha csak esztendei csonkulásokat a baza és nyelvszertet oltárára tennék vagy a mit olykor egyes magyar fitogatásból

idegen játékasztalon hagy, ide forditanák, úgy nem kellenének tanácskozások arra, miként kelljen a nyelvre alamizsnáskodni.“
 Lelkes beszéd, ugyanazon gondolatok, melyeket Kölcsey néhány évvel később szebben tolmácsolt, de bizonyára nem mélyebben érezve. Azonban ő nem érhetette meg, mint Kölcsey, vágyai teljesülését. A míg élt, az ország fővárosában sehogy sem tudott gyökeret verni a magyar színészet. Megfordult ugyan benne koronként egy-egy vándor csapat, de csak azért, hogy ismét a vidékre meneküljön, hol az ősi vendégszeretet legalább élelméről gondoskodott. Kecskemét ideig-óráig nem egyszer volt a tönkre jutott fővárosi színészek ily menhelye, kik mindig fölkeresték Katonát, egykori barátjokat, most pártfogójakat. A komor és szótlan alügyvéd arca ilyenkor kiderült, erélyes szószóljuk lőn a városnál és hű látogatója előadásainak. Hányszor ülhetett az előadások alatt önfeladva, mélézva székében, az eltűnt szép napokra, ifjúkori küzdelmeire gondolván, midőn még annyit remélt a színrész és drámaíró kettős koszorújáról álmadozott.

Valóban Katona színész és drámaíró akart lenni. Biztos adataink vannak reá, hogy már 1812 körül nemcsak színműveket írt és fordított, hanem Vida László igazgatása alatt már mint rendező működött s nem egyszer lépett színpadra is, Pesten és a vidéken egyaránt. Balog István még most élő színésztársa és barátja jó színészi tehetségnek állítja. Egyaránt játszott komoly és vig szerepeket, különösen tetszést aratott mint Hamlet és Smolenszk ostromában mint vig kozák. Azonban sem e siker, sem folyvást lángoló szenvedélye nem bírhatták reá, hogy a társulat szerződött tagja legyen. Éveken át csak mint műkedvelő játszott és mindig álnév alatt. Mély érzései, heves szenvedélyei daczára is erélye kevés volt, minek oka aligha csak szemérmes és magábavonult természetében rejltetett. Hányszor láttunk csendes és bátortalan embereket bátrakká és erélyesekké válni, ha arról van szó, mi szívöknek drága, egyetlen. Kölcseyben sem a zajtalan magánélet, sem a csaknem leánydad szelidség nem tudták elnyomni az erélyes kritikust és rettenthetlen szónokot. Katonát az akadályok hamar tűnődővé tették és szigorú erkölcsi érzéke visszariadt mindentől, mi másoknak némi igazságos fájdalmat okozhatott. Szíve és esze kemény harcot vívtak egymással s erélye lassanként a stoicismus és önkinzás bizonyos vegyes hangulatába veszett,

mely hősies lemondással tűr és gyáván emészti magát. Talán ezért szerette és játszta jól Hamlet szerepét, talán ezért festhette oly találón Bánk bán tűnődő pillanatait. Évek teltek el, sem a színpadtól nem tudott elszakadni, sem színészszé válni. Küzdött magával, habozott, búskomor lön. Végre 1816-ban, mintha el akarná vágni maga előtt az utat, letevén az ügyvédivizsgálatot és esküt s végkép búcsút vőn a színpadtól. Ez elhatározására nem annyira a magyar színészi élet bizonytalan és nyomorteljes volta folyhatott be, mint inkább szülői iránti kegyelete. Fentebb idézett értekezésében elkeseredve emlégeti ugyan a nyomor és előítélet súlyát, mely alatt színészetünk nyögött, de mindez magában még vissza nem tartóztatta volna. A legtisztább, legszenvedélyesb lelkesüléssel csüggett a színpadon, s csaknem bálványozta. Innen várta a nemzetiség erősbulését, a hazafiérzelmek terjedését, inkább, mint magától az irodalomtól. A holtak ítélőszékének, a nemzetek tanítójának, az erkölcs templomának tartotta, mely a történelem és philosophia nagy tanításait a leghathatósban hirdeti. Egy ennyire lelkesült ifjú bizonyosan örömet tűr és szenved, csak céljának élhessen, kivált ha nem szokta meg a kényelmet s korán megtanult nélkülözni. Azonban Katona nem kevesebb szenvedéllyel szerette szülőit is, kik erejökön felül növeltették, gyöngéden bántak vele, benne helyezték büszkeségüket s egyetlen gyámoluknak nézték. Ez érte dobogó szíveket, e jó szüléket kell vala a szerető fiúnak kétségbeejteni, ha színészszé lesz. Mint színésznek lehetlenné válik őket ápolni, segíteni, sőt egykor elbetegesedve, elnyomorodva majd még neki kell hozzájuk folyamodni. A reá annyira büszke atya ügyvédet, városi tanácsost, főbirót remélt belőle, s most lealacsonyítva, mint vándorszínész térjen-e vissza szülővárosába? El fogja-e hordozhatni atyja átkát és anyja könnyeit? Aztán ennyi áldozat árán is vajjon lesz-e belőle jó színész, díszére, dicsőségére fog-e válni hazájának? Kétkedni kezdett magában, hogy szenvedélyét fékezhesse, feldúlui igyekezett művészi önbi-zalmát, hogy visszanyerhesse már-már veszendő fiúi kegyeletét, és a midőn visszanyerte, hihetően szerencsétlenebbnek érezte magát, mint valaha.

Katona visszavonulása a színpadtól nagy veszteség volt reá s az reánk nézve is. Nem azért, mintha nagy színész vált volna belőle, mert nagy színész és nagy drámaíró alig egyesülhet egy

személyben — legalább nincs reá példa, — hanem mert egyszersemind elveszett benne a drámaíró s épen akkor, midőn tehetsége erősb fejlődésnek indult. Ha Katona színésznek marad, a becsvágy és szükség okvetlen oly tevékenységre buzdítják, mint a mily tétlenné tették az elkeseredés és elvonult élet. Nem tűnhetve ki mint legjelesb színész, mint legjelesb drámaíró igyekezett volna maga iránt figyelmet gerjeszteni. A nyomorban is vidor és folyvást izgatott színészi élet nem engedték volna azon búskomorságba esni, mely fölemésztette életét. Újabb meg újabb drámákkal igyekezett volna lekötelezni igazgatóját és közönségét. Meglehet irt volna elhamarkodott, napi becsü műveket, de a mint emelkedett a színészet és dráma iránti részvét, fokozódott volna erőye, műgondja, tehetsége és szilárdan megvetheti vala nemzeti drámánk alapját, melyet Bánk bánnal csak megkezdett. A tapasztalat azt bizonyítja, hogy a színész drámaírók ha nagy tehetségűek, legjobb drámaírókká válnak, épen mint a csekély tehetségűek leginkább megronthatják a drámai művészetet. Mindez a helyzet természetéből foly. A színész legjobban ismerhetve a színpadot és közönséget, leginkább megfejtethi a dráma azon kettős feladatát, mely Lewes egyszerű és találó kifejezése szerint nem egyéb, mint kielégíteni a közönséget, mely mulatni akar, s eleget tenni a művészetnek, mely a mulatságnál magasb követelésekkel áll elő. Azonban ez előny mindig nagy hátránnyá válik, ha nem fékezi a geniusz ereje vagy a művészet cultusa. A színész drámaírót számtalan körülmény csábítja, készíti, hogy visszaéljen helyzetével, tapasztalataival s a helyett, hogy a közönséget magához emelje, mindinkább lesüllyedjen hozzá. Papja helyett lassanként cselédévé aljasul. Jól ismervén a hatás minden eszközét, a színpad minden titkát, a közönség minden gyöngeségét, tetszést hajhász minden áron s a pusztá szórakozást és mulatságot emeli a művészet legfensőbb elvévé. A kik a keresztyén tragédiát és komédiát megalapították s a legmagasb tökélyre emelték, Shakespeare és Molière, színészek voltak; a kik kiűzték a drámából a költészetet, legnagyobb részt szintén színészekből teltek ki. Katona alkalmasint meglábolja ez örvényt, összeegyezteti azon meghasonlást, mely színpadunk és irodalmunk közt mind e mai napig tart. Legalább helyzete sokkal szerencsésb volt, mint Kisfaludy Károlyé, e kor- és verseny-társáé, ki oly könnyű győzelmet vőn felettte. Hijába!

Lassanként maga tépte szét jövőjét. Midőn visszavonult a színpadtól szerencsétlenségei első lépését tette meg s fiúi kegyelele már-már ragadta tehetségei megbénítására. Vajjon hibáztassuk-e érte? Vádoljuk-e a szülőit szerető fiút, mert nem volt meg benne azon hősies bátorság, mely a nagy czél és siker nevében a legerősb erkölcsi kötelékeket is széttépi? Gyávának, korlátoltnak nevezük-e, mert inkább szerette szülőit, mint a dicsőséget, inkább kimélt két öreg enbert, mint egy egész nemzetet? Irodalmunkban is kezd terjedezni azon tan, mely a lángeszű vagy nevezetes emberekre más morált alkalmaz, mint a közönségesekre. Nálunk is divatozik már a lángész bizonyos beteges cultusa, mely mint az anya vásott de eszes gyermekének nemcsak mindent megbocsát, de a tévedést, hibát és bűnt mintegy a nagytehetség alkatrészeinek, végzetszerű szükségnek tekinti. Valóban a nevezetes ember bonyolult körülményei, kivételes küzdelmeinél fogva mindig inkább számíthat mentségre, mint a közönséges, kinek alkalmá is alig lehet nagy botlásokra, valóban a sok érdem nem egyszer enyhíteni képes a tévedések és bűnök emlékét, de az erkölcsi szempontot soha sem változtathatja meg sem a lángész, sem a siker varázsa. Napoleon szegte-e meg esküjét vagy valamelyik kis város mairje, elvégre is semmit sem változtat a bűn lényegén, Goethe könnyelműsége vagy nagyravágyása zúzta-e össze Friderika szívét vagy egy homályos nevű jogtanuló, szintén csak egyre megy ki. Igen, de Goethének, bármily szerelmes volt is, éreznie kellett, hogy előtte egészen más pálya áll, mint a minőn Friderika a világ előtt megállható társa lehetne; aztán a fiatal geniusz ellensége a házasságnak, s ha Goethe a sesenheimi lelkész lányához köti sorsát, soha sem fog válni belőle oly nagy író — mondják sokan, kik a lángész minden tetteit igazolni szokták. Meglehet. Friderika feldúlt boldogsága mindenestre ér annyit, mint Goethe legszebb költeménye. Miért neveznök hát Katona fiúi kegyeletét gyávaságnak, vagy korlátoltságnak? Miért riaszszon bennünket vissza a szabadelvűség jezsuitismusa, hogy minden sajnálatunk mellett ne méltányoljuk a fiút, ki szülőiért ily nagy áldozatra képes. A hiúság önzésének, a képzelődés hóbortjának, az affectatió betegségének különben is annyi példáira találunk a költők és művészek életében, hogy mindig jól esik egy-egy tiszta érzés, néma föláldozás,

leplezett erény emlékénél megnyugodnunk, ha mindjárt fölötte drágán lön is vásárolva.

Mig Katona színészkedett vagy legalább a színészekkel szoros viszonyban élt, 1812—1816-ig, nagy munkásságot fejtett ki a drámairásban. Úgy látszik, hogy egy pár tetszéssel fogadott színműve újabb törekvésre ösztönözte, s a színészek, kik rendszeren új, s ha lehet, nemzeti tárgyú színművet szeretnek jutalomjátékul választani, nem hagyták nyugodni tollát. A 20—23 éves ifjú négy rövid év alatt mintegy tizenkét eredeti és öt fordított színművel gazdagította az akkori szegény repertoíret. Eredeti színműveinek egy része elveszett, név szerint: A farsangi utazás, vigjáték 5 fölvonásban, 1812—13; Comarumna, római tárgyú tragédia, 1815; Rózsa vagy a tapasztalatlan légy a pókok között; Dobokavára; Nagyidai cigányok. A többiek, melyek megmaradtak, mint Monostori Veronka, nemzeti vitézi szomorújáték 5 felv. 1812; Ziska a calice, a táboríták vezére, két részben, mindenik 4 felv. 1813; István a magyarok első királya, vitézi nézőjáték 4 felv.; Hedervári Czeczilia; Jeruzsalem pusztulása, vitézi szomorújáték. 1814; Lucza széke, dráma 3 felv.; Borzasztó torony vagy a gonosz talált gyermek, eredeti nézőjáték 5 felv. Toldy szerint a nemzeti színház könyvtárában őriztetnek, azonban elég zaklató utánjárásom után csak Ziskát és Lucza székét lehettem szerencsés olvashatni. E két színműből alkalmasint a többire is következtést vonhatni s talán nem követek el tilos dolgot, ha szerzőnk ifjúkori színműveiről némi határozott ítéletet merek mondani. Katona e színműveit leginkább az akkori német, úgynevezett lovag drámák befolyása alatt írta, melyeket mind a magyar, mind a német színpadon elég alkalma volt láthatni. Fordítmányai is, mint A montbeli grófok, Szmolenszk ostroma, Medve Albert, Üstökös csilag, Aubigne Clementine ilyenmő izlésre mutatnak. Kotzebue és Ziegler lehettek példányai, sőt az sem lehetlen, hogy némely eredetinek tartott színműve nem egyéb, mint valamely német lovagdráma magyaros átdolgozása. Ilyesmit sejtet az, hogy István királyhoz e szavakat csatolta: „a nemzeti játékszinre szabadon készítettett,“ mi átdolgozást is jelenthet,

továbbá, hogy az 1839-i Honművész ¹⁾ Hedervári Czecziliát egyenesen és megrovólag átdolgozásnak nevezi, mit megerősít Horváth Döme is, ki azt a csakugyan Katona által lefordított Aubigne Clementin átdolgozásának mondja ²⁾. Nagy részt melodramák, vitézi kalandok, érzékeny történetek minden magasb emelkedés és mélyebb tragikai alap nélkül. E mellett, ha hihetünk a Honművésznek, e kísérletek némelyike nem volt ment a magyar drámának azon egész mai napig tartó betegségétől, melyet Katona később annyira gyűlölt s nemzeti dicsekedésnek gunyolva drámai költészetünk egyik akadályának tartott. A Honművész ³⁾ ugyanis megrójjá Hédervári Czecziliában a sok hazaszeretet és nemzeti lelkesedés említését, bár más alkalommal és mások műveiben az ilyesmit magasztalja s hiven följegyzi, hogy a hazaszeretetről, a nemzeti nyelv megbecsüléséről, a hazai törvények megtartásáról szóló helyeket mily lelkesen megtapsolták ⁴⁾. E szerint Katona néha a szokottnál kirívóbban használta volna a hazafias ömlengések színpadi csinyját, mely akkor is, mint most, majd mindig nagy hatást tett. Úgy látszik, hogy szellemének egészen az akkori színpad adott irányt s nem igen mívelte ízlését a nagy drámaírók művein. Luczaszékében van ugyan valami Hamletből, de Shakespeare utánzásának semmi nyoma, Ziskára talán befolyt Wallenstein, de egy lopott szikra sincs benne Schiller szelleméből. Katona pályája ez első korszakában egészen a színészek növendéke volt, ízlésük szerint, számukra, nógatásukra dolgozott s nem mondhatni, hogy haszon nélkül járt ez iskolába. Kísérletei ugyan csekély becstiek s mint kísérletek is többet váratnak oly költőtől, ki egy pár év múlva Bánk bánt írta, de mutatják hogy sokat tanult, minek később nagy hasznát vette s mihez azon korbeli írók nem igen értettek. Szigligetiig senki sem ismerte annyira a színpadot mint ő, s ez az oka, hogy művei közül néhány csaknem az újabb időig fen tudta magát tartani a színpadon. E kísérletekben a cselekvénynek rendesen nincs erős alapja, mégis cselekvény, nyelve dűrva próza, de mégis drámai dialog, a történeti elemet még nem

¹⁾ 48 sz. 382 l.

²⁾ Bánk bán. Negyedik kiadás. Pest. 1860. IX l.

³⁾ 1833 II. félév 71 sz. 812 lap.

⁴⁾ 1833 I. félév 90 sz. 72 lap és 1833 II. félév 39 sz. 315.

tudja költőileg feldolgozni, de némi érzéket árul el a történeti nagy események színpadi feldolgozására, a művészi formát még nem bírja, de a technikában aránylag erős. Mindez elég volt előtanulmánynak. Próbálgatta erejét a leggyakorlatibb módon és ismerni tanulta a színpadot, melyet büntetlen elhanyagolni soha sem lehet. Azonban ez oskolánál semmi sincs veszélyesb, kivált ha a színpad még bölcsőjében nyugszik vagy némi virágzás után már hanyatló félben van. Itt megállapodni annyi miut menthetlenül elveszni. Katona érezte ezt, s hogy mily véleménynyel volt kísérleteiről, mutatja az, hogy Bánk bánig egyetlen egyet sem bocsátott sajtó alá, s ezt elsősülöttjének mondja. Alkalmasint azt is belátta, hogy az ő termékenysége tulajdonkép nem termékenység, hanem csak gyorsaság s ha az ember minél kevesebbet gondolkozik s öntudatlan minél inkább túlteszi magát bizonyos tekinteteken, annál gyorsabban lehet dolgoznia s írnia kötetet kötetre. Elégületlenül vonulhatott magába s nemcsak külső, de benső életében is forduló ponthoz közeledett. Már 1814 elején mutatkozhattak rajta e változás előjelei. Mindinkább igyekezett kivonni magát a színészek gyámsága alól, kik untalan újabb meg újabb műért zaklatták. Legalább ilyesmit látszik bizonyítani azon körülmény, hogy ez évben csak egy művet írt, Jeruzsalem pusztulását, úgy szintén 1815-ben is, Comarumnát, mely elveszett. Ez utóbbit Balogh István társasága számára írta Komáromban, hol néhányszor, mint színész föl is lépett, a mivel aztán bevégezte műkedvelői színészkedését ¹⁾ Mily szerencsétlennek érezte magát,

¹⁾ Toldy a magyar költészet kézi könyvében (II. kötet 359 lap) azt állítja, hogy Katona 1815-ön túl is színészkedett, a mennyiben a pesti Hacker-terembe szorúlt társaságnál rendező volt, s hivatkozik Vahot 1853-i Thaliája 290-ik lapjára. Azonban e helyen csak ennyi áll: „Ugyanakkor (1812) Vida László igazgatása alatt a színésztársaságnál, mint rendező is foglalkozék s később leginkább mint műkedvelő gyakran játszott nemcsak a fővárosi, de vidéki színpadokon is.“ Ez épen ellenkezőt bizonyít, mint a mit Toldy a rendezőség évére mond. De másfelől Könyves Máté „Játékszini koszorúja“ szerint (Pest 1836.) Vida már 1812-ben lemondott az igazgatóságról, 1815-ben pedig az egész társaság Miskolcra távozott s így 1815-ön túl Katona rendezősége nem valószínű. Annyi bizonyos, hogy Katona négy hónapig ren-

mily küzdelmek közt vált meg a színpadtól, mennyi fájdalmaiba került, míg széttéphette legszebb álmait! Azonban szíve még ekkor gazdag volt reményekben, még volt ereje küzdeni, még előtte állott a drámaírói pálya, mely vigaszt és kárpotlást ígért. Lassanként megnyugodott sorsában s az emberi szív természete szerint vesztesége fájalmát a remény örömeivel enyhítette. Nyugalma visszatértével egész lelkesüléssel fogott a drámaíráshoz. Hitte, hogy eszenvedélye soha sem jöhet összetűközésbe sem fiúi kegyeletével, sem leendő hivatalos pályájával. Írói becsvágya tulajdonkép csak most ébredt föl. Az akart lenni drámaírodalmunkban, mi Kazinczy a prózaírók, Kisfaludy Sándor a lyrai költők között. Kettőzött szorgalommal fogott Shakespeare és a magyar történelem tanulmányozásához. Szélesbült látköre, emelkedett hazafiúi érzése és a szenvedések élményei fölébresztették keblében a szunyadó geniust. Eddig mint gyermek csak a csörgedező patak habjaival játszott, most a szenvedélyek viharos tengerére juta, eddig a történelemből csak adatokat tanult, hogy tableaukát készítsen belőlök, most megelevenítte előtte a múlt, megnyílnak a sirok, romok s a holtak árnyai zsibongtak körül. S íme a monda és történelem szürkületéből, az idegen befolyás és nemzeti visszahatás küzdelmei közepett, kiemelkedett Bánk bán tragikái alakja. Szelleme e forduló pontjánál, lelkesülése e napjaiban érkezék Erdélyből azon hír, hogy az erdélyi színház megnyitásának ünnepejére néhány ifjú mágnes pályadíjt tüzött ki. Katona elhatározta, hogy pályázni fog s az írói becsvágy és hazafiúi érzés büszkeségével tekintte Erdély felé.

Valóban ez az első drámai pályadíj volt a magyar földön s nem lehet csodálkoznunk rajta, hogy éppen Erdélyben tüzték ki. Bár Erdély a nemzeti visszahatás és irodalmi újjászületés küzdelmeiben aránylag szegény szerepet játszott, de a társadalmi élet nemzetiségében felülmúlta Magyarország bármelyik vidékét. Erdélyben soha sem volt visszamagyarodás, mint nem volt elnemzetietlenedés. A fejdelmek nemzeti korszaka még nem oly rég telt vala el, hogy a család-élet hagyományait idegen erkölcsök emész-

dező volt Vida igazgatása alatt; ezt Csányi is állítja, noha évet nem említ, de a körülményekből önként következik, hogy ez csak 1812 körül történhetett, a mint fennebb is megjegyzém.

szék föl. Erdély aristocratiája sokkal távolabb lakott az európai fővárosoktól és szegényebb volt, mintsem idegen földön vesztethesse vagyonát és nemzeti érzelmeit. Beszivárgott ugyan ide is e métely, de kevés tért foglalt s csak egy pár családra szorítkozott. A politikai élet dermedtsége daczára is a társadalmi közszellem folyvást nemzeti maradt, a mennyiben a köz- és magánélet fensőbb köreiből soha sem szorult ki nyelvünk s aránylag Erdélyben olvastak legtöbb magyar könyvet. Ily körülmények közt természetes volt, hogy a nemzeti színészetet Kolozsvárott részvét üdvözlé és ápolta. Legalább az itteni közönség nem engedte feloszlanı első szintársulatát, mint a pesti, sőt találkozott egy-egy mæcenas is. Az idõsb Wesselényi Miklós díszítményeket, jelmezeket készített számára, s éveken át segítette pénzzel és befolyásával. Mig Magyarország fővárosában a fölléphetési engedélyt is alig lehetett kivívni, addig Erdély állandó színház fölépítésérõl gondoskodott. Azonban az 1792-i országgyûlés végzésénél fogva elkezdett s az 1811-i által tovább épített erdélyi színház költség hiánya miatt lassan épült s a színészetnek sem biztosítására, sem szellemi oldalára nézve nem történt intézkedés. Döbrentey, ki épen akkor, 1814 táján indította meg „Erdélyi muzeum“-át, igyekezett ez utóbbira fordítani a hazafiak figyelmét. De izgatásaival egyelőre csak annyit vivhatott ki, hogy a drámai irodalom ébresztésére hajlam mutatkozott. Néhány ifjú mágnás 1000 váltó forintot téven össze, két pályadíjt lüze ki tragédiára, egy 700 és egy 300 forintost. A felszólítás az Erdélyi muzeumban jelent meg Döbrentey dramaturgiai bevezetésével, mely némi irányt akart adni a pályázó drámaíróknak ¹⁾. A föltételek a következõk valának : a tárgynak történelminek kell lenni, egyébiránt a költõ szabadon választhat akár a magyar, akár más nemzet történelmébõl, a határidõ az 1815-ik év szeptemberének vége, de a pályázóknak szabadságában áll meghosszabítani e határidõt, ha névtelen levélben tudósítják a Muzeum szerkesztõjét; a pályamûveket a Muzeum Kolozsvárott lakó dolgozótársai fogják megbírálni írásban; a jutalmazott két mû kinyomatik és el fog játszadni a megnyilando erdélyi játékszinben. Katonára a föltételek mindenike csak lelkesítõn hathatott. Mivelt izlésû írók fognak fölõtte itélni s még eddig hallatlan anyagi és

¹⁾ Erdélyi muzeum. Pest. 1814. I. füzet. 142—162 lap.

szellemi jutalomban részesül. Hétszáz váltó forint sok pénz volt abban az időben, kivált egy drámáért, kivált oly embernek, kinek semmije sem volt. De mennyire eltörpül ez anyagi jutalom a szellemi mellett. Valahára már fölléphet az irodalomban és első föllépése is diadal lesz; művével fogják megnyitni az első nagyobb-szerű magyar színházat, oly közönség előtt, mely egyaránt magyar és mivelt, s melynek arisztocrátiája csak nem rég ült fejedelmi-székekben. Ily álmok derenghettek az ifjú lelkében. Tehetsége egész erejével majd két évig dolgozott tragédiáján. Nem tudta, hogy utolsó művén dolgozik s e második nagy csalódását nem fogja elbírhatalni.

Mintegy tizenkét pályamű érkezett be, a meddig tudniillik egy pár pályázó kérelmére a határidő meghosszabbított. Úgy látszik az akkori nevezeteseb költők nem pályáztak, noha Döbrentey minden költőbarátját felszólította volt. „Szomorújáték — kiált föl Kölcsey Döbrenteyhez írt válaszában — hogyan jöhetsz azon gondolatra, velem valami olyat próbáltatni. Én nagyon lyrikus vagyok s muzsám nem eléggé találós. S egy tragédiát vihetnék ki! Íróink közt senkit nem ismerek, ki ezen pályán szerencsésen mehetne s nincsen is tárgy és körülmény, mely a drámára hajlandóságot adjon valamelyiknek költőink közül“ ¹⁾. Alkalmasint a többiek is így gondolkoztak. Kisfaludy Károly még ekkor csak magának dolgozván szintén nem pályázott. Leginkább kezdők pályázhattak vagy olyanok, kik csak a színpad számára írván, nem igen voltak ismeretesek az irodalomban. A hosszas bírálás eredményét végre Döbrentey az 1818-ik évben közzé tévé újabb dramaturgiai értekezés kíséretében ²⁾. „A drámák — úgy mond a többek közt — rendre olvastattak el, elébb egyik társunktól, azután az egész gyűlés előtt. Mindenik társ el volt telve a baza szeretetétől, mindenik ohajtotta ezen időszaki írásnak azt a szép szerencsét, hogy általa egy klasszikai becsű drámánk serkentetett volna elé, oly készen, mint Minerva Jupiter homlokából. De, midőn az egészszekben csak némely jelenések találtattak jóknak, tűnni kezdett ezen kedves arány reménye. Azonban következett a „Pártosság tüze“ című szomorújáték s ennek első felvonása mindnyá-

¹⁾ Élet és literatura. II. kötet Pest. 1827. 111—12. lap.

²⁾ Erdélyi muzeum, 1818. X. füzet. 105—167. lap.

junkban új nagy várakozást gerjesztett. Édes nyughatatlansággal várta a hazafiság, örömének tökéletes kifejlődését s bár a következő felvonások bennünket el ne csüggesztettek volna. A magát nagy gondolatokban festő talentum becsére nézve, legközelebb járt a jutalomhoz a Pártosság tüze s alább említendő öt szomorújáték írója, s talán ez még elsőbb a mondott tulajdonságban amannál, de a gondolatokat legtöbb dramaturgiához a Pártosság tüze írója tudta kötni. Két pályázó közt haboztak hát a bírálók, bár egyik sem elégítette ki teljesen várakozásukat. Elvégre is egyiknek sem adták ki a jutalmat, hanem egy sajátságos középútat választottak. Fölbontották a „Pártosság tüze“ jeligés levélkéjét s a szerzőhöz, Tokody János biharmegyei szolgabíróhoz levelet intéztek, melyben felszólították, hogy javítsa ki művét az odazárt észrevételek szerint, küldje be újonnan s akkor meglátják, melyik jutalomra érdemesíthetik. Engedett-e Tokody e felhívásnak vagy az egész eljárást illoyalisnak tartva visszautasította, nem tudjuk. Az erdélyi muzeum megszűntével az egész pályázás ügye feledségbe ment. Úgy látszik azonban, hogy a Pártosság tüze később más czim alatt szinpadra került. Legalább a Tokody névre nem egyszer találunk az akkori repertoire azon drámairói közt, kik a magyar történelmet hazapuffogatások közt dialogizálták. A másik kitüntetett költő Bolyai Farkas volt, ki Pausanias, Mohamed és Kemény Simon czimű tragédiaival pályázott, de elúnván a hosszas várakozást, két újabbat írt hozzájuk s az egész gyűjteményt még 1817-ben közönség elé bocsátá ¹⁾. Ő sem részesült más jutalomban azon dicséreten kívül, „hogy művei füzetlen oriental gyöngök.“ Ezek mellett még Kún László és Losonczy Bánffy István czimű tragédiák keltettek némi figyelmet, a mennyiben részletes bírálat jelent meg rólok. Katona Bánk bánja szóba sem jött. Nem csodálkozhatni rajta. E tragédiában kevés volt, mit az akkori divat kiválón kedvelt, azután Döbrentey adott irányt a bírálóknak s ő bár érdemes író, buzgó előharczos, nem vala az a kritikus, kiben valamely szokatlan jelenség bárminő szempontból is, embe-rére találjon. Nem hiányzottak ugyan aesthetikai ismeretei, de inkább emlékéét tömte meg elmélettel, mint szemét és fejét gyakorolta a remek műveken. Jobban tudott elmélkedni a költészetről,

¹⁾ Öt szomorújáték. Írta egy hazafi. Szeben. 1817.

mint megítélni valamely költeményt s a vizsgáló és bonczoló szellem e hiányát nem pótolta nála az izlés önkénytelen ösztöne. Munkásságában rendesen az elméletet és gyakorlatot nagy házag választotta el egymástól; s e vonás nem csak kritikáit jellemzi, hanem költeményeit és másnemű munkáit is. Nem egyszer támadta meg Kazinczy és iskolája idegenszerűségét, tulzódó újításait, feszeségét, s ő maga idegenszerűbb, tulzódóbb, feszesb volt mindenkinél; vádolta Kazinczyt, hogy Berzsenyi verseibe új s a költőtől el nem fogadott szokat csempészett be s ő maga hallatlan vakmerőséggel csaknem meghamisította az egész kiadást; mint a németek hű tanítványa a lángész korlátlan jogát hirdette és folyvást az iskolai szabályok jármában nyögött; mindig az egészséges érzés önkénytelenségét, a természetességet sürgette és mind prózája, mind költeményei leginkább a mesterkélés és affectatio által tűnnek ki. Dramaturgiai értekezésében is több az általános jó tanács, mint oly nemű részletek, melyek a dráma lényegére némi áthatható világot vetnének. S mennyi az ellenmondás e jól-rosszul megalapított elvek alkalmazásában! Nagy súlyt helyhez, bár minden bővebb kifejtés nélkül, a cselekvény boga megkötésére és feloldására, s mégis méltányolni képes a Pártosság tüze cselekvényét, mely, a mennyire a tartalomról ítélhetni, tulajdonképp nem is cselekvény; ohajtja a lélektani mély vonásokat, az indulatok finom árnyalatait, még is nagy gondolatoknak nevezi Bolyai dagályos párbeszédeit, melyekben soha sem személye, hanem mindig maga a költő beszél; túlszigorúan rója meg a Pártosság tüze anachronismusait, és Mohamedben, Kemény Simon s Pausaniasban nem veszi észre, hogy mindenik hős a tizenharmadik század egy-egy német philosophusa. Mind ő, mind társai egy szunyadó nagy tehetséget kívántak munkásságra ébresztetni, egy klasszikai becsű drámát vártak: mindkettő megjelent, előttök állott, nem látták, elfordultak tőle; soha hazánkban drámai pályázás szebb eredményt nem mutatott fel, és még sem volt eredeti mű, melylyel az 1821-ben felépült erdélyi színházat megnyithassák. Az első magyar állandó színház Körner Zrinyijével nyílt meg Horváth Dániel fordítása szerint, mintegy jóslatkép, hogy színpadainkon még sokáig fognak uralkodni az idegen muzsák, a nemzeti dicsőség és hazaszeretet fényes, de drámaiatlan tableauai.

A pályázás eredményeiről Katona tudott legkevesebbet.

„Ötödik éve — mondja Bánk bánjához 1819-ben irt előbeszédében ¹⁾, hogy készítettem e darabot, mikor az Erdélyi muzeumban a kolozsvári leendő játékszíntől felszólítás hirdettetett. Nem volt-e pénz, vagy — a mit szégyen volna hinni — nem találtatott valamire való munka és így a neszt csak az idővel akarták meghatalni, de valójában a híre is elnémult vagy legalább én nem tudok róla.“ E körülmény nyilván mutatja, hogy nem igen volt összeköttetése az akkori nevezetesebb írókkal és irodalmi körökkel. Az „Erdélyi Múzeum“ ismeretesebb folyóirat volt, s e drámai első pályázás nagyobb figyelmet költött, mintsem ne képezte volna egy darab ideig az írók beszéd tárgyát. Azon ügyvédi irodában, hol Katona segédkedett és Kecskeméten, hová néha lerándult, nem igen beszéltek ilyes dolgokról. A színészek távozta után nagyrészt oly körökben élt, hol inkább a leendő ügyvéd képződött, mint a fejlődő költő. Ez izolált élet nem volt minden befolyás nélkül pályájára. Innen magyarázhatni ki egy részben semminemű irodalmi párthoz nem tartozását, helyesírási, nyelvtani botlásait s azon olesó dicsőségben sem részesülését, hogy valamelyik jó barátja megdicsérje. Ha történetesen vagy ajánlat útján megismerkedik Kazinczyval, Szemerével vagy az akkori irodalom valamelyik szóvivőjével, bizonyosan bármelyikök kijavíttatja vele nyelvtani és helyesírási botlásait s emelni igyekszik, ha nem is műve, de törekvése érdemeiért. Azonban az irodalmi pártfogás mindig némi függést föltételez. Kazinczy és Szemere, mint kiválón nyelvművészek és lyrai költők, alkalmasint olynemű befolyással lettek volna reá, mely aligha jótékonyan hat vala drámairói fejlődésére. Talán általok csinosabb íróvá, híresebb költővé válik, de talán a drámai nyelv s a drámai erő árán. Így magára hagyva, szabadon fejlett fény- és árnyoldalaival és szerencsétlenségében volt némi szerencse. Csak egyetlen író volt reá némi befolyással, Bárány Boldizsár, egy kevéssé ismert drámaíró, ifjúkori barátja, s ez is csak akkor, midőn mellőzött tragédiáján meg nem nyughatva, jónak látta másnak is megmutatni, s a mit lehet, javítani rajta. „Részemről elegendő hálát nem adhatok — mond folytatólag fenebb idézett előbeszédében — hogy így esett, mert megvallom, hogy gyöngét irtam, mindazonáltal ezzel nem azt czélozom, hogy most egy fenikszet

¹⁾ Bánk bán. Szerzette Katona József. Pest. 1821. IV. lap.

mutatok elő, hanem csak jobbat. Éles szemek olvasgatták és figyelmessé tettek a szépre úgy, mint a rüta : most is gyönyörködve olvasom Bárány Boldizsár úr akkori barátomnak írásban adott Rostáját — mindenkori szives emlékezetem legyen köszönetül. E javítások aligha lényegesek lehettek ; mind Bárány egyénisége, mind Katona vallomásai ezt látszanak bizonyítani. Bárány nem volt sem oly kitűnő tehetségű, sem oly művelt ízlésű költő, hogy Katona fölött nagy fensőséget gyakorolhatott volna. Mint az értelmesb olvasó közönség egyik tagja, megtette észrevételeit leginkább a formát illetőleg. Katona vallomásaiból is, daczára a bókoknak, ilyes jó ki. „Előbbeni munkámban — mond folytatólag — annak rovására, hogy a méraniai herczegek közül miért vettem Ottót, egy előversengést írtam, mely tele van ifjú vérem gőzével, negéddel és feszelve. Az okot, magát, itt is jelentem, nem mintha oktatni akarnék, hanem mintegy csak emlékezetébe hozni az olvasónak.“ Egyik javítás hát e prolog kihagyása volt, mely tulajdonkép nem is tartozott a tragédiához. Katona mélyen meg volt győződve, hogy a költőnek nem szabad meghamisítani a történelmet. Lelkiismeretlen dolognak hitte el nem követett tényeket fogni a történelmi egyéniségekre s épen a színpadon, melyet a halottak ítélőszékének tartott. De egyszersmind érezte azt is, hogy a költőnek nem egy célja van a történelem írójával s a történelmi hűséget más magasb szempontok is korlátozhatják. Történelmi gondos tanulmányok nyomán Gertrud királyné testvérei közül Berchtoldot tartotta a Bánk bán szerencsétlensége okozójának, de egy érseket színpadra vinni s épen ily szerepben izetlennek tetszett előtte, mert e célzás nélküli adat könnyen mint az egyház elleni izgatás, az egyes személy mint az egész rend képviselője tűnhetnek vala fel, mi távolról sem tartozott a cselekvénynek sem alapeszméjéhez, sem történelmi háttéréhez. E mellett sem Berchtold, sem Otto nem voltak történelmileg nevezetes egyéniségek, jellemre nézve sem sokat különbözhettek egymástól s évkönyveink nem egyeznek meg, melyik követte el közülök a gonoszságot. Ez okokból Katona megengedhetőnek tartotta Otto nevéhez kötni öcsese esztelenségét. Helyesen cselekedett, használta költői szabadságát, melyet a legszigorúbb műbíró is elismer ; a hiba csak ott kezdődik, midőn azon szerencsétlen gondolatra jött, hogy mentségét, melynek legfeljebb egy kis jegyzetkében lett volna

helye, hosszú prologgá dolgozta fel. Úgy látszik épen annyit tartott történelmi ismereteire mint költői izlésére. Aggódott, hogy az izlés érdekében tett változtatást tudatlanságnak fogják bélyegezni s e különös módon gondolta legjobban megegyeztetetni a történelembúvár és költő kötelességeit.

A másik javítás a Bánk felesége nevére vonatkozik. „Ezt — mond előbeszédében — Adelajdnak neveztem. Csery úr Ottója még akkor nem jött kezembe. Azután akadt egy iromány is előmbe, melyben az van, hogy Michael és Simeon Miczbán spanyol testvéreknek volt egy világszerte híres szépségű húgok, kit Benedictus (Bánk) bán, Konrád grófnak a fia vett el; elismertem tehát Melindát spanyolabbnak és hiszem, hogy Müller úr szerencsésebb volt nevének föltalálásában. Nem győzők a véletlenségen eléggé csodálkozni, midőn Michalt és Simont ide kevertem a nélkül, hogy akkor a vérséget gyaníthattam volna is.“ Azon könyv, melyre hivatkozik Müller német novellája, Csery Pétertől fordítva, mely szintén Bánk bán történetét tárgyalja ¹⁾. Hihetősen Bárány figyelmeztette reá; bár vizenyős férczmű, Katona mégis annyiban hasznát vette, a mennyiben belőle kölcsönözte a Melinda nevet s méginkább megnyugodott az Ottó neve választásán. Más nemű javításairól nincs határozott tudomásunk. A terven és szerkezeten aligha változtatott valami lényegest. Legfeljebb a spanyol származást és Simon Micz bán családi dolgait illető helyeket toldotta be és javítgatott koronként itt-ott, mint a képiro bevégzett művén, ki egy pár vonást még inkább kiemel, ide több fényt, oda több árnyat vegyit s töprenkedve vizsgálja a legapróbb részleteket is. Hónapok teltek el e javítgatásban, mert Katona semmit sem akart elmulasztani, mi tőle telhetett. A becsvágy és sértett önérzet egyaránt szenvedélyessé tették. Elégtételt óhajtott venni mellőztetéséért, elő akarta adatni művét, hogy a közönségtől nyerje ki azon tapsokat, melyeket bírálói megtagadtak. Szerénysége nem zárta ki önérzetét s valahányszor kiemelkedett csüggedéséből, bár félénken, mindig bizonyos nemes büszkeséget szegzett a csalódások és balkörülmények hatásai ellenében. Ez és a hazafiság tartották fen, a meddig fentarhathatták és semmi más azon

¹⁾ Ottó vagy a zabolátlan indulatok áldozatja. Csery Péter által Pest. 1822.

számos tényezők közül, melyek befolyással vannak az írók tevékenységére. Előbeszédjében szégyen nélkül vallja be, hogy műve figyelmet sem keltett. E nyilatkozatban több a büszkeség, mint a szemrehányás; mintha mondaná: művem ért valamit, ti eldobtátok, köszönöm, most többet ér, mert alkalmat adtatok jobbra tennem. De az önérzet és tevékenység e pillanataira a csüggedés napjai következtek, melyek inkább szokták látogatni a nagy, mint a csekély tehetségű írókat. Ő is érezte azon csapásokat, midőn a tehetség egész erejével önmaga ellen fordul s a kétely minden áldást átokká változtat. Azonban ekkor még csak néha-néha lepte meg e betegség, az erő és tehetlenség, a hő vágy és eltompultság, a megalázódás és kevélység sivar melancholiája. Később egészen martaléka lőn. Most csak közeledett feléje a remények ösvényén. Sorsa és önmaga akarták úgy, hogy darabonként törjék meg hite, büszkesége és erélye, mert kevés volt benne a támadó erő és semmi azon szilaj elszántságból, mely ohajtani szokta az akadályokat, hogy győzedelmeskedjék rajtok.

Az 1819-ki év elején már egészen készen volt kijavított tragédiájával, épen akkor, midőn gr. Brunszvik Ferencz, a pestvárosi színház haszonbérelője, a székes-fehérvári szintársulatot Pestre hívta meg, hogy hetenként két magyar előadással örvendeztesse meg a magyarság barátait. Az előadások sora május 3-kán a Kisfaludy Károly Tatáraival nyílik meg. A fővárosban újra megszólaló magyar Thalia minden eddiginél nagyobb lelkesülést idézett elő. Mintha mind a szintársulat, mind a közönség megváltoztak volna. Amaz művészeibbnek látszott, emez buzgóbb lőn. A színház minden zugában megtelt s az új színmű roppant tetszésben részesült. Kisfaludyt a színpadra akarta vonszolni a nép, hogy megkoszorozza benne az egyetlen drámaíró, ki nemzetét lelkesíteni képes. Katonára nagy hatással lehetett e jelenet. Senki sem örvendett nálánál jobban e szokatlan részvétnek a drámai művészet iránt, de bizonyára fájdalmas érzések boronghattak lelkén. Íme a miért ő éveken át hiába küzd, egy más egy pár hét alatt kivívja s a mi több egy csekély becsü művel. Ez is egy ok volt, hogy műve színrehozatalát siettesse. A szintársulat, melynek tagjai közt sok régi barátjára és ismerősére talált, örömmel fogadta az új tragédiát, de a legjobb akarattal sem adhatta elő. A censura betiltá. „Bánk bánom — mond a Tudományos Gyűjtemény-

ben megjelent értekezésében ¹⁾ — nem engedődött meg az előadásra, hanem csak a nyomtatásra. Miért? Királyné-gyilkolás miatt? Vagy hogy helylyel-helylyel az érző ember keserűen felszólal? Nem! csak azért, mivel Bánk bán nagysága meghomályosítja a királyi házét. Teszem már most, (noha ez inkább a recensiora, mint a censurára tartoznék) hogy Bánk, kinek lépései alatt reng Magyarország, sokkal csekélyebb volna: nem a másik extrémbe esnék-e az ember és a censura, ha azt hengeritené elé, hogy egy hitvány jobbágy mikép dőlhét egy koronás föbe? Holott így egy hatalmas, egy királyi Bánk nem mint jobbágy öl, hanem mint élet-halál ura hazájának és becsületének teszi meg, mint vetélkedő vetélkedőjén, a maga erőszakos áldozatját.“

E csapást nehezebben tűrte, mint azt, mely bírálótól jött. Szenvedélyes élességgel kel ki a censura ellen a drámaírodalmunk fejlődése egyik főakadályának nevezi. „A censura — folytatja az idézett helyen — ha valahol, úgy bizonyára Magyarországbán nyakát szegi minden szépnek és nagyknak (drámákról szólunk). Annyira határok közé tétetve véli magát a censor, hogy maga ezek körül határozatlanságba esik. Az előljárásság kiadja ugyan neki a zsinórmértéket, mely mintegy ezen épülhet: hit, felsőség és szemérem, de ő tartván attól, nehogy lábát megüssse, félelemből irgalmatlanul kaszabol. Nem azon sopánkodom én, hogy egy agyafurt ficzkónak vallás, fejedelem és főkép a papság ellen való hánykodása megzaboláztatik és játékában egy utcabeli korcsot haját borzasztó káromkodásokkal nem caracterizálhat, vagy egy buja metsző a szemérmet pellengérre nem kötheti, de a századok lelkei nyomattatnak le, ha azokra az egyébként legigazabb hívségű író a mostani körülmények köntösét kénytelen aggatni. Midőn én egy erkölestelenséget utáló Feliczianust indulatjának illő polczára viszek, midőn egy Bánk bánt megölt becsületének omladékira felállítok, hogyan szedhessem én kiszabott kótára fájdalmamat? Én vagyok Bánk, én vagyok Feliczian, mikép lehessen én csak tűrhető mértékben is az, ha minden harmadik felkiáltásnál a gondolat; hogy csak író vagyok, kiver énemből? Ez nem historia, hol az érzéketlen toll beszél, ez én magam vagyok, én a XIII-dik században élő, hatalmas Bánk, kinek tenyerére koronák tétettek

¹⁾ Tudományos Gyűjtemény. 1821. IV. k. 17. lap.

le, én Zach Feliczián, a ki megfertőztetett magyar becsületéért egy királyi háznépét akar eltörölni. A censor nem a századok lelkét, hanem a jelenhez való hasonlatot (correlatiót) tekinti : így Peturban, a ki 1213-ik évben ezt mondhatja : „Görög, gubás, bojér, olasz, német, zsidó, nekem mihelyest fejét a korona diszesíti, mindegy az, mert szent előttem a királyom és az asszonyt becsülöm, de annak engedelmeskedni nem tudok,“ most midőn az asszonyörökösödés, a Pragmatica sanctio feláll, mit szóljon? pedig szólani kell neki, mert az egész háborúságnak oka a magyarok jussaiba belemarkoló és férje pálczájához nyúló királyné. Egy időszakaszból, melyben minden magyar nemes, ekéje mellett is, ha kardját felköté, már oly érettnnek vélte magát a királyságra, mint Árpád vére, mely csak az ő elődi által tartá az elsőséget ajándékba, koránt se lehet a megtörtént valóságot a mostani körülmények rámájára vonni, — épen azon magyar nemesség, mely hajdanában véres fogakkal, mint meg annyi tribunus plebis az ő dörgő vetojával tisztos királya elébe toppant és ügyetlen nyakrántással azt mondá : „Nem úgy megy az király uram,“ most nem állíttathatik ki nevetséges nyögéssel, ha szinte későbbben ezen igen veszedelmes fogaktól megfosztatott is. No hát épen csak ezért annyi szép bájaik a régi időknek a pusztá historiákban penészedjenek meg? Igaz, hogy a példa rossz és rosszra szülhet. Jaj istenem! a rossz ha nem vetik is kikél. Ravaiillac, Louvel stb., ha soha komédiát nem látnának, mégis megtennék fertelmes munkájokat. A példa igen szegény ösztön, ha az önszeretet és magamegtorlás zabolázzák az embert. Avagy hát kevesebb volna a példa, ha egy tatár khám ölettetnék meg saját jobbagya által? Mikor Hamlet Angliában ledőlheti a megkoronázott koronátolvajt, akkor Forgács ne váglassa agyon a megkoronázott hitszegettet (Kis Károly)? Mikor a német színeken egy sváb herceg, Johann von Schwaben, megölheti eltartóztatott jussáért tulajdon vérért koronás császárárt, vagy Makbet Angliában koronára való vágyakodásból Dunkant halálos ágyba fekteti : akkor Magyarországbán Béla ne kívánhassa fegyvereskézzel jussát első Andrástól, vagy Arbucz szinte makbeti nagyravágyásból Kún Lászlót el ne altathassa? Bánk és Feliczián nem boszúlhatják az asszonyi becsületet és megtiportatott jussát az emberiségnek? Egy Attila pedig szinte Hunnia királya az asszonyi becsületért, aluva, éjjel, nyilvánágo-

san ölettetik meg a néző előtt, a nélkül, hogy csak eszeágába is volna valakinek, hogy a világnak legnagyobb felsége öletteték meg. Tiltsuk a morálsértést; ez minden gazt eltemet!”

E nyilatkozat több tekintetben érdekes. A sebzett költő azon szabadságot követelve magának, mely nélkül valóban nemzeti dráma nem tenyészhet, egyszersmind be enged pillantanunk költői természetébe. Midőn azt mondja: én vagyok Bánk, én vagyok Feliczián, s hogyan lehessen az, ha e gondolat, hogy csak író vagyok, kiver énemből, előttünk áll a drámaíró, ki beélte magát a letűnt korok, az idegen helyzetek és szenvedélyek szövedékeibe s együtt érez, szenved személyeivel. Valóban Katona a múltban él, de eszményi lelkesülése, melylyel ezt megeleveníti, minden időkhöz szól. Soha sem lépi át azon határvonalat, mindig megtalálja azon pontot, mely épen úgy kizárja a múlt modernizálását, mint nem engedi, hogy csak régiségbuvári érdeküvé váljék. Tragédiája hű rajza a XIII-ik század Magyarországának, de a XIX-ik század magyarjainak van írva. Személyei egy eszmét sem mondanak, mit akkor ne mondhattak volna, de mind olyat mondanak, mi most is viszhangra talál minden szívben. A Bánk századja más, mint a Katonáé, de némi analog viszonyok által érintkezésbe jő a kettő, nem csak az általános emberi, de a nemzeti és egyéni viszonyokra nézve is. A múlt és jelen, az egyéni és eszményi bámulatos öszhangja olvaszt össze a műben minden részt, s képezi szervezete alapját. Bizonyára mindezt maga a tragédia jobban megmagyarázza, mint a költő eme odavetett nyilatkozata, melylyel sem elméletet fölállítani, sem aesthetikai elveiről számot adni nem akart; de nem lehetett mellőznöm mert adat arra nézve, hogy Katona tudta mit ír s nem volt oly öntudat nélküli költő, mint a milyennek némelyek tartják. Egyébiránt ily költők tulajdonkép nem is léteznek. Igaz, ritkán állanak elő ugyan egy korszakban nagyszerű költemények s kitünő aesthetikai munkák, az sem szenved kétséget, hogy rendesen nem a költő az, ki azon nemnek, melyben dolgozik, legjobb elméletét tudja megírni, de ebből nem következik, hogy a valódi költő ne értse, mindennek fölött ne érezze művészetét, s alkotása csak esetleges legyen vagy oly nemű ösztön mint a madarak éneke. Ez elméletet oly költők találták föl, kik minden felelősséget elhárítván magukról, mintegy isteni kijelentésnek akarják tartatni szellemök minden nyilatkoza-

tát s oly kritikusok fogadták el, kik betöltve hiszik hivatásukat, ha a költők udvaroncza. Mind a költő, mind az aestheticus a szépre törekszik; a különbség köztök csak az, hogy egyik az analysis és elmélet, a másik a synthesis és gyakorlat útján jut el oda, vagy jobban mondva: egyik bonczol, a másik alkot, egyik abstract, a másik concret alakban állítja elő a szépet. Bizonyára két különböző tehetség és eljárás, de egy bizonyos pontig egyik a másiknak nélkülözhetlen segéde, s a mint nem lehet képzelni valódi kritikust némi költői fogékonyság, sőt erő nélkül, épen úgy nincs valódi költő, kiben teljesen hiányozhatnék a kritikai eszmélet. — Katonában nem hiányzott, sőt jobban értette a tragikai művészetet, mint az akkori aestheticusok bármelyike. A színpadon élt és nőtt fel s a mindennapi gyakorlat veritékével, a sokszoros tévedések árán vásárolta dramaturgiai ismeretei jó részét. Shakespeare német és magyar fordítmányai forogtak kezén s e nagy költő hatását költői pályájának második korszakában meg is érezhetni rajta. Műgondját már javítgatásai is tanusítják. A censura ellen is leginkább aestheticai szempontból kel ki, nem annyira a politikai irány, hanem a történeti hűség és tragikai hatás érdekében. A történelmet első ifjúságától fogva tanulta, s nemcsak az elbeszélő, de a kutató történelemírók műveiben is bűvárokodott. Nem elégedett meg a nevek és tények pusztá ismeretével, a dolgok és emberek ismeretére törekedett. Tudta, hogy a képzelem nem alkothat, ha az emlékezet nem nyújt elegendő anyagot. Általában történelmi tanulmányai költői lelkesülése egyik főforrását képezték. Másképp volt meggyőződve, mint Kölcsey, ki a magyar történelemben nem látott elégalkalmas drámai tárgyat. Katona sokat talált s nem egy tragédia embrióját hordozta lelkében. Legalább idézett nyilatkozatából ilyesmit vehetni ki. Midőn Kun Lászlót és Árboczot, Bélát és Andrást, Forgáchot és Kis Károlyt, Zách Felicziánt és az Anjouházat emlegeti, alkalmasint dráma-terveire gondol, mintegy atyai fájdalommal kiáltva: íme gyermekeim, kiket a censura már bölcsőjökben megölt!

S csakugyan Katona Bánk bánja betiltása után felhagyott terveivel s általában az egész drámairással. Különben is már súlyosan nehezkedtek reá az élet gondjai. Agg és szegényedő szülőinek gyámol kellett s csak ő lehetett. — Pesthez többé semmi sem kötötte, legfeljebb egy pár jó barát s az egyetemi könyvtár

olvasószobája. Mindenünnen csak csalódások intettek feléje. Írói álmai foszladoztak s jövedelme sem igen volt. Nem tartozott a keresett ügyvédek közé s inkább csak mint mások segéde dolgozott. Végre szülői nógatására 1820-ban meglátogató szülőföldét, hol némi kilátás mutatkozott a városi alügyvédi hivatal elnyerhetésére. Azonban az élet és hivatalkeresés gondjai között sem fedkezett meg annyi szeretettel ápolt tragédiájáról. Használni akarván a censura kegyelmét óhajtotta volna kinyomatni. Ez volt mindene, érezte, hogy ér valamit, meg kell mentenie az elveszéstől s legalább egy emlékkövet állitnia drámairói pályája sirjához. Aztán a kecskemétiék jó indulatát is illő volt meghálálni, kik részvétet tanusítottak sorsa iránt. A ajánlást írt műve elé, versekben, földie képviselőjéhez, a városi tanácschoz. Egyszerű sorok, nines bennök sem bizelgés, sem affectatio, mi mutatná, hogy ajánlása csak hivatal-hajhászatból eredt. Áradó érzelmeiben szülőföldjét szólítja meg a hálás szülött :

Te ! mely nekem oly sokat osztogatól,
 Anyás kebeled, hol a boltozat áll,
 Melyben gyenge
 Bölcsőm renga —
 Te vedd is ez első szülöttemet el,
 Arass, noha szűken is így, ha vetel !

A tanács szívesen fogadá az ajánlást, száz forint tisztelet-díjjal jutalmazta meg a költőt s még azon évben városi alügyvédnek választá. Íme az egyetlen kitüntetés, melyben életében részesült ! De ez örömcsepp sem volt keserű utóíz nélkül. Műve kinyomtatásával többre czélezott, mint arra, hogy csak ki legyen nyomva. Mintegy föllebbezte művét a pályabíráktól és censurától az irodalomhoz és közönséghez. Hallani vágyott a kritika és közönség véleményét, hogy izgalmat, ösztönt merítsen belőle, melyekre oly nagy szüksége volt évődő természetének. Csalódott. Az 1821-ben Trattner költségén megjelent műből alig kelt el néhány példány, az irodalom pedig teljes közönynyel fogadá. Mind az ex professo, mind a diletans kritika hallgatott. Legalább én egy cikkecskét sem találtam róla, bár három nagy könyvtárnak hánytam fel e korból maradt hirlapjait, folyóiratait. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy Bánk bán megjelentekor csekély figyelmet költött s alig olvasta valaki. Kato-

nának nem a kritika fájt, mint oly sok pályatársának, hanem a kritika hiánya. „A ki a becsületes recensiótól irtózik — kiált fel már többször említett értekezésében — az arra szándékozik, hogy munkájának jósága a nemzet hallgatása által érje el a praescriptio idejét — oh de ez nem megy, előbb utóbb megtörténik az.“ Valóban nem hiába hivatkozott az időre, az emberek és műveik legigazságosb bírására; az idő ítél s az egykor számba sem vett mű, ma legjobb tragédiánk.

E csapások lesújtották. Minden ellene látszott esküdni, a versenybírák, a censura, az irodalom, a közönség egyhanguan dörögték fülébe: szants, vess; hagyd másnak az áldozatot. Hogy mily fájdalmak közt vonult vissza a költői pályától, tanusítja azon már többször idézett értekezése, mely nem egyéb, mint ingerült panasz, a legsubjectivebb munka objectiv alakban. Tragédiája megjelenése után nem sokára írta, 1821 év végén. Drámai költészetünk akadályairól értekezik, s tulajdonképp saját szenvedéseit beszéli el. Felhozza, mint legnagyobb akadályt, az állandó színház nem létét, meg volt győződve, hogy drámánk a színpad és közönség közrehatása nélkül csak üvegházi növény marad s hiányozni fog a drámáiról legerősb ösztöne, melyet, mint nála is, semmi sem pótolhat. Emlegeti továbbá drámáinknak nyomtatásban meg nem jelenhetését, mert ösztönszerűleg érezte mily veszélyes ha a dráma mintegy el van szakítva az irodalomtól. „Nálunk — mond többek közt — legyen bár haszonkeresésből vagy kártól való őrizkedésből, de nemzete rovására játékokat venni mindig vonakodik a nyomtató, elég áldozat az tőle, ha az ingyen kapott darabot kinyomatja és az esztendőig izzadozó írót egy két nyomtatvánnyal kifizeti.“ Saját művének sorsa lebeghetett szeme előtt; úgy látszik Trattner egy pár tisztelet-példánnyal fizette ki. Harmadik akadálynak a nemzeti dicsekedést mondja, mely alatt közönségünk azon izlését érti, hogy nem a jó alkotás, hanem a nemzeti dicsekedéssel teljes drámákat kedveli, mintha mondani akarná: nektek nem teszik az én tragédiám, mert Bánk nem a hazáért hal meg, sőt ellenkezőleg erőszakos szenvedélyeinek lesz áldozata, ti Kemény Simon és Zrínyi hazafiúi föláldozását szeretitek, nektek nem a tragikum kell a drámában, hanem a lyrában vagy rhetorikában felolvasztott epikumféle. A censura elleni és a kritika hiánya miatti kikeléseit már említettem. Hatodik akadályul a

jutalom hiányát akarja említeni. „Mindazáltal — mond, mintegy szégyelve szándékát — sokkal büszkébbek vagyunk nemes nemzetünkkel, mintsem azt az akadályok közé tegyük. A jutalom az érdemnek következtése. Az író mutassa meg előbb mit ér, a baza meg fogja mutatni miként jutalmaztasson.“ Nem akar követelőnek látszani, gyűlöli az irodalmi nyegleséget és üzérkedést, de saját szenvedéseit irodalmunk balsorsába olvasztva, lelánczolt Prometheusként kiált föl: „Csak egy órát a mindenhatóságból és semmi mást nemcsinálnánk, mint egy új Babylon tornyát, melynek első talpkövénel a világnak minden nyelvei egybe, beléd magyarba, zavarodnának!“

E hol lelkesült, hol bánatos hangulatba némi epés, bár leplezett, boszankodás vegyül győzelmes vetélytársa Kisfaludy Károly ellen. Úgy látszik ismerték egymást, sőt Katona, a mint Toldy állítja ¹⁾, Bánk bánjából ajándék példányt is küldött neki, önkézzel írva reá: „Kisfaludi Kisfaludy Károlynak, szives tisztelete és állandó barátsága jeléül, a szerző.“ Nem tudjuk mennyiben viszonzotta Kisfaludy ez előzékenységet, annyi azonban bizonyos, hogy az ilyen ismeretség, melyet rendszeren barátságnak szoktunk nevezni, nem zárja ki, kivált az ugyanazon egy pályán küzdők közt, sem a féltékenységet, sem egymás lenézését. Katona nem nézte le Kisfaludyt, sőt lihetően szép tehetségnek tartotta, de fájt neki, hogy míg a Tatárokat, Ilkát mindenki dicsőíti, Bánk bánja figyelmet sem ébreszt. Ő Kisfaludytól alkalmasint sokat várt, kivált a komikum terén, de fölingerelte a közönség és irodalom ízlése, mely a tragédia jogait történelmi tableau-k és hazafias szónoklat által engedi porba tipratni. Titkolt keserősége önkénytelen kiáradt s bár nem említi Kisfaludyt, de minden körülmény oda mutat, hogy e következő helyen reá czéloz: „Most hát támadjon egy, a ki e mód (t. i. a nemzeti dicsekedés) szerint írjon, már Magyarország mindjárt megtalálta Fénikszét — az egész nemzet nevében föl áll egy, a ki kötelességének tartja hazája dicsőítésére a nagy lelket, a szép ízlést dobolni a nélkül, hogy még lenne valahol egy csekélyebb valami, melylyel amazt összehasonlítva lehetne nagynak és szépnek mondani. Visszarezzenti ez az egyszerre való erőszakos föllépése egynek, a másikat induló szándékától;

¹⁾ Magyar költészeti kézikönyv II. köt. 363 lap.

mert teljességgel meg lehet győződve, hogy soha el nem tépheti annak kizáró privilegiumát, és mivel az ember oly gyáva, hogy mindenekelőtt szebbnek tetszik öntökeletessége, mint azé, a kit ily *Deus ex machina* módon maga eleibe hágni szemlél, inkább el áll — a dramaturgiáról szólunk — szándokától, mintsem egy csekélyebbnek vélt mellett második személylyé tétessék — eléggé balgatag magát megsértettnek érzeni, midőn látja, mikép lesz egyik egyszerre magyar O — a másik magyar K — a harmadik magyar C — a nélkül, hogy még láthatott volna magyar X — magyar Y — vagy magyar Z-t, kiben amazok a győzelmet megvevén, őket e polczra az egybevetés (*correlatio*) emelte volna. Magyarország az ilyenek által kénytelen elismerni, hogy külső ember! ide nézz, itt van tehetségemnek sommája. A jobbízlés neheztelve somfordál, az agyargó jövevény pedig miután csakugyan megszemlélte e Fénikszet, hahotával kaczag, és a nemzetnek ily ostoba kedveskedéssel megszegyenitetett geniusza elpirúlva fordul el és bosszankodva könnyez. „Aztán, mintha szégyelné epességét, önmaga ellen fordul és mérlegetőzve így folytatja: „Minthogy az ember csakugyan oly embertelen, hogy örömet szeretné a dicsőség palástját a más nyakáról lerántani, noha épen ez a vetekezéssel bélyegzett érzés az, mely mindent elmozdit, jobban kellene a dicsérettel gazdálkodni és soha egynek egyszerre csorba nélkül nem adakozni; a ki a szép észnek áldoz, áldozzon az erőtlennek is akkor, midőn a soha meg nem fojtható titkos szózatnak, a kárörvendezésnek egy kis rostálgatással tömjényt gyűjt — még dramaturgiai kezdővultunkkal úgy kell bánni, mint a csecsemővel. A nézőt és olvasót is izlésbe kell hozni, hogy nem mindig a magyarok, mi magyarok! A szép, ha ezeket föl nem leli is egy munkában, az még akkor is tökéletes lehet, midőn ezeknek hiányossága miatt elalszik rajta!”

Ez volt utolsó föllobbanása. A mellőzött, a ki nem hallgatott költő örökre elnémult. Ezután még csak egy pár történelmi értekezés került ki tolla alól, mint töredékei Kecskemét történelmeinek, melyet földiei kérésére megírni készült, de később abban hagyott ¹⁾.

¹⁾ A kecskeméti pusztákról. Tud. Gyűjt. 1823. IV. Szabados Kecskemét Alsómagyarország mezővárosa történetei. Pest 1834. Csonka mű, halála után atyja adta ki.

Egészen szülőinek kezde élni, kiket magához vön és hivatalának hol annyira kitűnt, hogy 1826-ban főügyvédnek választák. Az egykor dicsőségről álmadozó ifjú homályban élő férfiú lön, kinek hire nem hatott túl Kecskemét határain. De itt szeretet és tisztelet övezte. A szülék vágya végre betelt, egyetlen gyámolukat karjaik közé szoríthaták. A hálás fiú megfelelt a benne vetett reménynek. Hivatalába lépte óta minden megtakarított keresményét atyja adósságai letörlesztésére és testvérei segedelmezésére fordította. Boldog környezetet teremtett maga körül, melyben csak önmaga volt boldogtalan. Kedélye mindinkább sötétült, mind hallgatagabb lett s ha szólt, mint Csányi állítja, csaknem a különczésig laconicus és szenvedélyes volt. Mindemellett pontosan teljesítette hivatalos kötelességeit, sőt egy-egy bonyolult per, egy-egy elnyomott ártatlan védelme kikapta búskomorságából. Ilyenkor egész lelkesülés szállotta meg, mintha tragédián dolgoznék s a küzdő szenvedélyeknek akarna költői igazságot szolgáltatni. Szózatot, ékesszóló lön s igazságos hevében gyakran kiméletlen is. Szóval vagy írásban bárkinek megmondotta mi szívében feküdt. A nép perczegős pennájú Katonának nevezte. Tódultak hozzá a szegények, mert ügyüket ingyen vállalta el, kedvében jártak a hatalmasak, bár sem hízélgéssel, sem pénzzel nem lehetett lekötöztetni. Különösen a bűnvádi ügyekre fordított nagy figyelmet. Nem elégedett meg az előadott próbákkal, hanem maga is igyekezett földeríteni a bűn szövedékeit, azonban csupán gyanúból a kegyetlen vallatásokat soha sem gyakorolta, sőt egész erőből ellenök dolgozott. Tekintélyes ügyvéddé emelkedett, kitől féltek, de nem gyűlölték, kit szerettek, de egyszersmind tiszteltek is. Azonban sem e tekintélyes állás, sem szülői boldogsága nem tudták elfeledtetni vele ifjúkori álmait, a színpad tündérvilágát, küzdelmeit és a bukást, mely minél súlytalanabb volt, annál hervasztóbban hatott kedélyére. Hoi az író, ki elvetett tolláért kárpótlást talál? Hol a költő, ki boszulatlan fojthatja el a keblében élő geniust? Katona érezte, hogy költőnek született, a közönség és irodalom egyhangú ítélete ellenére is, de önérzetéből már kipárolgott a szenvedély termékenyítő melege. Természetében semmi sem volt, mi fel szokta tartani az emberi szellemet az elhagyatásban, a balsors csapásai közt, nem a szerencsétlenséggel küzdő büszkeség azon lázas ereje, mely keserű gűnyban vesz magának elégtételt a szenvedésekért,

s a daczban talál támaszpontot; nem azon fönséges türelem, melyet semmi sem képes felzavarni, mely fölemelt fövel, nyugodt mosolylyal s erős hittel halad az élet útain, a vérző tövissek közt is, czélja felé; nem azon ifjú rugékonyság, mely a remények sirján új reményeket növeszt, s az akadályokon csak erejét edzi; nem a szilárd akarat, vagy mély vallásosság azon lemondása, mely elég erős bárminő csalódást elhordozni s nyugalmat teremteni a boldogtalanságban is. Katona csöndesebb, érzékenyebb, kételkedőbb és szenvedőlegesebb természetű volt, mintsem daczos, türelmes, tevékeny vagy nyugodt lehessen. Geniusza folyvást drámaírói pályára ösztönözte, de Bánk bán bukásának emléke visszariasztotta; be-beköszöntöttek hozzá a lelkesülés órái, de legyőzhetlen undor vett erőt rajta, mint valamely beteges idegzetű nőn. A meggyilkolt eszmék és érzések kínjai üldözték, s hogy meneküljön tőlök, a hivatalos ügyekben és borban keresett vigaszt. De ez csak szomorúbbá tévé, amazok csak fáraszták. Szüléi és barátai nem értették, s ha érthetik vala is, zárkozottsága miatt nem enyhíthették volna részvétökkel. Mint az elitelt, lesütött fövel, némán, eltompulva ment sorsa elé, míg végre ez emésztődések, hivatala terhei s nem eléggé rendes életmódja, aláásták egészségét. Az 1830-diki év ápril 16-án, midőn épen valamely közmulató helyen egyik terhesb törvényszéki ülés fáradalmait pihente ki, s délutáni öt óra tájban egyik barátjával munkái folytatására indul vala, a bejárás küszöbén hirtelen megragadá barátja kezét, eljajdula s összerogyék. Szélhűdés éré s abban a perczen meghala. Halálát nem hirdették a lapok, koporsóját nem kísérté pályatársai részvéte, s a nemzet nem tudta, hogy legnagyobb drámaíróját vesztette el.

Honnan e különös jelenség? Mi az oka, hogy Katonát annyira mellőzték e korban, melyben minden csak valamennyire tehetséges író is oly nagy figyelmet gerjesztett s gyakran a jóakaratot is érdemnek vették. Ez önkénytelen kérdésre már évek előtt felelni igyekezett egyik folyóiratunk ¹⁾ s a szenvedélyes pártoskodást, a személyes féltékenységet hozta fel. „A hivatalos magyar litteraturában, a jó barátokkal fraternizáló kritikában — mondá

¹⁾ Életképek 1845. II. félév 20. sz.

a többek közt — nem volt annyi méltányérzet, nem volt annyi szemérem, hogy Katona Bánk bánját csak rövid említésre is méltatta volna.“ Én egészen más véleményben vagyok, nem azért, mintha az akkor uralkodott irodalmi pártokat igazságosbakuak hinném a mostaniaknál, vagy általában az irodalmi és politikai pártokat képzelni tudnám némi, részint a helyzet természetéből, részint egyesek lelkiismeretlenségéből folyó igazságtalanságok nélkül. Azonban midőn valamely művet teljes közönnyel fogad a közönség és kritika egyaránt, midőn az írónak sem barátjai sem ellenségei nincsenek, akkor a mellőzés okát soha sem a pártok cselszövényeiben kell keresnünk, hanem vagy az író lelketlenségében vagy a korviszonyokban. Hogy a legnagyobb példákat hozzam fel, Milton „Elveszett paradicsomát“ nem a kritika cselszövénye vagy hallgatása buktatta meg, hanem a II. Károly alatti politikai és vallásos visszahatás; Shakespearet egy darab ideig nem az irigység sülyeszté feledésbe, hanem majd a puritanismus, majd az utolsó Stuartok alatt lábra kapott franczia ízlés. — Használó tényezők folytak be Katona tragédiájára is. A Bánk bán iránti közöny nem Kazinczy és Kölcsey igazságtalanságában, sem Kisfaludy Károly irigységében rejtett, hanem magában a korban s leginkább dramaturgiai viszonyainkban.

Nálunk a múlt század végén a színház nem annyira benső szükségéből fejlett, mint inkább a nemzeti visszahatás egyik mesterséges eszközeként, nem hagyományos és naiv mulatság volt, hanem a nyelvmívelés és hazafiasság célzatos iskolája. Midőn 1790-ben az ország rendei a felállítandó akadémia fölött vitatkoztak, többen azon véleményt fejezték ki, hogy a magyar nyelv művelését ily intézetnél jobban elősegélné a nemzeti játékszin. Néhány lelkes ifjú kapva-kapott a szón s előállott az első szin-társulat, néhány író követte az ifjak példáját, fordított és írt, részint hogy magyar szó hangozzék a szinpadon, részint hogy őseink dicső emléke például ragyogjon a már fajuló nemzet előtt. A nyelvmívelés és az ősi dicsőség iránti kegyelet szempontjából indult ki drámairodalmunk, tehát oly szempontból, melyek a drámai művészetben alárendelt fontosságaik. Mindez természetes volt, valamint az is, hogy a midőn megkezdődött a nyelvújítás harcza, a nyelvújítók alig kívántak többet a drámától, mind újításaik elfogadását. Megtisztítani és fordulatossabbá tenni a nyelvet,

erős formai érzéket költeni fel versben és prózában volt a mindenél föbb s szükségesb törekvés. Általában e korban kelleténél többet adtak a külsőre, s csaknem lényegesb volt a kifejezés, mint a gondolat; általában e mozgalom vezéreinek legtöbb tehetségek és érzékek volt a lyrára, legkevesebb a drámára; nem is igen beszéltek róla, annyira, hogy Kölcsey 1826-ban megjelent dramaturgiai czikkeiig alig jelent meg e nemben valami figyelemre méltó. Kazinczynak csak a stylusra volt gondja. Goethetől is leginkább ezért fordított egy pár darabot, ezt kötötte a színház igazgatók és költők lelkére is. Gulácsit a debreczeni színház igazgatóját kérve kéri, hogy addig ne adasson elő sem fordított, sem eredeti darabot, míg Szemere a grammaticalis vétkektől meg nem tisztítja ¹⁾. Kisfaludy Károlyhoz írt levelében is csak a nyelvre és verselésre nézve tesz megjegyzést. „Ítéletemet kívánod — úgymond — dramaturgiai dolgozásaid felől. Én e mezőben soha sem mertem vágdatni, érzem kevés erőmet, s ez legalább szerénységem bizonyítványa. Engedd tehát, hogy csak jambusaidra mondjak egy pár szót“ ²⁾. Ily körülmények között Katona, ki nem tartozott a nyelvújítók pártjához, ha sokkal nagyobb tehetségű drámaíró lesz vala is, bajosan nyerhetett volna elismerést oly műbiráktól, kik nem igen foglalkoztak a dramaturgiával s mindnyájan a nyelvújítók felekezetéhez tartoztak. Ő tulajdonkép semminemű párthoz sem tartozott, sem a nyelvújítókhoz sem a régihez ragaszkodókhoz, s épen oly kevésbé tanulta Révait, mint a debreczeni grammatikát. Úgy írt, a mint beszélt, egész nyelvtudományát csak a néptől vette s más czél nem lebegett előtte, mint a szenvedélyek drámai kifejezése. Az egy-et egy j-nek, a csont-jokat csonty-oknak, a szánj-t szány-nak, a véresen-t véressen-nek írja, nem ismer i k-es igéket, néha, bár ritkábban, szóköti hibákat is követ el, csak egyetlenegy új szót használ és semminemű idegen fordulatok átültetésével nem bajlódik. Neki nem írhatta volna Kazinczy, a mit Kisfaludy Károlynak írt: „Erőt szereztél a francia és német nyelvekben is, annál inkább meg fogod nemesíthetni a bonit, általhozván azoknak kényességeket.“ A nyelvújítók nem

¹⁾ Új magyar muzeum. 1859. Kazinczy levelezése Vidával 271. l.

²⁾ Kazinczy Ferencz levelezése Kisfaludy Károlylyal s ennek körével. Kiadta Kazinczy Gábor. Pest. 1860. 5. l.

olvashatták tragédiáját szánó mosoly nélkül, ha történetesen kezökbe akadt, a régihez ragaszkodók pedig alkalmasint még hamarább dobták félre, mert nem volt áradozó jelzőkkel rakott, köznapilag folyékony és jellem nélküli, mi annyira sajátja a Kazinczy ellenes íróknak; sőt ellenkezőleg Katona erőre, rövidsége, s az egyéni legfinomabb árnyalatokat is kifejező jellemzetességre törekedett, invariáció, szaggatott s éppen azért olykor homályos is. Általában az 1811—1830-ig terjedő korszakban senki sem foglalt el oly izolált állást, mint ő. Az é r z e m é n y szót kivéve nem használt új szokat, de a pólus, chaosz, jus, virtus, és ritter szókön kívül idegeneket sem. Majd mindenütt hiányzik művében a latinismus, germanismus, és gallicismus, de igen a köznapi hungarismus is. Sem az írók, sem az utczák nyelvét nem vitte a színpadra, amaz igen erőtlennek és mesterkéltnek, emez igen egyszerűnek és alantjárónak látszott előtte. Maga teremtett magának nyelvet, mely nyelvtanilag nem szabatos ugyan, de az költőileg. A szók és szófüzések közt nem válogatott a csin és hangzatosság kedvéért, de igen, ha a drámai helyzet és szenvedély úgy kívánta. Kedveli a jellemző kifejezéseket, még ha nyersek is s inkább eszménye az erő mint a báj. Jambusai néhol erőltettek s ritkán oly tiszták és gördülékenyek mint a Kazinczy vagy Berzsenyiéi, de a színpadon jobban szavalhatók Vörösmarty leggyönyörűbben hangzó helyeinél. Egyetlen tetszetős és hangzatos mondatot sem kaphatni ki belőlök, de a maga helyén, a helyzetek és indulatok körülményei közt, majd mindenik éppen azt fejezi ki, a mit kell. Páthosz ömlik el rajtok, nem az a retorikai, mely olvasva oly könnyen megcsalja az embert, hanem ama drámai, mely a jó színész ajkain annyira megrázó. Szóval Katona nyelve valóságos drámai nyelv, melynek csak egy hibája van, hogy néhol többet akar kifejezni, mint a mennyit érez, vagy pedig küzdeni látszik önmagával és a nyelvvel, hogy mindent kifejezhessen. Éppen e drámaiság, éppen ez izolált állás miatt nem vihatott ki tetszést. Talán igazi helyéről a színpadról hallva, mind az újítók, mind a régihez ragaszkodók többet találtak volna benne, így a papíron és elfogútan olvasva, nem igen tűnhettek ki bájai.

A magyar dráma másik kiindulás pontja, az ősi dicsőség, sem igen kedvezett Katona szellemének, mely, mint minden valóságos tragédiaköltőé, leginkább az emberi tévedésekből vette táp-

lálékát. „Századok óta hamvadó nagyapáink jeles tetteit követésül a méltó unokáknak sirtermeikből mintegy elővarázslani s a régi omladozott várak emlékeit fölleveníteni főczélja a nemzeti színezetnek,“ — mondja egy szinczédula e korszak végén ¹⁾ s elég találóan jellemzi az uralkodó ízlést. Az ősi dicsőség képeit ohajtottuk látni, melyeket betemetett a sivatag jelen, a hazafiság és föláldozás fölindulásait vágytuk érezni, melyeket már-már elvesztettünk. Innen magyarázható ki, hogy Körner Zrinyije két fordításban jelent meg, Kemény Simont ketten dolgozták föl s Hunyadi Jánost és Mátyást annyi drámaíró választotta tárgyul. Már magok a történelmi nagy nevek és tények meghatották a közönséget. Emlékezni és remélni tanították, hogy a dicső múlt díjában lelkesüljön egy jobb jövőért. A magyar dráma ez iránya nevezetes hatással volt a hazafiérzések ébresztésére, mit nem lehet eléggé méltányolni, azonban az is bizonyos, hogy nem igen kedvezett a drámai művészet magasb fejlődésének, mi mint tény, szintén nem maradhat megjegyzés nélkül. S éppen azért nem lehet rossz neven venni Katonától, ki annyira lelkén hordozta művészerdekeit, hogy ez irányt nemzeti dicsekedésnek bélyegzé. „Most a játékban sem igen nézi azt a magyar, — kiált föl gúnyosan — hogy mint van a kidolgozás, hanem mint van a morál; ő előtte az a szép, melyben több-több jeles mondások vannak, annyival inkább, ha azok nemzetét érdeklik, teli torokkal s botokkal való dörömbözéssel adja ki meglegedését; igaz, hogy itt csak a bebehurgia ifjúságot vagy a bárdolatlan köznépet értjük, de mivel éppen ezek miatt a jobb ízlésű abban hagyja a játékszinben való járdogálást, a dörömbözés, melyet az agyargó idegen nevetve beszél el hazájában, lesz az írónak útmutatója, hogy ha dicsőséget akar aratni, nem jóalkotásu, hanem csak dicsekedéssel teljes hazai drámát kell írni, még a szép tettek is elmaradhatnak, elegendő az, ha tele tömetik a darab azoknak dicsekedő emlegetésével.“

Vajjon túlzott-e ez a rajz, midőn még mostani viszonyainkra is illik, habár nem is oly nagy mértékben, mint azelőtt? Katona tragikái érdekre, drámai hatásra törekedett s éppen azért bukniuk kelle. A hol a T a t á r o k oly rendkívüli lelkesedést gerjesztettek, ott Bánk bánra nem várhatott méltánylat. Valóban Kisfaludy Ká-

¹⁾ Honművész 1833. II. félév 65. szám.

roly hatásának nagy részét hibáinak köszöni. Nem becsmérlni akarom e nevezetes író, ki oly nagy befolyással volt szépirodalmunk fejlődésére, de lehetlen érintetlenül hagynom drámái és tragédiáinak koszorúit épen akkor, midőn egy oly költőnek kell igazságot szolgáltatni, kit mellette annyira mellőztek, hogy észre sem vették. Kisfaludy Károly mindenesetre nevezetes egyéniség a drámairodalomban is. Komédiáinknak részint irányával részint egy pár sikerült művével úgyszólván alapját vetette meg, sőt a szorosb értelemben vett drámában is meg vannak érdemei. Megbuktatta a szinpad durva nyelvét s az uralkodó drámái izlésnek elődeinél nemesb kifejezést adott. Mindez tagadhatlan tény, de az is bizonyos, hogy érdeme inkább relativ mint absolut, s tulajdonkép egyetlen drámát és tragédiát sem írt. Első műve a *T a t á r o k M a g y a r o r s z á g o n*, melyet oly nagy tetszéssel fogadtak, alig érdemel kritikát. Alapeszméje az, hogy a magyar még ellenségeit is tiszteletre és részvétre bírja. Hazafi föláldozáson, az adott szó szentségén és vitézségen fordul meg a dolog, melyek szomorú körülmények között fejlődnek ki ugyan, de sokkal dicsőbb tulajdonok, mintsem elég tragikai alapot képezhetnének. A cselekvénynek nincs drámái központja s a drámái indokolás mindenütt hiányzik. A boszus Kajuk kiengesztelődése, Orangzeb megtérése mind érthetlen és erőltetett jelenetek. Kobut celszövénye lehetne még valamennyire drámailag érdekes, ha a költő értene a szenvedélyek festéséhez vagy legalább tudna némi ügyességgel bonyolítani. Azonban a hazafias alapeszme elég volt a közönség részvétét fölébresztetni s a német szinpadról lehangzó magyar szó, nemzeti-ségünk diadalaként tűnt föl, mi a drámát is mintegy megdicsőíté. Ilk a szintén nem egyéb mint a magyar vitézség rajza. Egyetlen drámái személy sincs benne, leginkább Alexis látszik annak, de nélküle majd épen úgy megtörténhetnék minden, legalább föláldozása a cselekvény kifejlődésére semminémű lényeges hatással sincs. Az egész mű a magyar amazon dicsőítéseért van írva, ki felgyújtja Nándor-Fehérvárat s hazafiai győzelemre segíti, a mi rendesen elég ok szokott lenni tapsra. *K e m é n y S i m o n*, melyet azelőtt Bolyai is kidolgozott, már tárgyánál fogva nem lehet dráma. Kisfaludy annyiban szerencsésben dolgozta ki, hogy nála Kemény nem Hunyadi megegyezésével áldozza föl magát, mi Bolyainál annyira eltörpíti Hunyadi. Azonban egyik sem tudott

belőle egyebet alkotni történelmi rajznál. Szécsi Mária, Szilágyi szabadulása, Barátság és Nagylelkűség szintén minden egyebek, mint drámák. Leginkább Stibor, Zách Klára, Irene tragédiái érdemelnek figyelmet, de mindenik azon organikus hibában szenved, hogy a meg-meginduló tragikai érdek mintegy el van fojtva bennök. Stiborban a hős bukásának a fiával való meg hasonlásból kellene folyni, úgy is indul egy pár helyt, de elvégre is egy mérgeskigyó lép föl Nemesisként, kirágja Stibor szemeit, mire ez megőrül s a mélységbe rohan. Legenda — vagy népmondában, mint az isten csodálatos büntetése, megállható kifejlés volna, de drámában a legviszásabb valami. Zách Klárában az atya és leány egyaránt csak szánalmat gerjesztenek. Ha Klárának egy gondatlan szavából vagy ártatlan tetszelgéséből meritene bátorságot Kázmér a merényre, vagy az atya nagy ravagyása vonna leányára gyászt és önmagára bukást, e pusztán szomorú történet közelednék valamennyire a tragédia felé. Irenében is, mely egyébiránt legjobb műve, épen arra nincs elég súly helyezve, minek alapúl kellene szolgálni. A görög leány teljesen szenvedőleg alak, s inkább az esetlegességnek, mint a szabad akarat tévedésének áldozata. Neki egész cselekvő szenvedélyességgel kellene csüggni azon eszmén, hogy hazája javáért mintegy kötelessége a szultán hárem-hölgyévé lenni, s azon csalódásban bukni el, hogy mind szívét és becsületét eljátszotta, mind hazájának nem használt. Csák Mátéja is, mint tragédia, aligha sikerült volna. Legalább a fennmaradt töredék ilyesmit bizonyít. Nagy haladás van ugyan benne a jellem és korrajz tekintetében, de cselekvénye kettősen indul s a Csák Máté viszonyából kevés tragikai érdek látszik fejlődni.

Ezek voltak azon kor ünnepelt tragédiái, melyek mellett Bánk bánt észre sem vették. S vajjon az irodalomban több érzék volt-e a tragikum iránt, mint a közönségben. Nem sokkal. Azon egy pár dramaturgiai értekezésben, melyek e tájt megjelentek, mindenről volt szó, csak a tragikumról nem, sőt e tekintetben Kölcsey sem képez kivételt, e kor legnevezetesebb kritikusa. Az ő dramaturgiai czikkei maig is irodalmunk gyöngyei. Nem hódolt az uralkodó izlésnek, nem állott a Kisfaludy dicsőítői közé s csak vigjátékait tudta méltányolni. A mit Körner Zrínyijéről írt, mind tartalom, mind formára nézve, egész mostanig irodalmunkban felül

nem múlt drámabírálat. S mégis midőn Zrinyit a legéleczesb analysissal minden oldalról megtámadja, feledi vizsgálni az alapot s nem látszik érezni, hogy Zrinyi, mint történelmi alak, nem lehet tragikai hős. Ő minden magyar kritikusknál jobban ismerte a görög drámákat s tudhatta volna, hogy a görögöknek soha sem jutott eszökbe Leonidást tragikai hősül venni föl. Aischylosz Persáinak hőse is nem a győzelmes vagy dicsően elesett görög, hanem a büszke Xerxes, ki az egész világot meg akarja igázni, földidézi az istenek haragját s megtörik egy maroknyi nép erkölcsi erején. Oly férfiú halála, ki híven teljesíti kötelességeit, örömet áldozza föl magát hazájaért, nem lehet tragikailag megrázó. A néző és olvasó szintén örömet kívánna vele együtt meghalni s e felindulás a rajongó lelkesülése, s nem a részvét és félelem, a levertség és megnyugvás azon felindulása, melyet a tragikumtól szoktunk várni. Kölcey azt hiszi, hogy Zrinyit tragikai alakká tehetne volna Körner, ha olyannak rajzolja, ki küzd és szabadulni akar, míg végre reményei füstbe mennek. Annyi bizonyos, hogy így drámailag érdekesb alak vált volna belőle, de aligha tragikaibb. Mert így is mi lehetne azon tragikai tévedés vagy bűn, melyért Zrinyinek bukni kell, s vajjon dicső halála hathat-e reánk tragikai bukásként? Teljességgel nem. Íme a legjelesb kritikus hogyan vélekedik a tragikai alapról! S nem jellemző-e az is, hogy ő, kinek más tekintetben a dráma iránt oly élénk érzéke volt, így kiáltott föl 1827-ben, tehát hat évvel Bánk bán megjelenése után: „Drámai próbáink közül a komoly nemben még egy sem tűnt fel, mely a kritikusknak, mint kritikusknak figyelmét megérdemelné“¹⁾. Vajjon olvasta-e Bánk bánt? Ha igen, akkor bizonyosan a szenvedély erős festése és a határozott jellemzetességre való törekvés tetszettek vissza neki, mint oly dolgok, melyek ellenkeztek akkor költészetünk egyoldalú eszményiességgel.

A Kazinczy költői iskolájának egyik főjelleme az úgy nevezett klasszikai eszményiesség volt. Valóban akkori költészetünk részint görög és római alapokon nyugodott, részint Goethe és Schiller költészetének ez alapokkal rokon sajátásaiból vette táplálékát. Az ideál volt a jelszó, a görögök és Goethe voltak

¹⁾ Kölcey Ferencz minden munkái. Második bővített kiadás Toldy Ferencz által III. k. 44. lap.

Kazinczy és Kölcsey kedvencei. A mint e nagy költők mind inkább kezdettek távozni a német élettől, hogy úgy érezzenek és szójának, mint Görögország derült gyermekei, annál jobban tetszettek a mieinknek. Kazinczyt nem Faust ragadja meg, hanem Iphigenia, nem annyira a német balladák tetszenek neki, mint inkább a római elegiák, melyeken Propertius hatása érzik. Ez irány nálunk is, mint mindenütt, többé kevésbé elnyomta a tisztán keresztyén és nemzeti elemet, s nem kedvezett a jellemzetesnek, a képzelem szabadságának, melyek ama két elem hü kísértője szoktak lenni minden európai költészetben. Jól tudom, hogy a keresztyén költészet a klasszikai nélkül nem fejlődhetett volna oda a hol van, a renaissancenak egész polgárisodásunk sokat köszön. Az is kétségtelen, hogy Corneille és Racine költőibben és igazabban fejezik ki a francia szellemet, mint Hugo, Dumas; hogy Schiller és Goethétől tisztán nemzeti szempontból is messze állanak a német romantikusok, sőt nálunk is Berzsenyi sokkal nemzetibb költő, mint sok tetőtől talpig magyar lyrikus. A fenebbiek nem is egyébre céloznak, mint megjelölni a különbséget, jellemezni a rendszert, mely, kivált a mint nálunk fejlődött, szigorúbb és merevebb volt, mintsem befogadhatta volna Katona szellemét, mely a klasszikaitlan Shakspeareből táplálkozott. Ha Kazinczy drámával foglalkozik és Katona barátja, bizonyosan épen oly rosszúl dolgozza újra Bánk bán első jeleneteit, mint Goethe a Romeo és Juliáéit, Kölcsey épen úgy meggyöngítette volna az egész tragédiát, mint Schiller Machbethet. De a mi költőink nem foglalkoztak drámával, a lyra, tanköltemény, epigram s ritkábban a ballada és románcz volt fő elemök. A költői tartalmat a mi illeti — mond Erdélyi e korra vonatkozólag — tetszettek a szelíd, gyöngéd érzelmek, az erősbek ritkán. Tárgy és kidolgozás gondos és válogatott. A szenvedély alig ecsetelve, sőt gyakran meghalva, mint a görög szobrok legtöbbjein. Egyszerűség, mint a három húru lanton, szemérem, minő a muzsáké ¹⁾. E gyöngéd egyszerű és gondos lyra öszhangját kellemtelenül zavarta meg a szenvedély amaz ereje, sőt vadsága, mi Katona tragédiájából kihangzik. Nem tetszettek ez élesen jellemzetes magyar alakok, melyeknek előképeit sem Schillerben, sem

¹⁾ Pesti Napló 1855. II. félév 74 sz. Egy század-negyed a magyar szépirodalomból.

Goetheben nem lehetett föltalálni. Minden klasszikailag fegyelmezett izlésnek vissza kellett döbbsen az jelenetektől, midőn Bánk kétségbeesésében fejét földhöz nyomva görgeti, vagy Petur véres karddal roban be a királyi palotába s nem épen szabatos jambusokban és szókötési hibával riad Otto herczegre : (IV. f. 12. jel.)

Fel innen ördög ! úgy is számtalanszor
Térdeple sirva itt az emberi
Szeretet, de senki sem nyitott neki
Ajtót ; — keresztyének valának ők,
Kik csak tanuságul szemlétek az
Imádatott keresztre — látni, hogy
Ők is mikép feszegethessék az embert,
Először elrabolván mindenét.

S ha még ide veszszük, hogy Bánk bán megjelenésekor még nem történt meg az 1825-i országgyűlés s csak kevesen érezték hazánk politikai hanyatlását, s így a közönségnek nem sok érzéke lehetett e tragédia háttéréhez, — mely az arany bulla korszaka — sem Bánk bukása tragikai indokaihoz, melyek a hazafiság és becsület, a monarchiai érzület és felségsértés sajátsterű vegyületei; mind előszámláltuk azon okokat, melyek miatt e mű a maga korában nem tetszhetett. S csakugyan ez okok enyészte vagy gyöngültével kezdett ébredezni iránta a részvét. Tisztán dramaturgiai viszonyaink ugyan keveset javultak, de az irodalmi és politikai élet nagy változásokon ment át. Vörösmarty geniusza a képzelem szabadságát hirdette s ismeretlen tartományok felé nyitott utat. Híjába siratta Berzsenyi az izlés romlását s nevezte a Vörösmarty „Két szomszédvárát“ kannibali műnek, a merev klasszikai eszményt nem lehetett többé visszaállítani. A görög istenek tűnedezni kezdettek, a szép fogalma szélesb körűvé vált, s a nemzeti szellem kezdé áthatni egész költészetünket. Sőt már a költői nyelv sem vala többé a Kazinczy megújított nyelve. Vörösmarty épen annyit tanult Zrinyitől és Mikes Kelemtől mint tőle, s a régi és új vegyületéből alkotta meg nyelvét, mely újítót és régihez ragaszkodót egyaránt elragadott. Shakespeare lön a magyar színpad királya, s a francia irodalmi nagy változás, mely lerázta a klasszicizmus békóit, fiatal költőink rokonszenvével találkozott. A kritika nem igen bajlódott többé az eszménnyel, az egyéni és jellemzeties lön jelszava, mit azután egész a túlságig vitt. A nemzeti

szellem mind nagyobb hódításokat tőn, s a győzelmi zajban Petőfi szilaj muzsája hallatta szavát. A politikai életben 1825 óta szintén hasonló forrongás mutatkozott. Ébredezni kezdtünk a veszély zajára, a megalázás visszaadta önérzetünket. Az eddigi üres hazafiság tartalmat nyert, s a nemzeti szellem mind alakítóbban hatott politikai viszonyainkra is. E levegőben, e sugarak melegén nyiladozni indult Katona eltapodott költészete. Vörösmarty után, Petőfi megjelenésével többé nem lászthatott tragédiaja durva és prózai műnek, sőt egy és más szempontból éppen beillett ez új mozgalomba. A fejlődő politikai élet szintén elősegítette sikerét. Midőn az 1825-ki országgyűlés szónokai a nemzet tapsai közt követték vissza az elvett jogokat, érthetőbb lőn Petur, ki monarchiai érzelmű s mégis egész szenvedélylyel dörög: (II. felv. 2 jel.)

Meg kell erősíteni régi szent
Első királyunktól kitett szabadság-
Beli jussainkat, vagy ha megmutatja,
Hogy a hazám boldogságán segít
Ezen szabadság eltörlése — egy szót
Se szólok : ám de még ez a szokás
E század, Árpád vére, a magyar
Érzés, magyar javak virágzanak :
Mind addig azt fogom kiáltani : üsd az
Orrát magyar, ki bántja a tied.

Midőn politikai mozgalmaink néhol föl zavarták a családi és baráti viszonyokat, nagyobb részvétre számíthatott Bánk is, kiben a hazafi összetűkezésbe jó a magánemberrel, s a szenvedély erőszaka a politikai elv ellen támadt. A tragédia végjelenése pedig, melyben a király kibékül a már-már lázadó nemzettel s neje ravatalára borúlva így szól hódoló alattvalóihoz: (V. felv. 7. jel.)

Magyarok ! igen jól ismerem, szeretnek,
Enyimek ! Hogy ily nemes szívekkel egybe
Férkezni nem tudtál Gertrudisom !

csaknem a közelmúlt másolatának tetszett s így a politikai fogékonyság némi vezetője lőn az aesthetikainak.

Az életre ébredő tragédia Vahot ¹⁾ szerint 1826-ban került

¹⁾ Magyar Thalia 1853. 101 lap.

volna először színpadra Pécsett, azután 1828-ban Kassán; mind két helyt sikerrel. Úgy látszik, se a még élő költő, se az irodalom nem vett tudomást ez eseményről. Általában ez adathoz kétség fér. Első biztos adatunk 1834-ről van, midőn Kolozsvárott Egressy Gábor választá jutalomjátékául. A sikerről a Honművész ¹⁾ levelezője csak annyit jegyez meg, hogy szerző helyesen találta el a feltűnő caractereket s nálunk, hol középszerű eredetű eredeti darabot is oly gyéren irnak, egy marad a jobbak közül. A ország fővárosában Budán 1835-ben adták először. Inkább a közönségnek tetszett mint a kritikának. E darab — mond a Honművész ²⁾ — eredeti színműveink közt bizonyára egyik főhelyet érdemelne színi hatásra nézve, ha azok belőle kihagynának, melyek untatók és nem művelt színpadra valók, nevezetesen a hosszú elmélkedések, ellenbeszélések, asszonybecsmérlések, s több más nyerseségek, melyeket a műveltebb érzésük megdöbbenés, kaczagás, s némi sziszegés nélkül nem hallhattak. Ez utóbbi czikkelyek csak durva nemzetek erkölcsiéhez, aljasabb színpadra s így aljasabb néposztályhoz is illők s a nemesebb publikum előtt soha tetszést nem nyerhetnek.“ Csodálhatni-e, hogy 1821-ben hallgatott a kritika, midőn 1834-ben is így szól. Általában minél inkább fejlődött az új szellem az irodalmi és politikai életben, annál jobban erősödött a tragédia iránti részvét. Az 1839-iki évben diadalait kezdi ünnepegni. A „Honművész“ ³⁾ ekkor már remek szomorújátéknak nevezi, s Hugo Victor dramaturgiai elvei szerint ítéli meg, jelöl, hogy nem csak széttörtük a merev klasszicizmust hanem a franczia romantizmus szélsőségei felé is hajlunk, melyekkel egyébiránt Katonának csak annyi köze van, hogy mind reá, mind Hugora befolyással volt Shakespeare. A „Rajzolatok“ ⁴⁾ szintén dicséreteken áradoz, s oly darabnak nevezi, melyet a legnagyobb drámákkal mérlegbe vethetni. Az „Athenaeum“ ⁵⁾ már sokkal tartózkodóbb. „Sok tekintetben — mond Vörösmarty — hiányos és némileg vad, de erővel teljes színmű, első és utolsó műve e nemben a korán

¹⁾ Honművész 1834. 78. sz. 621 lap.

²⁾ Honművész 1835. I. félév. 19 sz. 146 lap.

³⁾ Honművész 1839. I. félév 26. sz. 205 lap.

⁴⁾ Rajzolatok. 1839. 25. sz.

⁵⁾ 1839. I. félév. 418 lap.

elhunytnak. Legkevésebbé sikerült Bánk bán characterre, kiben nem látjuk azon szilárdságot, mely az általa elkövetett merész és nagy felelősségű tettehez kívántatik. Tökéletesbek Petur, Biberach, Otto, Tiborecz; Gertrud nem egészen érthető. Melinda a legnehezebb feladat az egészben, talán nem minden részben tökéletes is, de helyenként meglepőleg szerencsés vonásokkal van ábrázolva. Az egész mű mindenestre magasb tehetségre mutat s nem hűtlen másolata a kornak, mely noha hanyatlásnak indult s a hajdani erőből vadságra fajult, mégis sok jelével bír a férfiaságnak s lovagi szellemnek. Drámai, sőt színi hatás tekintetében végre a mű ritka tünemény, ha meggondoljuk, hogy akkor iratott, midőn dráma kevés, a színház bujdosó volt, s hogy a szerzőnek ez első munkája. Csupán a negyedik felvonást kívánnók kiigazíttatni, mely lassu és fárasztó s kihagyatni azt, midőn Bánk bán együtt találja Melindával Ottót, ha egyébiránt ezen megjelenés nem a színész tévedése volt s a helyett, hogy mint valószínű, megrohanja, vissza megyen.“ Vörösmarty oly dolgokat mond hibáknak, melyek részint a tragikai alap szükséges következményei, részint a helyzet és jellemből folyó mozzanatok. Hasonló hibát követnek el Katona többi bírálói is. Midőn 1845-ben a mű zajosb elismerést nyert, az Életképekben ¹⁾ Sebeshelyeitől (álnév) egy igen kedvező bírálat jelent meg, de a mely mégis minden nyomon elárulja a tragikai alap erősségében való kétkedést s csak a jellemzés művésziességének adózik teljes méltánylattal. Sajnálja, hogy Katona a II. Endre korának politikai nagy fontosságú tényeit csak háttérül használja s nem abból szövi ki cselekvényeit. Ugyanazon vád, melylyel némely kritikus Shakespeare „János királyát“ vádolja. Azonban a mi kritikusunk menti is Katonát, még pedig azzal, hogy kénytelen volt így írni művét, mert másképp az nem láthatott volna világot. E félhibáztatás és félmentegés nagyon ingadozóvá teszi az egész bírálatot s inkább a költő ellen szól, mint mellette. „Nem egészen alaptalanul jegyzé meg egyik jó barátom — mond a többek közt — miként Bánk bánra nézve a tragédia a kárpit utolsó legördülése után kezdődik. Úgy de miért lakol Bánk bán oly tetéért, melyet hasonló helyzetben akárki, talán még kevesebb küzdéssel és minden megbánás nélkül követett volna el.“ E kérdést

¹⁾ Életképek 1845 II. félév. 20 szám.

több ízben hallottam, s ha a közmorálhoz illesztjük e drámai eseményt, úgy kétségkívül több ily megfjejtetlenségekre bukkanhatunk. De főlebb emlitém már, hogy a királyi fölség emberfölöttisége és az isteni hatalommali rokonsága, valamint a vallás-szerű jobbagyi hódolat, mindannyi erkölcsi dogma, mely az egész darabon végig vonul, a királyné továbbá a Melindán elkövetett gaztettre nézve ártatlan — legalább a költő ártatlannak akarja — két fontos ok, hogy a királyok ieje fölött örökdő gondviselés a gyilkost súlyosan büntesse és egész életén át sajgó fájdalommal ostarozza. E drámai nézet új s Bánk bán egész szerkezetéből természetesen következik. Ha egy tragédiát nem lehet a közmorálhoz mérnünk, megszűnt tragédia lenni, ha a költői igazságszolgáltatás nem az erkölcsi világrenden alapszik, hanem csak holmi politikai fiction, mely már elvesztette hatását a kedélyekre, elégületlenül kell odahagynunk a színházat. Az életképi kritikus gondosan igyekezett ugyan vizsgálni a tragédia alapját, de a részletek miatt nem látta az egészet, s a mellékindok feledtette vele a főt. Ily egyoldaluságba esik Greguss is, ki a „Pesti Naplóban“ ¹⁾ egy pár év előtt egynéhány hasábot szentelt Katona emlékének. Ő remekműnek nevezi Bánkbánt, kikél, igen helyesen, azok ellen, kik tisztán politikai szempontból méltányolják, de az alapeszme iránt szintén ő sines tisztában. „S ha azok — úgy mond — kik oly különös mérvvel kezökben járulnak a szóban levő remekműhöz, logikai következetességgel vizsgálják azt, bizonyosan egészen más sőt ellenkező eredményre jutnak, mint minőt magoknak egyelőre ígérnek; mert a politikai szellem, ha már erről szolanunk kell, mely Bánk bánt átlengi, tökéletesen monarchiko-aristokratikus, a fölléptetett főbb személyeknek uralkodó irányelve törhetlen hűség a fejedelem iránt, s a nádor erőszakos kitörése olyannyira törvénytelennek van előtűntetve, hogy a szerző kézzel fogható erőlködéssel igyekszik arra előkészíteni, s miután megtörtént csak kegyelmi úton képes a költői igazságtételnek eloget tenni, S miben áll ez igazságtétel? Bánk megbukik, miután magát megboszulá: kinos örömtelen élet nyilik előtte.“ Tehát amaz erőszakos tett csak némi erőltetéssel folyhat Bánk bán jelleméből, tehát a költői igazságtétel nem teljes s a Bánk bukása csak azon fordul

¹⁾ 1854. 174. sz.

meg, hogy a bosszú mindig semmivé teszi a bosszúállót is. Ha mindez így volna, e tragédia sokkal csekélyebb mértékben igényelhetné méltánylatunkat, kivált a Gregussét, ki a magyar kritikusok közt még eddig legőszintébb dicsőítője.

Ennyi mindaz, mit kritikánk e tragédiáról összeírt. Inkább az ifjú irodalom méltányolta, mint a régi, inkább a kezdő kritikusok állottak pártjára, mint a tekintélyesek. Behatóbb bonczolatába azonban se egyik, se másik fél nem bocsátkozott. Úgy szólva minden vita nélkül a legjelesb magyar tragédiává emelkedett. Régi példányai elkelték s újabb meg újabb kiadásban jelent meg. Először Nagy Ignác adta ki¹⁾, újabban kétszer Horváth Döme²⁾. Nem rég németre is lefordították³⁾. Egész 1848-ig legkedvencebb eredeti darabja volt a fővárosi és vidéki színpadoknak. Színészeink különös szorgalommal adták, habár a Bánk jellemét teljesen soha sem fogták föl, mi a hatást némikép gyengítette; forradalom után be lőn tiltva s csak 1857-ben kerülhetett újra színpadra megcsonkítva s hanyagúl előadva. Némi visszahatás kezde ellene mutatkozni, inkább az irodalom, mint a közönség részéről. Szépirodalmi lapjaink, melyek a kritikát hazafiatlanságnak bélyegzik, hazafias kötelességöknek tartották néhány kritikai oldaldöfést adni a nagy hírre vergődött műnek. Elmondották, hogy egyedül színészek leheltek belé életet, s éppen azért most, midőn régibb jó színészeink közül néhány meghalt, hatása is csökkent. Felhozták, hogy inkább a politikai rokonszenv, mint aesthetikai érdek volt oka rendkívüli népszerűségének. Sőt egy pár írói körben azt is lehetett hallani, kár bántani Bánk bánt, a magyar elhitette magával hogy van egy kitünő tragédiája, meg kell hagyni hitében, vannak nemzeti humbugok, melyeket kimélni kell. De nem kell kimélni s legkevésbbé az irodalomban. Katona nem szorúlt kiméltre. Tragédiája nem pályakoszorús színmű,

¹⁾ Színműtár 1840 XI. füzet.

²⁾ Kecskemét. 1856. Ugyanott 1860.

³⁾ Dux Adolphtól Leipzig 1858. Grillparzer se le nem fordítá, se után nem dolgozá tragédiánkat, mint Greguss írja (Pesti Napló 1854. 174. sz.) hanem teljesen eredetit írt, mely végetlenül alatta áll a Katonáénak, mind költői, mind történelmi felfogás tekintetében. Czimje: Ein treuer Diener seines Herrn. Wien 1830.

melylyel rendesen nem az irodalom, csak az író szokott nyerni száz aranyot, sem úgynevezett cassadarab, melyet egy néhány színpadi csíny, s egy pár színész egyénisége tart fel ideig-óráig színpadunkon. Katona valódi költő s műve egyetlen drámairodal-munkban, melyet a külföld jobb drámaival szembe állíthatni. Szerencsétlensége, elnémulása nem engedték hogy nagy költői egyéniséggé emelkedjék. Fejlődő szellemének csak egyetlen emlékét hagyta hátra s így nem lehet összehasonlítani a külföld nagy drámaíróival, kik hosszú pályájokat kifejtett szellemök egész gazdagságával jelölték meg. S még is, ha Schiller, vagy Goethe drámáit nem összesen vesszük, hanem külön, egyenként, Bánk bánra nézve nem fog kedvezőtlenül kiütni a verseny. Bánk bánban több a tragikai erő, mint Faustot kivéve, mely szoros értelemben nem is drámai mű – Goethe bármelyik drámájában. A Schiller jellemrajzai nagy részt typosok, a Katonáéi egyének, a nélkül hogy a genrekép felé hajlanának vagy zavarnák a tragédia emelkedettségét. E tulajdonok már magokban magas polczra emelik Katonát. E mellett valódi nemzeti költő, ki drámaíróink közül egyedül vetett mélyebb pillantást nemzeti történelmünkbes rajzolt a tragédiában valódi magyar alakokat. Már művének háttere s a fejlemény egyik indoka az idegen befolyás és nemzeti visszahatás közti küzdelem, egész történelmünket annyira jellemző vonás, hogy minden magyar szívben bizonyos elegiai hangulatot ébreszt, mely oly jól illik a tragédiához. A nemzeti fájdalom levegője veszi körül a küzdő szenvedélyeket, s meg-meglebben a gyászfátyol, mely a szenvedő haza képét takarja. A finom de romlott udvar, a nyers, de ép erkölcsű magyar nép, a zsarnok és ravasz idegen befolyás, a szabadságért küzdő és elvakult nemzeti lelkesülés, mind oly dolgok, melyek Szent István óta sokszor ismétlődtek nemzeti életünkben! Hány Bánk volt nálunk, ki akaratlan lön a forradalom megindítója! Mikor nem voltak Magyarországon Petürok, kik mélyen tisztelték királyukat, örömet ontották érte véröket, de egyszersmind, ha kellett, fegyvert is fogtak az alkotmány védelméért! Bánktól Tiborezig, a királynétől Biberachig, mind ismerős alakokkal találkozunk, melyek leginkább csak a mi körülményeink közt állhatnak elő. Katona egy pillanatra sem engedi kisiklani lába alól a földet, a haza szent földjét, de szemeivel folyvást az égre tekint. Az idealismus és realismus testvéries vegyülete e mű, melyhez hasonlót drámáink

közt egyet sem találunk, sőt költészetünk más nemében is alig egy-párt. Mindamellett ez nem azt teszi, hogy Katona tragédiája minden hibától ment. Nyelvéről már is jegyeztem meg egyet s mászt mi nem épen kedvező, a jellemrajzban és szerkezetben is fogok kimutatni hibákat, azonban azt hiszem, hogy a kritikának épen oly kevésbé tiszte méltányolni az alapokban elhibázott művek egyes szépségeit, mint elítélai a valóban sikerült műveket egyes hibákért.

A vádak, melyeket kritikusaink eddig hol nyiltan, hol leplezve e tragédia ellen emeltek, mind elenyésznek, ha mélyebben vizsgáljuk a tragikai alapot. Az életképi bíráló Bánk bukását egészen a felségsértésből származtatja, s nem igen látszik hinni a királyné ártatlanságában Melindát illetőleg. Szerinte egyedül a királyok feje fölött örökdő gondviselés sujtja a gyilkost. Az igaz, hogy Bánk monarchiai érzelmű valamint a királyné egész ellenzéke, s e vonás bejátszik e mű szövedékébe; de ha a királyné valósággal bűnös, a Bánk tette már nem tűnik föl oly erőszakosnak s bukása inkább csak külsőkép indokolható, mi sokat levonna a tragédia megrázó erejéből. Hasonló áll Greguss véleményére nézve is. Ha Bánk nemesise a kielégített bosszú sívár érzelme és kínos önvádja, Bánk jelleme elhibázott és Gregussnak igaza van, hogy a költő kézzelfogható erőlködéssel igyekszik hősét erőszakos tettére előkészíteni. E mű alapeszméjét nem lehet egy uralkodó szenvedélyből kimagyarázni. Némi fölvilágosításul szolgálhat Shakspeare Hamletje. Vajjon Hamlet tragikuma az atyjáért az anyján és nagybátyján bosszútálló fiú? Akkor Shakspeare másképp alkotta volna művét s valami olyast írt volna, minő Sophoklesz Elektrája. Shakspeare oly jellemet akart rajzolni, mely mint Goethe mondja, nincs teremtvé azon tette, melyet véghez akar vinni. Hamletben a fontolgatás és beteges lelkiismeretesség megöl minden tetterőt, s midőn a körülmények cselekvésre sodorják, a legfontolatlanabb és leglelkiismeretlenebb tetteket követi el. Bánkban is nem a pusztá felségsértés és bosszú a tragikum alapja. — Ki tulajdonkép Bánk? Nádor, a távollevő király helytartója, a törvény őre. S mit cselekszik? Elégtételt vesz sérelmeért, bíraskodik a maga ügyében s megsérti a társadalmirendet, mely bárminő kormányforma alatt változatlan, mert az önbíráskodás mindig bűn, s kétszeresen az, ha olyan követi el, ki a törvények őre. S vajjon

a bűnöst bünteti-e? A királyné nem bűnös, csak gyanúra ad alkalmat, s mégis a lelkiismeretes bán leginkább Izidorának, neje vetélytársnőjének, egy pár kétesen ejtett szavára meggyőződik bűnössége felől s érni kezd benne a gyilkosság gondolata. Aztán ő lovag is egyszersmind, nőtisztelő lovag a szó legnemesebb értelmében. Megalázott neijében is tiszteli hajdani nőjét, gyermeke anyját, sőt a szegény nő bomlott kedélyét is enyhülni, hegedni reméli, s midőn holttetemét hozzák kétségbeesve kiált föl: (V. felv. 7. jel.).

Nincs a teremtésben vesztes csak én,
Nincs árva csak az én gyermekem.

Jellemének e vonása még tisztábban mutatkozik e szavaiban (IV. felv. 6. jel.).

Oh semmi sincsen oly gyalázatos,
Mint visszaélni az asszonyi gyöngeséggel!
Az alkotónak szentségébe be-
Törés ez; és kigúnyolása, hogy
A legcsekélyebb férgecskének is
Teremte oltalom fegyvert, csupán
Az asszonyállatról felejtkezett el.

S mégis e férfiú egy asszonyt öl, oly asszonyt, kit védelmezni mind nádori, mind lovagi kötelessége. E mellett Bánk monarchiai szellemű, mit még erősbbe tesz azon körülmény, hogy a távollevő király helytartója. A korona iránti tisztelet úgyszólván vallási hitágazata. Midőn Petúr erőszakoskodik, a mély meggyőződés hangján mondja a békétleneknek: (II. felv. 2. jel.).

Emberek, jertek velem!
Előbb való a hit parancsolatja
Istennek a kenettje egy királyi felség.

Úgy szintén ugyanott alább, midőn Petúrt is le akarja beszélni szándékáról:

Hát jut-e eszedbe még a
Testvéri háború? Te ott is Endre
Pártján valál — s midőn jószágot
Elszedte Elmerik király

Hozzám jövé! szökésed éjjelén,
Még egyszer elmentünk a czinterembe
Együtt — lerogytál ott atyádnak a
Sirjára s azt mondtad : igazad vala
Atyám, — az isten nem segít soha
Felkent királyok ellen . . .

Sőt a királynéra is átviszi ez érzelmet s a Gertrudot meggyilkolni
szándékozó békétlenekhez ugyanakkor egész őszintén intézi e
szavakat :

És így hazátok elbúsultjait
Játszani akarjátok s királytokat
Úgy tenni a királyi székre, hogy
Gertrúdis estén szíve megrepedjen ?
Fájdalmiban megölni érzeményit,
Hogy társitoknak könnyeit soha
Se lássa többé, — egyszersmind szeretni
Is, ölni is szándékoztok ; mivel
Gertrúdis épen a király maga.

S mégis ő az, ki a királynéra emeli kezét, s a hazajövő királyt,
nyaklánczát eldobva, e szavakkal fogadja : (V. felv. 5. jel.).

Király ! Gertrudisod koporsó
Aljára vágom a hatalom jelét.
Ott van, vereslik is még vére rajta.

Bánk még hazafi is, kinek szilárd elvei vannak. Mélyen érzi ha-
zája szenvedését, orvosolni törekszik, de csak alkotmányos úton,
a forradalomtól semmit sem vár, sőt irtózik tőle. Nem egyszer
szól e szellemben : (I. felv. 14. jel.).

Nem vélik ők a zendülést, mivel
Bánk a király személye, esküszöm,
Meg is fogok felelni ennek, és
Habár tulajdon siromon fog is
A békességetek virágozni.

Hasonlókép a békétlenekkel való jelenethen : (II. felv. 2. jel.).

A . . . zendülésbe nem
Fog-e kiömleni az ártatlanok,
A felebarátjainknak vére is, mely

Bugyása közben, fogja a szabadság
 Jajos tüzét átkozni — hörgeni.
 És tagja legyek e rosz társaságnak
 Itt én is? Artatlan vért ontani
 Segítsek? és abban eszköz legyek, hogy
 Jajgasson a szabadságunk miatt
 Szegény magyar hazám?

Alább ismét:

Való, hogy engem
 Az emberek bolondozása meg-
 Mulattat, oh de a vérekbe és
 Az életekbe forró ösztönöm
 Markolni nem kíván, se játszani.

S mi borzasztó színben látja a forradalmat : (III. felv. 3. jel.).

Kirontjuk a korlátokat, lerázzuk
 A jó barátot, ellenséget, és
 Aztán, ha célra értünk, sirni kell csak.

S mégis épen ő az, ki erőszakos tette által előidézi a forradalmat.
 Bánk továbbá büszke oligarcha a Bór nemzetiségéből. Egyaránt
 érzi világi és erkölcsi méltóságát. Becsületén, jóhírén a szennynek
 még árnyát sem képes tűrni.

Egy menykőcsapás ugyan letépheti
 Rólam halandóságom köntösét, de
 Jó híremet ki nem törölheti.

Kiált föl büszke önbizalommal (I. fel. 14. jel.): mégis alattomos
 gyilkossá sülyed, kit Petúr, a királyné legnagyobb ellensége is
 megátkoz, kivel senki sem akar párbajt vinni, kinek a király ke-
 gyelme csak megalázás, s ki méltósága, becsülete romján, neje
 teteme fölött könyörögve sohajt a királyhoz : (V. fel. 7. jel.).

Engedd meg illendően eltemettetnem.

Íme Bánk tragikumája, ki önbíráskodva nem csak a társas-
 dalmi rend ellen támad fel, hanem önmagának erkölcsi létalapja
 ellen is. Midőn meggyalázott becsületeért boszút áll, egyszersmind
 meggyalázza mindazt, min becsülete nyugszik, méltóságát, hitét,

politikai elveit, büszkeségét. A nádorból törvénytapolódó, a király kegyeltjéből felségséértő, az alkotmányos államférfiúból forradalmár, lovagból nőgyilkos, a büszke úrból megalázott szerencsétlen lesz. Külső- és belsőkép egyaránt buknia kell. A költői igazságszolgáltatás teljes, a tragikum oly erős, minél erősb alig lehet. S mily művészi tapintatot tanúsít Katona azzal, hogy hőjét nem végezteti ki a vérpadon, vagy nem küzdve kezében karddal ejteti el. Bánknak így kell megsemmisülni, inkább benső- mint külső-kép. S vajjon így felfogva e tragédiát, nem enyészik-e el Vörösmarty azon vádja, hogy Bánkban nincs meg az a szilárdság, mely az általa elkövetett merész és nagy felelősségű tettehez kívántatik. Minő szilárdságot követel Vörösmarty? Ha Bánk szilárdan ragaszkodik elveihez, melyek jelleme alapját képezik, nem ölheti meg a királynét. Ha hirtelen szakít egész múltjával, merészen rohan a tetre, jellemének fejlesztése egészen elhibázott. Vörösmarty szint-oly jogosan hibáztathatta volna Machbethet is, ki nagyravágyó, mégis oly vontatva és leginkább neje unszolására öli meg a királyt. Bánknak szenvedélye lázában is, bár öntudatlan, nem reflectálva, folyvást múltja befolyása alatt kell állani. Innen önkínzó magába mélyedése, kételkedő küzdelme, még akkor is, midőn már el van határozva a tetre. Azzal a céllal megy a királynéhoz, hogy megölje, s mégis ennek távozást intő parancsára mélyen meghajtván magát így szól: „Jobbágyaid vagyunk.“ A királyi felség sérthetetleniségében való hitnek még oly varázsa van kedélyére, hogy önkénytelen tétlenségbe esik vissza, s midőn a királyné marasztja, a falhoz tántorodik, s a tettől mintegy megborzadva kiált föl: „Vége, vége már neki.“ (IV. felv. 4. jel.). S ekkor is mennyi körülménynek kell közbejönni, hogy fájdalma, szenvedélye a tetre ragadja. De még érthetőbbé válik Bánk jelleme, ha fejlődésének egész folyamát figyelemmel kísérik. — Bánk először útiruhában, zavarodva, a királyi palota egyik rejtekajtóján lép be. A költő a színésznek ezen utasítást adja: nemes méltóság, mindenben gyanakvó tekintet, fojtott tűz, mely minden pillanatban kitörni látszik és minden körülállás azt árulja el, hogy mindenkor nagyobb indulat dühösködik belülről. Nem valami határozott szenvedély izgatja Bánkot, hanem a bizonytalanság és sejtelem. Bár hiva a királyi háznak, de az udvar romlottsága nincs inyére. Ezért némi vonakodás után, csak az illemsértés kikerüléseért hozta volt föl

nejét az udvarhoz. Kitétszik Melinda szavaiból, ki felindulva mondja a királynénak : (I. felv. 12. jel.).

Köszönöm nagyasszonyom
Hogy oly kegyes valál s átláttad azt,
Hogy a Bojothi Melindának nem illik
Falun, magányba lakni, mert nagyúrné.

Továbbá Biberach elbeszéléséből : (II. felv. 3. jel.).

Nagyúr, ej, Bánkban, így meg így
Nem illik, ország első nagyja, hogy
Így meg így. Felhozta hát ide
Szép együgyű feleségét a nagyúr
Bár mint dörömbözött szerelemföltő
Nagy szíve.

Biberach gúnyosan beszél. Bánk nem volt szerelemföltő, csak övni akarta szép és ártatlan nejét az udvar romlott levegőjétől, s ennyiben a gyanú alapja már jó előre le van téve. Azonban míg Bánk országos ügyekben utazik, nejének udvarolni kezd Otto s nénjével bált bálra adat, hogy minél többször találkozassék választottjával. Ez nyit titok az udvarnál. Petúr, ki elégületlen társaival meg akarja törni az idegen befolyást s elűzni a királynét, azt hiszi, hogy a féltékenység által felhasználhatja céljára Bánkot. Ezért titkon haza hivatja. Az álruhába hazatérő Bánk nem tudja e hívás okát. Innen sejtelmes felindulása, határozatlan agálya, mi oly fogékonyvá teszi a kedélyt minden benyomásra. S valóban először is a szenvedő ország és vigadó udvar ellentéte tűnik szemébe, mit máskor talán észre sem vett.

Hazánk különkülön vidékein
Jajt s bánatot találtam s itt íme
Ellenkezőt találok, s nem tudom,
Melyik tehet rémitőbbé."

Aztán egyik eszméről a másikra ugorva, hirtelen kérdi:

Petúr, miért hivattál
Te engem vissza, még pedig titokban?

S midőn ez ismétli : „Titokban, bán, titokban,“ már maga a titok szó felindítja. Petúr e szavaira : „Úgy van, titok, még pedig sötétben,“ megijedve kiált föl : „Bán!“ s azon nyilatkozatra, hogy ő is bele van keverve és ha veszteségre jő a dolog, az övé lesz legnagyobb,“ hevesen unszolja : „Bán, bán hamar beszélj!“ De Petúr nem tartja helyesnek a királyi palotában nyilatkozni.

Jöj még ez éjjel, itt ha oszlanak,
Házamhoz. A jelszó leszen Melinda.

Ez az első féltési szűrás szívében, ez az első seb becsületén. A titok és Melinda szók egy daemoni eszmévé olvadva üldözik. Melinda! ismétli Petúr végszavát egy önkénytelen felkiáltásban s egy darabig nem tud szóhoz jutni.

Az — Melinda — jelszavok!
Melinda szép mocsoktalan neve
Ma szemfedélül szolgál egy sötétben
Ólálkodó csoport között. Titoknak
Lett zára a Melinda szabad neve.

A hang, az eszme mindegyre üldözik:

Melinda és mindig Melinda! Szent
Név! égi és földi mindenem javát
Szorosan egybe foglaló erős
Láncz, úgy elomla törhetetlen élted
Hogy abból a gazoknak is jutott?

Föllobban, tudni akarja a titkot, először is a királynéra fordul gyanúja:

. Talán
Ez a királyos asszony azért tetéz
Munkákat a munkákra, hogy szemem
Elkábulásakor szivemben, a benn
Lakó becsületet megölje? Jaj!

Majd kétkedik Petúrban, azt hiszi, hogy csak irigyei akarják megdöbbsenteni. Megijed attól, hogy megdöbbsenni képes. Reszketve mondja ki : „a szerelemféltő Bánk bán!“ Majd fejét kezei közé szorítva, külső fájdalommal igyekszik elnémitani a belsőt és kacajba fojtja kételyeit : „Tüdő, hazudsz, hazudsz!“ Félti nejét és

féltékenységet szégyenli ön maga előtt. Érzi, hogy meg van alázva. Menekülni akar kételyeitől s újra oda esik vissza :

Mit nyughatatlanítsz sötétes álom-
Kép. Mit gyötörsz incselkedő chimaera ! ?
Hát a világnak egyik pólusától a
Más polusig, szerelmeimben én
Miért öleltem mindent egybe ? Mért
Mindent ? Mért te benned oh Melinda !
S egy ember, egy haszontalan por, az
Ütné ki ötet karjaim közül,
Ötet.

S mert nem tudja még, hogy ki vetélytársa, a féltés és bizonytalan-
ság kitörésével kiáltja :

. . . Ki lenne az, ki lenne az ?
Világot, itt, világot !

S mintegy öntudatlan az éji találkozásra indul.

A jellem ez expositiójában már egy csoport indok van letéve : némi homályos gyanú a királynéra, szenvedélyes szerelem neje iránt, kiben nem kétkedik, de a kit félt tapasztalatlansága miatt szemben az udvari ármányokkal, kényes becsületérzés, melynek a sejtelen is fáj, áradó kedély és ideges természet, mely minden benyomást kétszeresen érez, erős lelkiismeretesség, de a melynek kételyei inkább fokozzák, mint csöndesítik szenvedélyeit. Mindjárt első megjelenésekor részvétet érzünk a hű hazafi, a nemes lovag és szerető férj iránt, de féltjük is, mert éreztük, hogy sebhedt kedélye már ragadja az örvény felé. A titok miatti aggodalom és a Melinda jelszó már feldúlták egész nyugalmát. Felindulásában alig tudja, mit cselekszik, Petúrhoz indult, pedig a találkozás órája még távol, a bálnak nincs vége és neje ott van. Ez utóbbi körülmény visszatéríti.

Vad indulat, mért kergetsz vissza ismét !

szavakkal lép be újra a rejtekajtón, s meglátván Ottót, a mint neje lábainál szerelmet vall,

Oh véghetetlen szent könyörületesség !

kiált föl s megijedve szédeleg ki s vissza az ajtón.

E jelenetet Vörösmarty hibásnak találja; szerinte Bánknak meg kellene rohanni Ottót, nem pedig visszatérni. E vád csak látszólag igaz. Alapos külső és belső okok igazolják e jelenetet. Bánk sötét folyosóról lép be a fényesen világított királyipalotába, beléptekor erős zene riad meg, mi a bál végét jelenti. Már az erős fény és erős zene kábítólag hat Bánk felizgatott idegeire. De másfelől Ottót látván vetélytársának, ő a király híve, a királyi udvarral látja magát engesztelhetlén ellenkezésben; egyedül látván Ottóval Melindát, hűtlennek hiszi nejét, kibén eddig nem kételkedett. E váratlan s egy pillanat alatti tapasztalata épen váratlanságánál fogva lesújtó villámként hat reá. Fizikai és erkölcsi okok egyaránt megzavarják egy pillanatra eszméletét, s midőn magához tér, kardot húz, hogy megrohanja Ottót, már akaratlanul, a nélkül hogy hallgatózni lett volna czélja, tanúja lesz Melinda boszús felindulásának, ki visszautasítja Ottót. Ez megnyugtatta, elenyészik az ok, miért megrohanhatná vetélytársát. Megcsöndesedik s midőn később (I. felv. 14. jel.) meztelen fegyverrel és magánkívül jó ki rejtekéből, a fegyver nincs senki ellen irányozva, csak feledte visszadugni, s nagy felindulása, az Ottó és a királyné közti párbeszédre vonatkozik, mely szerint a királyné azért is haragszik Ottóra hogy oly botrányosan üldözi Melindát, azért is, hogy nem tud elcsábítani egy oly együgyű szívet.

Hogy e tetem fagyos, hogy e szemek
 Vakok, hogy e fülek dugúlva nem
 Valának. Egy királyné és — Melinda
 Oh oh!

E kitörés nem a féltékenysége, hanem a bámulaté, hogy a királyné ilyen asszony, a fájdalomé, hogy monarchiai hite csorbát szenvedett, az aggályé, hogy becsülete és boldogsága ideig-óráig biztosítvák ugyan, de fölöttük vészterhes felhők boronganak.

Megint lehelhetek, megint,
 És érzem azt, hogy élek. A homály
 Eloszla, megvirradt — fölébredék.
 Írtóztató kilátás a jövő
 Nappalra.

Már a csöndesedés mozzanata s az írtóztató kilátás a jövő nappalra

csak képletes kifejezés s nem a holnapi napra vonatkozik. Mintha mondaná : hála istennek, tudom hányadán vagyok, a titok homálya eloszlott, de a jövő kilátásai olyanok, melyek becsülete-met és boldogságomat fenyegethetik. E szavainál :

Szedd rendbe lélek magadat és szakaszd
Szét mindazon tündéri lánczokat,
Melyekkel a királyiszekhez és
A hitvesedhez, gyermekidhez oly
Igen keményen meg valál kötözve !

egészen a higgadt férfiú áll előttünk, ki kötelességének tartja többé nem bizni a királynéba, de egyszersmind neje miatt nem feledni a királyiház iránti hűséget, a szenvedő hazát s a lappangó forradalmat. Az egész magánbeszéd távolról sem bosszúfogadás, a mint némelyek felfogják. Bánk elszánja magát örködni hazája és becsülete fölött, s meghalni értök, ha kell, de minden határozott czél nélkül. Nem nejéhez indul, kinek hűségéről már különben is megbizonyosodott, kit közel veszély úgy sem érhet, sem a királynéhoz, mert titkos hazatérte és késő látogatása botrányt okozhatnának, mitől óvakodnia kell, hanem az összesküdekhez, mi mindennél sietősebb ügy, s kiket lecsöndesíteni nádori, hazafiúi és rokon kötelessége.

Az összesküdek jelenete (II. felv. 1 - 2. jel.) mélyen bevág az egész mű alkatába. Látnunk kell a készülő forradalmat, hogy megérthessük később Mikhál követségét, Simon elfogatását és a királyi palota ostromlását. Bánknak találkozni kell az összesküdekkel, hogy azalatt sikerülhessen Otto terve. Végre látnunk kell magát Bánkot is a maga valóságában, háborgó szenvedélyek nélkül, a királyi ház mellett és a forradalom ellen szónokolva, éppen azon perczben, midőn becsületén és boldogságán halálos sebet ejt a királyiház egyik hercege. E jelenet a legszebb fényben tünteti föl Bánkot. A hős, a lovag, az államférfiú áll előttünk, ki éppen annyi erélylyel, mint tapintattal csöndesíti le az összesküdeket. Érezzük befolyását, tekintélyét, jelleme varázsát, mely alól a szilaj Petúr sem menekülhet. Részvétünk iránta nőttön nő, hogy félelmünk érte annál élénkebb legyen, midőn később megnyílik a mélység, hova a körülmények és szenvedélye egyaránt ragadják. A költő nagy művészetet fejt ki e rajzban, s éppen azért

annál szembeötlőbb azon hiba, melyet a következő sorokban elkövet:

Hogy Bánk leüljön a sötét szövetség
Gyászasztalához, ahhoz nem csekélyebb,
Bánki sértődés kívántatik.

Ezt Bánk nem mondhatja, ez igen öntudatos érzés a jövő eseményekre, melyeket nem sejthet, míg másfelől ellenkezik nemcsak azon czéllal, melyet a jelen perczen ki akar vinni, de későbbi tetteivel is, mert Bánk még akkor sem folyamodik az összeesküdtekhez, midőn a bánki sértődés csakugyan megtörtént. E hely csupán akkor állhatna meg, ha azt lehetne kimagyarázni belőle, hogy Bánk csak akkor akar a forradalom hive lenni, midőn már minden másnemű eszköz ki van merítve, s így meg van sértve benne a nádori közbenjárás tekintéyle is, azonban ez igen erőltetett magyarázat.

Bánk kiengesztelve az összeesküdteket, a diadal lelkesülésével kiált föl:

Oh Endre győzedelmeskedj te bár
Országokon, de ilyen győzedelmet,
Mint Bánk neked nyert most, nem nyersz soha.

Épen e perczen hallik újra a Melinda jelszó s Biberach lép be.

Melinda! ? óh ki gyógyít engemet meg;

kiált Bánk nem féltékenységből, de a szégyen azon élénk érzéséből, hogy Melinda nevét mindenki ajka szennyezi. Biberach tudja, hogy Bánk haza jött, hogy az összeesküdtekekkel találkozni fog, mert kihallgatta a Bánk és Petúr közti párbeszédet a királyi palotában. (I. fel. 6. jel.); Otto tervét is tudja, sőt ő maga adott neki hevitő-port Melinda és altatót a királyné számára, melyeket Otto majd a búcsúpohárnál fog használni. (I. felv. 13. jel.) Most jobbnak látja a magyarsággal tartani, s minthogy különben sem igen hiszi, hogy a gyáva herczeg boldoguljon, a titokból el akar árulni annyit, a mennyiből hasznot húzhat.

— Csak ezen éjszakát
Lett volna szükség el nem lopni Bánk bán
Nagy úrtól és hogy addig, míg ti itt
Vele vagytok — otthon Otto és Melinda —

Biberach e szavaira Bánk újra a kétely és szenvedély martaléka. A csak egy pillanattal előbb oly szilárd és eszélyes férfiú elveszti lelke minden segélyforrását s indulatja hánykodásai közt ide s oda kapkod.

— Pokolbeli

Írtózatosság büntetései
Földünkre jöttetek hát már? Hiszen
Ni itt világos egészen, a mit én
Üresfejű ki nem tudtam találni!
El a királyhoz, a császárhoz, a
Pápához elmegyek, s hogy elpiruljon,
Lerántom e parázna biborosról,
A szép álarczáját kacagtatón.

Tehát csak törvényes elégtételt akar venni, még alatta van az előbbi jelenet monarchiai és alkotmányos benyomásainak. Hidegvérűen akar eljárni a dologban, a mit már előbb is (I. felv. 14. jel.) elhatároza.

Oh légy velem hidegvér, légy velem!
Ne hagyj el állhatatosság, hogy merőn
Nézvén szemek közé, becsületes
Tekintetemnél elvakuljon a
Szentségtörő.

De a hidegvér és állhatatosság csak puszta szavak. Bősz dühében már gyilkosságról gondolkodik:

— Meggyilkolom ott előtte

A biboros gazembert s ha a
Vesztőpiaczra hurezolnak, kiáltom:
Azért jutott hóhér kezére Bánk, mert
Hitvese virtusát boszulta meg.

Majd megint mást gondol:

— Nem

Szeget szeggel, hisz a tilalmas és
Megengedhető ravaszkodás
Úgy állnak el, mint a hazug és igaz.

Mindez indulatának minden cél nélküli hánykodása, a sebzett kedély omló vére, a kétely és tehetetlenség percze. Se hánykodások közt

mily örömmel kap azon a gondolaton, hogy Melindát talán még meg lehet menteni.

Megmenthetem talán még — nemde? oh
Szólj Biberach, lehetne még talán
Meggátlanunk? szólj, szólj!

S midőn Biberach azt mondja: „Talán, gyereünk!” már az öröm és remény aggodalmai közt hánykodik:

Ember ha még késő nem volna!

mondja Biberachnak a hála önkénytelen árnyalatával.

Angyal, szerezd meg üdvösségemet,

sohajt védangyalához vallásos ihléttel.

Ne menjetek széjjel mindjárt, barátim,
Hogy megtaláljalak, ha hogy talán
Lehetne szükség rátok.

szólítja meg az összeesküdteket; maga sem tudja miért, de jól esik lelkének mindent elkövetni neje megmentésére.

— Ősz remélj
Egy nyugodalmas éjszakát;

búcsúzik el a nyugalmat szerető Mikháltól, s tulajdonkép magának remél nyugalmat. Mi jól jellemzi e néhány sor Bánkot s mennyire meg van Katonában azon drámairói sajátság, mely töredékesség és szaggatottságban kerekíti ki a felzavart lélekállapot rajzát. Jó színésztől játszva az ily helyek nagy hatásuak, míg olvasva könnyen elfutják a figyelmet s prózai részként tűnhetnek föl.

Bánk későre érkezett, a herceg már feldúlt a boldogságát, becsületét, s Melindánál csak Izidorát találta, ki Otto hercegbe szerelmes levén, mindenütt nyomában volt. Körülményesen kiteszik Izidorának a királynéhez intézett elbeszéléséből:

Szemérmemet meggyőzve, mindenütt
Nyomában voltam estve olta. — Hogy

Téged nagyasszonyom, Melinda mellett
 Az álom elfogván, feküdni mentél. —
 Előmbe jött lihegve Biberach,
 S midőn lefekedet megtudta, kért
 Hogy menjek el Melindához, mivel
 Italt adott mindkettőtöknek Otto
 Én futottam, nem hozzád, mivel
 Ez altató volt csak, futottam Otto
 Herczeghez és Melindához hamar,
 Rendetlenül láttam kifutni onnét
 A herceget. Szemmel tartván alig
 Értem Melinda ajtajához, a midőn
 Egy durva lábdobogás riaszta fel.
 Vállamat ragadta egy erős
 Kéz, belökött Melinda ajtaján
 S előttem állott Bánk bán
 Melinda felsikoltva elhanyatlott.
 Én fagyva álltam, mint egy utazó
 Az égnek első dördülésekor.
 Mindent kivallottam, melyért bezárt egy
 Oldalszobába.

Bánk nem hisz se Izidorának, se nejének s első dühében magán-
 kívül van. A költő igen jó tapintattal e bőszerű családi jelenetnek
 csak a végét hozza a néző elé. A harmadik felvonás azzal kezdő-
 dik, hogy Bánk egy asztalnál kezére bókolva, már némi csillapodó
 indulattal, de belől annál mélyebben megtörve, kiáltja a lábainál
 térdeplő nejéhez: „Hazudsz.“ Neje hiába menti magát. Bánk
 egy-egy pillanatra ellágyul ugyan, de ismét megkeményíti magát:

Még sem hiszek,
 Otto s Melinda egyaránt örültek,

S midőn neje térdeit kulcsolva, mintegy büntetést testiként óhajt,
 hogy a lelkitől meneküljön

Bánk, Bánk, taposs meg legalább engemet,
 Én büntelen vagyok. Oh ne mond meg ezt
 Testvéreimnek: nem feleség — anya,

eszébe jut az oldalszobában alvó gyermeke s rákiált: „Te átko-
 zott kis alvó, mit mosolygysz.“ Melinda síkoltva ugrik föl, s mintha
 nem hinné, hogy Bánk tudja mit beszél, kétségbeesve kérdi:

Ember, tudod te mit mondtál fiadnak!

Most átkozott

Bánk hallgatott, nem vonja vissza átkát. „Atyaátok egy anyáért!“
suttogja Melinda és ez eszmén meg kezd örülni. Bánk nem szól
hozzá s ez helyes, de a mit magában mond, az olyan, mi teljes-
séggel nem fejezi ki lélekállapotát:

Mint vándor a hófúvásokban, úgy
Lelkem ingadoz határtalan
Kétség között, s eszem egy nagy oczeanban
Lebeg, veszejtve minden csillagot.

Ez egy egész kikerekített körmondat, egész lyrai versszak, mintha
lyrai drámaíróink irták volna, kik ódáiban, elegiákban beszélte-
tik hőseiket. E cifra képletnél mennyivel többet fejez ki ez egyet-
len szó: „Boldogtalan!“ melyet később Melindára tekintvén,
elfásulva mond.

Neje eltávozta után ismét fölébrednek kételyei, s fölkorbá-
csolt szenvedélye zavart kitöréseit halljuk. Hiszen is nejébe, nem
is, nem tudja Otto-e bűnös vagy a királyné.

Hiszen Melinda úgy sem tudja mit
Beszért — — — Ég és föld! de hát ki az
Oka, hogy szegény nem tudja mit beszél?!
És a királyné álmos volt?!

Hinni kezdi, hogy a királyné bátorította föl és segítette Ottót a
merényre, s főoka gyalázatának. „Nem-e?“ ismétli mintegy erő-
sítve meggyőződését, de egyszersmind megijed a gondolattól, hogy
a királynét kell megölnie

Hah!

Mely gondolat lesz agyvelőmben,
Első zsengéjekor már meghatározás,
Épülj fel, izmosodj meg gondolat,
Veled épül ismét csak fel örök lenyugtom
Felett megéledő becsületem.

Ez az első határozott szándék, a gyilkossági eszme megfogalmazása,
mely egészen elfoglalván, pillanatra csak nem félőrültté teszi.

Merőn néz maga elébe, a belépő és bezáratásaért őt kérdőre vonó Izidorát nem veszi észre.

Ha engemet Prometheuszom csak egy
Hangyának és az égi tüzet talán
Még abba is sajnálva, egy hideg
Szerszámnak alkotott volna :

Mintha mondani akarná folytatásul; úgy is meg kellene ölnöm a királynét, de észrevevén Izidorát elnyeli e szavakat s hozzá fordulva, így végzi be a mondatot:

..... Úgy
Szolgálatodra még lehetne hangom.

E hely csak így érthető, különben érthetlen, épen mint Izidorának, ki gúnynak véli és a királynéval fenyegetőzik, ki barátnéja.

Nézd, nézd az árnyékot — hallgass oroszlán,
Ez a királyné, oh hazug, csak árnyék,

felelé rá Bánk, kinek lelkében a királyné már meg van halva, csak árnyék. Íme mennyire kiforgatá Bánkot egész lényegéből a gyilkosság gondolata. Feldúlta kedélyét, széttörte monarchiai hitét, lovagiságát, nádori kötelességét, politikai meggyőződéseit, mégis e romokon, egész múltja romjain, még utoljára felszólal lelkiismerete. Tudni akarja vajjon igazán bűnös-e a királyné, az a királyné, kit már gondolatban megölt.

Egy, csak egy szót irgalmas lélek, hiszen,
Az éjjel Ottóval még a mulatság után
Soká beszélt a királyné ?

kérdi Izidorától, ki a vetélytársnő boszújával felel.

És kegyelméből csaknem kijött,
De majd Melinda megbékélteté.

„Kígyói nyelv“ — susogja Bánk, aztán ismétli : „Megbékélt, álmos is volt.“ Ez ellenmondás még inkább megerősíti azon gyanúját, hogy a királyné ármánykodott. „Szépen kidolgozott csalárdkodás“ — veti utána, s először tör ki a királyné ellen a határozott boszú, gyűlölet és utálat hangján :

Így megcsalva egy pokolbeli
Kisértet által, a kitől levésekor
Már megundorodott az alkotó,
Hogy félbehagyni dolgát kénytelen volt.

Ily fontos az Izidora jelenete, melyet az „életképi“ bíráló szükségfelettinek tart. Bánkban enő akaratlanul még inkább megerősíti a gyilkosság szándékát, de a tett nem követheti ezt egyszerre. A mint fenebb is megjegyzém, Bánk folyvást múltja befolyása alatt áll, s erős küzdelem fejlődik ki lelkében, a mint ezt a mindjárt következő jelenetből látjuk. „Utonálló!“ így fogadja Tiborczot, de tulajdonkép magát érti alatta.

Minék is — becsület az emberek között!

ismétli újra s mintegy folyvást éber lelkiismeretét akarja elhallgattatni, majd Tiborcz e szavaira:

Időm eljárt jaj és panasz között

így sohajt fel: „Azért teremtettem!“ mivel helyzete végzettségét fejezi ki.

Munkálkodó légy, nem panaszkodó

kiáltja újra Tiborcznak s tulajdonkép ismét csak magát ingerli a tetre. Így foly az egész jelenet, a Tiborcz panaszja és Bánk küzdelme mintegy párvonaiban, de egymást mindegyre érintve. Művészen kivitt jelenet, melyben csak a következő soroknál hagyja el a költőt ízlése.

T i b o r c z.

Oh mint örültem, hogy szabad leszek.

B á n k.

Mikép örültem én bilincseimnek,

mi kissé mesterkél, mert nagyon is öntudatos játék. Azonban e jelenet nemcsak Bánk küzdelmét tünteti elő, de erősíti egyszerre mind gyilkossági szándékát is; Tiborcz a nép nevében panaszol, az ország nyomorát rajzolja egyszerű és naiv felfogással s épen azért annál meghatóbban. Bánk küzdelmei közé a haza fájdalma vegyül. „Szegény magyar hazám!“ sohajtja búsan nézve ki az

ablakon. „Hogy úgy van!” ismétli megint: „oh buzogj vér, csak buzogj!” folytatja nagyobb szenvedélylyel. Ez is egy okkal több, hogy a királynét megölje, nem csak becsületeért fog boszút állani, hanem honáért is. A forradalomhoz ugyan most sem szegődik, sőt Tiborecnek is azt mondja: „Tűnj békességgel,” de jól esik neki, hogy átadhatja magát a hazafi fájdalomnak, enyhítheti háborgó lelkiismeretét s egy újabb indokot találhat föl a tette. Elhatározása erősbült, egy lépést tett a tett felé, éppen azért magával viszi gyermekét, hogy minden eshetőségre biztosítsa.

Ezután egész a negyedik felvonás közepéig, tehát reggeltől alkonyig, nem találkozunk Bánkkal. Itt azon kérdés támadhat, miért nem siet Bánk végrebajtani szándokát, mit csinált, hol volt addig? Ugyanis sem az összeesküdteket nem kereste föl, mert ezeknek újabb mozgalmát a királynéhez indulásakor tudja meg Mikháltól, sem nejénél nem volt, mert ez a királynéhez futott még reggel. E csak látszólagosan helyes ellenvetés megegyezésére szintén Bánk jelleméből meríthetni az okokat. Bánk elhatározta ugyan magát, sőt a tett felé már egy lépést is tőn, de még mindig haboz, sőt múltjának befolyása miatt pillanatra visszaesik a tehetetlenségbe is, mit magának a gyilkosságnak körülményei is bizonyítanak. A reggeltől tartó időt részint fia elhelyezésével töltötte, a kit még nem tudott elhelyezni, részint belső tépelődéssel, mert még mind borzad a tettől, részint Melinda keresésével, kit Tiboreczra bízott, (III. felv. 3. jel.) hogy falura vigye, de a kit Tiborecz nem talál, s kiről csak annyit tud meg, hogy talán a királynénál van. Kitétszik ez azon szavakból, melyeket a királynéhez beléptekor a künn maradó Tiboreczhoz intéz: „Itt van Melinda azt mondád Tiborecz.” Bánk gyilkossági szándékkal jött, de a királyi felség tekintélyének még most is annyi bár öntudatlan varázsa van reá, hogy habozni kezd. Csak midőn a királyné elmegy, rántja ki kardját. „Jó angyalod susogta ezt neked!” kiáltja utána, tudniillik, hogy elmentél. Itt csaknem egy lapnyi hosszú magánbeszéd következik, mely indokául szolgál a következő jelenet elején mutatkozó mérsékeltabb s némiképp csillapodott hangulatának. Ugyanis kiülhőngi, kibeszéli magát, vádakát szór a királyné ellen, nem hiszi az altató és hevítő porok historiáját, fenyegetőzik, de e sok beszéd ellensége a tettek s Bánk e sok beszéd után már valóban enyhültebb. El is menne, máról még

elhalasztaná a tettet, ha a királyné nem maraszianá. Íme a tett kezdetéhez ért s mégis egy csoport ingerlő körülmény szükséges, hogy azt végrehajtsa. A királyné szemrehányást tesz neki, hogy miért jött mint egy éjitelvaj, titkon baza, miért szennyezte be e tétével az udvar és a nádori hivatal méltóságát, miért zárta be udvarbölgyét? „Becsület-e ez?” végzi a királyné. Bánk, ki eddig tartoztatta magát, elmélkedni kezd a becsületről, de e látszólagos elmélkedés az ingerültség oly erős kifejezése, hogy a királyné rémülten kiáltja: „Istentelen, távozz!”

Nem. Avagy azt
Hiszed, hogy nem maradtam volna itt
Parancsolásod nélkül?

felel közelebb lépve Bánk, s még most is egy perczig ingadozva így szól magában:

Tán nem maradtam volna mégis itt.

Majd megkeményítvén magát gúnyosan és dühvel rivalg:

Nagyasszonyom! Melinda helyett köszönni kell.

G e r t r u d i s.

Jobbágy!

B á n k.

Nem úgy van asszonyom! Én urad,
S bírád vagyok, míg a király oda
Leszen, királyod is vagyok —

G e r t r u d i s
(a esengetyűhöz akar nyúlni).

B á n k
(elkapja, zsebébe veti).

G e r t r u d i s.

Udvar!

B á n k

Egy

Szót — Űlj le — hasztalan kiáltasz te most,

Mert nem szabad bejöni senkinek
 Is, úgy parancsolá Bánk bán, Magyar-
 Ország királya !

Itt a nádor, a királyi helytartó áll előttünk, kit a sértett férj szenvedélye forradalmárrá alakított át. Ugyanazt mondja a királynénak, mit Petúr az összeesküdtek között. Rajzolja a haza szenvedését, elmondja, hogy eddig ő is vak volt, de most lát. Mintegy önkéntelen igazolni kívánja lelkiismerete előtt a merényt, a melyet el akar követni, s a hazafi fájdalommal éleszti a sértett férj boszúját, mert a két indok már egy szenvedélylyé olvadt lelkében. De elfojtott keserűségének kiömlése, mely mindig könnyíteni szokta az embert, ismét elnyomja benne egy pillanatra a tetterőt s újra a királynénak kell őt ingerelni.

Ha a
 Királynak a hitvese nem nyer is
 Alattvalójától becsületes maga-
 Viseletet, add meg azt leventá egy
 Asszonyszemélynek.

A királyné e szavaira kitör belőle a sértett lovag, s a férj gyalázata lánggra lobbantja szenvedélyét. Oly nő követel tőle tiszteletet, ki nem tiszteli a női erényt.

A ki nem érdemes,
 Hogy a szerette jó királyom áldott
 Szívét kezében tartja : a ki lábat
 Ád a bujálkodásnak és tovább
 Az áldozatra így tekint le — ő
 Holott nem érdemes, hogy a saru-
 Szíjját megoldja, mert kenőcsli testét
 Lelkét — —

Azon kapesok, melyek Bánk erkölcsi lényének alkatrészeit összeszefűzték, már nemcsak gyöngülnek, hanem iőredeznek is. Hazafi fájdalma megtörte benne a monarchiai hitet, a királyné pedig, kit a legromlottabb nőnek s gyalázata főökának hisz, összedúlta nőtisztelő lovagi érzületét. A bosszú szenvedélye mind óriásibb alakban emelkedik a letiprott meggyőződés romján. Már sokkal kevesebbet beszél, kitörései szenvedélyesbek, valamint a királynéi is. Egymást ingerlik. „Gonosz hazug!...” kiáltja a hiúságában is megsértett királyné. Az összeszólalkozás mind

hevesebb, Bánk már csaknem a tetőnél van. A királyné segítségért kiált s megjelen Otto. Épen még csak ez kellett. Ekkor Bánk dühe a legfőbb pontra hág, a visszaszaladó Otto után rohan, be akarja törni a zárt ajtót, rémitő átkot szór utána, melynek e végszavaira :

És átkozott legyen a hely, melyen születél !

a királyné tigrisként nekidühödve tört ragad s e szavakkal : „Hitvány, ne bántsд hazámat.“ Bánkba akarja ütni. „En ? Kerítő !“ kiáltja Bánk megfordulva, kitekeri kezéből a gyilkot, az asztalig kergeti és leszúrja.

Sziszegj, sziszegj kigyó, te itt maradtál !

Aztán merően áll egy darabig, reszkette egyenesíti ki ujjait, a tör kiesik kezéből és zördülésére fölíjed :

Vége ! volt, nincs ! de ne tapsolj hazám,
Ni reszket a bosszúálló !

A tör zördülésére lelkismerete ébred föl, a régi Bánk szólal meg benne a forradalmi és gyilkos Bánkhoz. Kivülről zaj támad, réntülve néz az ablak felé, majd mintegy elnyomni akarva lelkiismerete hangját becsületére hivatkozik, mely bosszút kívánt :

Örvendj becsületem, lemosta moeskod
A vérkereszttség !

de az önvád nem akar elhallgatni :

Ki ! a tető mindjárt reám szakad !

E jelenettől az ötödik felvonás vége feléig Bánk többé nem nyughatatlan, kétkedő, indulatos. A tett meg van téve, a bosszú szenvedélye kitombolta magát, az önvád kinjai elviharzottak, s a fáradt lélek bizonyos sivar nyugalomba menekült. Oda van hite, boldogsága, politikai meggyőződése, kedélyének minden kincse, csak büszkesége maradt meg, mely oly elszántságot kölcsönöz neki, minőt a tett előtt már kételyei és küzdelmei is lehetetlenné tettek. Nem menekülni óhajt, hanem dacolni a királylyal, nem tagadni akarja tettét, hanem nyíltan bevallani, s bátran szemébe nézni a következményeknek. Ez illik hozzá. Aztán meg van győ-

zödve Gertrud bűnös volta felől, tudja, hogy a nemzet gyűlöli a királynét, mind oly körülmények, melyek büszkeségét és elszántságát egyaránt támogatják. Azonban lelkének e végtámasza is lassan-lassan eltöredezik. Már beléptekor megrendülni látjuk. Gyermekeit pillantja meg a király mellett, magához ragadja s az aggodalmas atya fájdalomával kiált föl:

Gyermekem, szeretete gyermekem!

mert tudja, hogy a törvények az atya vétkeért a fiút is büntetni szokták. Majd elnyomva felindulását, nem csak büszkén, hanem tettével mintegy kérkedve veti a hatalom jelét, a királyné véréből még vöröslő nyaklánczát, királya lábaihoz. Büszkeségébe némi durvaság vegyült, mi a gyilkosság következménye, többé királyát sem tiszteli, mi önként foly monarchiai érzülete megromlásából. A nagy zúgás, mely a teremben támad, a székébe roskadó király, ki kezével földi el arczát, meghatják egy pillanatra. Érzi, hogy mind a király kegyét, mind a nemzet tiszteletét, mind állása méltóságát elvesztette. „Vége!” kiált föl, mintha mondani akarná: eljátszottam életem szerepét. Azonban éppen a sivár érzés visszaadja büszkeségét, kitör belőle a forradalmár s vádolni kezdi a királynét és udvarát:

Szükségtelen beszélni tetteit:
Fel ért az égre a sanyargatott
Nép jajgatása, s el kellett neki
Akármiképp is esni, hogy hazánk
Ne essen el polgáriháborúban.

továbbá:

Zendülés
Lappanga mindenütt s csak ő vala
A gyűlöletnek tárgya; a legelső
Magyar, ki a hazáját kedveli,
Megtette volna rajta áldozatját.

Aztán mintegy áttalva, hogy tette egyedüli indokául csak a haza szenvedését említi, nyiltabban szól, gyalázatára hivatkozik, mely boszút kívánt, de egyszersmind a maga becsületével a nemzetét azonítja, a mint a gyilkosság percében is tevő:

Ha tizszer, harmincszor megölt,
Ha kincsemet rabolta el, ha széjjel
Szaggatta gyermekimet, feleségemet:

Még tán megengedhettem volna, de
 Ő jó nevét ölé meg nemzetemnek
 Rút öcsese által, a feláldozott
 Becsületet kiúzta udvarából.

A király haragja csak büszkébbé teszi, midőn ez őt elvitetni parancsolja egész oligarchai méltósággal szólal föl :

Árpád és Bór vére közt
 Folyó dologban bíró csak Magyar-
 Ország lehet. Jobban be van neved
 Mocskolva, mint az enyém.

Majd magát a királyt is megtánadja, kimutat az ablakon s elmondja, hogy Petúrt, mint a pártosok fejét s a királyné gyilkosát egész házanépével együtt a király nevében lófarkon hurezolják, pedig csak ő ölte meg a királynét. Szemrehányást szemrehányásra szór s még egyszer ismétli :

Pedig csak én öltem meg a királynét.

Azonban e szavak után a büszke és elszánt bán hanyatlatni kezd. Az első csapás Solom részéről éri, ki elmondja, hogy a túl buzgó királyiak által kivégzett Petúr egy átkot nyögött a királynéra s az alattomos gyilkosra, a királyt és hazát pedig áldotta :

Petúr engem átkozott alattomos
 Gyilkosnak ! ?

szólal meg Bánkban az önvád, az az ember nevezte őt alattomos gyilkosnak, ki legjobban gyűlölte a királynét. A mámor oszlani kezd, de még vigasztalni tudja magát. „Ámde őt is átkozá” susogja halkán és ismét önérzettel emeli föl fejét ; azonban midőn a király felszólítja a leventéket megvívni neje becsületeért s ezek tiszteletteljes habozása után maga áll ki, némi megghatottsággal közeledik királya szent személyéhez :

Királyom én veled nem harczolok,
 Szent vagy te én előttem ! Istenem
 S hazám után a legszentebb
 (Kardját leoldván elébe teszi)
 Megölhetsz !

Az önvád meglágyította kedélyét, a régi monarchiai érzelem aka-

ratlan erőt vett rajta s e hódolat királyá iránt újra nem egyéb, mint az önvád egy újabb nyilatkozata. Mindamélt szemből az udvarral még folyvást büszke. A vele vívni akaró Solomnak megvető kicsinyléssel mondja:

Kedves fű, miért
Akarod fejed bezúzni egy gonosz
Asszony miatt? Szánd e tüzet hazánknak;
Kétségbe kéne esnem, hogyha egy
Meráni asszonyért hasítanék
Ilyen nemes szívet ketté. Eredj!

Ekkor a belépő Myska bán visszatartóztatja fiát a párbajtól, orgyilkosnak nevezve Bánkot, kivel lovag nem vihat. „Orozva“ kiált föl Bánk, az önvád azon éles szurását érezve: hogy boszúja nem volt lovagias. Myska bán elbeszéli a mit a haldokló Biberachtól hallott, hogy a királyné nem volt részes Otto erőszakos merényében. Solom most nem akar vinni Bánkkal, kit alattomos gyilkosnak nevez. Bánk földre szegzett szemekkel sokáig szótlanul áll. Lelkének utolsó támasza is eltört. Nem szólhat, minden szó csak megalázná, de különben is mámorából már valóra ébredt, mi földig aláza. Íme a királyné Melindát illetőleg ártatlan, íme ő nem csak alattomos nőgyilkos, hanem egy ártatlan nő gyilkosa. A közvélemény ellene fordult. Hova süllyedt a nádor, a lovag, a forradalom ellensége? még a bosszúálló férj és a merész forradalmár szerepéből is kiesett. Csak pusztá gyilkos, és semmi egyéb. Az erkölcsi megsemmisülés e méliájából a király azon parancsa ébreszti föl, hogy a Bánk gyermekeért könyörgő Mikhált a gyermekkel együtt vigyék félre. Hirtelen fölkapja kardját: „Ki! Mit?“ kiált megijedve, nem magáért, hanem gyermekéért. A régi Bánkból csak a szerencsétlen atya és férj maradt még meg, s íme, hogy a szenvedés pohara csordultig teljék, a meggyilkolt Melindát hozzák be hívei; reszkető kézzel vonja le a szemfödület, nem hisz szemeinek, elcsukló inain erősen akar megállani s kitör belőle a fájdalom, oly mélyen és igazán, mint soha. Még egyszer nemes oldalról tünteti föl a költő hűsét. Bánk feled minden gyalázatot, csak szerelmére emlékszik. Melinda neki újra a tiszta, a szeretett nő, kivel boldog volt, újra gyermekének anyja, kit senki ki nem pótolhat. Mily művészien van festve a fájdalom e kitörése! Az első roham után magához ragadja gyermekét, mintha enyhülni

kivánná általa, de a gyermek csak vesztesége nagyságára emlékezteti. Fájdalma zajosban tör ki, költögeti a halottat, mind híjába, Melindát örökre elnémitá az orgyilkos kéz, épen mint az övé Gertrudot. Egyes szakadozott szókat rebeg s fejét a földhöz nyomva görgeti, mert a Melinda teste is a földön van. Majd szemei előtt kapkodva kiáltja : „Itt . . itt itt . . . világ!” mert a könyök miatt nem láthat, nem láthatja Melinda arczát. Végre fájdalma örmagára fordul vissza :

Végsemmiség az én itéletem,
Az isten engem büntetésre nem
Tart érdemesnek.

Ez a kétségbeesés legmagasb foka, szeretne meghalni a vérpadon, a pokol tűzén égni, csak azt nem érezni, a mit érez. S íme a király, kinek fájdalma a gyilkos fájdalomán enyhülni kezd, ki nem akar büntetni ott, hol már az isten büntetett, kegyelmet ad neki. Ez újabb megalázás, kétségbeesésének ez újabb tetézése elnémitja s végkép összetöri. Eltompulva áll neje holtteste mellett s alig érthetően rebegi : „engedd illendően eltemettetnem!”

Talán kelletnél részletesben rajzoltam Bánk jelleme fejlődését, s talán még sem voltam eléggé részletes. Katonánál majd minden mondat egy-egy lélektani mozzanat s a nemeléggé figyelmes olvasó előtt könnyen érthetienné válhatik, nem csak a jellem, hanem az egész cselekvény is. Innen magyarázhatni ki, hogy kritikusaink, kiknek nem volt elég türelmök részletesben vizsgálni e jellemet, többé-kevésbé elhibázottnak találták. Egyik a féltékenységekben, másik a boszúállásban, harmadik a monarchiai érzületben, negyedik a kételkedő határozatlanságban kereste a rejtély kulcsát. Hallottunk olynemű nyilatkozatot is, hogy Bánk jelleme nem egyéb, mint Hamlet és Othello vegyülete, hogy Katona nem minden affektáció nélkül utánozza Shakespearet, sőt épen vadászsza a homályt shakespearei mélység ürügye alatt. Annyi igaz, hogy Katona néhol saját drámai szempontjából is világosb lehetne. Van egy pár hely, mi kétértelmű; találunk benne néhány bombastot is, de ezt könnyen feledtetí azon erős és drámai nyelv, mely minden irodalomban ritka tünemény, nálunk pedig épen páratlan. Az is tagadhatlan, hogy meglátszik rajta Shakespeare hatása, de a mit ő Shakespeareből tanult az olyan, mi minden költőt eredetiségre

vezet. Értem a jellem alkotás módját. Bánkban semmi sincs se Othellóból, se Hamletből, kételye nem hasonló a túlmivelt dán herczegéhez, a féltékenység jellemében csak halvány vonás, melynek nincs ériutkezési pontja Othello óriási szenvedélyével. Bánk a XIII. század magyar oligarchája, élesen jelzett nemzeti és egyéni vonásokkal. Csak annyiban hasonlít Shakespeare jellemeihez, hogy nincs benne oly uralkodó szenvedély, melyet ha megismertünk, már értjük tettének minden indokát; ő szenvedélyek egész szövedékéből van összeállítva, melyek egymással hol küzdenek, hol összeolvadnak, most egyik kap túlsúlyra, majd a másik, s tettei úgyszólván a különböző hatások összegét fejezik ki. A mily méltán kérdi Macaulay Shakespeareről szoltában : „vajjon annyira pénzvágyó-e Shylock, hogy a bosszú iránt közönyössé válhassék? vajjon annyira bosszúvágyó-e, hogy a pénz ne érdekelje, vagy annyira bosszú- és pénzvágyó egyszerre, hogy nemzete becsülete és Mózes törvénye iránt teljesen érzéketlen lehessen?“ szintén oly méltán kérddhetjük : vajjon annyira férj-e Bánk, hogy az udvar iránti kötelességei iránt közönyösnek kell lennie? vajjon annyira híve-e az udvarnak, hogy családjának becsülete ne érdekelje? vajjon annyira férj és monarchiai érzelmű-e egyszerre, hogy a haza szenvedéseit ne érezze? s e kérdéseket még tovább szöhetjük : vajjon annyira túlhevés-e Bánk, hogy a lelkiismeret és lovasgiasság intéseit ne hallja, s vajjon annyira lelkiismeretes és lovasias-e, hogy szenvedélye ne ragadhassa megfontolatlan és erőszakos tettekre? vajjon túlhevessége és lelkiismeretessége úgy vannak-e vegyítve, hogy a tette képtelen legyen s csak gyáván emészsze magát? Lám a jellem körvonalaít mennyi árnyéklat módosítja a tettekben, mennyi indok olvad együvé! Valóban nem csodálhatni, hogy a költő egy pár helyt megbotlott; a jellemalkotás e módja a költészet egyik legnehezebb feladata. A többnemű indokok könnyen paralizálhatják egymást, ha a költőnek nincs ereje egymásba olvasztani a küzdő elemeket, hamar a reflexio élettelen, bár fáradságos mozaikműveivé törpülhetnek, ha az alakító erő elhibázza a vegyítés arányát és módjait. Azonban az ily alkatu jellemek, ha sikerülnek, sokkal életteljesbek, igazabbak azoknál, melyek csak egy uralkodó szenvedély rajzai. Nem tagadhatni, hogy emez egy uralkodó szenvedélytű jellemekkel is találkozunk az életben s így a művészet méltó feladatai, de

bizonyára nem a legnehezebb és első rangú feladatai. Több szenvedélyből olvasztani egyöntetű jellemet, helyes arányban vegyített többnemű indokokból fejleszteni ki a cselekvényt, ez az, mi által Shakespeare új korszakot nyitott a drámairodalomban, ez az, mi drámaíróink közt egyedül Katonának sikerült.

Nem csak Bánk van ily módon alkotva, hanem többé-kevésbé az egész személyzet. Gertrudot alkalmasint azért nevezte Vörösmarty nem eléggé érthető jellemnek, mert több, mint pusztán zsarnok és férfias királyné. Katona ugyan híven követte thüringiai Theodoriknak Gertrudról irt e szavait: „regina, mulier virtuosa et fortis, quae foemineae cogitationi virilem animum inserens, regni tractabat negotae,” de még mennyi más szenvedélyt olvasztott a szenvedélybe, annyira, hogy alig mondhatjuk meg melyik az uralkodóbb. A királyné zsarnok, de mégis sokat tart a közvéleményre, vagy legalább a látszatra, sőt mint nő, az illedékre is. „A czélod nem, de módjaid utálhatom,” mondja Ottonak, ki nem tudja elszédíteni Melindát. Kész testvérét országából kiűzni, ha botrányt követ el, mégis azt, hogy öcsese kontár egy nő elszédítésében, nem tudja elviselni. Mivel maga nem erényes, nem becsüli az erényt, mivel nő és királyné, gyűlöli a botrányt és mások erőszakos tetteit. Nem csak hatalommal akar uralkodni, hanem észszel is, a félelem mellé tiszteletet is kíván alattvalóitól, s nem csak születése, de tehetségei fensőségét is érezteti velök. Kedveli Ottót, nem annyira azért hogy testvére, hanem mert a királyi ház egyik tagja, de megveti, mert annyira sem ért az uralkodás mesterségéhez, hogy egy nőt megigázzon. (I. felv. 12. jel.).

Merani herczeg,

Egy férfiú nem tud kifogni egy

Asszony személyen, s egy Gertrudis, egy

Asszony, tud országok felett megállani.

Mily ingerült, midőn Otto le akar mondani Melindáról, s mily dühbe jő, midőn tanácsot kér tőle Melinda elszédítésére. A királyi bitor épen oly szennynyének tartja Otto visszautasított udvarlását, mint a nyílt erőszakot Melinda ellen s épen ez utóbbira czéloz e szavaival:

Most fajtalan véred, titalmas úton,

Melinda bírására csörgedez.

E jelenetben hát nincs semmi ellenmondás, sőt a királyné jellemének igen sikerült nyilatkozata, mely nevezetes befolyást gyakorol a cselekvény folyamára. A megszégyenített Otto, ki egyébiránt csak félig-meddig érti nénjét, még inkább fölbátorodik az erőszakos tetteire; Bánk, ki mindent jól ért, annyira gyanúba veszi a királynét, hogy csak egyedül őt tartja becsülete ellenségének. A királyné uralkodó szenvedélyének másik tényezőjére is hasonló megjegyzéseket tehetni. Ő férfias nő, kinek nagy becszomja van. Most Galicziát hódoltatja férjével, aztán Velenczét, Európa harmadán akar uralkodni. Egész szenvedélylyel csüng az uralkodáson (III. f. 1. j.).

Törvényt kiszabni és úgy lenni e felett,
Miképen a nap sok világokon. Csak ez
Is elfelejtheti velünk rövid
Éltünknek álmatlan sok éjszakáit.

Nem fél a lázadástól, szembe száll a férfakkal, sőt fegyvert, tört ragad Bánk ellen. Mégis vajjon levetkezte-e nőiségét, vajjon hibe-tünk-e egészen férfiaságában? Már azzal, hogy Otto szerelmeskedése iránt annyi érdeklődéssel viseltetik, elárulja női hajlamát. Szeret a mások szerelmi viszonyaival bajlódni, mint majd minden nő. Sőt némi női irigység is van benne, Melinda szépségére, ártatlanságára, bár megveti, titkon boszankodni látszik. Aztán női hiúsága a legválságosb perczben is nyilatkozik. Midőn Bánk azt mondja neki, hogy kenőcsli testét lelkét, dühvel ugrik föl, e sértés jobban fáj neki, mint rossz kormányja miatt tett minden más szemrehányás. Halála perczében is nőiségét látjuk kivillanni, bár más oldalról. A sír szélén eltűnik a nagyravágyó királyné s az anya szólal meg benne: (II. f. 10. j.).

Gyermekek!
Hol vannak gyermekeim? Még ne is
Láthassam őket? Endre — gyermekek!

kiáltja haldokolva, s az anyai érzés e fájdalma mintegy büntetése e nőnek, ki az uralkodói gondok miatt elhanyagolta gyermekeit, de egyszersmind a királyné is bűnhődik, nem Melindáért, mert hiszen Otto merényében nem volt részes, hanem ármányosságaiért, büszke elvakultságaiért. Maga idézi fejére a halált. Otto erőszakos botránya felingerli, sokkal eszesb, mintsem ne tartson a követ-

kezményektől, fél Bánktól is, innen szórakozottsága, balsejtelmei; de büszkesége nem engedi, hogy oly rendszabályokhoz folyamodjék, melyek félelmét árúlhatnák el, bizik ármányosságában, mely mint annyi mást, e bonyodalmat is meg képes oldani, bizik a királyi fölség tekintélyében, melyet épen Bánknak kell leginkább tisztelni. Maga hivatja Bánkot, s mint a megrögzött és ármányos bűnösök szokása, még ő áll feljebb, ő tesz szemrehányásokat Bánknak, sőt az által, hogy tört ragad, ő ad Bánk kezébe fegyvert is, mely alatt el kell véreznie. Meglakolt mint nő, ki eltévesztette életezéljét; mint királyné, ki zsarnoki elvakultságában, büszke szivtelenségével maga ellen lázaszt minden szenvedélyt; de mindig, egész végperczéig megdöbentő, félelmes alak, ki folyvást igénybe veszi részvétünket.

Gertrud hatalmas alakja mellett Otto egészen eltörpül. Ez így van jól, így inkább érthetjük Bánk gyanuját, természetesnek találjuk, hogy Otto előtte semmi, Gertrud minden s egész boszúja ez utóbbi ellen fordul. Már e körülmény is megezáfolja azon ellenvetést, hogy Bánknak nem a királynén, hanem Ottón kellene magát megboszúlni. Bánkban az Otto és királyné közti párbeszéd oly gyanút kelt föl, melyet a körülmények és Bánk hevessege erős meggyőződéssé érlelnek. Bánk nem is képzelheti, hogy a gyáva Otto nénje akarhatja ellen tehessen valamit. Aztán ő egykor tisztelte a királynét vagy legalább befolyása alatt állott, míg Ottot mindig megvetette, s gyűlöletünk mindig hevesb az iránt, kit valaha tiszteltünk vagy szerettünk, mint a kit nem is vettünk számba. Egyébiránt e törpe alak jól van rajzolva és jellemét szintén nem fejezi ki a gyávaság egyoldalú vonása. Ő korlátolt eszű is, mint csaknem minden gyáva s mégis elég ravasz, hogy másokat otrombán megcsaljon. Nem fogja fel sem nénje, sem Biberach finom elvét, épen azért szerfölött hódol tekintélyöknek, de nincs irántok valódi ragaszkodással s csak eszközöknek tekinti őket. Nincs benne semmi nemes büszkeség, de van sok gög, a születés és szerencse gögje. Soha sem önálló, csak akkor, ha az érzékiség vagy félelem láza ragadja el, sőt ekkor bátor is véghez vinni bármely gonosz tettet. E mellett fűsvény is, ki Biberachot mindig rosszul fizette, sőt a veszélyek közt sem vetközi le kapzsiságát; szökésekor meglopja nénjét. Szerelme Melinda iránt csak pusztá érzékiség, melyet némi eszményies mázzal akar bevonni, hogy

érdekesb legyen. Innen a sok betanult szövirág, hamis pathosz, melylyel jellemzi őt a költő, valahányszor Melindáról vagy Melindával beszélteti. (1. felv. 1. és 10. jel.). Úgy fél nénjétől mint a vásott gyermek szigorú anyjától, de csak addig, míg előtte van. Nem vitéz és lovagias, megijed a Biberach kardjától is, a királyi palotába betört pártütők előtt a tehetlenség gyáva átkaiban tör ki, mégis mindig kisiklik a veszélyből, sőt a ravasz Biberachot is rászedi, meggyilkolja. Már ez utóbbi pont is egészen másneművé teszi e jellemet, mint a minő a Shakespeare Rodrigója, melylyel összehasonlítni szeretik. Biberach sem Jagó, mit szintén meg szoktak jegyezni. Ha Biberach Jago, akkor minden cselszövő Jago, csak azért mert cselszövő. Jagóban boszú lángol Othello ellen, a sértett becsvágy boszúja, elégtelensége és irigysége ördögi játékra ingerlik; gyűlöli Othellót, mert mellőzte Cassioért, gyűlöli Desdemonát, mert nem hisz a női erényben. De miért számláljam elő Jago jellemének még több alkatrészét? Mindenikből majd semmi sincs Biberachban. Neki nincs hazája, hivatala, és semmi oly nemű viszonya, mely becsvágyó szenvedélyt kelt föl vagy táplál az emberben. Ő sokkal hidegebb Jagonál és kevésbé rosz. A csapások és a szükség fejtik ki benne a rosz indulatot. Már gyermekkorától fogva üldözi a szerencsétlenség. A mint maga mondja : (III. felv. 5. jel.).

Első bejöttem a világra, megölt
 Már egy anyát, s bús tékozló atyám
 Gyűlölni kezdett, én is rajta kezdtem
 Gyűlölni minden embert. Néha jól
 Megöklözém, Egyszer végre feladott.
 Bűnöm bocsánatjáért, ölni, a
 Szent földre kellett volna mennem; és
 Az atyám megitta volna addig otthon
 Minden vagyonkamat. Nem mentem. Akkor
 Bedugtak egy klastromba ! hogy pedig
 Még életemben szentté lenni kedvem
 Nem volt, kiszöktem a falak közül,
 Minden vagyon nélkül; annak köszönhetem,
 Hogy ott tanultam, s így az emberi
 Vakásgból éltem

Gyűlöli az embereket vagyis inkább nem becsüli. Magáról sem sokat tart; belátására, eszére büszke, mert az emberek vakaságából él. Legokosbnak tartja magát az egész udvarban, megveti Ottot

mert herczeg s nincs elég esze, gúnyolódik Izidorával, mert szép és türes fejű, szánakozik Bánkon, mert hatalmas és szenvedélyek rabja. E forrásból buzog leginkább ironiája, melyet ritkán fordít maga ellen. Már hajlott koru, kit kifárasztott a szenvedély, a bűn és a csalódás. Szeretne kényelmesen és bőségben élni, s hogy így élhessen, szívesen megtesz bárkinek minden becsületes és nem becsületes szolgálatot. „Ott van a haza, hol a haszon“ (I felv. 8. jel.) — mondja többek közt. Egyike azon idegen szerencselovagoknak, kiknek hiával soha sem volt hazánk, sőt sajátságos viszonyainál fogva éppen magához csődítette. De Biberach nem a legszerencsésb szerencselovag. Kegyura Otto roszul fizeti, mit szintén ő is nem a leghübb szolgálattal hálál meg. Boszús reá, s ez az egyetlen érzés, mi néha hevületbe hozza.

Hogyha bőkezűbb

Lettél s fizettél volna, jobb tanácsot

Is adhaték. (I. felv. 13. jel.)

mondja Ottora vonatkozólag, aztán utána veti: „most jobb lesz tartani a magyarsággal.“ Talán itt több haszna lesz, aztán a pártütők az idegeneket akarják elűzni, ezért jó lesz előre biztosítani a jövőndőt. Se Melinda, se Bánk iránt nem viseltetik rossz indulattal, nem boszúból vagy kárörömből cselszövösködik, hanem a haszon fejében. Nem hiszi, hogy Ottonak adott terve sikerülhessen, nem is akarja. Ezért elbeszéli a dolgot a féltékeny Izidórának, hiszen ettől is hasznót remél, el Bánknak, ez még nagyobb hasznára lehet. Célja megzavarni másokat, de úgy, a mint maga mondja; az megint mást legyen kénytelen megzavarni, s így ő a zavarban halászhaszon; s e hideg és ravasz férfiú éppen hevessege és eszélytelensége miatt pusztul el. Midőn veszélyt érezve visszavonul Ottótól, egyszersmind kiönti ellene egész epéjét. A rossz fizetés, kevés haszon s még hozzá a veszély, ingerlékenynyé tették. Boszantás kedvéért elmondja, hogy elárulta Bánknak az egész titkot, megemlíti Fülöp király meggyilkolását is, melyben mindketten részesek, s a miért ellene Otto önmaga veszélyeztetése nélkül semmit sem tehet. Mire e heveskedés, melyből nem húzhatni hasznót? Miért ez őszinte beszéd oly embertől, kit csak a ravaszság tarthat fen. Meg is lakol érte. Eszélye csak egy pillanatra hagyta el, csak kissé engedett a szív felindulásának s íme életé-

vel fizet. Büntársa öli meg és saját fegyvere alatt vérzik el. De hát Otto miért nem bűnhődik, hiszen ő a legbűnösbb az egész tragédiában, miért áldozza föl Katona történelmi hűségért a költői igazságot? Ez ellenvetés is csak látszólag igaz. Otto bűnhődik. A nép elkergeti, a király száműzi s épen a haldokló Biberach vallo-mása nyomán, aztán ez ifjonez különben is annyira a mások esz-közének van rajzolva, annyira el van róla vonva a figyelem, hogy fölöslegessé válik minden csattanósb igazságszolgáltatás.

Otto, Gertrud, Biberach együtt képezik Endre udvarában azon idegen befolyást, mely ellen a nemzeti visszahatás élethalálra küzd. Egyik az érzékiség és korlátoltság, a másik a zsarnokság és önhittség, a harmadik a cselszövény és haszonhajbászat képviselője. Hozzájuk járul még Izidóra, ki részint affectatiójával, részint irigységével egészíti ki a képet; mert Ottoba inkább kép-zelgésből szerelmes, mint valódiilag, inkább rangjába, mint sze-mélyébe; mert folyvást kémkedik nem csak Otto, hanem Melinda után is. Azonban neki sincs csak egy uralkodó szenvedélye. Valódi ragaszkodás van benne a királyné iránt; hamar haragra lobban s ilyenkor aztán dicsekedő és éles nyelvű; mint német leány kissé érzelő is; sokat tart az illemre, de nem annyit, hogy át ne hágja; követelő és nyughatatlan, egyébiránt nem romlott szívé s inkább csak az udvar romlott levegőjének hatása érzik rajta. E szerepet színésznőink rendesen elejtik, s kivált az utolsó fölvonásban nem emelik ki a boszút szomjazó udvarhölgy, a szerelme tárgyában csalatkozott leány, a kárörvendő vetélytársnő változatos felindulá-sait, melyek oly jól illenek a végcsatát küzdő szenvedélyek azon búskomor harmonijához, mely az utolsó felvonást jellemzi. A nemzeti visszahatás személyzete Bánk, Melinda, Petúr, Mikhál, Simon és Tiborc: a becsület, az ártatlanság, a szabadság, a béke, a lelkiismeretesség, a hűség képviselői. Tetteiket sem romlottság nem bélyegzi, sem a túlmivelt ész finomsága; nemes, de eszélyte-len, erős, de féktelen szenvedélyek vezérlik őket, melyek küzdel-meikben vagy bűnösökké válnak vagy gyöngeségeikbe temetkez-nek. E két küzdő párt között áll a király, ki sem bűnös, sem erényes, csak gyöngé. Szereti nejét, nem annyira a szerelem szen-vedélyével, mint inkább azon némi korlátoltsággal vegyes bámu-lattal, melyet szépsége és fensősége gyakorol reá. Innen fájdalma nem fojtja el józanságát. Néha erősben tör ugyan, ki de mindjárt

mérsékli magát, nem az illemért, hanem mert talán tette ragadtatnék. Fél alattvalóitól, mert lázadás vagy elégtelenség mindenütt, türi Bánk szemrehányásait, mert nem tudja ártatlan-e Gertrud. Csak akkor kezd szabadabban lélekzeni, midőn meggyőződik neje ártatlanságáról, midőn látja büszke ellenfele, a hatalmas Bánk összeroskadását. Most fölébredt benne a büszkeség és bosszúvágy, egész királyi tekintélyvel akar föllépni, de nincs hozzá elég ereje. A korona becsületéből annyi, a mennyi menthető, úgy is már mentve van. Tanácsos mentére hagyni a dolgokat s engedni az árnak, mely erőt vett a kedélyeken. Megkegyelmez Bánknak, kit az isten úgy is eléggé megbüntetett, elégtételt ad a sértett nemzetnek így kiáltván föl:

. Mintsem magyar hazánk :
Előbb esett el méltán a királyné !

Félelemből a nagylelkűt játszsza, gyöngeségből a kegyelmezt s mindezt az emelkedettség bizonyos öncsaló hangulatában. Alig volt valami nehezebb a költőre nézve, mint e személyt, ki különben is csak a végjelenetekben szerepel, úgy állítani elő, hogy elég érdekes legyen s ne zavarja a végkifejlés és engesztelődés meghatározó pillanatait. Nagy részben sikerült is, de nem mindenütt. Például a hely :

Írtóztatón büntettél istenem !
Jól értelek ; kivitted a kezemből
Pálczámat, én imádlak. Így magam
Büntetni nem tudtam, (magában)
nem mertem is.

jól van gondolva, de nem elég jól kivive. El van hibázva a vegyítés aránya. A „nem mertem is“ kifejezés igen éles s némi komikai hatást idéz elő, min talán a színész segíthetne valamit.

Egy pár ily hiba előfordul Melinda jellemrajzában is, mely különben alapjában igen sikerült. Az Életképek bírálója elhibázottnak tartja e jellemet. „Benne sem elég méltóság — mond a többek közt — hogy Ottot magától kellő távolságban, sem elég erő, hogy az udvar ármányai közt magát súlygyenben tartsa, s ámbár nem akarom a kelletén túl szelid Melinda erényes voltát kétségbe hozni, annyit minden esetre meg kell jegyezmem, hogy Otto sze-

relmes faggatásai sokkal inkább látszanak őt megilletni, mint Bánk nejéhez illik.“ E bírálat tulajdonkép azt támadja meg, mit dicsérnie kellene. Katona sem méltóságos sem erős nőt nem akart rajzolni. Akkor Melinda bajosan eshetett volna oly könnyen az ármány és erőszak áldozatául. Katona egy ártatlan és tapasztalatlan nőt rajzol, ezt kell rajzolnia, kinek a romlott udvarban épen ártatlansága és tapasztalatlansága miatt kell bukni. Tapasztatlansága mintegy tragikai tévedéssé válik. Maga idézi föl magára a veszélyt s minél jobb, ártatlanabb és hübb, annál eszélytelenebb egyszersmind, annál inkább közeledik az örvény felé. Épen az mutatja Katona tragikai nagy erejét, hogy soha sem veszi igénybe pusztán száanalom érzésünket, mindenütt a szenvedélyek összetűközését rajzolja, mindig a gyöngeségből, tévedésből, bűnből származtatja a szerencsétlenséget, és sem a bűnt nem festi erő, sem az erényt gyöngeség nélkül. Melinda falun növekedett és élt, nincs fogalma az udvari ármányokról, soha sem voltak udvarlói, csak férjét ismeri, kit bálványoz. Ártatlan minden tapasztalat, szelid minden határozottság, naiv minden erély nélkül. Midőn képmutató csábítója a Fülöp király meggyilkolása miatti igazságtalan szenvedését panaszolja el neki, mint jószívű érzékeny asszony, oly részvétellel könnyez sorsán, hogy azt másra is magyarázhatni; midőn a fölizgatott Otto Biberach által a bálba kéreti, egész naiv öntudatlansággal csaknem légyottra jő; midőn a fölbátorított hercege mind ebből azt következteti, hogy már merhet is, haragja inkább csak sírás, sőt ártatlan jó szíve még ekkor is száanalomra lágyul s kezét a szenvedést affectáló Ottoéban feledi. Ez önfeledést nem csak a száanalom indokolja, hanem azon körülmény is, hogy Otto Bánkot boldog embernek nevezi, mi jól esik Melindának. Csak akkor ijed meg valósággal, midőn Otto térdepel. (I. felv. 11. jel.).

S ő térdepel! Bánk, Bánk emlékezek

Szavadra

Midőn kezem megkérte, nem rogyott

Ő térdre! szép se volt igen; de egy

Alphonsus, egy Caesar állott előttem!

„Szabad tekintet, szabad szív, szabad

Szó, kézbe kéz és szembe szem, mi nálunk

Igy szokta a szerelmes: a ki itt

Letérdel, az vagy imádkozik vagy ámit.“

Ő mondta ezt, ámitó, és bizon
Bánk nem hazud s ezért megvet Melinda.

E visszaütésben mennyi szerelem nyilatkozik Bánk iránt, a mennyi tapasztalatlanság a világ dolgaiban, a mennyi inger Ottora nézve, hogy ne hagyjon fel terveivel. Csodálkozhatni-e : hogy Melinda oly könnyen megbékél Ottonnal — midőn ez csak próbának mondja az egészet, hogy oly könnyen sikerül azon otromba esel-szövény, melynek áldozatául esik. A harmadik felvonás első jelenetében szenvedése és kétségbeesése még inkább föllepkezteti kedélye ártatlanságát. Nem tudja férjét felvilágosítani s mentsége inkább vád. Nem jut eszébe sem méltatlankodás sem boszú, a gyalázat és szenvedés tehetlen martaléka. A „hazudsz“ szóra csak annyit felel:

Igen, mióta hitvesed
Meggzúnt Melinda lenni, mindenik
Vétek lehetséges. Hazudni? Oh,
Oh! vajha angyalom lehetne az.

Érzi, hogy ha a nő elveszti legdrágább kincsét, nem érdemel többé sem hitelt, sem becsültetést, minden vétekre képes. Örömet hazudna, nem tartaná bűnnek, de nincs ereje hozzá. Mély lélektani vonás, valamint az is, midőn így szól férjéhez:

Nem, azt ne mondja az udvar, mert hazud
Mindenkor, ez ne mondjon engem a n n a k.

Nem meri kimondani; azt a gyalázatos szót a mivel vádolják, szüzi szemérme még most sem hagyta el. Szeretne a föld alá bújni, összetapostatni férjétől, testi kint szenvedni, hogy a lelkitől szabaduljon. A kétségbeesett nőnek még csak egy csapás kell. A gyermekére kimondott átok örvöngővé teszi. Melinda örvöngését színésznőink rendesen rosszul fogják föl. Először is e pillanattól fogva egész végig folyvást örvöngőnek játszszaák, pedig csak koronként vannak örvöngő rohamai s inkább csak félőrvült, mit a költő több helyt igen világosan kiténtet. Aztán nem helyeznek kellő súlyt rögeszméjére sem, mely az atyaátok az anyáért. Kitétszik ez abból is, hogy midőn Bánk megnyugtatta nejét gyermeke iránt, (IV. felv. 8. jel.) ez így szól: „Kiholt az atyaátok,“ és mintegy megenyhülve kérdi tőle: „Bánk látlak-e megint?“

Örjögő beszédében is, mindig van annyi kapcsolat, a mennyi szükséges. Mindig vagy rögeszméjére vagy szerencsétlenségére tér vissza. A hold a végzetes éjet jelenti, a menyegző, lakodalom a bűnágyat, a két nyíllövésnyi az ő és Bánk életét és boldogságát. A költő igen finomul árnyalja e gyöngéd kedély feldúltságát. Melinda örjögésében sem viharos vagy bosszúvágyó. Ha más ellen vádban vagy keserűségben tör ki, mindjárt ellágyul és sirással végzi. Múltja és jelene, ép lelke és örjögése közt teljes összhangzás van. Csak egy pár hely van olyan, mely mint fenebb is említém, nincs jól kivive. Például (IV. felv. 4. jel.).

Koronák bemoeskolója, a ki meg-
Loptad királyi férjedet, kitépted
Kezéből a jobbágyi sziveket,
Áruba tetted a törvényt, nyomád a
Nyomorultakat, martírrá tetted az
Erkölcset . . .

Ezt Melinda nem mondhatja. Miért emlegetné ő az ország dolgait a politikai viszonyokat, melyekkel azelőtt teljességgel nem foglalkozott. Itt a költő beszél és nem személye; föl van áldozva a lélektani igazság, bizonyosan nem hatásvadászatból, hanem mert a még nem eléggé fegyelmezett költő néha túlesap a korlátokon. Nehéz helyzeteket, lélektani mély bonyodalmakat rajzolván, nem csoda, ha olykor elsiklik keze, egyegy vonást kirívóbban árnyal vagy halványabban mint a hogy szükséges. Azonban az alaprajz mindig biztos, sőt a finomabb árnyalatok is nagy részt sikerülnek. Ily sikerült Melinda végjelenete is. (IV. felv. 8. jel.).

Igen, megint mély siromon
Túl a halál szép halvány anyyala
Meg fog mutatni megint.

szól búcsúzva férjétől, kinek gyöngédsége mintegy elringatta örjögését. Teljes öntudata nyilatkozik, de a csendes és mély búskomorság hangulatában. A halál jóltevő anyyalként tűnik fel előtte. Érzi, hogy úgy, mint egykor, csak a túlvilágban lehet az övé Bánk, de az övé lesz, s e gondolat megnyihíti. Ekkor a királynéra esnek szemei és visszatér örjögése, de ez nem egyéb, mint erősb rohama azon előbbi búskomor hangulatnak, mely a halál sejtelmével vigasztalta.

Nevetsz te kis
 Ártatlan? oh vedd el koszorúdat! az
 Öröm csak egy pillanatnak születtje,
 S anyjával együtt meghal, élj! az isten
 Bocsássa meg, mit oly istentelen
 Cselekedtetek velem. Nem volt italtok
 Méreg, de elszáritá lelkemet.
 Bánk, jöjj hamar!

Mily finom árnyalatok! „A kis ártatlan“ kifejezés gúnyos vád és mély fájdalom egyszersmind, vádolja a királynét, kit szerencsétlensége okozójának hisz, siratja ártatlanságát, melytől megfosztották. A királyné széttépett koszorúját, mulandó örömét emlegeti, s a magáét érti alatta, melyet a királyné dült fel. Mintha mondaná: ne örvendj, még te is járhatsz így, de én nem kívánom, bocsássa meg az isten bűnödöt. Nem óhajt boszút, vallásos érzülete elfojtja átkát, csak szerencsétlensége emlékét nem. Eszébe jut a végzetes éjszaka, a pokoli ital s mintha Bánkot segítségül akarná hívni, kiáltja: Bánk, jöjj hamar! E kiáltás egyszersmind búcsú, még egyszer ismétli s a mint távozik, eszmélete mind inkább sötétül; háborodva rebegi: Csak egy két nyillövésnyi, Bánk jöjj hamar!

Melinda bátyjai Simon és Mikhál méltók hűgokhoz. Simon oly jó ember, hogy csak magának árthat s annyira lelkiismeretes, hogy e miatt képtelen a tetre. Épen azért az egész cselekvényben szenvedőleges szerepet kell játszani. A költő inkább csak arra használja, hogy kételyeivel ingerelje a heves Petúrt, hogy felvilágosítást adjon a királynak a pártitók második gyűléséről, a palota ostromáról, s hogy Otto mikép rabolta meg a királynét. Azonban lelkiösmeretességének forrása nem félelem, sem önzés, mert bátor, vitéz, önérző férfiú, ki mind becsületére, mind családjára büszke. Ő csak túlaggodalmas, fél nehogy igazságtalanságot kövessen el másokon, nehogy a kis roszból nagyobb rosz származzék, de ha csak személyéről van szó, örömet feláldozza magát, sőt a jó barátság kedvéért követi Petúrt a forradalomba is, melyet nem helyesel. Lassu kétkedű természetű, szavajárása: hátha mégis úgy lehetne, talán. Épen azért a túlhevesség miatt hibás azon hely, hol Petúr kérdésére, hogy miért nem maradt bátyjával együtt ősi hazájában, Spanyolországban? így felel: (I. fel. 4. jel.).

Ember! belőled a rosz lélek ordít,
 Ott élni nem lehet nekünk.

Úgy szintén Mikhálban is túlzás az, midőn (II. felv. 1. jel.) magát mellénél fogva rázza, mintha nem hinné, hogy álmából fölébredt. Másképp e jellem úgy van kivíve, hogy a legnagyobb drámaíró is örömet vallhatná a magáénak. Mikhál az öregség megtestesült nyugalomszeretete és tehetetlensége, már alig bírja örömet, fájalmát, s mindkettőben van valami naiv és megható. Ősz haja és nyűgödtt lelkiismerete van, azért nem sokat bajt a világ gúnyaira. Nem szereti a zajt, hamar elszűnyad, de azért mindenütt ott akar lenni, a hol rokonai vagy barátai. A múltban él, és szeret régi dolgokat emlegetni s ugyanazt kétszer is elmondja. Sok benne a kegyeletes érzés, különös előszeretete van a gyermekek iránt, egykor egyetlenegy gyermekét vesztette el, mindjárt-mindjárt reá emlékszik és sírni kezd. Melindához több költi testvéri szeretetnél, válóságos atyai érzés, Simon neki több mint öccse, jöltevője, ki iránt háláját akarja lefizetni. Erélyét felindulással pótolja, rábeszélését könyekkel, békéltet, engesztel, de szórakozottságból vagy felindulásában néha épen azt rontja el, a mit ki akar vinni. Ilyen a királynéval való jelenete (IV. felv. 5. jel.). Ez igen szép jelenet. Azon hely, midőn Mikhál elbeszéli szerencsétlenségét, fia halálát s akarátlanul elárulja Simont, mint a pártütők egyikét, épen oly jellemző, mint művészi. Végjelenetét a költő Bánk alázására használja fel. A szegény öreg a börtön gyalázata s azon csapás alatt, mely családját érte, egészen összeroskadt. Csak a Bánk gyermeke iránti aggodalom tartja még fenn, hiszen úgy is ő tudja legjobban hogy mi az, gyermeket veszteni. Szózatossb, erélyesb és felindultabb, mint valaha.

Ez szegény nem vétkezett, mint
 Az atyja, ezt fogom kiáltani :
 Magyarok ! nem ölte ez meg a királynét,
 Nem pártütő ez, mind az atyja, oh
 Engedjétek csak egy arasz helyet
 Ez árva gyermeknek, hová fejét
 Hajthassa ! Kérlek adakozzatok
 Ezen kicsiny martyrnak, oh !

E gyöngéd szeretet a gyermek iránt, sebző gyalázat az atyára nézve. Mennnyire fájhat a különben is megalázott Bánknak, hogy Mikhál is így beszél róla, hogy azon egyetlen is ellene fordul, ki a legfeláldozóbb indulattal viseltetik hozzá.

Petür épen ellentéte Mikhálnak, erőteljes, tevékeny, erőszakos férfiú. Soha magyar költő elégedetlen magyar nemest ily jellemzően nem rajzolt. Ő typus és egyén egyszersmind. Monarchiai érzelmű és tele forradalmi szenvedélylyel, fegyvert ragad a királyné kormánya ellen, de a király javáért, a magyar szent korona nevében, melynek ő is egyik tagja. Lelkesedve küzd az alkotmányért, de a küzdelem hevében nem gondol vele, ha megsérti is az alkotmányt, ha aláássa is a törvények tekintélyét. Törvényes forradalmár, büszke aristocrata. A nép szenvedései meghatják ugyan jó szívét, enyhíteni is hajlandó, de mégis leginkább csak előjogaiért küzd és sértett büszkeségét boszúlja meg. Nemzeti önérzete nagy, az idegenek iránti gyűlölete szertelen. Modorában a lovagiasság és szilajság, a gyöngédség és vadság, ábránd és józanész olvadnak össze. Nem gondol a következményekkel, a mit igaznak és helyesnek tart, egyszersmind kivihetőnek is hiszi. Az okokra nem igen hallgat, a kételytől ösztönszerűleg őrizzék, mindig kész a tetre, szenvedélyes és makacs, de gyöngeségénél vagy hiúságánál fogva könnyen hajlítható. Eszének nem sok finomsága van, ezt másban sem becsüli, valami országos nagy dolgot nem tud sikerrel végrehajtani, de azért a késő bánat soha sem háborgatja. E tipikus vonásokba számos egyéni járul. Az idegenek iránti gyűlölete csaknem monománia, hevessege csaknem betegség. Szenvedélyességének egyik alkatrésze a szakadatlan öningerlés; sem magát nem hagyja nyugton, sem mást. Már első föllépte ilyen. Vadon néz körül és Simon mellé egy székre veti magát. Nem találja helyét, majd felugrik és ismét leül, egyszer hangosan kiált, máskor magában dörög, most a meraniak ellen kel ki, kik képmutatásból sem járnak a magyar kedvébe, majd a magyarok ellen, kik elég gyávák békén viselni rablánczukat. Vakmerő és szenvedélyes, és még sem mer a forradalom vezéreül föllépni. Nem tartja magát elég tekintélyes embernek, nincs elég önbizalma, s ez a másik alkatrésze nyugtalan hevességének. Pártjára akarja vonni Bánkot, a nádort, a király után legnagyobb tekintélyt, és nejénél fogva, s így cselszövényhez folyamodik. De az ő cselszövénye oly egyszerű, hogy nem érdemli meg a nevet. Haza hivatja Bánkot, hogy lássa Otto udvarlását, hogy hallja a sok kósza hírt, melyek becsülete ellen vannak intézve. Ennyi az egész. Midőn Bánk a forradalom ellen nyilatkozik,

ő nem folytatja tovább a cselszövényt, nem hivatkozik Bánk nejére, nem ingerli legsebbetőbb oldalánál. Ez gyöngédtelenség, lovagiatlanság, sőt becsületsértés volna, megelőgszik e felkiáltással:

miért? miért? te kérded
Azt bán? Szegény lélek, sajnálhatom
Szép gyöngeséged.

Tulajdonkép utálja a cselszövényt és sokkal őszintébb, szenvedélyesebb, mintsem értene hozzá. Az összeesküdtek izgatását is cselszövényvel kezdi, de hamar kiesik szerepéből. Hogy ne ijedjenek vissza, csak lassan akarja őket belevinni. Előbb azt mondja nekik, hogy csak a királyné elfogatását kívánja, később már meggyilkolására izgat. Az összeesküdtek visszahökkennek, mire aztán összeszidja őket, gyáváknak nevezi. Így ért ő a cselszövényhez, ez az ő megnyerő modora. Nem tehet másképp, mert folyvást a felindulások rohamai uralkodnak rajta. Bánk okaira sem hallgat, türelmetlenül szavaiba vág, mint oly ember, kit nem lehet felvilágosítani. De midőn Bánk szívéhez, legszentebb emlékeihez folyamodik, ellágyul, azonban ellágyulása nem a meggyőződés eredménye, hanem csak hogy egyik erős szenvedélye pillanatra elnyomta a másikat; le van fegyverezve, de nem legyőzve, tehetlen, de csak egy újabb felindulásra van szüksége, hogy szégyelje ellágyulását, mi Biberach beléptével be is következik. Mérges kacajjal emeli fel ökleit s így tör ki:

Gyalázat, ellágyulhattam! No Bánk,
Hát nem kacagsz velem?

Végperceiben is azon boszus felindulás, hogy őt a királyné alattomos gyilkosának tartják, feledteti vele a halált, megátkozza a királynét, meg az alattomos gyilkost, mit aztán a költő szintén Bánk alázására használ. Ez indulatos pártember beszédmodja is mindenütt öszhangzik természetével. Mindent túloz s mindig a legerősb kifejezéseket halljuk tőle. Például: (I. felv 4. jel.).

Maga
Epét okádna itt a békességes-
Tűrés, kiáltva: ördög és pokol!

ugyanott:

Jó éjszakát? Igen —
Majd a midőn egy nemzetség kipusztul,
Vagy csontjaimmal a meráni gyermekek
Tekézni fognak.

Szintén (II. felv. 2. jel.).

Kihaltak szabadítóid, oh
Te vasra vert hazám! Na, nyeld le a bilineséd
Jajgatva s add magadnak a halált.

Sőt a költő által utasításba adott némely taglejtései is nagyon jellemzők. Midőn Myska bán poharat köszönt: „A mi nagy királynénk éljen sokáig!” Petúr vad tekintettel ugrik föl, stüvegét fejére nyomva nem kiáltja, hanem ordítja: „A magyar szabadság!” midőn Bánk szemére veti, hogy sógora nagy hivatalt viselt, dús adományozásban részesült, ajkába harap, egy kancsót magasra emel, aztán kiönti a földre, így kiáltva föl: „Sokáig éljen!” ellágyulásának kezdetén menekülni akar Bánk beszédének befolyása alól, de szégyene, haragja és nemes szíve fölindulásában nem tud egyebet kiáltani, mint: „Ereszsz!”

Általában Katona a legáltalánosb érzéseket is egyénítve igyekszik kifejezni. Petúr, Mikhál, Tiborecz, mily különböző módon adnak elő ugyanegy dolgot, a haza sérelmeit. Petúr így szól: (II. felv. 1. jel.).

Egy oly teremtés, a kinek nem ez
Hazája, czinteremjeiben a
Kinek lenyűgódott szülői nem
Tevék le csontjokat, ki gyermeki
Játékainkban is nem osztzott volt,
Bennünket az vajjon szerethet-e?

Más helyt: (II. felv. 2. jel.).

Tulajdonunkul el-
Vevé s od'adta a hazájabéli
Czinkosinak, s kihúzta a szegény
Magyarnak a kezéből a kenyért, s azt
Megette a meráni fegyveres.
Lerontatá atyáink várait,
S meráni fegyverest rakott oda.
Elszedte hivataljainkat és
A puszta bán névvel czifráza fel.

Eckbert, az öcsese, alig törölte le
 Fülöp királynak a vérét kezéről,
 S itt a scepúsi földet elnyeré.
 Berchtold az üstökét se tudja még
 Befonni, s már érsek, bán, vajda s Bács
 Bodrogmegyékben főispán leve.
 Bánáti Bertalan kihal fimag
 Nélkül, s ez asszony egy jött-ment Gerendo
 Di Vegliát atyafiává terem.

Ez a nemzeti önérzetében sértett magyar s az előjogaiért küzdő
 aristocrata panasza, ki gyűlöli az idegen befolyást és kardot ránt
 az alkotmány sérelméért. Mikhál csaknem könyörögve sohajt föl
 a királyné előtt: (IV. felv. 5. jel.).

Oh add vissza hivednek
 Azt a mit elraboltál
 A nyugodalmat, békességet és
 Az életen való gyönyörködést,
 A volt vagyont, a testi lelki meg-
 Elégedést, fazekok mellől a
 Fát, ételekből a húst és ágyokból a
 Szalmát.

Itt a békét és nyugalmat szerető öreg beszél, ki mindent az ő
 hajlott kora és atyai érzése szempontjából ítél meg. Ő nem az
 alkotmány sérelmeinek orvoslását követeli, hanem csak általában
 a békességet és megelégedést, nem a zsarnok királyné ellen kel
 ki, hanem az ország anyját vádolja, kinek a népet gyermekeként
 kellene szeretni. Tiborecz vádja így hangzik: (III. felv. 3. jel.).

Ő csorda számra tartja gyűlevész
 Szolgáit, épenséggel mintha minden
 Hajszála egy őrzőt kívánna; sok
 Meránit, olykor azt hinné az ember,
 Hogy tán akasztani viszik, úgy körül
 Van véve a léhűtöktől, s mi egy
 Rosz csösz alig tudunk heten fogadni.
 Ő táncmulatságokat ad szüntelen,
 Úgy mintha mindig vagy lakodalma vagy
 Keresztelője volna: és nekünk
 Szívünk dobog, ha egy csaplárlegény az
 Útczán előnkbe bukkanik, mivelhogy
 A tartozás mindjárt eszünkbe jut.

A jó merániak legszebb lovon
 Ficzánszokolódnak ; tegnap egy kesely,
 Ma szürke, holnap egy fakó : nekünk
 Feleség és porontyainkat kell befogni,
 Ha éhen veszni nem kívánczunk.
 Ők játszanak, zabálnak szüntelen,
 Űgy, mintha mindenik tagocska benne
 Egy-egy gyomorral volna áldva : nekünk
 Kéményeinkről elpusztulnak a
 Gólyák, mivel magunk emésztjük el
 A hulladékot is. Szép földjeinkből
 Vadászni berkeket csinálnak, a
 Hová nekünk belépni sem szabad,
 S ha egy beteg feleség vagy egy szegény
 Himlős gyerek megkívánván, lesújtunk
 Egy rossz galambfiat, tüstént kikötnek,
 És a ki száz meg száz ezért rabol
 Birája lesz annak, a kit a
 Szükség garast rabolni kényszerített.

Ez az elnyomott nép panasza, mely kívül van az alkotmány
 sánczain, nincs joga s csak kegyelmet és emberi érzést követel,
 mely nem törődik az ország dolgával, de annál élénkebben érzi
 nyomorát s bár nem fenyegetőzik, de kétségbeesett keserősége
 fenyegetőbb mindennél.

Tiborecz panasza még más tekintetben is figyelemreméltó.
 Nem emlékszem, hogy valaha drámaíró rajzolt volna parasztot, ki
 ennyire jellemzőn, s mégis ily emelkedetten tudjon beszélni. Egyet-
 len gondolata sincs, melyet paraszt nem mondhat, mégis mindenik
 költőileg, sőt a hol szükséges, pathoszsza van kifejezve. Egyéb-
 iránt a jellem legáltalánosban van tartva. Hasonlít valamit a görög
 tragédiák chorusához, mely részvétével kíséri a küzdő szenvedé-
 lyeket, tanácsokat osztogat s imádkozik az istenhez. Tiborecz is,
 mint az árnyék kíséri Bánkot, kíséri Melindát, velök aggódik,
 remél, sir, de siratja önmagát és az elnyomott népet is, siralma
 búvós elegiai hangként zendül meg koronként a tragédia elejétől
 egész végeig. Mindemellet benne sem hiányzanak némi egyéni
 vonások. Egykor a csatában a Bánk életét mentette meg, miért
 aztán Bánk felszabadította a jobbágyságból, ezért mondja egy
 helyt : (III. felv. 3. jel.) oh mint örültem, hogy szabad levék !
 Azonban mint szegény szabad embernek, a jobbágyinál is rosszabb

lőn dolga az idegenek zsarolása miatt. Világos ez következő szavaiból:

Mért valék becsületes,
Holott gazember levén, mostan is
Tie d lehetnék.

Azaz jobbágyod. Lemond arról, hogy becsületesen megkereshesse élelmét. Elvesztette hitét a becsületességben. Örömet lenne gazember, de nem tud s ereje sincs hozzá. Lopni akar, azért indul a királyi palotába, de csak ácsorog körülte. Így találkozik a titkon visszatérő Bánkkal, követi, újra jobbágya, sőt meglíttje lesz. Mint szabad ember hozzá szokott a szabad szóhoz, de még nem tudta levetkőzni a jobbágyi alázatosságot. Innen magyarázhatni ki azon keserű kitörését, mely magát Bánkot sem kiméli, úgy szintén azt is, hogy Bánk egyetlen keményebb szavára térdre rogy; vallásos, nem meri magát megölni, mert fél az isten haragjától, de kétségbeesésében nem nagyon féli a poklot s a mennyország sem jöhet szép színnel elébe. Beáll az összeesküdtek közé, tőle ne várjanak vitézkedést, de háborúban szabad fosztani s a zavarban, a kinek semmije sincs, mindig csak nyerhet. Már öreg ember, „ősz fő, kiszáradt kar,“ tehetlenné vált s így épen illik hozzá a tétlen panaszkodás. Becsületességében van valami gyámoltalanság, hasznosb másnak, mint magának. Részvéte Bánk és Melinda iránt nem csak jobbágyi hűség és hála, hanem egyszersmind a szerencsétlen ember rokonszenve, ki sokat szenvedvén, leginkább érti és érzi a mások szerencsétlenségét. Nem hiányzik egy pár finom árnyalat is, egész az utasításba adott jellemző taglejtésekig. Katona ez alakot sokkép használja, egyszer a korrajz szempontjából, mint az elnyomott nép képviselőjét, másszor arra, hogy Bánk hosszas magánbeszédék helyett a vele való szagztatott párbeszédben fejezze ki benső küzdelmét, mi által a jelenetek drámaibbakká válnak. Aztán a mit először kell vala mondanom, a cselekvényre is befoly, ha nem is elhatározóan, de mintegy segédkép. Egyik ily jelenete az, midőn panaszaival öntudatlan éleszti Bánk hazafijájdalmát és boszútervét, a másik midőn Melinda holtteste behozatalával, Bánk kétségbeesését tetőpontra emeli, a harmadik, midőn urának kegyelmet könyörög a királytól, mi Bánkra nézve épen oly megalázás, mint Petúr átka, Mihál túlbuzgósága és Solom vonakodása a párbajtól. Hasonlóan folynak be a cselek-

vényre a többi mellékszemélyek is. Nincsenek szükségtelen szereplők, hogy a kevésbé jelentékenyek is mint Myska bán és Solom mester, mily nevezetes részt vesznek az események folyamában, már fenebb megjegyzém. Azonban ez utóbbinak szerepében lehetlen említés nélkül hagynom egy botlást, mely oly kirívó, hogy aligha nem toll- vagy nyomtatási hiba. Ugyanis Solom az ötödik felvonás második jelenetében így szól a királyhoz:

Engesztelődjél sorsoddal, királyom,
Elérte boszúálló fegyvered
Karom által a gyilkost,

mi alatt Petúrt érti, kit megsebesített; mégis ugyanazon jelenetben, midőn a király a zászlós urnak azt mondja, hogy Gertrúdnak hibásnak kell lennie, mert különben nem ölte volna meg a magyar, önmagának ellenmondva ily szavakat ejt:

Az istenemre, kit imádok, s ősz
Atyám fejére esküszöm, magyarról
El nem hiszem, mert az előbb a világ
Láttára tenné, mint alattomosan.

Hiszen ő határozottan Petúrt tartja a királyné gyilkosának, ki magyar, legalább úgy tudjuk, s a műben sehol sincs adat arra, hogy Mikhál spanyol származású családjával atyafiságban volna. Ez nem a Solom felelete, hanem a zászlósuré, annyival inkább, mert épen ennek kérdése ad alkalmat a király ama nyilatkozatára, s így e vigasztalás is mintegy őt illeti. Így kellene ezt kijavítani a következő kiadásokban s így játszani a színpadon is. Más különben az egész cselekvény művészien van átgondolva, kivive s oly szorosan összeolvadva a jellemrajzzal, hogy a legcsekélyebb csonkítás is érthetlenné teszi.

Mindamellet van a cselekvénynek három pontja, melyhez szó férhet. Ilyen Simon bán azon elbeszélése, hogy hét fia született, kik közül neje hatot a feslettség gyanúja elkerüléseért az erdőre parancsolt kitétetni. (I. felv. 2. jel.). Ez ismeretes monda nem volt meg az első kidolgozásban s csak később szűrta be a költő, midőn a mint előbeszédében mondja, egy régi okirattól nyomára jött, hogy Mikhál és Simon bátyjai voltak Melindának s

ez utóbbi ugyanegy a mondában előforduló Micz bánnal. Örömeiben a véletlen találkozáson jónak látta e mondával is érdekesíteni művét. Sokkal jobban teszi vala, ha elhagyja, mert ez elbeszélés nem foly be a cselekvénynek sem menetére, sem felvilágosítására, sőt még a jellemzésre sem. Csak annyibau elnézhető hiba a meny-nyiben az expositiónak épen elején fordulván elő, a cselekvény menetét nem akadályozza. A második pontot részemről nem tartom hibának. Az életképi bíráló kikél az ellen, hogy a negyedik felvonás végét, a királyi palota megtámadását, Petúr legyőzését miért beszélteti el a költő az ötödik felvonásban is. Szerinte épen ezért a negyedik felvonás ama harczias vége egészen elmaradhatna. Igen, de akkor nem látnók a forradalom kitörését, melyet Bánk nem akar előidézni s mégis előidéz, sem legyőzését, mely szükséges a végfejeményre. Aztán az ötödik felvonás elbeszélésében csak kiindulási pontul van felvéve ama jelenet, s mind oly dolgokat hallunk, melyek azután s nem szemünk előtt történtek. A harmadik pont a legszigorúbb drámai szabályok szerint talán nem ereje a tragédiának, de bizonyára gyengesége sem. Némelyek felhozzák, hogy az ötödik felvonásban a cselekvény lankadtabb, legkevesbé drámai, holott épen itt kellene leghevesebbnek, legdrámaibbnak lennie. E vád sokkal inkább illik Szofoklesz egyik remekművére Ajaxra, mint Bánk bánra. Ugyanis itt Ajax halálával a cselekvény be van végezve s mégis csaknem egy felvonásra nyúlik az Ajax temetése fölötti vita Tevkrosz, Menelaosz és Agamemnon között, míg végre Odüsszevsz eldönti. Vajjon hiba ez? Nem, vagy legalább olyan, mi nélkül a mű gyöngébbé válnék, mert szorosan benső alkatából foly. Ajaxnak bukni kell, de ellenségei sokkal igazságtalanabban és böszültebben gyűlölik, mintsem ne volna szükség valamennyire megalázni őket a teljes kiengesztelődés végett. Ezt eszközli testvére Tevkrosz, mikor szembe száll ellenségeivel, kik eltemettetni sem engedik, ezt Odüsszevsz, Ajax legnagyobb ellensége, ki Tevkrosz pártját fogja s Menelaosz és Agamemnon ellenére is eltemetteti a szerencsétlen hőst. Bánk bábban az ötödik felvonás nem ilyen, itt a cselekvény még folyvást emelkedésben van, a hős még nem bukott meg, vagyis tulajdonkép az egész ötödik felvonás nem egyéb, mint Bánk fokozatos bukása. Mily büszkén lép föl Bánk a felvonás elején s mivé válik az utolsó jelenetben! A drámai érdek folyvást élénk s a felvonás

csak azért tetszik lankadtabbnak, hogy a negyedik felvonásban a drámai érdek külsőkép is erős tényekben nyilatkozik, a míg itt Melinda gyászmenetét kivéve, hiányzik minden csattanósb fejlemény s a Bánk bukása leginkább bensőleg van élénk állítva. De ez nem lehet máskép. E művet csak így lehetett bevégezni. Csak az várhat csattanósb véget, ki nem érti e mű alapeszméjét, a Bánk tragikumát. Bánk sem karddal kezében nem eshetik el, sem a vérpadon nem végezheti életét, mert e leginkább önmaga ellen támadt jellemnek önmagában kell megsemmisülni, mert így kívánja a történelmi hűség is.

Azonban ne vélje senki, hogy Katona rabja a történelmi hűségnek, s oly költő, ki lemondott a minden időktől szentesített költői szabadságról. A különbség közte és mások közt csak az, hogy ő a történelmi tényekből szövi ki költői conceptióját s nem ezt erőlteti amarra. Költői érdek és történelmi hűség karöltve jár nála, s ha a szükség úgy kívánja, emezt mindig föláldozza amannak, a mennyiben szabadon alakítja. Így a történelmi tények szerint Bánk nem csak hogy nem bűnhődik, hanem még azután is főhivatalokat visel. Ez utóbbi tény ellenkezett Katona költői céljával, mert nem vette föl drámájába. A történelem szerint a királyné tudtával történt testvérenek merénye Bánk neje ellen. Katona így nem használhatta ez adatot, hanem azért még sem ment vele egyenesen szembe. Bűnösnek rajzolja ugyan a királynét, de nem közvetlenül, nem annyira, mint Bánk hiszi s így eleget tesz költői céljának a nélkül, hogy gorombán megsértse a történelmet. S ez így megy egész végig. Katona érti művészetét s nem zavarja össze a költő kötelességét a történetíróéval, de azt sem feledí, hogy a költői illusio nem lehet teljes, ha legalább nagyjában nincsenek tisztelve a történelmi tények. Mindent felhasznált történelmi tanulmányaiból, mit használni lehetett, s néhány merész, nagy vonásban oly képét rajzolta e kornak, hogy azt ily erőteljesen és hűn nem találjuk meg történelemíróinkban. S ez annyival bámulatosb, mert Katona korában a történelmi bűvárlat nem járt egy nyomon a történelmi érzékkel s költészetünk mindenben erősb volt, mint a történelmi tények költői feldolgozásában. Hasonlítsuk csak össze korrajzi szempontból az akkori drámákat és mai költői műveket az övével, s óriási különbség fog feltűnni. S vajjon mostani drámáiróink ilyekeznek versenyezni Katonával? Nem, pedig

azóta sok ismeretlen történelmi forrásunk nyílt meg, melyek közelebb hozták a múltat, s a közelebbi negyven év alatt izgatottabb politikai életet éltünk, mintsem fogékonyabbak ne lehetnénk a történelmi nagy tények magasb felfogására. Újabb drámáinkban nem annyira történelmi egyénekekkel találkozunk, mint történelmi nevekkal. Az államférfiak, a hősök alig emelkednek felül egy-egy eszményi alispán vagy juratus alakján, s a korrajzot rendesen háttérbe szorítja a jelen politikai viszonyaival való művésziellen kaczerkodás.

Nem kevésbbé bámulatos Katona technikája is, annyival inkább, mert Shakespeare tanítványa volt, kitől az ifjú költők először is bizonyos formátlanságot sajátítanak el, mintha az erős szenvedélyek, a nagy gondolatok nem türhetnék meg a szigorúbb formát. Shakespeareben nincs formátlanság, benső formája tökéletes, de a külső, a technikája nem mindig kielégítő, kivált a mai színpad szempontjából. Shakespearet már a korabeli színpad szegény egyszerűsége fölmentette egy csoport oly követeléstől, melyek most elutasíthatlanok. Az ő idejében a változásokat csak szóval adták tudtára a közönségnek, s így egy felvonás három-négy helyt történhetett a nélkül, hogy a figyelemre zavarólag hatott volna. Némely eszközt bizvást használatlanul hagyhatott, mert nem volt reá szüksége, és minden töprengés nélkül nyúlhatott olyanokhoz is, melyek most nem teszik meg a kellő hatást. Mindenesetre a cselekvényt illetőleg néhol összpontosítóbb lehetne s a külső eszközökre nézve választékosb. Tagadhatlan, hogy egy pár formai szempontból a görög és ó francia tragédiák feljebb állanak az övéinél. Nem tudjuk, a görög vagy francia költőktől tanult-e Katona vagy csak ösztönét követte, de annyi bizonyos, hogy formai tekintetben nem követte Shakespearet. Bánk bánban egyetlen felvonásban sincs változás, sőt az egész cselekvény csak a királyi palotában és Petúr házában foly le, így egy városban s három nap alatt. Nem az idő- és helyegység lánczai ezek. Katona épen úgy őrizkedett a francia klasszikai iskola pedansságától, mint kerülte a Shakespeare-utáuzók korlátlanágát. Az újabb színpad mély ismerete vezérlette mindenütt. Jelenetei szakadatlan lánczolatot képeznek, s a külső eszközöket összeolvasztani igyekszik a bensőkkel. Smidt Julián a dráma jövőjéről elmélkedvén, igen helyesen ezt jegyzi meg: „Ha egykor valamelyik költőnek sikerül Shaks-

speare szenvedélyének erejét, erkölcsi törvényeinek mélységét és hatalmát, jellemrajzainak plastiskáját egyszerűbb és a tisztább műstílussal megegyezőbb eszközökkel elérni, bizonyára új korszakot fog alkotni a drámairodalomban.“ Katona nem alkotta meg ez új korszakot, de törekedett feléje s tragédiája e szempontból is a legnevezetesebb jelenségek egyike.

Mind e fejtegetés oda tér vissza a honnan kiindult, hogy Bánk bán valódi tragédia, hogy legjobb tragédiánk. Idővel s adja isten mielőbb, leszorúlhat ugyan e polcra, de elavulni soha sem fog, mint nem avúl el, ha mindjárt kimegy is divatból semminemű költői mű, melyet a geniusz egyegy szerencsés órában teremtett. Még eddig nem ártott neki az idő, sőt használt. Nincs ugyan az úgynevezett klasszikus műveink gyűjteményeibe hivatalosan beiktatva, de a közvélemény klasszikus drámának tartja azoknál, melyek oda iktatvák. Megjelenése óta negyven év tölt el. Mennyi mű bukott el mellette, melyet a közönség megtapsolt s a kritika védett, mennyi koszorú hervadt el azóta, míg az övé frisebben zöldel, mint valaha. Mennyi különböző elvet és rendszert követünk és dobtunk félre dramaturgiai küzdelmeinkben, míg az övé túlélte mindeniket. Most epikai és lyrai törekvéssel tiportuk el a dráma jogát, s midőn ez megboszulta magát, keserűségünkben megvetettük a színpadot, mint a költői szellem nyügét. Majd a színpad volt minden, s a könnyű hatás diadalmámborában kinevetettük a könnyező muzsák aggodalmait. Voltunk németek és francziák, s ha magyarok akartunk maradni, adtunk történelmi tableauakat a hazafiaskodás görögtüzénél. Mindenesetre Katonától többet tanulhattunk volna. Ő jobban megmagyarázza vala nekünk Shakespearet, mint Hugo Viktor, ki az ellentét és kivételes szenvedélyek természetlen rendszerét vontatle az emberi szenvedélyek legtermészetesebb költőjéből. Ő megtanított volna bennünket becsülni a színpadot túlbecsülés nélkül, s nem azért tisztelni leginkább Schillert és Göthét, mert nem mindenkor becsülték annyira a színpadot, a mennyire minden drámaköltő kötelessége. Ő igazabb felvilágosítást ad vala nekünk a történelmi hűségről, mint Lessing, ki feledte, hogy egy bizonyos pontig a történelmi hűség is egy része a költői hatásnak. Ő jobban éreztette volna velünk, hogy mi a nemzeti elem és hazafi szempont drámában, mint a karzat vagy földszint ifjúsága, s visszatartóztatott volna bennünket azon olvasó hatáshajhásztól, mely a haza és

nemzet nevével oly könnyelműen vagy legalább művészetlenül játszik. Nem árt, ha az irodalom, a kritika többet foglalkozik e művel, ha legalább is oly kegyelettel viseltetik iránta, mint a közönség, mely a nélkül, hogy nógatták volna, már a negyedik kiadásban olvassa. De Katona emléke még más szempontból is tanulságos. Ő költészetünk azon korszakának volt legmostohább gyermeke, melyben nem remélve anyagi jutalmat, egyedül dicsőségért dolgoztak a költők, hazafiságból, lelkesületsből. Most, midőn hála istennek, jobbra fordúltak viszonyaink, fájdalom, mind ritkább kezd lenni az ily nemű lelkesülés. A költői idealismus prózai industrialismussá fajulgat. Azon jövedelem után kezdjük osztályozni az írókat, melyet műveikből vesznek be, s minden pillanatnyi siker koszorút követel vagy aggat homlokára. Íme egy mű, mely szerzőjének egy fillér jövedelmet sem bajtott, mégis többet ér azoknál, melyek százakat jövedelmeztek, íme egy költő, ki életében nem részesült tapsokban, ovatiokban, s ma mégis egyik büszkeségünk. Azon koszorú, mely Katona bedőlt sirján zöldel, szolgáljon vigaszul a csüggedő lelkesülésnek, mely hitet keres s intőjeltül, hogy nem mindig a legdivatosb költők egyszersmind a legjobbak.

GYULAI PÁL.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN

E M L É K E Z E T E.

(Elmondott a kolozsvári casino, 1860. júl. 29-kén tartott Széchenyi-
ünnepélyén *).

Ha azt hinném, hogy Széchenyinek, az államférfinak, ki mindig inkább az ész, mint szív emberének vallotta magát, emléke egyedül csak az érzelem és lelkesedés tárgya, ez esetben egy rövid, őszinte és hő csatlakozással a közérzülethez, járnék el azon kötelességben, melyet a legbecsesb bizalom ruházott reám; de mintán meg vagyok győződve, hogy a nagy hazafi élete és működése magasabb és tágasb körben forgott s gazdagabb tanulmányokban, semhogy a minél több oldalról ismételt fejtegetés és tanulmányozás úgy magának a dicsőültnek legmegtisztelőbb, mint magunkra nézve leghasznosabb ne volna: ez okon bocsássatok meg, tisztelt hazámfiak, ha becses figyelmetöket egy kissé hosszasan veszem igénybe, mint ezt tenni elsőbben magam is szándékoztam. Ezzel, úgy hiszem, annál kevésbbé hibázom, minthogy megvalék győződve, hogy ünnepünk ily értelemben való megülése nincs kevésbbé a maga helyén egyletünk körében, mint bárhol másutt.

Széchenyi hazánkban a casinók megalapítását reformtervei első shakvonásai közé sorozta. Ő mindig és mindenütt,

*) Az általunk mélyen tisztelt szerző kívátnának szíves készséggel teszünk eleget, midőn ez emlékbeszédet, mely a kolozsvári casino tagjai számára külön füzetben megjelent, tisztelt olvasóinkkal egész terjedelmében közöljük. — Szerk.

nem a véletlen és meglepés, hanem a fontolás, a vitatkozás, a kölcsönös értesülés és meggyőződés útján hatott és haladott; ő sehol és soha sem ignorálta a létező tényeket és tényezőket; de azokkal és azok által akart és tudott működni magas céljai valóztatására. Ő elismerte, hogy hazánkban különböző polgári osztályok léteznek, a nélkül, hogy azoknak a helyesnél akár több, akár kevesebb jelentőséget tulajdonított volna. Ő megvala győződve, hogy e polgári osztályok, ha nem mint külön testületek, de mint ugyanazon szervezet alkatrészei tekintetnek, s mint aláhelyezett tényezők a közcélnak rendeltetnek alá, távol attól, hogy a közjót akadályoznák — őszinte közremunkálásuk által a haza felvirágzását célszerűbben mozdítják elő, semmint a felfogásában önző, eszközeiben erőszakos, végrehajtásában korlátlan színvopalozás tenni képes.

Ő látta, hogy ellenséges elemektől környezett helyzetünkben, a különböző polgári osztályoknak a közös haza fogalmában és érdekében való egyesítése nálunk még sokkal szükségesebb, mint bárhol másutt; és ép ezért tért ő el más országok példájától, s nem kívánta casinóinkat sem a polgári osztályok, sem a politikai nézetek szerint körvonalozni, de a műveltség és becsületes jellem legdicséreteesebb föltétele alatt egyesítette a haza különböző osztályú és pártszínezetű mindazon fiait, kik már magát a művelt társalgást a társadalom egyik főélvezetének, egyik legfőbb fejlődési eszközének tekintik, s nem kevésbbé fontos cél megközelítését találják abban, hogy a haza közös érdekei, különböző osztályú és felekezetű, de egyaránt hazafi-érzelmű férfiak által megvilágositassanak s vétessenek eszközzésbe.

Ily helyes felfogás, ily nagy fontosságú érdekek nyertek valóztatást Széchenyi csupán egyik művében, a pesti casinóban, s ily első tekintetre csekélynek látszó eszközökkel működik mindig a lángész messzire vágó céljai megközelítésére, hasonlólag a nagy természethez, melynek az eszközökkel való gazdálkodás főtörvényei, hatalma fő-attributumai közé tartozik.

A fennebbi nézetek és elvek adtak létet Casinó egylettünknek is, mely egy volt a két testvérhaza legelőbb alakult hason-egyesületei közül; s habár a körülményekhez képest mivelte közönségünk csak hamar két külön helyiségre oszlott, ez azonban a helyzetet csak annyiban változtatá, hogy egység helyébe a tágabb körű testvéries egyetértés lépett s a városunkban létező mindkét casinó-egyletet a közös cél legszívélyesebb kötelékei csatolták össze fenállásuk óta mostanig, mialatt egylettársaink közül, fájdalom! többben különböző változásokon mentek keresztül, vagy épen a mostoha körülményeknek estek áldozatul.

Midőn ekként hazánk nagy fiában egylettünk egyszersmind főmesterét is gyászolja, választhatánk-e gyászünnepünk megülésére alkalmas időpontot a jelennél, miből egy másik közhasznú

egylet, mely basonlólag Széchenyi-t főindítványozói és alapítói közé számítja, csak imént tartá városunkban próbatételét, — midőn a testvérhazának több jeleseit szemlélvén magunk között, gyülekezettünk egyszersmind a baráti, a testvéri kézfogás magasztos ünnepévé válik?

Igen mindkét hazám tisztelt fiai! ily érzelmeket egyesítettünk ma. A fájdalom és remény korszakát éljük. E közös fájdalomban és reményben, a közös haza változatlan hő szerelmében egyesüljenek ma és forrjanak örökre egygyé szívünk minden érzelmei, lelkünk minden tehetségei, — lehet-e erre dicsőbb tárgy, szebb alkalom Széchenyi emlékünnepe-nél?!

Mi gyarló, mi gyöngé, tisztelt gyülekezet! az egyén, ha magában tekintjük. Gyöngesége, tehetlensége még szembetűnőbb, ha az őt környező anyagi és szellemi erőkkal, ha a működése elé tornyosuló akadályokkal hasonlítjuk össze. Nemde köztük megállani s némi érvényre emelkedni a legerősebb is csak úgy képes, ha elég ildommal bír, magát tájékozni, a kedvező elemekkel szövetkezni, az ellenségeseket, mennyire lehet, eltávolítani s ártalmatlanokká tenni? S mégis mindkét hazám tisztelt fiai! igazságot szólok, midőn állítom, hogy bárki is csak úgy és annyiban nagy, ha és a mennyiben nagyobb korszakánál, nagyobb az őt környező körülményeknél.

Midőn tisztelt gyülekezet, nézetem szeriut e helyes felfogásban a nagyság valódi mértékét megtaláljuk, midőn az ily értelemben vett nagyság az egyén legmagasb megdicsőítése, mely előtt önként hajol meg minden nemesb emberilény: midőn ezek így vannak, mit érdemelnek azok, mit érdemel azon egyetlen, ki honunk jelen korszakában a nagyoknál volt nagyobb?

Ez egyéniség, tisztelt gyülekezet! Széchenyi volt; — igen, ő nagyoknál volt nagyobb; mert értünkre ő emelkedett legelőbb a valódi nagyság színvonalára s legelső föllépte óta a nagy hazafi tulajdonainak oly példányát állítá elénk, melyet kortársai utólnérni, annál inkább felülmúlni, képesek nem voltak.

Az alkotmányos államszerkezet üdvé ellen vétenék, tisztelt gyülekezet! ha tagadnám, hogy ős polgári intézvényeink jótékony befolyása alatt nemzetünk, élte leghomályosabb szakában is bírt annyi rugékonysággal, mely szerint legalább olyankor, midőn a nyomás a legsúlyosabban, a legveszélyesebben nehezült reá, némi ellenhatást tanusított. Hogy egyebeket mellőzzek, a múlt század utolsó évtizedének kísérletei világos példát mutatnak erre.

Történelmi hibába esném, tisztelt gyülekezet! ha hazánk újabbnkori fejlődésének kezdetét Széchenyi első fölléptére tenném, holott alapos vizsgálat után annak kétségtelen nyomait e század második évtizede utolsó és harmadik évtizede első éveiben találjuk, holott bizonyos, hogy e fejlődés gyakorolta magára Széchenyire is a legelevenebb hatást.

De — a nélkül, hogy eldődeink jó szándokát, érdemeit legkevésbé tagadni, vagy csak kisebbitni akarnám — mily csekélyek, mily röviden tartók voltak nemzetünknek régibb ellenhatásai. Ama mozdulatokhoz hasonlítottak ezek, melyeket a tunya szokott tenni az ellen, ki nyugalommal választott helyén háborgatja, csak, azért, hogy a háborgatás megszűntével annál kényelmesebben essék vissza előbbi mozdulatlanságába.

S mi újabbkori ébredésünket illeti, kezdetnek is csekély kísérletek voltak azok. Mily bizonytalanság mutatkozott a kijelölendő cél és követendő utak és módok iránt! Mi félszesség vala észrevehető az eszközök megválasztásában! Maguk azok, kiket az alig eszmélő nemzet a nagyság nevével tisztelt meg, kiknek előlmenni, kiknek világosságot kell vala gyűjtani, mily kevéssé voltak önmagukkal is tisztában, mily kevéssé valának képesek a hon nagyságát mozdítani elő, midőn önnagyságuk eszközeit legtöbbször ott keresték, honnan úgy reájok, mint hazájokra csak kisszerűség vala várható.

Ez időpontra, mely nem volt egyéb a kezdet kezdeténél, jelent meg Széchenyi lángesze; világismerete, sok oldalú készsége s hazája és nemzete jellemének és szükségének hosszabb tanulmányozása nyomán tisztába jöve úgy a maga elé tüzendő cél, mint a használandó eszközök iránt.

Ő egy ügyes, jártas hajós volt, tisztelt gyülekezet! ki a legkisebb kedvező szellőt sem mulatta el használatlanul, ki olykor a kedvezőtlennek is tudott közelíteni útja célpontjához, vagy ha ezt nem teheté, hogy tért ne veszítsen ügyesen himbáltatá hajóját az ellenséges habokon, míg képes lesz vala a legszeszélyesb elemtől kilesni a biztos indulási pontot; de mennyire különbözik ő azoktól, kiknek hajójok édes énjök s vitorlajok köpenyök, s kik eszélyes világhajósoknak képzelik magukat, ha azt ügyesen tudják a szél után forgatni. Széchenyinél az iránytű a gondolkodás, az ismeretek által kifejtett, a tapasztalat által okult lángész volt s mint változatlan sarkcsillag, mely szerint útja minden lépteit intézte, ragyogott fölötté hazájának kifogyhatlan hő szeretete.

Ő egy eszélyes, fáradhatlan kalmár volt, ki gondosan keresé föl mind azt, minek hasznát veheti, kész a csekélységért is megadni az illető árt, de semmit sem tartva annyira becsesnek, hogy árán felül vásárolni esztelenség ne volna; és mennyire nem hasonlított ő azokhoz, kik a legcsekélyebb, olykor csak tetsző előnyökért maguk és mások legdrágább kincsét bocsátják áruba s ha általános homályban régi befolyásuk és tekintélyök egy két festett sugarát megmenthetik, a haza által kívánják maguknak érdemül feltudatni.

Széchenyi is jól tudta, hogy a legnagyobb oktalanságot cselekszi s maga ellen vétkezik, ki gyöngesége támaszait magától

könnyelműleg eltaszítja, s épen ezért használta ő fel a nemzeten belül mint kívül helyezett minden eszközöket a közjólét előmozdítására; azonban közvetett, a távolibb, a szünet nélkül szem előtt tartott cél nála nem volt s nem lehetett más, mint megértetni a nemzettel, hogy fejlődése eszközeit magában keresse, s oda emelni őt, hogy jövője súlypontját mindenek előtt magában találja; mert valamint jólétünk főtényezői Isten után leginkább magunkban rejlenek, úgy kétszeresen vétkezik s a legkeservesebb lakolásnak teszi ki magát azon nemzet, mely maga-elhatározásiban mindenek előtt nem magára, hanem másokra számít, s az eredmény egyaránt veszélyes, akár tunyaságból, akár könnyelműségből tette legyen ezt.

E meggyőződés volt Széchenyiink egyik vezéreszméje, e célból állita ő elénk követésül egy nagy, egy dicső, egy történelmi fejlődésére nézve hozzánk nagy részben hasonló nemzetet. Csupán így tartá ő lehetségesnek, hogy fejlődésünk biztosan, a nemzet múltjához és geniusához hiven történjék. E célra voltak a nagy hazafi minden törekvései intézve, midőn legelső fellépte után bámulatos gyorsasággal a nemzeti fejlődés minden ágaiban nem csak tért foglalt, de bátorító, buzdító és vezénylő szerepet vállalt — első rangú íróvá, senki által felül nem múlt szónokká vált s a tények mezején páratlan ügyességgel és sikerrel működött. Melyik gyakorolt ugyanis íróink közül a társadalmi életre nem több, de csak annyi befolyást, mint Széchenyi? Melyik tudta e társadalmi fejlődés és közjólét alapigazságait több hatással fejtegetni, nagyobb sikerrel meggyökereztetni, midőn ép oly egyszerű, mint fontos és üdvös gondolatait, az olykori ismétlés és kifogyhatlan átdomítás végetlen változatain, a nélkül, hogy úntat vala, úgy vitte keresztül, hogy olvasó közönségünk különböző műveltségű és kedélyzetű tagjai közül mindenkinek élvezetes olvasmányt, szívesen fogadott és könnyen megfogamzott igazságokat nyújtott; s midőn e nagy terjű lángész, e kifogyhatlan tehetség a hosszabb és ismételt átgondolás, a tenta és penna segéd-eszközeitől megvált, midőn a rögtönzés terére lépett, midőn nem írt, de szónokolt, vagy csak egyszerűen társalgott, kitünő tulajdonai nem nyilvánultak-e még meglepőbben? Midőn az egymást üző eszmék és gondolatok az ész legszebb kristályodásai alakjában termettek elő, melyeknek mindenik oldala a léleknek a legjelesb s együtt legritkábban felfedezhető tehetségei, a gyors felfogás, éles ítélet, legelevenebb képzelődés s kifogyhatlan humor megannyi fényesillaraít tünteté fel, ugyanannyira, hogy bátran elmondhatjuk, hogy Széchenyi remekül írt, de még remekebbül beszélt; s mi vala ennél még remekebb? . . . Nemde Széchenyi tettei, Széchenyi művei, tisztelt gyűlekezet?!

Nem célom Széchenyi műveit elősorolni, felettök megszaltató szónoklatot tartani — szebben, hangosabban szólnak

azok, semmint én tenni képes volnék; de másfelől mellőzésem célja főbbképen abban rejlik, minthogy távolról sem kívánok ama hiedelemre szolgáltatni okot, mintha azokat Széchenyi fáradozása zárköveinek, érdeme tetőpontjainak tekinteném. Legyenek ugyanis ama művek bármily helyesen választva, célszerűleg intézve, nagyszerűen végrehajtva, egyes kifolyásai és inkább kezdő, mint befejező munkálatai azok egy oly tervező és intéző tehetségnek, egy oly eljárási modernnak, melynek legfőbb előnyei, legmagasb törvénye ép abban állott, hogy minden befejezett tény és végrehajtott mű által egy nagyobb jövő építménynek vesse meg alapjait, s a tért a további munkásságra nem csak magának szabadon fentartsa, hanem maga után az utókornak is nyitva hagyja. Ebbe helyezé, tisztelt gyülekezet! önérzetét az, ki se a honra nézve károsabbat, se magára nézve lealázóbbat nem képzelt, mint ellenségeinek, mint a reactionnak dolgozni kezére.

Ebben, a működés eme főtvényében, a lehető legtágasabb körültkéntéssel, legbelsőbb választással, legtöbb munkássággal, ügyességgel és eredménnyel aknázni ki a jelent, de egyszersmind a jövőnek a továbbműködésre nyitott és megegyengetett tért hagyni hátra, ebben látom én Széchenyi modorának, ebben érdemeinek tetőpontját. Ez nyerte meg neki hazafiai szeretetét, ez fordítá, némi tévedések után, ismét hozzá a haza közvéleményét. Ez tette őt korszakunk legüdvezeltebb magyarjává — nem csak honunkban, hanem reá vonta a külföld figyelmét, hogy a büszke Albion becsüléssel emlegesse nevét, hogy elvesztén érzett fájdalomunkban, nemzet-, vallás- és felekezetkülönbség nélkül, egész mivelte Európa részvéte egyesüljön. A külföld által annyira ismert és ily általánosan becsült magyar még nem volt, ha legüdvezeltebb koronás hazánkfiat vagy a halhatlan Hunyadiat kiveszszük, kiknek hirnevők, ha talán egykor érdemeiknél szűkebb körben forgott, nem egyébnek, mint korszakuk sajátlagos viszonyainak tulajdonítható. — És itt, mindkét hazám tisztelt fiai! figyelmet kérek: mert a mondottakban Széchenyi hatásának egy oly sajátágos pontjához értem, mely Európa jelen viszonyai közt legnagyobb fontossággal bír. Adja a Mindenható, én merem remélni, hogy legjelesebb hazánkfiat egyesített ernyedetlen munkásságának sikerülend, Széchenyiben szenvedett nagy veszteségünket benn a honban némileg pótolni; de vajjon mikor és hazánfiat közül melyik lesz, ki a magyart a külföldön oly díszesen és oly nagy körben képviselje, mint ő, ki meggyőzte a külföldet arról, hogy nemzetünk megéljenzi ugyan az ékes szónokot, meg hozza ovatióit az egyes hazafiérdemeknek, de osztatlan és változatlan tiszteletét és bizalmát utóljára is a legméltóbbra, a valódi államférfira ruházza? A mivelte világ e meggyőződésére soha sem volt nagyobb szükségünk, mint most.

Kedvencz állítása az államtudósoknak, tisztelt gyülekezet! hogy a nép nagyobb ügyességgel bír az egyének, mint az elvek megválasztásában. Megengedem, ha csekély hatáskörű egyének és magas, messzire vágó elvek közti választás forog fen; de ha arról van szó, oly egyéneket léptetni a nemzet élére, kik azt a mostoha, a bonyolult körülmények közt a jólét biztos révpártjára juttassák, ekkor, tisztelt gyülekezet, bátran el merem mondani, hogy semmi sem kíván egy nemzet részéről több eszélyt és erettséget, mint az ily egyének megválasztása; semmi sem nyújt egy nemzet életrevalóságáról világosabb tanúbizonyságot, semmi sem teszi őt jobb sorsra érdemesbbé, mint ha választását a legméltóbbakra, mint ha azokra ruházza, kik eljárásukban legtöbb, legeredményezőbb tapintatot és ügyességet tanusítanak, kiknek művei, mint hajdan a bölcsesség istennője, az életrevalóság minden kellékeivel születnek, s kik azzal, hogy valamit létrehoztak nem elégedve meg, műveik fentartása és minél gazdagabb gyümölcsöztetése körül is hasonló tevékenységgel, ügyességgel és kitartással járnak el.

Ily értelemben érdemelte ki, tisztelt gyülekezet, Sz é c h e n y i nemzetünk bizalmát, ily értelemben igazolhatja vala magát benne nemzetünk józan ítélete, életrevalósága.

Midőn, tisztelt gyülekezet, ekként Sz é c h e n y i érdemei iránt teljes méltánnyalattal, hálával és tisztelettel viseltetünk, elhallgassuk-e azon tévedéseket, melyeknek belátásunk szerint, eljárásában ki volt téve, s melyektől minden tökélyei mellett, ember létére, ő sem lehetett ment? Vagy midőn ezt örökre nem tehetjük, tenni szándékunkban sincs, vajjon helyesebb-e most a feltétlen, a korlátlan magasztalásnál maradni s majd később venni vissza, mit most igen sokat mondottunk, s igazítani helyre a képet, melyet emlékül kívántunk magunk elé állítani? Talán tisztelt gyülekezet, mivel életünk most alig lehet minden részrehajlástól ment, elhalaszszuk-e azt? Talán, valamint eddig, úgy jelenleg s ennekutána is közpályán működött férfaink fölött évtizedek, vagy éppen századok után léptessük fel az igazságot, hogy bonczkésést mumiákon gyakorolja? . . . Talán az ismeretes példabeszéd: „a holtakról vagy jót vagy semmit,” az államférfiakra is szól, s nem csupán azokra, kikről a világ szóljon vagy hallgasson, alig lehet valakinek ellenére? Vajjon e túlságos kimélettel azoknak, kikről sokat elhallgatunk, tesztünk több hasznót, vagy magunknak, kik hallgatunk, több kárt? . . .

Nem, tisztelt gyülekezet! az ily eljárás, ily kislelkűség egyaránt illetlen hozzánk, valamint tiszteletünk tárgyához.

Ne hajtuk álomra fejeinket, míg mindenek előtt lehuny napunk fölött szorosán nem bíraskodtunk, — ítéljünk naponként nem csak magunkról, hanem másokról, nem csak az élőről, hanem a holtakról. Ítéleteinket tegyük komoly, bígadt megfonto-

lással, annál inkább, mentől közelebb állunk a tárgyhoz, az egyénhez, kiről ítélünk, — legyünk nyugodtak, tisztelt gyülekezet, mert az utánunk következők hihetőleg igazságosb ítéletet fognak hozni úgy ítéleteinkről, mint azokról, kikről mi ítélünk, de ítéleteik annál igazságosbak lesznek, ha a mi ítéleteinket is bírják.

Gondoljunk meg, hogy nagyjaink, hogy jelcseink kevés tévedéseiben legalább is annyi tanulság rejlik számunkra, mint számos jó tulajdonaikban. Vegyük fontolóra, hogy a sors az önkény vesztére tartotta fen azt, hogy az igazság vagy éppen nem, vagy csak akkor, midőn már késő, hathasson fülébe. Az önkény átkát szándékosan vonjuk-e magunkra s sujtuk vele a legszentebb ügyet, nemzetünk fejlődését?! Mert önkény lenne, jöjön bármely oldalról — mindaz, mi az igaznál és helyesnél magának több hatalmat akarna tulajdonítani.

Meggyőződés, tisztelt gyülekezet! hogy Széchenyi, legjelesb tulajdonai mellett, melyekkel oly sok tüdőt árasztott hazánkra, igen el volt ragadtatva az izolált működés szabadságától és önérzetétől, s nem helyeselhető türelmetlenséggel viseltetett mások véleménye iránt. Azután, mit fenebb mondtam, nem tartok hogy azzal vádoltassam, mintha azok nézetét osztanám, kik a szigorú bírálatot, az éles megrovást mindenütt helyén találják, csak magunk közt, csak egymás irányában nem; mintha nem hinném, hogy alig lehet valami nagyobb kárunkra, mint gyöngeségeink kölcsönös legyezgetése, mint jó tulajdonaink túlon túli egyezményes magasztalása. Nem, tisztelt gyülekezet, erről teljesen meg vagyok győződve; de nem titkolhatom el azon meggyőződésemet sem, hogy nagy hazánkfa, oly vélemények iránt is, melyek terveire nézve semlegesek, vagy más irányban éppen helyesek voltak, olykor türelmetlenséggel viseltetett.

Leggyakoribb hibája ez, tisztelt gyülekezet, a tágas-látkörü, erős meggyőződésű, szilárd akaratú és fáradhatlan munkásságú egyéniségeknek, egy szóval azoknak, kiket ép e tulajdonaik a nemzeti küzdelem előharczosaivá jelöltek ki, s kik lelkök magasb sugallatát követve, egész elszántsággal látnak hozzá a magasztos vállalatához; s meg kell vallanunk, hogy ha emberi természetünk gyarlóságánál fogva a kisebb nagyobb túlzásoktól általában mentek nem lehetünk, az irányadó, a vezér-szereppel némi türelmetlenség, a szellemi felsőség némi zsarnoksága jobban összefér, mint határozatlanság a kiindulásban, lágy melegség az eljárásban, tétovázás a végrehajtásban, a helyesnél bármely kevéssel több engedékenység úgy magunk, mint mások iránt, mely hiányok a legszebb tulajdonok daczára képtelenné tesznek bárkit is, hogy a közügyek élén kielégítő sikerrel működjék.

Kezdetben a maga elé vett feladat újdonsága, a választott ösvény járatlan rögössége s terveinek ismeretlen volta kétségen kívül Széchenyit izolált működésre kényszeríték, — később

azonban nem csak lehetséges, de önterveire s a hazára nézve is hasznosb lett volna, ha nem elégedve meg a méltánylattal, melyel hazánk jelesbjei viseltettek eljárása iránt, közülök többeket szorosan csatol magához s belőlök honfiaink megtörhetlen plalanxát alakítja maga körül. E célra egy kissé több türelem mások véleménye iránt s több bizalom a politikai pártok eszélyességében és erejében, kétségen kívül a leghasznosabb szolgálatot teszik vala.

Hogy a haza legjelesbjeinek e szorosabb szövetekezése nem történt meg, korántsem egyedül Széchenynek tulajdonítható, — de neki is volt része abban, hogy a legszebb hadjárat után, melyet az alkotmányos ellenzék 1840-ben vívott és kiharczott, 1844-ben az említett pártnál a legnagyobb ziláltságot találjuk, melynek hatása a következő eseményekben legkárosabban mutatkozott. Ha, tisztelt gyülekezet, Széchenyi ez időszakban, midőn a társadalmi téren hatása, tekintélye már meg volt szilárdulva, roppant tehetségeit az alkotmányos erők kifejtésére és egyesítésére is rászánja, ha itt is oly ügyességgel és kitartással működik, minővel ott oly szép eredményeket vívott ki, vajjon ez esetben hazánkban sok nem másként történik vala? A legnagyobb önhittség volna tölem, tisztelt gyülekezet, erre elhatározott feleletet adni; de azt bátran el merem mondani, hogy ha valami, egyedül ez lesz vala képes a hazát sok szenvedéstől s Széchenyit a körülmények általi elsodortatástól megmenteni. S vajjon, tisztelt gyülekezet, lélekismei tanulságban nem a leggazdagabb tüneménye-e az emberi természetnek, midőn később a nemes léleknek, mely az izolált működés iránt kelleténél több előszeretettel viseltetett, legegetőbb fájdalmai közt találjuk azon gyötrelmet, mely szerint legüdvösebb munkássága egyedüli következményeinek tulajdonította azokat is, melyeket nem tett s melyeknek oka sem ő volt, de melyek ernyedetlen törekvései ellenére történtek; midőn az, ki néha mások irányában nem helyeshető türelmetlenséget tanúsított, azzal vádolta magát: miért nem vonta saját körébe, miért nem nyerte meg céljainak azokat is, kik irányában minden ily kísérlet bizonyosan sikeretlen lesz vala?

Biztosan remélem, tisztelt hazámfiak! hogy átlátjátok, hogy a mondottakat nem gáncsvizsketeg, nem önhittség, nem kegyeletlenség mondatá velem, de azon meggyőződés, hogy Széchenyinek tehetségem, belátásom szerint híven körvonalozott képével tartoztam nektek, és pedig nem később, hanem most, első megszólalásomkor.

Neked, dicsőült lélek, ha igazam van, helyeslésed, ha tévedek, elnézésed iránt legbiztosabb vagyok; mert ki teljesítette az igazmondás szent kötelességét hazája és hazafiai irányában lelkiismeretesebben, mint te? Ki látta tisztábban, hogy az igazság által minél inkább megtisztult politikai légkör, mely éltető hatását és nyomását minden irányban egyaránt gyakorolja, egyedül képes

erélyes hazafiakat, valódi államférfiakat képezni a haza számára? Kit inkább, mint téged, illethet meg ama méltó dicséret, hogy te a nagyoknál nagyobb, nem tarthatsz az igazságtól? . . . Te vagy legérdemesebb arra, hogy az őszinte, a legleplezetlenebb igazság szólaljon meg fölötted s örökdjék kezdettől fogva érdemeid fölött! . . .

Oh de érzem, tisztelt gyülekezet, hogy ha figyelmetökkel visszaélni nem akarok, feladatomban legterheesebb részéhez kell fogynom.

Hányan a sokkal gyöngébbek közül lábalók meg a vészt, mely hazánkban dült? Az ő látnoki szemei előtt egyszerre tűnt fel mindaz, mi rendre vonult el előttünk. Ennyi elhordozására a legerősebb sem volt elég erős. A kebel, mely egy nemzet jólétét hordozta magában, megtört; az ész, mely milliókért százak erejével működött, megzavarodott; de mint a küzdelemben megedzett viador, teljes hanyatlása előtt a győzedelmet hatalmas ellenfelének még egyszer kétséssé teszi, vagy mint a sziklák nyílásain, a romok repedésein magának útát tört repkény, még egyszer fölemelkedett ő, még egyszer az elevenség örökzöldjével jelent meg a nagy szellem az örökködlepte, a — döblingi falak sötét ablakain keresztül.

Azt hívök, a könyvek legkeserűbbjei, az élőért hullatott könyvek által hosszabb időre megfizettük a természet adóját, de csalatkoztunk. A kéréllhetlen sors csakhamar a második, a holtért járó könyvet is megkivánta. Veszteségünk nagy, alig felszámítható, mindkét hazám tisztelt fiai! Édes hazánk földje korszakunk legnagyobb magyarja fölött nyílt meg. A tátongó nyílás betöltésére nem holt-testeink, de szellemi erőnk teljes feláldozása szükséges Ezt tegyük tehát mindkét hazám tisztelt fiai!

Igen, mi ezt tesszük, dicsőült lélek! Mi nem búcsúzunk tőled, mi éltünk fogytáig veled kívánunk maradni. Mi elveidet, tanácsaidat megtartani, példádat követni, irányodban elkövetett hibáinkat kerülni akarjuk; mi gondosan fogjuk tanulni a történelmet, mely legszebb lapjait tartva fel számodra, emberi gyöngeségeid fölött is igazságos ítéletet mondand.

Midőn mi nem leszünk többé, midőn az erélyesen lektüzdött viszontagságok után egy kiérdemelt jobb korszak derülend e hazára, te, dicső szellem, élni fogsz. Te műveidben, — te dicső jóslatodban fogsz élni; mert e korszak az leend, midőn a magyar nem volt, hanem lett; s midőn egy még nagyobb korszak elkövetkezik, mely már nagyobb lesz minden addigiaknál és nagyobb minden következőknél: te műveidben és jóslatodban akkor is fogsz élni; mert ez azon korszak leend, midőn a magyar már volt. Te dicső szellem e korszak azon fájdalomban is fogsz élni, melylyel hasztalan kívándja, hogy legyenek fiai nagyobbak nálánál, miként te nagyobb voltál korszakodnál!

GRÓF TELEKI DOMOKOS.

MAGYAR TUD. AKADEMIA.

Az 1860. oktob. 12-kén tartott közülésben, mint közelebb érintők WENZEL GUSZTÁV rendes tag ily című értekezést olvasa föl: „A magyarok Rómában 1350.” Igértük, hogy visszatérünk ez előadásra. Imitt közöljük rövid, kivonatos ismertetését:

Tárgya ez előadásnak „azon nevezetes esemény, midőn Nagy Lajos, magyar király a nápolyi hadjáratból győztes seregével visszatérve, 1350 szeptemberben Romát, hol akkor a nagy jubiléum tartatott, meglátogatja, s itt részint ájtatosságát végzi, részint mint magyar király, felségének teljes fényében az összes keresztyénség előtt föllépven, a keresztyén világ fővárosában hatalmának azon szentesítését nyeri, mely a XIV. század felfogása szerint világi és politikai dolgokban is az ő magasabb történeti hivatását hirdette.” Előadó ezen eseményben a magyar történetnek egyik sarkpontját leli; s az anjoui korszakra nézve összehasonlítja azt az ezüst-esillámmal; mert azon időpontot jelöli, melytől kezdve az anjoui kor nemesebb és szebb részre veszi kezdetét.

Az előadás négy szakra oszlik: 1) Nagy Lajos király nápolyi hadjárata; 2) Róma városa és az 1350-ki nagy jubiléum; 3) Lajos király, és magyarjainak Rómában léte; 4) az esemény fontossága és következései.

Nagy Lajos magyar király nápolyi hadjárata leginkább az Anjou-ház belső történetéből fejlődött ki; azonban hatása és következményei Magyarországra nézve is igen fontosak voltak. Itt tehát kettős szempont forog fen; az Anjou-ház és Magyarország szempontja. Az Anjou-ház őse, Károly anjoui gróf, IX. vagyis szent Lajos francia király testvéröccse, ki pápai befolyás és adományozás folytán, mint I. Károly, nápolyi király lett. Mert Nápoly akkor a római székeknek volt hűbére. A Károly által Nápolyban alapított uralkodó család történetében annak keleti politikája, és összeköttetése Magyarországgal a két főmoment. Az előbbinek eredményei voltak fényes címek; ú. m. a

jeruzsalemi királyi, a konstantinápolyi császári, a moreai, achajai és durazzói hercegi és grófi ezimek megszerzése. Az összeköttetés Magyarországgal II. Károly, I. Károly fiának Máriával, V. István magyar király leányával kötött házasságában veszi kezdetét, s miután ezen házasságból hét fiú és öt leány született, az elsőszülött fiútól származott vonalnak a magyar trónra emeléséhez vezetett. I. vagy Róbert Károly volt első magyar király az Anjou házból, ki mint állam-
bölcs uralkodó Magyarország tekintélyét nagyra emelte; ennek fia I. Lajos pedig az atyja által előkészített politikai és kormányzati iránylatokat önálló rendszerré alakította. Előadók ezek után a magyar-anjou kor fényét és hatalmát fejtegette, egyszersmind figyelmeztetvén, hogy az Anjou ház nápolyi és magyar ágai közt keletkezett meghasonlás, az Endre, Róbert Károly magyar király második fia, és Johanna, Róbert nápolyi király unokája közt nagy nehezen létre hozott házasság által, melynek folytán Endrének a nápolyi korona szánva vala, kiegyenlíthető többé nem volt. Kiemeli továbbá a viszonyok azon szererencsétlen fejlődését, mely Endre megölésével végződött, s mely Lajos magyar király nápolyi hadjáratát vonta maga után (1347—1351.). A nápolyi háború egészben véve mind Lajosra, mind a magyar fegyverekre nézve dicsőséges volt ugyan: de több kedvezőtlen körülmény állt be, melynél fogva se az Anjou ház magyar ágának, se Magyarországnak érdeke annak folytatását nem mutatta többé tanácsosnak. A magyar király tehát Johannával és annak második férjével, Tarentoi Lajossal, 1350 fegyverszünetet kötött; s ezt követte 1351 VI. Kelemen közbenjárása mellett a békesség. A magyar seregnek része e közben még őrségül maradt Nápolyban; a sereg másik részével pedig Lajos király 1350. útnak indult Rómába, hol akkor a nagy jubiléum tartatott.

Róma városa, sőt egész Olaszország akkor igen érdekes politikai és társadalmi mozgalmaknak volt színhelye. A hohensaufi ház megbukása folytán a guelf és gibellin pártok állása és viszonya egészen megváltozott volt. Ehhez járult a pápa székhelyének Avignonba áttétele, s a császárok politikájának nevezetes fordulata. VII. Henrik és bajor Lajos császároknak Olaszthonban megjelenése és koronáztatása, a hohensaufi császárok szereplésétől lényegesen különbözött. A pártok is más jelszavakkal éltek, más kérdésekkel foglalkodtak, s más irányokban haladtak. Az Anjou ház történetében ezen változás különösen észlelhető. I. Károly nápolyi király még guelfpárti volt a szó régi értelmében; de unokája, Róbert király, ámbár Olaszországban a guelfpártnak szintén főtámasza, mégis a kor megváltozott viszonyaihoz képest már más irányban működött. Az Anjou ház magyar ága ismét más irányt követett. Róbert Károly politikáját guelf politikának nevezni többé nem lehet; s Lajos határozottan mint magyar király lép-
vén fel, önállólag és semmi vonatkozással elődei guelf tradícióihoz védte a magyar korona jogait. Rómának is sok tekintetben sajátos előzményei voltak; de különösen nevezetes azon lendület, melyet akkor ott a régi Róma dicső reminiscenciái nyertek. Miklós, Lőrincz fia,

vagyis, mint közönségesen neveztetik, Cola di Rienzo tribun czimével emelkedett az ennek folytán keletkezett mozgalmak által Róma ügyeinek élére. Sok érdeme mellett mindazáltal, melyeket főképp föllépésének kezdetén szerzett, végre oly szerepet játszott, melynél fogva törekedéseit a pápa és a császár irányában másképp mint forradalmiaknak jellemezni nem lehet. S Róma ezen mozgalmai épen akkor folytak, midőn Lajos király magyarjaival 1350. a várost meglátogatta. Ezen évet azonkívül nevezetessé teszi a nagy jubiléum, mely 1349-ki karácsontól kezdve 1350-ki karácsonig Rómában tartatott. Ez az összes keresztyénség annál nagyobb részvétele talált, minthogy azon rettentő járvány, mely fekete halál neve alatt ismeretes, s 1347. végétől 1349-ig az európai emberiséget pusztította, az embereket most nagyobb ájtatosságra buzdította. Villani Máté szerint 1349-ki karácsontól 1350-ki husvéig egy milliónál több zarándok látogatta Rómát, s ezen arány megmaradt a jubiléum végéig. Lajos király is seregével vett részt a jubiléumban.

Most Lajos király és magyarjainak Rómában létére tér által előadó, egykorú, részint olasz, részint magyar kútfők alapján világosítván azt fel. Lajos, akkor 24 éves, győztes seregével, mely mintegy 10,000 főből állt, Rómához közeledvén, a város előjárói, kiknek élén akkor Cola di Rienzo volt, tisztelgés végett 4 olasz-francia, vagyis egy magyar mértföldig nagy ünnepélyvel elébe mentek. Lajos őket kegyesen fogadta; de midőn őt „Dominus Romanorum“ czimével akarták megtisztelni, megköszönte azt. A magyar király Európa akkori első rangú uralkodói közül az egyetlenegy volt, ki a nagy jubiléum alkalmával Rómában ájtatoskodott. Annál nevezetesebb az ő megjelenése. Bemenete fényes volt. Lóháton vonult ő 1000 felfegyverzett lovag élén a városba, melynek utcái ünnepélyesen voltak feldíszítve. Útját szent Péter templomának vette, hol imáját végzé. Lakásul neki a pápai palota engedtetett által. Másképp is minden módon ki volt tüntetve. A város előjárói ismételve tisztelkedtek nála; a magyarok tiszteletére fényes ünnepélyek és vendégségek tartattak; s valamint a király és magyarjai az ájtatosság legőszintébb és legbuzgóbb jeleit adták s a római templomokat és kolostorokat gazdagon megajándékozták: úgy a római papság nagy készséggel tárta fel előttök az egyházi jubiléum kincseit. Ide tartozónak említetik különösen Krisztus sudariuma, vagyis az arczkendő, melyet neki sz. Veronika nyújtott, s mely a jubiléumi zarándokok előtt a megtisztelésnek egyik főtárgya volt. Ezt Lajos király előtt mindennap felmutatták. Végre Lajos, magyarjaival a nagy jubiléumi bűnbocsánatot nyervén, sz. Péter oltárán 4000 aranyforintot áldozott. S így ájtatosságát végezvén, seregével tovább folytatta útját Magyarországra. Ezen adatokon kívül előadó kritikai combinatio által még néhány más tényt bizonyíta be; t. i. Lajos Rómában létének idejét szorosan meghatározza, akkép, hogy ő september 19-kén tartotta bemenetét, és ugyanazon hó végéig ott volt. Cola di Rienzohoz a magyar király igen érdekes viszonyban állt. Ez általában barátságos volt

ugyan; de mennyiben Rienzo forradalmi ember volt, Lajos, kibén a legitimitás egyik fővédőjére találunk, nem viseltetett törekedéseivel rokonszenvvel. Papenkordt német tudós ellen, ki 1841. Cola di Rienzo életét kiadta, az bizonyittatik, hogy Rienzo 1350 szeptemberben Rómában volt, hogy tehát Küküllői János tudósítása, mely szerint a város előjáróinak élén ő fogadta Lajos királyt, teljes hitelt érdemelt. A „Dominus Romanorum“ cím olyan volt, hogy Lajos azt nem fogadhatta el; mit ő a XIV. századi legitimitás értelmében indokolt is; mondván, hogy Róma a birodalomhoz, az Imperiumhoz tartozik, ő pedig Magyarország királya.

Több előkelő magyar történetíró azon nézete ellenében, hogy Lajos király a pápa által kiközösítve lett volna, előadó a Küküllői János által említett „absolutió-t“ a jubileumi bűnbocsánatra magyarázza.

Lajos király Rómában létének történeti jelentőségét annak következései mutatják leginkább. „Nem szólok itt — mondja előadó erről, — mi szívemelő lehetett minden magyarra nézve s magában mi magasztos azon jelenet, midőn Rómában, honnan sz. István egykor koronáját és apostoli kereszttjét nyeré, 350 évvel utóbb a magyar király győztes seregének élén megjelenik, nem mint ellen, hanem mint ájtatos zarándok, s midőn harczoaival együtt az egyházi nagy jubileum kedvezményeiben részesülven, felmutatja sz. Péter oltára előtt ugyanazon koronát, mely alatt most Magyarországgal már nyolcz nevezetes királyság öszpontosul; felmutatja ugyanazon apostoli keresztet, melyről bizvást mondhatja „intaminatis fulget honoribus.“ — Ezen jelenet kétségkívül a magyar történet legszebb jelenségei közé tartozik; melyet azonban nem ezen nézpontból, hanem csak mint az események lánczolatának egyik érdekes nyilatkozatát említek. Az események pragmaticus összefüggése az, mit különösen szemügyre kell vennem.“

„Nem szenved kétséget, hogy Lajos király és magyarjainak Rómában megjelenése bizonyos értelemben még a nápolyi hadjáratához számíttathatik. Azonban mélyebben tekintvén ez eseményt, félreismerhetlen már az ellentét, mely a kettő között van. A nápolyi hadjáratban Lajos király az Anjou ház magyar ágának jogai mellett szállt síkra. Magyarország és a magyar korona érdekei aival nem függtek össze. De azon perczen, midőn ő az egész ügynek elintézését VI. Kelemen pápa elé terjesztette, a hadjárat befejezettnek volt tekintendő. S ámbár a pápa ítélete, mely Johannát az ellene emelt vád alól felmentette és királyságában megerősíté, úgy azonban, hogy Lajosnak 300.000 aranyat köteleztetett fizetni, ez utóbbira nézve kedvező nem volt, ő mégis megnyugodott benne. Rómában Lajos már tisztán, mint magyar király lép fel. S valamint hét évvel előbb annyja, Erzsébet királyné, midőn ájtatoskodva Rómát látogatta, méltóságteljes megjelenése által, mint magyar királyné vonta magára egész Olaszhon tiszteletét: úgy most Lajos is, mint magyar király tündöklék felségének teljes fényében.“ — „Ezen szempontból tekintve az események mene-

tét, itt egyszersmind a magyar történet egyik fontos fordulati pontját látjuk, mely annak anjoui korszakát két egymástól nevezetesen különböző részre osztja. Az 1308-tól 1350-ig terjedő korszakot Róbert Károly korának nevezhetjük, mert Lajos 1342-től 1350-ig egészben véve még atyja szellemében uralkodott. Az ezen időben Magyarországon divatozott kormányrendszert előbb jellemeztem. Nem tagadom meg tőle azon elismerést, hogy hazánk akkori viszonyaira nézve igen fontos és főirányaiban fölötte üdvös volt. De nagy Lajos kora, azaz az anjoui korszaknak azon része, mely annak valódi dicsőségét foglalja magában, mely alapeszméjében nagy, nyilatkozataiban nem kevésbé nemes, mint fényes, minden tekintetben pedig magyar nemzeti jellemű volt, csak az 1350-ki évvel kezdődik. Ezen új irányt hazánk mind külső, mind belső története világosan bizonyítja, melyre csak még hivatkozom.“ — „A külső történet tekintetében elég legyen említenem, hogy a velencei háborúk, melyek 1381. a dicsőséges türini békekötéssel végződtek: Magyarország tengeri hatalmának nagyobb tekintélyre emelése, a magyar korona jogainak minden irányban teljes érvényesítése: s a lengyel koronának a magyarral egyesítése mind az 1350-ik év utáni időben történtek.“ — „Belső történetünket tekintve pedig, szintén csak ezen időben fejlődött ki Magyarország szellemi és anyagi virágzásának azon számos intézete, mely a magyar történet anjoui korszakának historiai nagyságát hirdeti. — S még végül ne felejtszünk meg arról sem, hogy visszatérvén Lajos nápolyi hadjáratából s közvetlen Rómából a hazába, 1351. II. Endre király arany bulláját, egy czikkét kivéve, megerősíté, s magyarjainak hozzá mutatott hűségét a nemzet régi szabadságainak visszaállításával jutalmazá. Ez annál nevezetesebb esemény volt, minthogy Magyarország XIV. századi történetét összekötötte ismét az árpádi kor legfontosabb status intézeteivel, II. Endre arany bullájával s ez által közvetve szent István intézeteivel.“

A kis gyűlési előadások sorát a két havi szünet után a phil. törvén- és történettudományi osztály kezdé meg oktob. 1-én.

A történettud. oszt. 1859-ben választott egyik jeles levelező tagja, KERKÁPOLY KÁROLY, a pápai főiskola tanára foglalá el székét. Szeretjük hinni, hogy nem ismeretlen név már a nagy közönség előtt sem. Eszmedús munkájának: „Világtörténet észtanilag előadva“ 1859-ben megjelent első kötete nagy mértékben magára vonta az akadémia figyelmét; s meg vagyunk győződve, hogy olvasóink nagy részének könyvtárából nem hiányzik az. A protestans közönség effőlött még egy másik munkát is köszön e nagy termékenységet ígérő írónknak. E munka czíme: „Protestans egyházalkotmány, tekintettel történeti fejlődésére. 1860.“ Szintén alapos mű, tájékozással írva a közelebbi protestans egyházi küzdelmek közepett. A tények itt is, mint előbbi művében böleselő észszel vannak felfogva, bírálva és előadva. Székfoglaló előadása ezek fölött jártasságot tanúsíta az etnologiai vizsgálatok terén is, s oly főt tüntet vala elének, ki a tudományos nyomozásokat önálló felfogással képes

irodalmunkba átültetni. E székfoglaló értekezés tárgya volt : „A világtörténet s az emberiség fajkülönbségei.“ A történet-bölcselemnek eddig kevésbé méltatott kérdése. Lássunk ez értekezésből néhány főbb pontot. Csak a legújabb kornak jutott, mond többek közt értekező, úgy tüntetni föl a történetet, mint a melyben az isten képére teremtett ember akarja e képet mind inkább felöltözni, ekkép valósítandó feladatát. E felfogással már Herdernél találkozunk, de Hegel e kifejtés érdeme. Ezek után — mint a Pr. E. és I. lapok az értekezés rövid tartalmát közlik — megállapítván értekező a tételt, mely szerint csak az egyedéhez hason erős egységgel bírónak lehet időszerinti fejlődése s így története : kiemelés annak fontosságát, hogy a genesis, mely Isten. képének és hasonlatosságának felöltözését az emberiség egészének tevé feladatául, egy töről mondja származottnak az emberiséget, méltányolván egyszersmind azon törekvéseket, melyek a historiographiának genesisseli egyeztetét megőrizni kívánják. De más oldalról figyelmeztet, miként az eredet egysége mitsem használ, ha az emberiség körében idő folytán bár, de abszolút különbségek születtek. Pedig, hogy születtek, sőt, hogy az egység tán az esetben is hiányzott : arra mint mondá, sok látszik mutatni. Ez irányban kiemelés, hogy a természetnek, melyhez élete által az ember is kötve van, általában jelleme a szétesettség, melyet hogy az emberben sem fog megtagadni, igen valószínű. E valószínűségnek megfelelő, csakugyan mutatja is a tapasztalat, miként az emberiségen belől fajkülönbségek léteznek, és pedig megfelelő azon főnsíkoknak, melyek az ősidőkben egyedül lehettek a tengerből kiemelkedve, s megfelelő a négylábuak főtányáinak is. A dologtermészete hát azon kíváncsolomra jogosít, hogy legyenek különbségek az emberiség világában, s e kíváncsolomnak megfelel a tényleges állapot, mely az emberfajokban csakugyan mutat ily különbségeket, és pedig lehető szivósokat. Más oldalról azonban megmutatva, hogy az ember nemcsak természeti, hanem főleg szellemi lény : e minősége alapján követeli, hogy ama különbségek daczára is egység uralkodjék világában. Ez egységet azáltal véli megmentettnek, hogy képesnek mondja a szellemet arra, hogy mint magasb hatalom leronthassa ama természeti alapon született s kétségtelenül létező különbségeket. A szellem ez iránybani erejének kitüntetése céljából hivatkozik azon tüneményekre, melyek bizonyítják, hogy a szellem emelkedése egyeseknél, mint osztályoknál eszményíti a testet is. Legnagyobb szerű példakép mutatja azonban föl azt, melyet az altai népek egy része, s köztük főleg a magyar szolgált, mint mely szellemének a kaukázisfajkörén kívül példátlan emelkedésével úgy hatott vissza külsejére is, hogy arról a mongol jellemet teljesen letörölte. Mindezekből azon tanulságot vonja, hogy az embernek, mint szellemi lénynek úgy rendeltetése, mint ennek megfelelő ereje ugyanaz, csak útja különbözően hosszú és nehéz, a szerint, a mint a neki organumul szolgáló test előleg többé, vagy kevésbbé megfelelő a szellem igényeinek.

IRODALMI SZEMLE.

BÉLA KIRÁLY NÉVTELEN JEGYZŐJE ÉS NÉMET BÍRÁLÓI.

ZUR KRITIK ÄLTERER UNGARISCHER GESCHICHTE VON DR. EDUARD RÖSLER. (Separatabdruck aus d. Programme des k. k. Ober-Gymnasiums zu Troppau für das Schuljahr 1860.) Troppau. 4. 30. l.

A legutóbbi évtizedben a Lajtán túl egy harezias szellemű tudós phalanx látszik alakulóban, melynek bajnokai, nagymesterök néhai boldog emlékezetű Schlözer Lajos szellemében működve s nyomdokain haladva, egész szenvedélyességgel küzdenek a magyar östörténet hazai forrásainak, de kivált Béla király névtelen jegyzőjének hitelességét kétségbe vonni s megsemmisíteni. Az ő mélységes bírálati vizsgálódásai végeredménye, melyet ez iskolának legifjabb viadora Dr. Rösler ur fejez ki legnyiltabban s legszabatosabban, ebben öszpontosúl, hogy a névtelen jegyzőt, Kézait, Thuróczit stb. vessük tűzbe, s ha a magyar állam legrégibb történeteit, az Árpád-vezérek és királyok korát, igazán meg akarjuk írni, támaszkodjunk egyedül az idegen forrásokra; mert ez által, mint Rösler úr biztosít bennünket, „történeti alapunk annál szilárdabb lesz“ (ő. l.).

Nem hiszem, hogy ez iskola hősei, mint Dümmler, Büdinger s legújabban Rösler, azzal hizelegnének magoknak, hogy okaik dőrtő súlya vagy szavaik varázsereje a magyar történetírókat, kik Katonától kezdve Szalayig s Horváth Mihályig e forrásainkat igen is értették, becsülték és használták, ebbeli roppant tévedések belátására bírhasssa, s hazánkban egy az ő vágyaiknak megfelelő történetírói iskolát teremthessen; s így nem az e miatti aggodalom szólaltat föl bennünket ez iskola tanai ellen: hanem jónak láttuk szavunkat mintegy óvásúl emelni, nehogy, ha e tanokat történetirodalmunk hallgatással mellőzné, annak lelkes hirdetői e hallgatást megegyezésül véve, fölhivatva érzék magokat azon nagyszerű munkára, hogy a magyar östörténetet a

szegény magyar nemzet számára, — melyet annyi méltatlan szenvedés után e csapástól megkíméltetni méltán ohajthatunk, — csupán irántunk való szíves érdekből, a magok eszménye és izlése szerint, természetesen utóljára is csak a magok gyönyörűségére és tanulságára, fenekestől újra átdolgozzák.

Ezen, talán nem éppen fölösleges óvástétel után lássunk komolyan a fölvett bírálati munka bírálati ismertetéséhez.

Rösler úr munkájának előszavában előadván, hogy az Európába nyomult vad magyarságot, kelet e neveletlen gyermekét, Európa gyámsága alá vette, róla krónikáiban beszélgetett, — mi tudomásunk szerint éppen nem gyámapai szeretettel s eléggé mostoha indulattal történt, — megvallja, hogy „házánkban csakhamar a keresztyénség fölvétele után a latin papsággal egy olvasó és író, a nyugoti műveltség iránt fogékony s abban részes osztály keletkezett.“ S erre különös következtetésül mindjárt kimondja, hogy „ennek daczára“ legelső hazai történeti forrásaink, a névtelen jegyző és Kézai munkái az Árpádház kihalta (1301.) előtt fél századnál nem sokkal előbb keletkeztek. A névtelen jegyző korának meghatározására nézve észrevételeinket kellő helyökre, a szerző bírálati erősségeinek tárgyalására tartva fön, itt előlegesen csak annyit bátorkodunk megjegyezni, hogy a névtelen jegyzőt a XIII. század végén élt Kézaival egykorúnak mutatni be, szerzőnk bírálati megédelt képességét bizony nem igen erősnek tánteti föl.

Sajnálkozván ez után e korbéli forrásaink szegénységén, még ha a névtelen jegyzőn kívül a későbbi Thuróczit is bevennők a történetileg hiteles források közzé, kiknek eddigi névértékét Rösler úr szerint valódi becsértékökre, — mi nála semmi vagy a semminél valamicskével több, — kell leszállítnunk, elkárhoztatja az egész magyar östörténetet, úgy a mint azt Katona, Engel, Fessler, Majláth s Horváth megírták, csak azért, mert a névtelen jegyzőt használták, „kinek munkája nélkül, mely Rösler úr hite szerint még csak a mesés korra sem használható, tökéletesen el lenni meg kell tanulnunk.“ Lerántja ezután Thuróczit, kit krónikáink genesisében való teljes járatlanságát árulva el, nem egyébnek képzel Kézai kiczifrázott és kibővített átdolgozásánál, kárhoztatja az eddigi magyar történetírókat, kik a külföldi forrásoknak leginkább csak akkor adtak hitelt, ha azok kedvenceikkel, a névtelen jegyzővel és Thuróczival nem ellenkeztek, s e viszonyt egészen megfordítandónak tartja és ohajtja. Ajánlja azért az idegen, kivált a görög, német, olasz és prosz krónikák ránk vonatkozó adatainak egybegyűjtését, s regesták készítését, — mit valóban magunk is minél teljesebben végrehajtandónak ohajtunk : de hogy e nehéz munkában boldogulhassunk, Rösler úr hita és jó tanácsa szerint „elkülönzésünk s nemzeti különösségeink kiképzése, melyek a tudomány terén mindennél ártalmasabbak, többé teljességgel helyén nem lehet. Mert ezek voltak azon ellenségek, melyek a magyar tudósok dicséretes szorgalmától s némely talentumától a hábert, melyet a velök együttérző belföld igen is hamar nyújtott, a külföldön megtagadták“ (5. l.).

Midőn ez utóbbi sorokat olvastuk, alig birtunk álmélkodásunkból magunkhoz jönni. Mit érthet Rösler úr „nemzeti különösségeink kiképzése” alatt egyebet, mint hogy a magyar történetírók nemzeti szellemben működtek és működnek, s az újabb korban, hála a magyarok istenének, csak nem kivétel nélkül magyarul írnak? Tehát a magyar tudós Rösler úr és társai tetszésére hazáját, nemzetét, őseinek nyelvét tagadja meg! s nyújtson segédkezet nemzete sajátosságainak elenyészteséhez, s így erkölcsi meggyilkolásához! S miért? — a külföld koszorújáért? — melyet ha a külföld ily áron ajánlani képes lehetne is, — mit teljességgel föltenni sem akarunk, mert Rösler úr és elvtársai még nem a tudományos világ, de még csak nem is a német tudományos világ, — minden magyar tudós undorral utasítva vissza.

E jellemző tanácsadás után elmondja szerző magáról szerényen, hogy jelen bírálati tanulmányában nem sok újat ad, s ebben Schlözert, Dümmlert, Büdingert ismerve, neki teljesen igazat adhatunk; de szerinte a „nagyobb fejek” itt-ott szétszórta nyilatkozatait összeböngészni is megjárja „a tudomány ujonezának;” ez érdemet nem is irigyeljük tőle; elmondja, hogy ha a tisztelt olvasó munkája becséről édeskeveset tartana, e véleményben maga is osztozik, (mily szép szerénység!), de még sem hagyja magát visszarettentetni (mily bátorság!); mert, mint mondja: gutta cavat lapidem, s vannak dolgok, melyeket sokszor kell elmondani, hogy az emberek azt mi objectiv igaz, subjectiv is igaznak elismerjék, azaz: tárgyunkra alkalmazva, hogy a névtelen jegyző munkáját, mely Schlözer iskolájának szemében gyűlölt koholmány, mi magyarok is mint koholmányt elvessük. Ez után megdicséri magát, hogy ő „ment a nemzeti előítéletektől,” — bizony jó hogy maga mondja, mert különben aligha hinnők el; — dicsekszik, hogy meg van benne „a tiszta buzgóság csak azt mondani ki, a mit látott vagy olvasott;” — ez még magában nem olyan érdem a mivel dicsekedni kellene, hanem minden komoly történetírónak becsületbeli kötelessége, s végre némi kényszeredett gúnnyal sajnálkozik, hogy „munkájából önmaga számára semmi különös előnyt nem húzhat (sajnáljuk); mert ő német, ki tudja mit tehetett volna, ha bizonyos patriotizmussal is fogott volna munkájához?” értsd alatta: mint a magyar írók szokták, kik még nem emelkedtünk a tudományosság oly magas regiojába, hogy hazafiságunkat megtagadni ne szégyenlenők. De reményli is mind ezek után szerző, hogy „öt pártos gyűlölködéssel nem fogják gyanúsítani, mint ez néha hasonló nyomozásokkal történt, mivel azok a közvélemény széles folyamával együtt úszni nem akartak” (6. l.).

Ez utóbbi pontra nézve, ha netalán ránk magyarokra gondolt, biztosíthatjuk szerzőt, hogy a magyarnak a gyanúsítás nem kenyeré, s miután a német példabeszéd szerint „den Vogel kennt man am Gesange,” rá nézve a gyanúsítás részünkről teljesen lehetetlen is: mert igen együgyűeknek kellene lennünk, ha azon irányt, melyért született s látott világot szerző jelen tanulmánya, magából e bevezetés elég nyílt szavaiból tisztán meg nem ismertük volna.

Értekezését Rösler úr nyolcz fejezetre osztja, melyeket egyenként érdemileg ugyan, de lehető röviden fogunk tárgyalni; nehogy úgy találjunk járni, mint Schuler „erdélyi irodalomtörténeté“-vel Szilágyi Sándor barátunk járt, hogy t. i. Rösler úr jelentéktelen kis könyvecskéjére czáfolatúl terjedelmes könyvet írjunk, s így annak valami nagy fontosságot láttassunk tulajdonítani.

Az első fejezetben (A) beszél szerző a névtelen jegyző munkájának történetéről, kiadásairól, s ez írónk mindeddig ismeretlen nevérol, melyre nézve Kollártól fogva több tudósunkkal együtt azon tévedésben van, hogy jegyzőnk legelső sorában „P. dictus magistert“ olvas s így a jegyző nevét P. betűvel kezdődőnek vallja: holott az Endlicher 1827-diki kiadásához mellékelt hasonmásból meggyőződhetett volna, hogy a bécsi codexben nem *P. dictus* hanem *Pdictus*, azaz *prædictus* áll. Azonban e tévedés bizonyosan nagyon közönyös dolog előtte, ki egész nyíltsággal kimondja, hogy „előtte egészen haszontalannak tetszik sok tudományosságot és fáradságot vesztegetni oly kérdésre, mely a megoldás legszerencsésebb esetében is egy oly krónikás nevével ismertetne meg bennünket, kinek történetirői becse oly csekélyre teendő“ (7. l.). Nem hagyja mindemellett sem szó nélkül Bartal György tudósunk azon állítását, hogy a névtelen jegyző Mátyás, IV. Bélának 1223. óta korlátnoka s később esztergomi érsek volt volna: azonban éles bíráló tehetségével e hibás véleményt csak visszautasítja, de czáfolni nem bírja. Pedig e czáfolat igen könnyű; mert hogy a névtelen jegyző, ki magát „néhai boldog emlékezetű nagydicő Béla király jegyzőjének“ (quondam bone memorie gloriosissimi Bele Regis Notarius-nak) írja, a saját vérmezőn 1241-ben s így IV. Béla halála (1270) előtt 29 évvel elesett Mátyás érsek nem lehetett, szerintünk nagyon is világos.

Jegyzőnk nevének kutatásánál Rösler úr előtt „még eszteleneknek tetszik“ azon N. betűvel jegyzett férfit nevé tudományos fontossággal nyomozni, kinek mint barátjának ajánlotta munkáját a névtelen jegyző. Megköszönhetik neki e bókot az általa ezért név szerint megrótt Cornides, Cassel és Bartal, kik ha netalán egyben-másban emberileg tévednek is, a névtelen jegyző műve tárgyalásában szerzett tudományos érdemeikben oly magosan állanak Rösler úr fölött, hogy irányunkban ily sértőleg nyilatkoznia legszelídebb néven nevezve is illetlenség.

A második (B) fejezetben szólván röviden jegyzőnk hivataláról, papi állásáról s magyar nemzetiségéről, beleereszkedik korának vitatásába. S miután az újabb magyar történetirodalmat teljességgel nem ismeri s így azt sem tudja, hogy közülünk magyarok közül, kik e kérdésre nála aligha többesekét nem tanultunk, — kik és mily okoknál fogva tartjuk a névtelen jegyzőt I. Béla jegyzőjének, egyedül a külföldi Cassel ellen küzd, ki „Magyarische Alterthümer“ czimű munkájában e mellett nyilatkozott. Elismeri, hogy Cassel az ellenfélnek, kivált Cornidesnek és az ezt kiíró Endlichernek sok látszó erősségét megsemmi-

sította : de annak győzelmét különösen Schlözer avult védveivel, kit Cassel igen kevésbé vett tekintetbe, ki akarja kezéből csikarni. Ellenvetései következők :

1) A névtelen jegyző Oroszországban Susdal városát említi, melyet különben csak a XII. században találunk említve, s mely előbb nem létezett. — Ez ellenvetést Cornides már a múlt században teljesen megsemmisítette, kimutatván Nestor egyik régebbi folytatójából, hogy Susdal 1096-ban nem csak hogy létezett, hanem már ez évben e várost Oleg néhány egyház kivételével porrá is égette. (Lásd : Cornides, *Vindiciae Anonymi* 129. l.). De föltéve, hogy ez adat nem léteznék is, a mint hogy Rösler úr tudományos ismereteinek tárában nem létezett, azt hiszi-e a tudós bíráló, hogy valamely város létele akkor kezdődik, mikor neve írott emlékekben legelsőben tűnik föl? s ha valamely helységről bizonyos régebbi században írott adatot nem birunk, az azon korban valósággal nem is állhatott fen? Ha e következtetéshez ragaszkodik, úgy Rösler úrnak a régebbi századokban nem csak Orosz- vagy Magyar- hanem Németországot is kietlen pusztaságnak kell képzelni.

2) A névtelen jegyző kúnokat (Cumani) emleget s azokat bárátságos viszonyban rajzolja a magyarokkal; úgy de a *petscheneg*ek (becsületes magyar nevökön *besenyők*) jönnek be a X-dik század elején (igazán már 887-ben) Európába, s a kúnok e név alatt csak 1061-ben jelennek meg, s dúló beütéseikkel egy emberkoron túl rettentők voltak a magyaroknak, míg nem királyaink őket békés telepedőkké tették. A n. jegyzőnek tehát Rösler úr erős logikája szerint oly korban kellett élni és írni, midőn ez ellenségeskedések emléke a két nép közt már rég feledségbe ment. — Ez ellenvetésre sajnálkozásunkat kell kijelentünk, hogy szerző tanulmányában Schlözerrel most is egy színvonalon állva azt sem tudja, hogy a *besenyő*, *kún*, *palóc* (szláv *palovec*) nevek alatt azon egy nép értendő; mit röviden jelenleg elégnék tartunk csak azzal bizonyítani, hogy honi krónikáinkban ugyanazon esemény leírásában a *kún* és *besenyő* név váltakozik, hogy a *besenyők* országa később *Kúnország* (Cumania) név alatt tartozik a magyar szent koronához, s hogy a hova névtelen jegyzőnk *kúnokat* mond települteknek, a Mátra mellékén, ma *palócokat* találunk. S mit gondolna Rösler úr, ha egyik magyar ember Erdélyben oláhokról, másik románokról, harmadik móczokról beszél és ír, hogy ott valósággal három ily külön nemzet létezik-e? s vajjon nem nevetséges volna-e azt állítani, hogy a román nemzet, mert e név csak a legújabb korban kapott föl, Erdélyben csak mostanában jelent meg? Nem volt a *besenyő* és *kún* név használata közt hazánkban a jegyző korában más különbség, mint mikor mai nap a magyar egyszer német bevándorlókról, másszor sváb gyarmatosokról beszél. — S aztán nem is látom át, mi különös előszeretettel viseltetett volna a kúnok iránt a névtelen jegyző, ki munkájának 8 dik fejezetében a kúnoknak éppen nem kedvezve írja,

hogy a magyarok Kioy alatt a ruthénokat és kúnokat üzven „a kúnok tar fejeit (a ruthénokról nem is szól) mint a nyers tököt úgy aprították.“ E szavakból következtetve Rösler úrnak a névtelen jegyzőt nem inkább azon korbá, a XI-dik századba, kellene-e tenni, mikor a magyarok a kúnok fejeit valósággal ugyan csak aprították?

3) „A névtelen jegyző nem csak Árpádot lakatja palotában, mely fényűzéssel van ellátva, mely ajtait még dálnokoknak és zenészeknek is megnyitja, hanem ezen kívül is még sok köépületről beszél (XLVI. fejj). A magyarok szerinte nem csak derék házakban laknak, hanem még a vezéri lovak is pompás istállókba (egregiae domus XLIV. fejj.) vannak zsúfolva“ (9. l.). — Szórol szóra adtuk szerző ez ellenvetését, mert különben senki a világon, ki a névtelen jegyzőt csak egyszer is figyelemmel átolvasta, el nem hihetné, hogy valaki az ő munkájából ezen tanulságot vonhatta volna ki. Beszél igen is jegyzőnk azon köépületekről, melyeket Árpád Attila király városában, a német források Ecilburg-jában, a mai Ó-Budán, az egykori római Aquincumban, talált, mondván: „láták mind a királyi palotákat, némelyiket földig romolva némelyiket nem, és szerfölött bámulják vala mind azon köépületeket.“ Nem világos-e a szavakból, hogy jegyzőnk Árpád magyarjait köépületekhez szokottaknak se nem képzelte, se nem állította? — Beszéli továbbá, hogy a magyarok „naponként nagy vigan vendégeskednek vala Attila király palotájában és a kobzok és sipok minden zengései és édes hangjai, a dálnokok mindenféle énekeivel zengnek vala előttük“: de ebből épen nem következik, hogy Árpád e palotában lakott, hiszen mint maga Rösler úr is idézi, ő nem sokára ezután Csepel szigetében csináltatott magának lakást. Hogy pedig ebédeinél ének és zene hangzott, ebben, ha az Etelénél ebédelt szemtanú Priscusnak, a magyaroknál se nem szelidebb se nem miveltebb kúnokat illetőleg hitelt ad, Árpád udvarában sem tudom mit találhat hihetetlennek; hiszen ének, zene, táncz még az általa igen vadaknak képzelt magyaroknál igazán sokkal vadabb népek közt is mindenütt föllelhető. — Beszél a jegyző Árpád és főemberei Csepel szigeti lakairól mondván: „a vezér és nemesei a szigetet kimondhatatlanul megszeretvén elhatározták, hogy az fejedelmi sziget legyen, és hogy ott minden nemes személynek tulajdon udvara és tanyája legyen. S Árpád vezér mindjárt mestereket hozatván derék fejedelmi lakokat csináltata és a hosszú út megfáradt valamennyi lovát ide bevitetvén itt parancsolá legeltetni“ (t. i. a szigeten és nem a fejedelmi lakokban). Kérdem, nem Rösler úr képzelete teremtetten ide a pompás istállókba? S vajjon azon adat, hogy Árpádnak ezen az ő korában egyetlen egyszer említett építkezéséhez mestereket kellett hozatni, azt bizonyítja-e, mit szerző velünk a jegyzőből el akar hitetni, hogy Árpád magyarjait köépületekhez szokott s így természetesen az építkezéshez értő nemzetnek hitte és tanította? Vagy nem olvasta Rösler úr a névtelen jegyzőnél (32 fejj.), hogy a magyarok az Eger vizénél gúnyhókat (tuguria) Árpádnak

pedig „leveles színt (foliata) készítettek s azon halmot, melyen ez állott, s hol maig is Színhalom falu áll, Színhalomnak nevezték? — Ezek földéritése után az alappal együtt összedől szerző azon okoskodása, hogy miután honunkban még a XII-dik században is, az itt 1152-ben a keresztes hadakkal átvonult Freisingeni Otto bizonyossága szerint „a lakások csak nádból voltak, s fából igen kevés s még sokkal kevesebb volt kőből s a magyarok egész nyáron s őszen át sátrakban laktak“ (mi valóban úgy volt) „a névtelen jegyző pedig Magyarországot már a pogány korban kőépületekkel tömi meg“ (mi teljességgel nem igaz), ennek azon korban s így a XII-dik század után kellett élni, mikor e rajz írásához korában már valami alkalmat találhatott.

4) A névtelen jegyző azt beszéli, hogy a magyarok már Árpád alatt meghódították Spalatót és Horvátországot: „holott csak Kálmán király 1102-ben jutott Horvátország birtokához. S minthogy egy ilyen egészen új tényt lehetetlen lett volna a jegyzőnek (ha t. i. Cassel szerint s szerintünk I. Béla jegyzője volt s így 1102. előtt csak 40 évvel élt) ily botorúl hátra keltezni, könnyen előáll a következtetés“, t. i. a jegyzőnek oly késő korban, a XIII-dik században, kellett élni, mikor Rösler úr sajátoságos fölfogása szerint, mint királyi jegyző, már természetesen nem tudhatta, mikor került Horvátország Magyarországhoz. — Ez ellenvetést czáfolva szükségtelennek tartjuk a Magyar- és Horvátország közt már Kálmán király előtt is létezett viszonyok fejtegetésébe bocsátkozni; csak azt kérjük, honnan bizonyíthatja szerző azt, mit oly feltétlen kétség nélkül kimond, hogy Árpád magyarjai, kik a X-dik század elején Olaszországban a szavoyai havasokig, a nagy Németországon keresztül pedig Brémáig s az északi tengerig dúltak, Spalatóig hódítva nem nyomúlhattak elő? Olvassa meg a X-dik század közepén élt Konstantin császár tudósítását Horvátország ekkori igen csekély kiterjedéséről, ennek egykor hatalmas, de az ő korában (950 körül) már lehanyatlott haderejéről; olvassa meg, hogy „a horvátok közzül egy rész külön vált s elfoglalta Illürikont és Pannoniát (a Száva s Dráva mellékét) s ezeknek is v a l a (950. körül csak v a l a) önálló fejedelmök“; mutassa meg, a 892-dik évre még oklevelesen ismert Muncimir horvát fejedelem után az augsburgi csatáig, mely után hazánk határai megesonkultak, hol van az önálló Horvátország története? hova lett a 884, 892 és 896-ra a fudai évkönyvekben emlegetett Braszlávnak, Arnulf hűbérnökének, Dráva-Száva melléki birodalma, melyről valamint magára Braszlávról vagy valamely utódjáról, azután hogy a magyarok Dunántúlt 896-ban elfoglalják, soha többé a külföldi krónikákban egy betű emlékezet sincs. S ha ezt kimutatni nem képes, a mint hogy nem is lehet képes, lehet-e joga Rösler urnak a névtelen jegyző föntebbi egyszerűen tagadott, de meg nem czáfolt adataért a XI-dik századból kitagadni, s ily botorúl a XIII-dik századba visszautasítani?

Még Cassel két erőssége ellen szólal fel szerző, hogy, t. i. a név-

telen jegyző a Styria nevet, mely már a XII-dik században divatozott, nem említi; miből véleményünk szerint sem vonhatunk biztos következtetést jegyzőnk korára; mert ő a XI-dik század előtt is igen használt Marchia Australis, s a még régebb bajor nemzetnevet sem használja, — és hogy a jegyző Kézainál s Thurócinál igen sokkal kevesebbet tud a hűnmagyar őstörténetről, miből Cassel azt következteti, hogy nagy időköznek kellett a jegyző és Kézai forrásainak kora közt lefolyni; mert szerinte ezen mondák csak akkor keletkeztek, midőn hazánkban a nyugoti tudományosság és monda nagyobb ismerete lehetővé lett. Nem fektetünk valami nagy súlyt Cassel ezen okoskodására; mert azt épen nem hisszük bebizonyíthatónak, hogy a Kézainál és Thurócinál följegyzett hűn mondakör nemzetünk öntudatából előbb kivesszett s csak később szívárgott volna vissza a külföldi forrásokból hazánkba: de még kevesebbet adhatunk Rösler úr bírálati tehetségére, ki midőn Cassel e védvét lerombolni hiszi, az értők előtt csak magát teszi nevetségessé. „A ki — úgymond — erre nézve Cassellel egyetért, olvassa meg Hartvicus Chronica Hungarorumját, s mint reménylem elbámul azon ostoba mesedagály fölött, mely abban a magyarokról és Attiláról, kit itt Aquilának hívnak, előttünk áll, elbámul a magyarok és hűnök teljes fölcseregélésén. Pedig ezen kronika, miután Kálmán királynak van ajánlva, 1095—1114 közt, tehát nem sokkal I. Béla után van szerkesztve, és így nem kellett hosszú idő a mesegazdagság kiképződésére“ (10 l). Igaza van szerzőnek, hogy a varsói Chronica Hungarorum a legszerencsétlenebb compilatio, melyet Hartvicus Vita Sancti Stephani-jának kivonatát némi lengyel dolgokkal keverve egy hazánk történetében teljesen járatlan s e mellett általában tudatlan lengyel barát összeférczelhetett: de hogy szerzőnek, ki éles bírálatával egész őstörténetünk épületét halomba akarja dönteni, oly csekély bírálati tapintata van, hogy e férczművet csak egy pillanatig is Hartvicus munkájának tudta képzelni, ha ugyan Hartvicus említett valódi munkájával ezt összevetni nem restelte, azon nekünk aligha méltóbb okunk nincs elbámolni. — Meg vagyunk ugyan győződve, hogy hasztalanul tesszük, mert nem vesszük észre, hogy Rösler úr a legújabb magyar történettudományi vizsgálatok eredményeit becses figyelmére méltatta volna, s ide hozzánk leereszkedni képzelt magas oktató álláspontjából talán méltónak sem tartaná: de még is kénytelenek vagyunk őt e varsói krónika mivoltának kérdésére nézve egy czikkünkre utasítani, melyből ezen XIV-dik században férczelt lengyel-magyar krónikának egész valódi becséről s Hartvicus munkájához való viszonyáról, — mit eddig teljességgel nem tudott, fölvilágosítást szerezhet magának ¹⁾). S miután Rösler úr bennünket az ő képzelt igazságaira oly erősen akar oktatni, bátrak vagyunk őt figyelmeztetni, hogy annak, ki mást tanítani akar, emennél magának többet kell tanulni és tudni; s

¹⁾ Jegyzetek Thierry Amadé Attilájára. Új Magyar Múzeum. 1858. I. köt. 570—573. l.

egyszersmind kijelentjük, hogy történetirodalmunk jelen állásában, nemzetünk és történetének kérdéseiben, valakit csak azért: mert Endlicher Monumenta Hungarica-it futólag átolvasta és Schlözer elfogult iskolájának tételeit, melyeket mi már régen megczáfoltunk, összeszemelgetve utánmondja, tanárokül föllépni hivatottnak teljes önérzettel nem ismerhetünk el.

Mindezek után, mert csak ennyiből áll szerző minden erőssége, melynek alapján kénytelenségnek állítja a névtelen jegyzőt a XII-dik század végére vagy a XIII-dikba helyezni, mert „pontosabb meghatározás, — mint mondja — a létező eszközökkel lehetetlen“ (a Rösler úrra nézve létezőkkel igen is, de egy kissé többel aligha lehetetlen): mit érhet a különben kitűnő történetkutató Wattenbach hasonló határozatlan és indokolatlan nyilatkozatára legkisebbet is támaszkodnia, úgy hiszem minden éles bírálat nélkül maga is beláthatja.

A harmadik (C) fejezetben adja szerző a névtelen jegyző munkájának igen sovány tartalmát, mire a szót kimélve, semmi észrevételt nem teszünk.

A negyedik (D) fejezetben kifejti Rösler úr a névtelen jegyző irányát, mely őt munkája megírásában vezette, éppen oly pontos bizonyossággal, mintha csak jelen bírálati tanulmányának irányáról adna számot. Ő tudja, hogy „a jegyző főiránya a magyarok eredetéről egy hamis nézet megalapítására megy ki, hogy t. i. a magyarokat Attila népétől származtassa“, de még azt is tudja, hogyan jött az e gondolatra? „Neki elviselhetetlennek látszhatott őseit a német krónikások leírása után rabló csordáknak képzelni, melyek az országra rohannak s az ellenállásra erőtlén számtalan népesség legyilkolása után a véráztatta földet megszállották (mintha bizony a XI-dik századi királyi jegyzőnek, az Árpád korabeli magyarok életéről, államszerkezetéről, a honfoglalásról stb. írni akarva, a német krónikákat kellett volna tanulmányozni!). A jog eszméje erkölcsi nagyságában kelt föl benne, s most már nem lön elég neki, hogy a magyarok a jelenre jogállapotban éltek, mely rájuk nézve birtokuknak a szomszéd népek részéről történt elismeréséből keletkezett. (E szíveséget a mi fölfogásunk szerint őseink éppen a harcziás nemzet életerejének, alkotmánya szilárdságának s koránt sem szomszédai atyafiságos jó indulatjának köszönhették). Nem; utálva azon képzeletet, hogy valaha önkény és jogtalanság által jutottak birtokukhoz, átvitte jogfogalmait őseinek idejére; s az elkövetett jogtalanságot legalább sok nemzedékkel hátrább, egészen ismeretlen ősapáikra a húnokra ügykezett hárítani. Most már a magyarok azon hivatásban tűnnek föl, hogy jogukat keresik; ők nem hódítanak, hanem csak visszafoglalják elvesztett sajátjokat“ (11. l.).

Midőn a névtelen jegyző munkájának e gyönyörűen kiképzelt genesisét olvastuk, lehetetlen volt eszünkbe nem jutni az egyszeri mese szavainak: *O pulchra species! cerebrum non habet*. Tehát a XI-dik században, vagy ha Rösler úrnak tetszik a XIII-dikban is, a királyi jegyző lelkiismeretét oly igen háborgatta volna nemzete jogta-

lan birtoklásának szégyenérzete, hogy azért egy új jogezimet tartott volna szükségesnek koholni; mintha e századokban, — az összes Európában az ököljog e fénykorában, — a nemzetek, sőt egyes hatalmasok jogezimét is nem a kard éle tette volna! S vajjon e korban, mert hisz nem csak a magyarok voltak hódítók, hanem a szláv és román faj ellenében éppen a németek is, melyik nemzet tagadta volna meg birtokának fegyverrel szerzett jogezimét? Olvassa meg bárki figyelemmel a névtelen jegyzőt, s egyetlen egy szót sem fog találni benne, mely őt azon gondolatra vezethesse, hogy midőn a jegyző akár a honfoglalásról, akár a magyarok külföldi dúló hadjáratairól írt, arczát szégyenpiir futotta volna át s nem a nemzeti erőérzet büszkesége borította. Ne akarja azért Rösler úr velünk azon ábrándját elhíttetni, hogy a XIX-dik század nemzetközi jogeszméi, — melyeket most Európában az egyetemek tanszékein tanítanak, de a gyakorlati életben bizony ma sem igen alkalmaznak, — a szegény jegyző lelkét nyugodni nem hagyták volna, míg nemzete kétségbe sem vont birtokjogát egy ügyesen koholt új jogezímmel, melyet az erősebb ellenfél úgy sem tartozott, de nem is lett volna hajlandó elismerni, szilárd alapra nem fektette.

Elítélvén ezen képzelt alapisrányáért a jegyzőt, hogy e fölfogás szerint a hazánkban talált idegen lakosoknak, mihelyt az igazi urak megjelentek, ezek mögött kellett állani, s hogy ők a honban csak vendégek, sőt mivel karddal voltak hódítva, szolgák lettek. Ez tagadhatlanul úgy volt az önként nem esatlakozókra nézve, kiket fegyverrel kellett meghódítani; mert az önként hódolókkal ősünk éppen a jegyző tanúsága szerint, ki pedig, mint Rösler úr igen jól tudja, az idegen vér ontásának éppen nem volt elvből kárhoztatója, igen is lovagiasan bántak: de biz a földhöz ragadt és vérig zsarolt nyomorúlt föld népének sorsa egész Európában sem volt e korban irigylendő. Legalább a történettudomány éppen nem bizonyítja, hogy a magyarországi vendég és szolga nép európai vérrokonainak boldogabb viszonyai közé vágyakozott volna: mert onnan ide századok során át, de innen oda soha nem zajlott a bevándorlás folyama.

Mit szerző ez állítása következtetéséül a közelebb múlt s jelenkorra nézve amúgy könnyedén oda vet, a legkézzelfoghatóbban bizonyítja, hogy valamint hazánk régibb jogviszonyait, úgy nemzetiünk jelen szellemi mozgalmait teljességgel nem ismeri. Szerinte „ezen többé kevésbé nyíltan kimondott nézetnek, a magyaroknak az országbeli idegen nemzetek iránti viszonyáról, századokon át gyakorlati érvénye is volt s az még a jelen korban sem akar elszunnyadni.“ Ezen teljes bizonyítatlan állításra s eléggé bárgyú gyanúsításra röviden felelve, utasítjuk Rösler urat a magyar alkotmányos jogviszonyok tanulmányozására, mielőtt azokról fogalommal sem bírva fön hangon itélne; megtanulhatja azokból, hogy hazánkban a jogok soha nem nemzetiséghez, hanem osztályokhoz voltak kötve. A magyar szent korona területén a szláv, oláh, német stb. erededű s ajkú nemesek,

pedig ilyenek itt ezrenként voltak, alkotmányos jogaik élvezetében egy hajszállal sem álltak hátrább az Árpáddal bejött hét vezér utódainál: míg ellenben az 5—6 milliónyi magyarság, kiknek ősei a Volga mellől költöztek be, a töbi idegen eredetű jobbágysággal az utolsó hajszállig egyenlő terheket viselt. S ha, mint szerző tudja, a nemzetségek egymás fölötti zsarnokságának ijesztető eszméje hazánkban a legújabb korban sem akar aludni: legyen meggyőződve arról, mit nemzetünk legközelebbi mozgalmainak minden elfogulatlan bírálója be kénytelen vallani, hogy azok, kik ezt elaltatni nem akarják, éppen nem mi magyarok vagyunk.

A hún-magyar rokonság kérdését, — melyért csudáljuk miért haragszik oly nagyon a szegény jegyzőre s nem inkább Kézaira és utódaira, kik ezt annál sokkal erősebben hirdetik, — Rösler úr minden bővebb bizonyítás nélkül halálra itéli, mint „a melynek mind a nyelv-mind a történettudomány egyformán ellene mond.“ S ha netalán töle e két tudomány döntő bizonyosságait kérnök: előre „kénytelennek vallja magát e rész bővebb tárgyalásától fölmentetni, miután erről az újabb időben Dümmler Erneszt egy a forrásbírálatban derék s az előadásban szép elbeszélést adott“ (10. 11. l.). Ismerjük Dümmlernek „Die südstlichen Marken des fränkischen Reichs“ című idézett értekezését¹⁾; de ő abban a magyarok betelepedéséről szólva, őseink nemzeti rokonságáról azon kívül, hogy őket „finn-uráli nép“nek mondja, egy hangot sem szól. Még egyszer megolvastuk mind azon helyeket, melyekre ő e cikkében „De Arnulfo Francorum Rege“ című munkájára hivatkozva utasít: de mind e helyeken a hún-magyar kérdés forrásbírálati szép megezáfolásának csak egy betű nyomát sem talál-tuk. Ily erős oldala szerzőnek az alaposság, ki csudálkozását fejezi ki a fölött, hogy Beleházi (von Beleháza) t. i. Beleházi Bartal György, „Attila jogában hisz“ a nélkül, hogy ezen hazánk ősi jogviszonyainak halhatatlan érdemű bűvarát részletesen okadatolt és bizonyított állítás-aiban, a húnmagyar állam- és hadszerkezet, törvények, jogviszonyok, szokások és erkölcsök ugyanazonságát illetőleg, csak egy mákszemnyi ellenekkel képes volna czáfolni.

Kierieszkedik ezután a Sz. István törvénykönyvéből nagyon is ismert szavak fejtegetésébe „az egy nyelvű s szokástú nép gyengeségéről“, minek a névtelen jegyző munkájával semmi köze, s elítéli ezt azért „mert minden állami és jogi intézményeket már a hódítás korában, mintegy lángeszű szellem varázscsapására, Árpád és más nagyok által alapított meg“ (12. l.). Azt hogy a magyar állam a hét nemzetséggfű-nök vérszerződésének alkotmányos alappontjaival már Árpád, honunk e valóban lángeszű alkotója alatt meg volt alakítva, a névtelen jegyző erről szóló adatainak egyszerű számba sem vételével még nem lehet megezáfolni. S igen erős előítélettel kell lenni Rösler urnak és társai-nak a magyar nemzetnek a keresztyénség előtti életéről, ha azt tudják képzelní, hogy Sz. István előtt, ki a magyar államot nem a semmiből

¹⁾ Archiv für Kunde österr. Geschichts-Quellen X. Bd.

teremtette, hanem csak annak főnálló intézményeit alakította át, nemzetünk egy századnál tovább minden állami és jogintézmények nélkül mint rabló csorda éltetett volna.

Kárhozzátja a névtelen jegyzőt azért is, hogy kora történeti neveit és emlékezéseit a helynevekben a beköltözés korához kapcsolja s rögtön talál rájuk magyarázatokat. De miért nem mutat ki hát csak egyetlen helynevet, melyről bebizonyíthatná, hogy a hódítás korában nem keletkezhetett s a XI-dik században még nem létezett; mely esetben mi, kik a jegyzőt I. Béla korába helyezzük, rögtön tönkre lennénk téve? — Hibáztatja végre őt, hogy hazánknak mindjárt a hódítás korában a legnagyobb kiterjedést adja, melyet az a XII. és XIII-dik században birt, részint nemzeti hiúságból, részint azért is, hogy az e tartományokhoz való jogot a századok által erősítse.“ Ez ellenvetésre már a fentebbiekben megelégtünk.

Úgy hiszem, hogy ezek után nincs még méltó joga szerzőnek a magyar-hún rokonság kérdésének régibb irodalmunkban történt nyomozása fölött, — melyért a névtelen jegyző tekintélyének imadását ok nélkül hánytorgatja, mert hiszen maga mondja, hogy még mielőtt ennek munkája ismeretessé lett volna, „hazai történetirodalmunkban minden érdek (?) minden munkásság (?) lángoló rohammal e pontra tolult“ — Schlözer nyomán a leggúnyszerűbben pálcázát törni, s még a régi pogány magyar írás ügyét is, — melyről hogy ítélhessen, nem elég Bél Mátyás 1718-diki munkáját ismernie hanem igen sokat kellene tanulnia, — csak úgy futtában egy tollvonással ábrándnak nyilatkoztatni. S biztosíthatjuk őt, hogy hazánk történetnyomozóit és nyelvészeit sem megtéríteni sem föladatuktól visszaretenteni nem fogják e szavai, melyekkel e fejezetet végzi: „De még e híres korszak — t. i. Praynak történetirodalmunkban csakugyan korszakot alkotó föllépése után is, — bizonyos nyers pedantismus s a semmis dolgok utáni tudományos újságvágy és kutatás itt-ott tovább sarjadzott, s az etnologiai nyomozásdüh teljesen ki nem elégitő nyelvészeti segédeszközökkel az előre kitűzött irányok után a folyó századba is átvonul; főként Dankovszky Gergely és Fejér Györgyöt említem“ (13. l.). — Ha Rösler úr irodalmunk összehasonlító nyelvészeti mozgalmait mind az altaji mind a sémi nyelvek mezején ismerné, mily elszomorodva, mily elkeseredve kellett volna épen e legújabb kor munkásságáról nyilatkoznia, mely, köszönet nyelvészeink fáradhatatlan buzgalmanak, kielégítő nyelvészeti segédeszközök gyűjtésében és fölhasználásában, Dankovszky és Fejér kora fölött hasonlíthatatlanul magasán áll.

Az ötödik (E) fejezetben értekezik szerző a névtelen jegyző forrásairól. Ennek előbeszédjéből azt következtetvén, hogy „előtte a magyar történetről belföldi munka nem létezett s így az ő írása volt e tárgyról legelső“ azt vitatja, hogy e jegyző által emlegetett „traditiones diversorum historiographorum“ és „Annales chronici,“ melyekből, mint maga mondja, merített, csak külföldi források lehettek. Elítéli ennek következtében mind azokat, kik hazai történetiróink közül a

jegyző belföldi forrásaiban hittek és hisznek, megmutatja maga a jegyző szavaiból, hogy ő a népdalnokok szájában élő hagyományt megvetette; ellene mond a derék Praynak is, „ennek az egynek azon kevesek közül, kik honfiai közt a névtelen jegyző ellen olykor-olykor bizodalmatlanságot mutattak“ azon nézetéért, hogy a jegyző egész munkája egy nemzeti hősmonda elbeszéléseiből volna merítve; Katona és Cornides ellenében tagadja, hogy jegyzőnkkel az igazság szeretete gyűlöltette volna meg a népénekeket, „hiszen ő különben bezzeg koholt és erőszakosan ferdített, a hol a magyarokat dicsőségre segíthette,“ s végre azon gyanúját nyilvánítja, hogy csak „vakult érzéke lehetett az, mi a jegyzőt a nyers nemzeti oskolázatlan- és tanulatlanságtól visszataszította s a népies megvetésére vezette, a mi a latin tudós középkorban oly gyakori eset volt“ (13. 14. l.).

Ha tehát a névtelen jegyző se az általa megvetett hagyományokból, se belföldi régibb történetirókból nem merített, mert ilyenek nem léteztek: honnan származtassuk, kérdi Rösler úr, részletes adatainak gazdagságát? Felelet: a külföldi krónikákból, még pedig, minthogy a jegyző az orosz Nestort (ki szerintünk nála később élt) és a byzanti írókat nem ismerte — mit Schlözer czáfolata nélkül is nagyon tudunk, egyedül a német krónikásokból, „kiket valóban i t t o t t követett“ t. i. Reginóból és folytatójából, kiket hogy használt, munkájából bebizonyítható.

Ügyde — folytatja — Reginóból csak egy kis része van véve a jegyző tudósításainak, valóban csak Scythia leírásának és a külföldi hadjáratokról való elbeszélésnek egy része, honnan foly tehát a másik sokkal nagyobb tömeg? Azt válaszolják, mond, hogy a jegyző a király és a nemesek levéltárait használta. Ezt Rösler úr lehetetlennek tartja s ellenvetvén, hogy még a sokkal későbbi Thuróci krónikájában sincs meg az oklevélszerzéség (Actenmässigkeit), alkalmat vesz magának hazánk középkori miveltségéről igen is elfogultan ekként nyilatkozni: „Magyarországban, melynek tudományos forgalma a külfölddel Korvin Mátyásig oly fölötte csekély volt, a roppant durvaság és tudatlanság korában tulajdonítják a névtelen jegyzőnek a történetírás oly nehéz s okszerű alakját!“ (15. l.).

Igen messze vezetne bennünket részletesen elősorolni az adatokat, melyekből kitűnik, hogy az Árpád- és vegyes házakbeli királyaink alatt, mily nagy számmal látogatták a magyar ifjak a híres párisi, bolognai stb. tudós iskolákat, s e korból, mily virágzó iskolákat mutathat föl honunk: nem tartjuk szükségesnek hosszasan bizonyítgatni, hogy hazánkban, melynek királyai Sz. Istvántól Mátyásig az egyház és iskola ügyéért hallatlan bőkezűséggel áldoztak, melynek papi rendje valamint honfrierényekben úgy szellemi és erkölcsi miveltségben külföldi kortársai mellett mindig becsülettel megállhatott, törvényhozása pedig, már Kálmán idejében, hogy csak az emberiség szegényére a Németországban egész a múlt századig oly erősen divatozott boszorkánypereket említsük, a külföldet fölvilágosodásban megelőzte, oly

roppant durvaság és tudatlanság nem uralkodhatott, melyért az magát a most mivelt, de akkor a tudományban és műveltségben általában nem igen magasán állott külföld mellett szégyenelhetette volna. Csak annyit jegyzünk meg Rösler úr ez állításából folyó következtetése ellenében, hogy midőn a „notarius Regis“ hivatalt csak „oly bő zsáknak“ kereszteni, „mely oly sok tudós anyagot rejt, s melyet, minél tágabb és üresebb, a képzelet annál gazdagabban tele tömhet,“ s midőn a boldogtalan jegyzőt holmi *Scribent*-nek, talán csak nem valami legújabb korbeli *Notár*-féle embernek gúnyolja, a legvilágosabban bizonyítja, mily alapos ismerete van hazánk középkori országos intézményeiről, hol a királyi jegyzők e korban mindig főpapok: prépostok, apátok, püspökök voltak, kik közül némelyek az esztergami érseki székre is emelkedtek.

E kitérés után, nehogy Rösler úr azon véleményben maradjon, hogy miután jegyzünk a honfoglalás bő adatait nem a német krónikákból vette, mi bizonyos; nem is a királyok s nemeselek okleveleiből merítette, mit egész készséggel megengedünk; nem is a népdalnokok csacska énekeiből állította össze, mi ellen maga többször tiltakozik, nem marad egyéb lehetőség, mint hogy tulajdon fejéből koholta: megkísértjük őt még egy más belföldi forrás lehetőségére figyelmeztetni, melyet pusztá tagadással bizonyosan maga sem tarthat megezáfolhatónak. E forrás a nemzet múltjának eleven öntudata, az őseikre méltán büszke családok szentül őrzött hagyományai, melyek az iskolázatlan népek emlékében annál élénkebben fön szoktak maradni, minél kevesebbé bizzák azokat a holt lapokra. Ezen öntudatnak annyival erősebbnek kellett lenni hazánkban; mert itt az első foglalással szerzett birtokok, sőt Sz. István reformja előtt a méltóságok is a vérség, t. i. nemek és ágak jogán szállottak át. Gondoljuk meg már most, hogy jegyzőnknek a király udvarában elég alkalmá lehetett az ország legfőbb családainak tagjaival, a legmagasabb egyházi s világi méltóságok viselőivel érintkezni, s nem fogunk csodálkozhatni, ha ő, ki nek mint I. Béla jegyzőjének gyermekkorát Sz. István idejébe helyezhetjük, az ezt egy századnál nem sokkal többel megelőzött hódítás koráról oly részletes adatokat is tud, melyeket a nála két egész századdal későbbben élt Kézainál s utódainál hiában keresünk.

A hatodik (*F*) fejezetben szerző mindazon okait, melyeknél fogva a jegyzőt a történetekben tudatlannak bélyegzi, következőkben sorolja elő.

1) Konstantin császár a kazaroktól elszakadt *kabarokat*, jegyzőnk pedig a *kúnokat* mondja a magyarokhoz csatlakozottaknak; holott a kúnok csak a XI. és XII-dik században lettek Orosz-Lengyel-, s Bolgárországnak és a magyaroknak ellenségei, kik őket több ízben megverték. — Ha be tudná szerző bizonyítani, hogy a *kún*, régiesen *khún*, latinosan *hun* név, melyet Attila népe is viselt, a XI-dik században nem létezett, hogy azt éppen úgy mint a szláv, vagy *germán* nevet több rokon, de azért önálló népekre gyűjtőnévül

nem lehetett s nem volt szokás alkalmazni; ez ellenvetésének volna valami értelme: de így, ha a görög császár, kozár előadás után kozárfajta k a b a r o k ról, a magyar jegyző pedig k ú n o k ról beszél, épen úgy nem következik, hogy két külön népről beszéljenek, kivált ha az elbeszélés ugyanazon eseményre vonatkozik, mint ha egyik német író d e u t s c h o k ról, a másik g e r m á n o k ról szól, én pedig n é m e t e k ról beszélek.

2) „A magyaroknak hazánkban első fölléptők előtti viszonyairól a nyugoti népekkel, így a Theophilus császár alatt (829—842. Kr. u.) a Duna melletti harcukról, valamint 862-ben a keleti frank birodalomban történt megjelentökről, a névtelen jegyző semmit sem tud.“ — Erről bizony nem is tudhat: mert azon *Obgyssai* név alatt említett néppel, kikről az Al-Dunánál a X-dik századi Leo Grammaticus és Georgius Monachus Theophilus császár korára szót tesznek, valamint azokkal, kiket a st. galleni évkönyv 863-ra H u n i, Hinkmár krónikája pedig U n g r i név alatt mint a keresztyénség ellenségeit említ, az ekkor a Volgán túl lakott magyaroknak semmi köze. Megkísértettem ez adatokat helyes értelmökre vinni vissza, az első eseményt a húnok maradványainak, az erdélyi székelyek őseinek, a másodikat a Dunántúl a IX-dik században még el nem enyészett avaroknak tulajdonítva ¹⁾: de ha netalán Rösler úr engem mint magyart nem tartana illetékesnek e kérdés megfjtésében, ám fogadja el Kempernek még bővebben fejtegetett magyarozatát, ki szerint az első helyen a bolgárokkal szomszéd avar maradványok, a másodikon pedig a húnoknak is nevezett bolgárok értendők -). Csak ne követelje, hogy a névtelen jegyző őseinkről azt is tudja és írja, a mit, mert soha nem történt, nem tudhatott; ne kívánja tőle ezt már csak azért se, mert ha mint ezt általa igaz gyanánt bírná beszélgetni s a világgal elhíttetni, hova lenne akkor Regino hitele, melynek ez esetben mi Rösler úr ellenében védelmére kelnék, ki őseinket 889-ben mondván beköltözötteknek, őket az ezelőtti századokban még csak névről sem ismert nép (gens Ungarorum retro ante saeculis inaudita, quia nec nominata) szavakkal említi.

3) Különösen feltűnő a névtelen jegyző tudatlansága, folytatja szerző, a magyaroknak a morvák elleni első (892-diki) hadjáratáról, melyet a fuldai évkönyvek bizonyítanak. — Nekünk pedig ez ellenvetésben még különösebben feltűnő, hogy a tudós bíráló úr az erdőtől a fát nem látja. Vegye kezébe a jegyzőt s olvassa meg a 33—35. fejezeteket Nógrád, Gömör, Bors, Nyitra, Trencsin vidékeinek meghódításá-

¹⁾ Régibb cikkeimben többször; legújabban e következőben: Biborbanszüli. Konstantin császár munkái magyar történeti szempontból ismertetve. Akadémiai Ertécsítő új folyam I. köt. 1860. 85. l.

²⁾ Kemper Josephus: De Ungarorum ex Lebedia et Atelcuzu l'emigratione primisque Francos inter et illos foederibus et bellis. Dissertatio inauguralis. Monasterii. (1857). 8-r. 2—4. l. — Igen helyesen fejt itt ki Kemper, hogy Hinkmár említett helyén az U n g r i név csak későbbi becsempésző kéztől származik.

ról, a nyitrai véres harcokról stb. s ezen 892-diki hadjárat, melyben, még Arnulf a morva földet egyfelől dulta, őseink más oldalról a már általok hirt Tisza mellékéről előre törve, honuk határait a Morva folyóig terjesztették, szemei előtt áll. — Nem tud semmit, folytatja, valamint erről, úgy az erre egy év múlva következett s őseinkre nézve hasonlóképen oly dicső bolgár hadjáratról 893-ban, melyben a görögökkel szövetséget magyarok a bolgárokat három diadal után Byzánttal békére kényszerítették. Hogy ezen bolgár-magyar háború Kr. u. 893-ban történt, ezt szerző csak Dümmler tekintélyére hivatkozva mondja: de hogy az valóságban 888-ban folyt, azt én a byzanti forrásokat a hazai s nyugoti krónikákkal és az orosz Nestorral összevetve, már ezelőtt nyolcz évvel tisztába hoztam ¹⁾. Igaz, hogy ezen fényes hadjáratról, melynek azonban csakhamar azon gyászos következése lett, hogy a bosszút szomjazó Simon bolgár fejedelemmel szövetséget besenyők őseinket Etelközbe kiszorították, a jegyző mélyen hallgat; de ha azt Dümmler és Rösler úr hibás számítása szerint 893-ra beszelné el, évszámítása ellen mi fognánk czáfolólag föllépni.

4) Nem tud a jegyző semmit, — folytatja Rösler úr, — arról hogy a magyarok 894-ben, mint a fuldai évkönyvekben följegyezve találjuk, Pannoniát embertelenül földúlták; pedig éppen ez alatt érte őket utól a büntető végzés, hogy t. i. lakaikból (Etelközből) a besenyők kiverték. — A Dunántúl azaz Pannonia meghódításáról eleget olvashat Rösler úr a névtelen jegyzőnél (45—50. fej.): de azt nem tudom, honnan olvashatta, hogy a magyarokat Etelközből éppen e hadjárat alatt verték volna ki a besenyők? Konstantin császár ismeretes helyét, ki egyedül adja ez eseményt részletesen elő, görögül egész kiterjedésben hiában idézi, mert annak *ταξείδιον* (hadjáratocska) szavából p a n n o n i a i 894-diki h a d j á r a t o t kiolvasni csakugyan erős dolog. Úgy látszik, hogy Rösler úrnak oly éles szemei vannak, hogy a mi írva nincs, azt olvasni tudja, de a mi tárva nyitva áll előtte, nem látja. Hogy egyébiránt ő oly természetesen gondolta, hogy a magyarok Etelközben laktokban dúlták föl Pannoniát, azon legkevesebbé sem csudálkozhatunk, ha látjuk, hogy őket a Volgán túl laktok idejében is nem csak a görög birodalomban, hanem Németországban is hiszi barangoltaknak. Mi ellenben a források egybevetése után nem csak igaznak ismerjük, de egyszersmind természetesebbnek is látjuk, hogy a magyarok csak akkor léptek át a Dunán Pannoniába, mikor már nem csak az egész Tiszavölgy urai voltak, hanem Felső-Magyarországot is 892-ben meghódították. Ily renddel adja ezt a névtelen jegyző, s e hódítás történetét egyetlen érvényes ok nélkül összevisszaforgatni akarni, hasztalan erőlködés.

5) Nem tud továbbá a jegyző semmit a magyaroknak a kozárokkal a Don mellett a mai Déli-Oroszországban három évig létezett szö-

¹⁾ A bolgár-magyar háború 888-ban. Új Magyar Múzeum 1852. I. köt. 515.—531. l.

vetségéről, melyről Konstantin császár beszél; hanem a kozárokat a Számos (így) és Máros (így) folyók közt lakatja. — Igaz, hogy a névtelen jegyző őseink kozár szövetségéről hallgat, s igaz, hogy a hazánkban a IX-dik században lakott kozárokról rajta kívül semmi más forrás nem emlékezik: de csupán ezért ez adatát rögtön koholmánynak bélyegezve, elvetni nézetünk szerint nem lehet. Hiszen a világ semmi írott forrása sem tudott semmit Aba királyunk igazi „Sámuel“ keresztnévéről, melyet egyedül a névtelen jegyző említ; s íme a „Samuhel Rex“ köriratú s kétségtelenül XI. századi veretű kis ezüst pénzec, melyeket, míg névtelen jegyzőnket nem ismerték, a világ összes éremtudósainak nem tudtak helyesen megfejtetni, e nevet s így jegyzőnket fényesen igazolták. Ne taszítsuk el tehát könnyedén ez adatot se, ha annak támogatására a Számos mellett Belső-Szolnokban eső Kozárvár falu és a Szathmár vármegyei pusztá Kozárd helyneveken kívül semmi más emléket nem mutathatunk is föl. Mert hogy a népvándorlás viharos századaiban egy nemzet egyes részei egymástól messze szakadozhattak s századokon át föl birták magokat tartani, azt úgy hiszem senki sem fogja lehetetlennek tartani. Bizonyosan olvasott Rösler úr nem csak a dunamelléki, hanem a XIII-dik század elején, a mongol hódítás előtt a Volga mellett is főnállott Nagy Magyar- és ősi Bolgárországról; de csak a germán faj ekkori történeteiből is tudhatja, hogy az a skandináv félszigettől Krimiaig s innen Spanyolországig, mennyi s mily sokáig főnállt kisebb-nagyobb birodalmakat alkotott.

6) Tudatlansággal vádolja szerző a jegyzőt azért is, hogy Oroszországban a IX dik század végén több fejedelemtől beszél, holott akkor ott, mint Schlözerből idézi, Oleg volt az egyetlen egy úr. Nem akarok levonni Schlözer Olegjének hatalmából, ha az orosz nemzetnek IX-dik századi polgári viszonyait magából az orosz Nestorból ismerve sehogy sem lehetek is képes Oleget a minden oroszok oly autocrata czárjának elismerni, kinek nagy hatalma mellett is, a XI-dik századi jegyző, a valamint ekkor úgy később még századok múlva sem öszpontosított Oroszországban egyes tartományok fejedelméről, kiket ő dúxoknak nevez, szót se tehetett volna.

7) Hasonlóan megróvja a jegyzőt azért, hogy Szvatoplugról és fiairól, valamint a nagy-morva birodalom végromlásáról, mire pedig épen a magyarok hatalmasan közre működtek, mit sem tud, hanem a morva birodalomban csehokről, Nyitrában, mint cseh vazallról, a senki más által nem említett Zoborról beszél. — Hogy jegyzőnk a Nyitra és Vág vidékén cseheket (Bohemi) és nem morvákat (Marahani) emleget, azon nincs miért megütköznünk, mert e két külön név alatt két külön nemzetiség valamint korunkban úgy jegyzőnk idejében sem létezett. De abban sem látok semmi különöst, hogy ő, kinek a morva birodalomról annak rég elmúltá után valami nagyszerű fogalma nem lehetett, arról mindent, mit mi az összes ismert forrásokból tu-

dunk, el nem beszél : hiszen neki czéljához képest, a magyar honfoglalás történetét írva, elég volt elmondani, mikép lön a magyar haza határa a Morva vízéig elfoglalva ; mi történt azon túl a többi morva birtokkal, arra neki, mert nem a morvák történeteit akarta megírni, legkisebb gondja volt.

8) „A magyarok olaszországi hadjárait (899. és 900-ban), melyek a nagy-morva birodalom szétbomlása előtt estek, a jegyző ennek meghódítása és fölbomlása után történeti“ : mond (18 l.). kárhoztatólag szerző. — Ki gondolta volna, hogy Rösler úr, a szigorú bíráló, ily hamar elfelejtkezzék magáról? A tulsó lapon (17. l.) még azért korholja a jegyzőt, hogy nem tud semmit a magyaroknak a morvák elleni 892-diki hadjáratáról ; azután épen e lapon csak imént kárhoztatá, hogy nem szól semmit a nagy morva birodalomnak a magyarok segélyével történt fölbomlásáról ; most meg már azt veti szemére, hogy e hódítást és fölbontást kelleténél előbbre (900 előttre) teszi. Legyen okos a ki tud ez okoskodásból, én az egészből csak annyit értek, hogy Rösler úr e sok csürécsavarás után ezzel az egész morva historiával igazán csehlül áll.

9) Tudatlan a névtelen jegyző, mert „a 906. és 908-ki deutschlandi és a 909-diki alemanniai hadjáratról (én eddig úgy tudtam, hogy Alemannia is Deutschlandban fekiüdt) semmit sem tud.“ — Bizony még megérjük, hogy Rösler úr valamely még követelőbb utóda a magyar királyi jegyzőtől regestákat kíván az összes németországi krónikákból. Könnyű nekünk az említett hadjáratokra Pertz Monumenta-iból Widukindet, Reginót, az Annales Augiensest stb. stb. egyre másra idézni : de képzelje csak magát Rösler úr abba a középkori „durva, tanulatlan Magyarországba, melynek oly kevés forgalma volt a tudós külfölddel,“ s nem inkább megdiesérheti-e azt a jegyzőt, ki, ha többhöz nem jutott, legalább az egy Reginót és folytatóját, már hiszen csak úgy, a hogy tudta, fölhasználta. Igaz, hogy ebben nem sok köszönet van, mint a névtelen jegyző fordításához mellékelt jegyzeteimben már én Rösler úr figyelmeztetése előtt is részletesen s kiméltlenül kimutogattam : de nem is ez a német krónikákból szedegedett rész az, a mit mi a jegyző munkájában becsülünk és védelmezzünk.

10) „Árpád alatt, ki a névtelen jegyző szerint 907-ben halt meg, vonulnak a magyarok, mint a névtelen jegyző beszéli, Konstantinápoly ellen. Ő azonban kimondja, hogy erről csak a parasztok hiú meséi szoltak, de ő maga sehol sem olvasott. Pedig ezen elbeszélés csak azon hadjárat után keletkezhett, mely valósággal 934-ben történt“ (19. l.). — Hogy a jegyzőt ebbeli tudatlanságának terhe alól is fölmentsük, meg kell jegyeznünk, hogy a parasztság hiú meséinek regéliő bizonyosan nem forgatták mint mi a byzanti Theophanes folytatóját, hogy a 934-diki hadjárat idejét oly pontosan tudhatták volna, mint mi ; s ha ők e hadjáratot meséikben csak ugyan Árpád korába helyezték volna is, azért e vétket csak nem lehet Rösler úrnak az ártatlan jegyzőre kenni, ki e mesének átvétele ellen kézzel lábbal szabadkozik,

mondván : „némelyek beszélik, hogy Konstantinápolyig mentek s hogy Botond Konstantinápoly aranykapuját bárdjával bevágta; de én mivel egy történetíró könyvében sem találtam, hanemha a parasztság hiú meséiből hallottam, azért jelen munkámba írni nem akartam.

11) „943-ban üföttek be ismét a magyarok Görögországba, — mint a byzanti írókból tudjuk, — említi e hadjáratot a névtelen jegyző (45. feje.), sőt a magyarokkal Filippápolyt is bevéteti, de ez eseményt Árpád korába helyezi“ : így folytatja szerző jegyzőnk tudatlanságáról vitt registerét. De a kritika miesoda szabályánál fogva magyarázhatja a jegyző által itt leírt Árpád idejebeli hadjáratot a 943-diki beütésre? Nem lehetett-e a magyaroknak már Árpád alatt csakugyan beütni a görög birodalomba, ha erről a byzanti írók, kik épen e korról igen sovány jegyzeteket adnak, hallgatnak is? Ha ezek hallgatnak, bezzeg említi azt a nyugoti Sigibertus Gemblacensis, kinek jegyzőnk aligha valaha csak nevét is hallotta, 906-ra e szavakkal : „Hungari victos Graecos sub tributo redigunt;“ írja 908-ra : „Hungari Bulgaros victos sibi tributarios faciunt.“ Nem támogatja-e jegyzőnket e külföldi krónika, kinek hitelét talán csak épen ezért nem fogja Rösler úr megtagadni.

12) Konstantin császár, — folytatja szerző, — a vezéri méltóság mellett két más birói méltóságról, a gyula és harkász hivatalokról beszél; soha sem említi ezeket a jegyző, hanem mindig a hét fejedelmi személyt emlegeti Árpád oldala mellett. — Ebben szerintünk nem ellenkezik a jegyző a görög császárral, ki szintűgy mint ő emlegeti a hét magyar nemzetség hét külön fejedelmét; ha pedig a gyuláról és harkásról, kik birák voltak, Árpád hadműködéseiben, hadi tanácsaiban nem emlékezik is, ezzel tudatlanságát bizonyítani nem lehet. Csak nem kötelezhetjük őt, hogy mindent, mit mi más forrásból tudunk, ő, ha czéljára mit sem tartozott is, nekünk rendre elbeszéljen.

13) Utolsó bizonyítványa a jegyző tudatlanságának ez : hogy szerinte „Magyarországban mindenütt tekintélyes népesség tűnik ki, s hogy az ország legnagyobb részben pusztá, lakatlan volt, belőle nem következtethetnők : pedig Alfréd, a nagy Karinthiától keletre Bolgárországig (tehát nem Magyarországhoz) pusztaságról beszél.“ Megvaló-lom igen örülnék, ha a jegyzőből Magyarország Árpád korabeli népességének számviszonyairól csak keveset is tanulhattam volna : de bár minden szavát igen jól ismerem, igaz lélekkel állíthatom, hogy nála a népességnek nemzetiségek vagy vidékek szerint sűrűbb vagy ritkább voltáról semmit sem olvashattam. Híjában! az akkori barbár világban még sem ismerték a hivatalos összeírások, a népességmozgalmi táblázatok rovatait; s ha jegyző e tekintetben csak ugyan tudatlan volt volna is, megbocsáthatnók neki, mert korában a királyi udvarban még statisztikai bureau nem létezett.

Mindezek után mielőtt e bűnlajstromtól szerzővel együtt valahára búcsút vennénk, álmélkodjunk el, mivel rekeszti be Rösler úr ezek hosszú sorát. A névtelen jegyző igazságának védelmezésével Cassel

ellenében, ki a jegyzőnk által emlegetett dunántúli „rómaiak legelőjét (pascua Romanorum) a romunok vagyis oláhok legelőjének és birtokának csak ugyan ferdén értelmezi. Másfél negyedréte lapon (19. 20. l.) mutogatja szerző, még pedig magának a jegyzőnek itt bezzeg igazaknak ismert szavaiból, hogy a rómaiak (Romani) nevezett alatt nála mindig a német frankok értendők. Így ez egyetlen pontban, melyet csak ugyan Casselen kívül eddig az egész világ így értett és magyarázott, szerzőnknek, jöllehet ő e dunántúli rómaiakkal Árpád vitézeit ugyancsak keményen elbánatja, „a félreértés ellen védelmezni“ sziveskedik. Ezt is szépen megköszönjük a névtelen jegyző nevében. — És most kissé könnyebbült lélekkel pihenjünk, mert, mint a magyar példabeszéd szerint mindenből, úgy Rösler úr birálati tanulmányából is hátulja még csak igazán „a java.“

Venio nunc ad fortissimum paragraphum. A hetedik (G) leghoszabb, legkeményebb fejezetnek kell szemébe néznem, melynek maga szerző által fogalmazott veleje ez „a névtelen jegyző a történetet ferdítések és hazugságok által eltorzítja, s képtelennek tünik ki Magyarország régiebb történeteinek forrásául szolgálni, tehát a történetnyomozók kezeiből száműzendő“ (7. l.). — Ihol az emésztő tűz! ihol a veszedelem! mint Zrínyi a költő kiáltá. Szent királyok! segítetek! mint ős apáink döntő harez előtt fohászkodtak.

„A magyarok — így kezdi szerző a támadást, — Konstantin császár szerint külön-külön nevű hordákra az az táborokra (szerintünk *γενεα* nemzetséget jelent) voltak oszolva, melyeknek egyikét *Μαγρον*-nek (helyesen ejtve *M e g y e r*-nek) hitták, mely névben a mai magyar nemzet nevét nem nehéz fölismeri (valóban úgy van). És mégis a jegyző a maga *m o g e r* (helyesen ejtve *m a g y e r*) nevezetét Magogtól, Japhet fiától, e Scythia első királyává s Attila és Álmos ősapjává varázsolt bibliai Magogtól származtatja! — Tehát ezért, a tudós latin középkorban oly divatos nyelvészkedési botlásért a jegyző minden más adatát is a tűzbe kell vetnünk? akkor, ha Rösler úr igazságos, hasonló bibliai s classicus tanulmányokból vett névszármaztatásokért a külföldi krónikákat is öllel hordhatja a máglyára; a XV-dik századi tudós olasz Bonfini pedig magát is könyve után dobhatja; mert nála a badarabbnál badarabb hely- és személynév származtatás csak úgy hemzseg egymás hátán. Arra való épen a kritika, hogy az ily üres polyvát a tiszta búzából kirostálja; miben engem, a névtelen jegyző védőjét, a magyar közönség, mely magyar őstörténeti cikkeimet s fordításomat ismeri, engedékenységgel nem vádolhat.

„Azt mondja Regino, hogy a magyarokat a besenyők verték ki székeikből, s jöllehet a jegyző Regino épen e helyét ismerte sőt kiírta, ez eseményről, minthogy az előtte dicstelennel látszott, hallgat, hanem a kivándorlás okául a scythiai föld szűk voltát adja.“ Ez eddig szintén igaz; magunk is már rég megróttuk a jegyzőt e hallgatásáért s azt azon nemzeti dicsőségünk iránti túlbúzgó kíméletből magyaráztuk ki,

melyből indulva ki az orosz Nestor is, a magyarokról Kiovnál csak annyit tud említeni, hogy a Deneper partján sátrakban tanyáztak; mintha bizony ezen legalább is 200,000 fegyverest számláló nemzetet cselédeivel, barmaival, az oroszok szívesen látott vendégeikül fogadták volna, s a honát vesztett magyarságnak nem fegyverrel kellett volna útat törni az oly hatalmas Oleg birodalmán keresztül¹⁾. — Ha e hallgatásáért a jegyzőt Rösler úr elítéli, ugyan miért nem dicséri őt meg azért, hogy Regino kérdéses lapjáról bezzeg kiírja, mert fölfogása szerint már ezt nem szégyenlette, hogy a magyarok „a háborúnak neki törődve oly kegyetlenségre vetemedtek, mint némely történetírók mondják, hogy dühökben emberhúst ettek és embervért ittak volna.“ Talán azért nem emeli ki jegyzőnk e hű kiírási érdemét, mert Reginónak ezen kósza híren alapuló tudósítását igen helyesen maga is átallaná igaznak hirdetni? — A mit ez után szerző bizonyítani akar, hogy a jegyző a magyarok ősi honukból kiköltözését a föld szűk voltának tulajdonítva, Reginó szavait hamisítja meg (21. l.), teljességgel nem áll; mert a jegyző Reginónak Rössler úr által bizonyosságúl fülhözott és bonczolt szavait egyszerűen ignorálta s gyanúsított helyét épen magából írta ki, ki azt viszont Justinusból vette át. Legyen szíves Rösler úr Reginónak Scythiáról szóló ezen szavait még egyszer összeolvasni a jegyző kérdéses helyével; így:

„Abundant vero (Scythae) tanta multitudo populorum, ut eos genitales solum non sufficiat alere (Regino Justinus után).“

„Et quamquam admodum sit spatiosa (Scythia) tamen multitudinem populorum inibi generatorum non alere sufficiebat nec capere. (Anonymus Regino után).“

Hol van itt az erőnek erejével kutatott hamisítás?

A névtelen jegyző a Kárpátokon át Ungvár felé vezeti be a magyarokat; holott Regino e szavai: „Et primo quidem Pannoniorum et Avarum solitudines pererrantes venatu et piscatione victum quotidianum quaerunt, deinde Carantanorum, Marachensium et Vulgarum, fines crebris incursionum infestationibus irrumpunt“ Rösler úr szerint azt bizonyítják, hogy a magyarok legelsőben Pannoniába, a Száva s Duna közti földre ütöttek. Hol mondja Regino, kérdi Rösler úr diadalérzettel, hogy a magyarok az északi Kárpátokon jöttek keresztül? Nem egyezik-e Regino előadása a byzanti írókkal s nem támogatja-e azon nézetet, hogy a magyarok dél felől a Dunánál nyomultak az országba? (21. 22. l.). — Az igaz, hogy Regino, ki melleleg megjegyezve, hazánk határát soha sem látta s arról valami nagy geographiai ösmeretekkel nem dicsekedhetik, a kárpátokról egyenesen mit sem mond: de kérdem ki mondhatja azt, hogy ha a jegyző egy vagy más pontban Reginónál többet tud és ír, azért őt rögtön, mint Regino ferdítőjét és meghamisítóját kelljen s lehessen elítélni? S aztán

¹⁾ Főntebb is idézett czikkeimben Új Magyar Múzeum 1852. I. köt. 526. l. és M. Akad. Értesítő 1860. I. köt. 130—131. l.

ha józanul értelmezzük Regino idézett szavait, azokból semmi egyebet nem olvashatunk ki, minthogy őseink előbb a Dunántúlra ütöttek be s azután háborgatták Karinthyát s a többi tartományokat, a mi igen természetes, mert a Tisza völgyét bírva előbb a Dunántúlt el kellett foglalniok, hogy Karinthyába nyomulhassanak: de e szavakból azt bizonyítani, hogy a magyarok legelsőben a Dunántúlra ütöttek be, éppen úgy nem lehet, mint abból ha valaki azt mondaná, hogy Pestről először Berlinbe s azután Londonba utazott, nem lehetne bizonyítani, hogy Németország földére legelsőben Berlinnél lépett, s útját Berlinnek Bécs felé, mert ezt nem említette, nem is vehette. Reginóba nagyon is elmélyedve, mint látszik, figyelmére sem méltatta Rösler úr az orosz Nestor e szavait: „A magyarok (Ugry) Kiev mellett vonulának el egy hegyen túlra, melyet most magyar hegynek hívnak, a Deneper mellé jövének és sátrakba szállának, mert utazának mint a poloveczok. Kelet felől jöttek s nagy hegyen nyomulának át, melyet most magyar hegynek (gory Ugorskija) hívnak. S elkezdének az ott élő volochok (bolgárok) és szlovénok (szlávok) ellen harezolni; mert ott előbb szlovénok ültek s volochok foglalták el a szlovén földet. Azután a magyarok elkergették a volochokat s együtt ülének a szlovénokkal, kiket magok alá vetettek s ettől fogva azon földet magyar földnek nevezik“¹⁾. Hogyan nem vette észre forrásbíró úr, hogy itt az orosz történetírás atyja, kit mindenütt mint hiteles író idéz, éppen azt beszéli, mit jegyzőnk, ki őseinket szintén keletről, szintén Kiev alatt, szintén a Kárpáton át vezeti hazánkba? Úgyde a byzanti írók szerző hite szerint Reginóval együtt az Al-Dunánál való benyomulást támogatják. Ha szerző e véleménye bizonyítására az összes byzanti írókból, kiknek minden ránk vonatkozó adatát magunk is jól ismerjük, csak egyetlen erősséget képes lesz fölhozni: akkor, de csak akkor, leszünk képesek forrásbírálati tekintélyének e pontban magunkat alávetni.

A jegyző a magyarokat az egyesült bolgárok és görögök ellen harezoltatja, mond Rösler úr, holott inkább a görögök a magyarokkal szövetkezve harezoltak a bolgárok ellen. Igen is Kr. u. 888-ban, mikor még Etelközben laktak: de a jegyző őseinknek később Magyarország-ból folytatott hadjáratairól beszél. S hogy e hadjáratokat nem lehet okunk meséknek tartani, bizonyítja 895-re a fuldai évkönyv, melynek írója egyébiránt tudósítását a 896-ban Arnulfnál járt görög követtől vévén, a bolgárok bár nagyon drágán vásárolt győzelméről beszél; 906-ra a már fentebb is idézett Sigibertus Cemblicensis, ki ekkor a görögöket 908-ban pedig a bolgárokat mondja őseink által legyőzötteknek s adó alá vetetteknek.

A jegyző Szalán bolgár fejedelemről beszél, kit a byzanti írók közül, kik minden bolgár dolgot oly pontosan tudnak (?) egy sem ismer, a hatalmas Simeon fejedelmet pedig egyszer sem említi. Hason-

¹⁾ Nestors Russische Annalen von L. Schlözer III. köt. 107. l.

lóan nem tud egy író sem a névtelen jegyző teremtményeiről, Mén Marótról, Gládról és Gyelőről. — Ez ellenvetésre már föltöbbször is fölhoztuk, hogy abból, hogy valamely személyt vagy eseményt csak egyetlen író említett, magából még nem lehet bizonyítani, hogy azon író koholt volna. Sokat tudtak az írók, mit azért, hogy igaznak tudtak, krónikáikba nem irtak be. Hiszen, ha Árpád fia Zsolt éltét, csak nyugoti krónikákból, melyek pedig ősünk Zsolt alatt negyven éven át folytatott külföldi hadjáratait mind oly pontosan tudják, lehetne csak bizonyítani: úgy őt is ki kellene törölnünk az éltek sorából. A IX-dik század végén, mely a központosításnak éppen volt kora, sok kisebb-nagyobb bolgár, szláv, oláh főnök élhetett s bizonyosan élt is mai hazánkban, kiknek neveit sem a byzanti, sem a nyugoti írók, kik a négy folyam teréről akkor oly keveset tudhattak, nem jegyezték föl. S a kozár Marót egykori birodalmában maig is létező helynevek, melyek a kozárok emlékét hirdetik, az aldunai Szalankemen (Szalán köve), a bánáti Galád és Gilád helynevek, a gyalui havasokban az oláhok által maig is Gyeló várának nevezett várrom, mind éppen a jegyzőnk által a hasonló nevű személyek birtokában voltak állított vidékeken, nem a mellett tanuskodnak-e, hogy ő e személyneveket nem saját fejéből koholta?

A magyarok első választott fejedelmének a jegyző Álmot; Konstantin császár ellenben ennek fiát Árpádot mondja. Ez ellenkezés bírálataiban szerző Czörniget, ki e két forrást a valószínűség útján egyeztetni akarja ¹⁾, hosszasan czáfolja (22. 23. l.) s miután Czörnig vélekedését szerintiünk is helyesen történettudományi bizonyosságnak el nem fogadja, így kiált föl: „Azért tisztelet a hü görög forrásnak, még ha a névtelen jegyzőnek ellenmond is!” — E pontra nézve, melyben Konstantin császár igazságát jegyzőnk ellenében tíz év óta megjelent magyar őstörténeti értekezéseimben s legközelebb Konstantin munkáinak többször említett bírálati ismertetésében nem csak elismertem, hanem éppen hazai krónikákkal is bizonyítottam jegyzőnk tévedését, melyre őt nézetem szerint a Hungarus név szerencsétlen származtatása vezethette, mentegetni nem akarom. De azért, hogy ez adatát szigorú bírálat után elfogadhatónak nem tartom, összes munkáját félrevetendőnek ítélni hajlandó nem lehetek.

A jegyző Taksont uralkodtatja Zsolt után, úgyde Zsolt fejedelemségéről Konstantin mit sem tud, hanem Falitziszt említi fejedelemeinek. — Az igaz, hogy a császár 950. tájban, mikor már Zsolt nem élt, ezt nem fejedeleme, hanem Árpád valamennyi ekkor már elhalt fiai közt csak egyszerűen említi; az is igaz hogy Zsoltot a nyugoti krónikák még csak nevére sem ismerik: de ebből szerintem nem lehet helyesen következtetni, hogy Zsolt, Árpád halála (907.) után jegyzőnk szerint mintegy negyven évig nem kormányozhatott volna. Ha azt akarná Rösler úr ellenvetni, mit jegyzőnk ellenében magunk hoztunk

¹⁾ Ethnographie der oesterr. Monarchie II. köt. 59. l.

föl, hogy Zsolt után, ki 950. táján már nem élt, közvetlenül fiát Tak-sot mondja következettnek, holott az egykorú császár ekkor Vált (*Φάλαξ* és *Φάλαγξ* név alatt) mondja *ἄνωρ*-nak : mi, kik a vezérek korában az elsőszülöttség jogára gondolni sem tudunk, annyiaval későbbek vagyunk a császárnak hitelt adni, mert épen a névtelen jegyző Zsolt élteinek utolsó éveit igen zavarosoknak festi s őt le is köszönteti, s így még alaposb okot nyerünk elhinni, hogy Zsolt élteben s halála után néhány évig a kormányt csakugyan Vált vihette ; mert nincs okunk tagadni, hogy miután Zsolt kormányának vége felé a hadi szerencse több ízben a magyarok ellen fordult és Zsolt visszalépett, őseink a vezérválasztáskor ennek tizenöt éves fia Taks fölött az idősebb Válnak méltán elsőséget adhattak.

Kiev a magyaroknak a jegyző szerint adót fizet ; pedig a magyarok épen mint szökevények (*Flüchtlinge*) vonultak el az akkor hatalmas Kiev mellett. — Ez Schlözer egyik leghatalmasabb ellenvetése. De midőn ezt Rösler úr után mondja, nem jutott-e eszébe a német krónikákból, hogy néhány év múlva ezen szökevény magyarok előtt fél Európa retteg, egyházaiban ellenök köz imákat tart, s a mi épen az adót illeti, ezt a byzanti császár mellett a nagy német birodalom is, melyeknél Kievet nem tudom miért képzei hatalmasabbnak, jó ideig hűségesen fizeti ? Csak talán nem gondolja senki, hogy ezek az Európát rettetető magyarok Oroszországon át vonulva, mindent mire szükségök lehetett, kész pénzzel fizettek, vagy a mi még hihetetlenebb, mint „armer Reisenderek“ az oroszok szíves alanizsnájával vonultak volna át a Kárpátokon ?

A jegyző Susdal, Wladimir (Lodomér) és Halics városain vonultatja át a magyarokat s e két utóbbit is megadóztatja ; holott Lodomér városa csak 992-ben épült, Susdal csak 1094-ben lesz ismeretes ; halicsi herczeg pedig biztos források szerint ekkor nem létezhetett (23. 24. l.) — Ez ellenvetésre Susdalt illetőleg már föntebb megfelleltünk, Lodomér-ra és Halics-ra nézve pedig adatokat, biztos forrásból vett adatokat kérünk ; mert a mit ezekről Schlözer, kit szerző forrásul idéz, Nestorában mond, döntő bizonyosságul el nem ismerhetjük.

A magyarokat már Jornandes ismeri *Hunoguri* név alatt, a névtelen jegyző mégis Hungvártól származtatja a *Hungari* nevet. — Ez csakugyan a jegyző nyelvészkedési botlása : de ezen annyi más kortársával közös vétkéért neki, ki Jornandest nem ismerte, a XI-dik században, midőn a nyelvészet még bölesőjében szendergett, leghatározottabb ellenségei is megbocsáthatnak.

Árpádnak 903-ban születik a jegyző szerint fia Solt, ki atyja halálakor 907-ben nem csak jegyes, hanem már feleséges is. — Megjegyezvén, hogy jegyzőnkél a honfoglalás kezdetének, Zemplin s Ugocsa vidéke meghódításának évszámítása a DCCCCIII. év, kézzel foghatólag hibás, mit a másoló tévedésének is tulajdoníthatunk, s hogy a Dunántúl elfoglalása s ezzel együtt Zsoltnak születése, 895-re vagy legfeljebb 896-ra tehető, nem bírom átlátni, mi kifogása lehet Rösler

úrnak az ellen, hogy a pogány magyarok Zsoltnak a kozár Marót leányát eljegyezték — mi a fejedelmek gyermekei közt a keresztyén korban is néha még a bölcseiben egész ünnepélyességgel szokott megtörténni, — hogy azt nagy tisztességgel Árpád udvarába vezették s ennek örömeire nagy lakomákat tartottak. Ennyit mond az egészről jegyzőnk (51. 52. fej.), s ebben szerintünk semmi erkölcsi vagy természeti lehetetlenség nincs.

Ezután a Reginóból és folytatójából dolgozó jegyzőnek a magyarok külföldi hadjáratainak rövid vázolója közben elkövetett botlásai, szerző szerint ferdítései és hazugságai, következnek (24—27. l.). Miután e botlásokat a névtelen jegyző fordításához mellékelt jegyzeteimben én szintoly bőven kimutattam s kellően megróttam, elégnek tartom jelenleg szerzőnek csak az augsburgi csatára vonatkozó okoskodását czáfolni. E hely az, hol Rösler úrnak jegyzőnk elleni haragja tetőpontját éri. S miért? mert ő e csata alkalmával Botondot a Rajna mellől a diadalmas német hadakon áttörve szerencsésen hazatértnek hirdeti. Hogy a jegyzőnek e „szemtelen hazugságát“ kézzelfoghatólag kitüntesse, egymás mellé nyomatva közli szerző Regino folytatójának és jegyzőnek az augsburgi csatáról szóló tudósítását. S mert a jegyző olyanokat is mond, mit amaz nem irt, azonnal elítéli, hogy szemtelenül hazudik. Tehát e csatáról a jegyzőnek Regino folytatójának szavain kívül egyebet teljességgel nem szabad volt tudni, s ha Botond e kalandját, a szerinte hitelt érdemlő nemzeti hagyományból tudta is, mivel Regino folytatójánál nem találta, nem lehetett jó lélekkel leírnia? Pedig hogy e hagyomány hazánkban még később is létezett, mutatják krónikáink: Kézai, Turóczy, a pozsonyi és budai krónika, melyek Botond e kalandját jegyzőnknel jóval részletesebben adják elő; holott e krónikák szerzői jegyzőnk munkáját soha szemökkel sem látták.

Kikel ezután szerző Cassel ellen, ki jegyzőnket Regino s folytatója használata közben elkövetett hibáiért azzal mentegeti, hogy ő ezekből válogatva, a mit nem igaznak vagy czéljára nem valónak tartott: mellőzve dolgozott. „Igen is volt a jegyzőnek, mond, figyelme és gondolkozása azon működésében, melylyel nemzete számára a történelmet szabta, de éppen ezen irányteljes gondolatok, ezen figyelem mindent elhagyni vagy megváltoztatni, mi honfiai dicsőségét árnyékba látszott előtte borítani, azon tulajdonságok: melyekért magokért ki kell őt a használható források sorából törölni, melyekért őt Schlözer méltán mesélőnek (Fabelmann) nevezte“ (28. l.).

„De mily veszteség — kiált föl — a hódítás történetének minden részletét, a dunamelléki magyar élet kezdetének kimerítő előadását földadni! Nem foghatom meg e panaszt. Mintha a legsoványabb igazság nem jobb volna egy halmaz legkövérebb koholmányánál? A magyar beköltözés történetének minden legáltalánosabb vonásaira egykorú s csakhamar azután következő biztos tudósítóink vannak; mindezekkel az újabbskori jegyző világos ellenmondásban áll. (Mennyire nem áll e tétel, a főntebbiekben ki van mutatva). Az ő részletes előadása pedig

az általános kérdésekkel a legszorosabb összefüggésben van s azokkal együtt kell állnia vagy buknia. Hogy a jegyző általában hamisított és koholt, ki van mutatva (már t. i. Rösler úr hite szerint!): mi lehet hát részletes előadása is egyéb, mint koholmány? S végre is elfogadva, hogy abban valami rész igaz, oly valóban becses-e az? lehet-e oly nagy érdek annak tudásában, melyik darab földet ragadták el előbb a lakosoktól, s melyiket később, (ha ez Rösler úrnak nem érdekes is, annál érdekesebb nekünk, kik e honnak minden talpalt földében bölcsőnket és sirunkat szeretjük, hol „élnünk halnunk kell”), s hány nap időztek itt vagy ott, s hány tevét, lovat, hány font aranyat kaptak ajándékba? Ha ez volna a legjava annak mit benne tudni érdemes, ezért meg kellene vallanom, hogy semmi érdeket sem érzek (nem búsulnánk rajta legkisebbet sem). Hanem hogyan néztek ki azon emberek, kik a világot szorongatták, mily hadtudománynyal lettek vitéz nemzetek fölött győztesekké, mik voltak intézményeik, az s effélék látszanak előttem fontosoknak, tanulságosoknak s olyanoknak, mik a képzelőerőnek gerjesztő s fölfogható anyagot nyújtanak. De e dolgokért a névtelen jegyzőnél az ember hasztalan kutat. (Kivált ha a szemét behunyja, mint Rösler úr, ki jegyzőnkül honunk alkotmányát s országos intézményeit illetőleg a vérszerződés pontjait, a széri országgyűlést, az országos bírának a nemzet által választatását, a hódoltakkal való emberséges bánást, a várvédelmi rendszer alapvonalait, a határszélekre idegenek, mint oroszok, besenyők, határőrökül telepítését, szokásaik közül a nemzeti áldomásokat, a lóáldozatot, halottaiknak folyók mellé temetését, a folyók tömlőn átúsztatását, a fejedelmek fölemeltetését, a bajnokjátékokat, a nemzeti hőstettek dalokban dicsőítését, a kézfogást és esküvést, harczmodorukból a gondos kémszemléket, a riadó rohamot, a lóhátról való oly rettenetes nyilazást stb. stb. sem birja kikutatni). Fegyvereik egy pár nevezetén kívül hadügyökről semmi bővebb megjegyzést nem olvashatni; életökről nem sokkal többet tudhatni, mint hogy diadalörömlükben lakomáznak, e mellett énekelnek s az *anachronism*ussal nem törődve, bajnokjátékokat tartanak.“

Ez utolsó elmésségre meg kell jegyeznünk, hogy ha azt hiszi Rösler úr, hogy őseink a bajnokjátékokat, melyeket jegyzőnk többször említ, s egyszer *tornea mentum*nak nevez, a Franciaországban állítólag a XI-dik század közepe felé vagy a német földön egy századdal előbb Madarász Henrik alatt a merseburgi győzelem után keletkezett *tournier*-okat utánozva tanulták volna el, s ha nem hinné, hogy a magyarok mint minden keleti lovag nép, e hadjátékokat azoknak európai divatozása előtt is gyakorolták: olvassa meg a XI-dik századi Ekkehárd szerzetes tudósítását, melyből megtanulhatja, hogy Kr. u. 926-ban a st. galleni kolostor alatt tanyázó magyarok, hadjárat közben, csak egy közönséges ebéd után is, ének mellett nemcsak „kítőró kedvvel táncoltak és birkóztak főnökeik előtt, hanem némelyek fegyverrel is összeesapva mutogatták, mennyit értenek a hadi gyakor-

latokhoz¹⁾. S úgy hiszem be fogja látni, hogy az anachronismust illetőleg nincs joga a jegyző együgyűségén mosolyogni; az ő felfogásán mi jogosabban mosolyoghatnánk.

„Ellenben — folytatja szerző, — külföldi krónikásokban kielégítő (?) fölvilágosítások vannak mindenről (!?), mi e tekintetben a modern olvasót érdekelheti.“ — Nem tartozom Rösler úr modern olvasóinak táborába, kiknek hazánk őstörténete iránti érdekeltségök meddig terjedhet, azt Rösler úr példájából s nyilatkozataiból aligha jól nem sejtem; mert engem ugyan őstörténetünk nem minden, de igen sok érdekes kérdéseire nézve nem csak az összes külföldi krónikák, de maga a névtelen jegyző s valamennyi hazai krónikánk sem képes kielégítőleg fölvilágosítani.

Ítasit ez után bennünket szerző különösen Reginóra, Liutprandra, Konstantinra és Leó császár hadműtanára. „Csak nézze meg az ember, mily tömeg érdekes észrevétel lappang e lapokban s gondoljon mellettök a névtelen jegyzőre, s többé rá és úgynevezett részleteire csak akarni sem fog gondolni!“ — Nem csak ismerjük, nem csak illően becsüljük, de épen e folyóirat lapjain „A magyar vezérek kora“ című czikkeinkben gondosan föl is használtuk nemcsak az említett néhány, hanem sokkal több nyugoti, byzanti, orosz és magyar történetíró adatait: de minél jobban ismertük ezeket, annál kevésbbé akartunk és birtunk Árpád korának tárgyalása közben a névtelen jegyzőről meg felejtkezni.

„Nem akarom, így végzi szerző, azt állítani, hogy benne itt-ott egy igaz jegyzet nem rejthetne; de ki fogja, ki birja azt kikeresni? (Bizonyosan nem a Schlözer iskolájában nőtt tudósok). A történeti igazság belső criteriumainak itt nincs érvényök; valószínűség, ellmondásoktól mentesség, a természeti környezet iránti hűség nem elég valamit történeti tényre emelni, különben minden művészi regény történelem lehetne. És ha máshonnan bizonyságokat kapunk, hogy a névtelen jegyző egyik-másik tudósítását igaznak kimutassuk: akkor nincs rá többé szükségünk; mert teljes hitelreméltatlansága mellett ő egy másik krónikás tudósítását se nem támogatja, se nem érvénytelenítheti.“ (29. l.). — Erre nem kell czáfolat; elég Omár khalifa bölcsességének föléledésén csudálkoznunk, ki épen Rösler úr logikájával égettette porrá a híres alexandriai könyvtárt: mert minden a mi igaz, így okoskodott, megvan a koránban, s akkor e könyvtárra többé nincs szükség; s ha olyas is van e könyvekben, mi a koránban nincs, az már épen ezért nem igaz és így tűzbe való.

Ezzel be van fejezve Rösler úrnak névtelen jegyzőnk hitelessége ellen írt tanulmánya, s annak függelékét, melyben a vele egy értelemben szavazott külföldi tudósokat, kik „öt szellemi tehetségben magasan fölülmúlják“ véleményeikkel együtt, mintegy ingadozó építményének

¹⁾ Ekkehardi Casus Sancti Galli. Pertznel Monumenta Germ. Hist. Scriptores. II. köt. 106. l.

vég támaszaiként egyenként elősorolja, tárgyalni bátran mellőzhetnők, ha e rövid utolsó fejezet néhány sorát oly tanulságosnak nem látnók, hogy valóban sajnálnunk kellene olvasóinkat azok szóról szóra közlésétől megfosztani.

Elmondván Rösler úr, mily kellemes és mily erősítő ugyanazon véleményű férfiakat magunk javára megnevezhetni, mert ki állna örömet egy maga? mielőtt elősorolná azon derék férfiakat, kik mint ő „a névtelen jegyző elvetését kimondották,“ szóról szóra ezt írja: „Ha ezen derék férfiak közül egy is alá vetette volna magát azon fáradságnak, hogy nyilatkozatait bizonyítványokkal támogassa, e tárgy rég be volna fejezve. De ki kívánhatná, hogy ők a csekélyebbre vesztegessék idejüket, mikor sok nagyot tehetnek? S hogy osztán a világ az ő jelentékeny állításainak vakon nem akarja magát alávetni s pusztá tekintélynek nem örömet hódol, hanem szívesebben engednek oknak, lehet-e ezt igazán kárhoztatni?“ — Oly világos értelműek e csókolni való gyermetegséggel kimondott őszinte szavak arra nézve, mit kelljen tartanunk Rösler urral együtt ezen derék férfiak ítéleteiről, hogy ez ítéletek valódi értékét magunk sem bírtuk volna határozottabban kifejezni.

Első, nem csak mert legrégibb, de mert mindnyájoknak szellemi atyjok, méltán első e tudósok közt Schlözer, kit szerző hálás tanítványként nagyon is bőven szórt magasztalások közt mutat be. Többi érdemeit szó nélkül hagyhatnók, de midőn azon Schlözert, ki szerző szavai szerint (30. l.) „az ő egész sajátságos élességével (mi gorombaságnak is megjárja) rohanta meg a rég imádott jegyzőt, s azt mindig gyalázta és gúnyolni meg nem szűnt, ki a jegyző könyvét egy teljesen tudatlan ember önkényes és szándékos meséjének nevezte, oly emberének, ki nem évkönyvíró, hanem nemcsak minden történettudományi ismeretben, de még józan emberi észben is szükkölködő mesekoholó,“ azon Schlözert, kinek a magyarokról írt minden sorában a megtestesült nemzeti gyűlölet s a legszánandóbb előítélet ri ki, semmi nemzeti előszeretettel által nem zavart nézetéért dicsértetni halljuk, lehetetlen föl nem kiáltanunk: difficile est satiram non scribere!

Második Palacky, ki jegyzőnket izetlen fecsegéseiről és oly durva mint szemtelen koholásaiért a cseh Hajeknél is rosszabbnak s a lengyel Kadlubeknél semmivel sem tartja alábbvalónak, s ki azt, hogy még most is vannak férfiak, kik ezen történeti regényírók unalmas háromságát hamis nacionalismusból a történettudomány számára meg akarják menteni, az idő valóban nem örvendetes jelének tartja. — Hajek- és Kadlubekkel ám végezzenek a csehek és lengyelek; mi a mi jegyzőnk hitelét még Palacky szigorú de nem okadatolt ítélete ellenében is bátrak leszünk okokkal folyvást védeni, míg ellenokokkal le nem leszünk győzve: mert mi Palackyt, minden más elismert érdeme mellett sem tartjuk éppen ez ügyben illetékes utolsó forumnak, kinek ítéletét felebbezni nem lehetne.

Következik Neumann, ki bizodalmatlanságot szavaz jegyzőnk ellen, mert tudósításait a különböző időkbeli úgy összezavarja népmondái val és

saját előreföltevéseivel, hogy munkáját a legrégibb időkre bajosan lehet forrásul használni. — Mint látjuk Neumann, elődeinél sokkal szelidebben, ezt csak b a j o s-nak mondja; úgyde a mi bajos, az még nem lehetetlen.

Ezután jó Dümmler, kinek ezen idézett szavai (De Arnulfo Francorum rege 79. l.) „vajjon a névtelen jegyző az igazságnak inkább használt-e mint ártott, kételkedem,“ még nem jellemeznék őt jegyzőnk nyílt ellenségének, ha mint Rösler úr mondja, ugyan ő derék ellenvetéseiben, — melyek legnagyobb Rösler úr munkájában csak az imént czáfoltuk meg, — a jegyző hitelessége ellen minden újabb írók közt a legterjedelmesebben ki nem terjeszkedett, s ha későbbi értekezésében „Ueber die Südöstlichen Marken“ a magyarok betelepődését írva, a jegyzőt hallgatva félre nem tette volna. — Ebben szabadságát nem korlátozhatjuk, de példáját nem követjük.

Utolsó Büdinger, kinek legújabb szabású „Osztrák történelmét,“ melyben a névtelen jegyzőt egészen félreveti s róla kimerítő munkát ígér, a magyar olvasó közönség előtt épen e folyóiratban volt már szerencsénk valódi érdeme szerint megismertetni. — Ha Büdinger ígért munkáját szerző „mindeddig sajnálkozással nélkülözi,“ mondhatom magam is nem kevesebb kíváncsisággal vártam és várom.

S mindezek vállain áll Rösler úr; hogy ne képzelné hát magát fölöttünk, magyar történetbuvárok fölött magasan? Nem örömet zavarjuk ez ártatlan multságának örömeit: de ha netalán azon véleményt ápolná, hogy mind azt, mit tudósabb elődei, saját nyilatkozata szerint mellőztek, ő már szerencsésen végrehajtotta, t. i. a névtelen jegyző hitelességét okokkal teljesen megsemmisítette; ha továbbá azt képzelte, hogy mi magyarok oly gyengén állunk a kegyelemben, hogy saját őstörténetünk forrásainak megismeréséért külföldre kellene járunk iskolába: az igazság érdekében kénytelen vagyunk őt figyelmeztetni, hogy e véleményében és hitében nagyon csalatkozott. Quod erat demonstrandum.

SZABÓ KÁROLY.

SINAI, THE HEDJAZ AND SOUDAN: Wanderings around the Birth-place of the Profet, and across the Aethiopian Desert, from Sawakin to Chartoom. — By Jones Hamilton.

Hamilton, ki már előbb a Cyrenaikat járta be, s Jupiter Ammon oázáig haladt, három év előtt a Vörös-tengerrel határos tartományokban tett körutat, melynek a fen czimzett munka igen élénk festői és tanulmányos leírását közli. Miután teveháton Szinaiiig utazott, megnézte a zárdát, fölment a hegyre, kifizette a kalaúz díját, s lement a vörös-tengerhez. Dzsiddában megszemlélte a rabszolga-vásárt, melyre fiatal abyssiniai leányok hozatnak; előbb éjjel kiszállíttatván, s erre bizonyos nők házaiba vitetvén, kik megfürösztik, feldiszítik s előkészítik őket a bazárban kiállításra. Egy szép februári este Dzsiddalából kiindult

utazónk a nagy sivatagba s csakhamar oly pontokra ért, hol a pusztai életet egész kellemes egyszerűségében lehetett szemlélni. Nagy juhnyájakra és tehén-csordákra bukkantak, oly fiatal pásztorokkal, kik mintákül szolgálhatnának a bibliai pásztori jelenetek festőinek; hosszú bórszíjjal derekukhoz szorított rövid ruhát, s válluk fölött egy kis érzélemezekkel díszített övet viselvén, melyre löportartó volt akasztva. Arcszínük, állandóan ki levén téve a nap hevének, általában sötétbarna; szemeik áthatólag fényesek, de nem nagyok. Szabályos, de kissé szögletes vonásaik, gyors mozgásra alkalmas karcsú tagjaik, független helyzetükkel együtt, egészen megfelelnek annak, a mit a sivatag szabad gyermekeiről olvastunk, vagy álmodtunk. Kezében mindegyikük egy kis láncsát tartott, mintegy 3 lábnyi hosszúságú nyéllel. Ezenkívül legnagyobb részük még ezüsthüvelyű törrel is el volt látva. — A karah-i dombokon ákác, vad-olaj és fügefák, s különböző virágok díszlenek; azokon túl Tayt tűnik elő, hol a sherif palotája van, s hol Al-Ra s id koránál is régebb szokás szerint, az utasok mazsola-, és pisztáciaival töltött báránnyal, édes tejföllel, savanyú tejjel, salátával, olajbogyóval, rizsszel, s erre kávéval vendégeltettek meg.

Érdekes észrevételeket tesz szerző, a teveháton utazás jelleméről is. „A teve — úgymond — hosszú nyakát előre nyújtva, mignem feje szinte a földet érinti, csaknem észrevehető mozgás nélkül viszi a hátán ülőt; s egy óra alatt több mint 5 mérföldnyi utat tesz. Kétszer annyi utat is megtehet ugyanezen idő alatt, a nélkül, hogy nagyon megerőtetné magát; azonban ekkor a mozgás kellemetlenné válik, legalább azokra nézve, a kik még újonczok az ily utazásban. Teveháton kellemesebb az utazás, mint kocsin; mivel amott sokkal szabadabban érezzük magunkat, s látkörünk messzebb terjed; s kevésbbé fárasztó, ha hosszú utat teszünk, mint a lóháton utazás, mivel a teve széles nyergén, tetszésünk szerint változtathatjuk tagjaink helyzetét.“ — A sivatagban még mindig divatozó szép üdvözlési formák egyike abban áll, hogy citrom-virágokkal hintik be az újonnan érkezett vendéget. Kevésbbé kellemes a vendégre nézve az arabok azon fogalma a vendégszeretetről, hogy a vendégnek föltáladandó juhot, csak annak megérkezése után szabad levágni. Számos érdekes jegyzetet olvasunk ezen kellemes sivatag lakóinak életmódjáról. E szerint az arab, hona s tevéje bámulatos öszhangzásban vannak egymással. Teve nélkül ama sivatagok, melyek annyi szabad néptörzset foglalnak magokban, lakhatatlanok volnának; s a tevét szintoly kevésbé lehet az arab nélkül képzelni, mint az arabot teve nélkül. Ez utóbbi nagy szelíd szemével, hosszú szemöldjei alól, oly ráismerés kifejezésével tekint urára, mely kétségkívül ragaszkodást tanúsít. Az arab beszél hozzá, s az őt megérteni látszik; ő dalol, s az gyorsítja lépteit, újraéledve az út fáradaimaiból. A valódi arab sohasem üti tevéjét; azt csupán szavával hajtja, vagy könnyű pálczával érinti jobb vagy bal fülét, hogy jobbra vagy balra forduljon; vagy ha annak lépteit gyorsítani akarja, gyöngéden illeti feje tetejét, mit az tüstént lehajt, vagy ha még gyorsabb haladást

óhajt, meztelen sarkával szorítja a teve vállát. Ezután szerző Szavakintól, a Vörös-tenger mellett, Chartumig, a kék és fehér Nilus összefolyásaig tett útját írja le. Az útleírás ezen részében már kevesebb ugyan az eredetiség, az egész mindazáltal mulattató, mint egy éles látású és jól értesült utazó munkája. — T. D.

WASHINGTON IN DOMESTIC LIFE, from original letters and manuscripts. By Richard Kush. (Washington családi életéből.)

Szerző a fenczimzett munkában kivonatitag közli Washingtonnak magántitkárához, Lear Tóbiás ezredeshez intézett mintegy harmincz levelét, melyek még ily kivonatban is igen becesek, a mennyiben — noha töredékes alakban — némileg Washingtonnak, elnökségre jutása utáni életrajzát foglalják magukban. Oly igénytelen polgárként tüntetik föl e levelek Washington, a ki családi ügyeivel, kertjével, kocsijával, s még a termében levő csillárral és a konyhájában levő mangorlóval is foglalkodik. Azonban helyi-ely-közzel az is kitetszik e levelekből, hogy még családi körében is, nyomasztólag nehezült szívére a kormányzási felelőség. Többek közt leírja Lear ezredes, miként fogadta Washington 1791-ben a tudósítást St. Clair megveretéséről. — A tábornok néhány perczig szótlanul, lassú léptekkel járt föl s alá. Erre a kandalló mellé pamlagra ült, s Lear maga mellé ültetvé. Mindeddig magaviseletében semmi változás sem történt. Most azonban rögtön mély felindulással ily szavakra fakadt: — „Mindennek vége, St. Clair megverve, megszalasztva; a tisztek szinte mindnyájan elhulltak a legénység nagy részével, a vereség tökéletes, még reá gondolni is leverő, — ezen fölül meglepetés!” — Mindezt heves felindulással mondá. Erre elhallgatott, fölkel a pamlagról s ingerülten, de szótlanul le s fel járt a teremben. Az ajtó közelében rögtön megállott, s néhány másodpercznyi hallgatás után, haragja retten-tővé lön. — „Igen,” — kiáltá, — „itt, épen ezen helyen búcsúztam el tőle; sikert és dicsőséget kívántam neki, — ön megkapta útasításait — mondám — a hadügyi titkártól; én gondosan átnéztem azokat, s csupán ezen egyet teszem hozzá: o v a k o d j é k ö n a véletlen meglepetéstől. Ismétlem, o v a k o d j é k a véletlen meglepetéstől. Tudhatja ön, miként harcolnak velünk az indianok. Ezen végső ünnepélyes intésemmel távozott el. És még is! megengedni, hogy ama sereg levágassék, lemészároltassék véletlen meglepetés következtében, — noha épen ettől óvtam őt! Oh Isten! ő rosszabb a gyilkosnál! miként adhat erről számot honának? a megölettek vére, az özvegyek és árvák átká, az ég átká száll fejére!” — E szerint Washington azokat, kik egy sereget könnyelmű hanyagságból feláldoztak, gyilkosoknak is rosszabbaknak tartá; később mindazáltal igazságot szolgáltatott a vitéz, de szerencsétlen St. Clairnek. — T. D.

SHELLEY. — BY MR. CH. MIDDLETON. — London, 1859.

Shelley, akár mint embert s sorsát és élményeit, akár mint költőt s műveit tekintjük, a legkiválóbb egyéniségek közé tartozik. Ily egyéniségek körül külföldön egész irodalom szokott keletkezni; kisebb vagy nagyobb, mint vízbe dobott kő körül a hullámkörök, a kő súlya s a vitzükör csendje és területe szerint, változó nagyságban. S ha ugyanazon emberről, életéről és műveiről, nagyobb időközökben új meg új szemponton álló egyének szólnak, — a régi tárgy új érdeket nyer az új világításban, s mindig akad a könyvnek vagy emlékiratnak olvasó köre, ha más nem: a fölemlítettnek és a fölemlítőnek személyes ismerőik, barátai és ellenségeik.

Shelleyről aránylag kevés könyvet írtak. Nem mintha hatása muló buborék volna a vízszínen, s a köz- és irodalmi életben marandó nyomot nem hagyott volna. A közönség és nemzete érdekeltsége sem hiányzott; óhajtván nézett mindenki körül oly életiró után, ki bár rövid, de regény- és eseménydús pályája élményeit hozzá méltóan beszélené el, — ki a némely művein borongó rejtély fátyolát szellőztetni tudná, s a sokszor meg nem értett és sokszor félreértett rendkívüli szellem mélyeibe hatolni képes legyen. És végre e munkára vállalkozó írókban sem volt hiány; de a kik belekezdettek, nehezebbnek találták végrehajtani a munkát mint előre gondolák, és sok mű, mely vastag könyvvé szándékozott lenni, anyag- s adathiány miatt, egy szemlei-cizik szűk mértékébe szorult. Új vállalkozók visszajedtek az elődeik által le nem győzhetett nehézségektől; aztán köztudomású dolog volt: hogy Shelley özvegye oly levelek s írott adatok birtokában van, melyek az életrajz s jellemzés kiegészítésére mulhatatlan szükségesek volnának, — de melyeket világ elébe adni, sőt bármi kimélyteljes fölhasználásra is átengedni nem akar.

Middleton Károly nyugodtan és elszántan fog teendőjéhez. Öt évig gyűjt adatokat, igyekszik művei szellemében jobban és jobban tanulmányozni Shelleyt, gondosan összevet s hasonlít minden sort, mi róla valaha íratott könyvekben, szemlékben, hirlapokban, kortársak s ismerősök emlékirataiban. Sikerül egy meg nem jelent és Shelley eredeti kéziratában fenmaradt prózai töredéket fölfedeznie, — „Fragment on Prophecy“ — címűt, mely vallásos és bölcsészeti eszméket s vizsgálódásokat tartalmaz; s azt (egy darabot facsimilével is) és egy szintén eddig ismeretlen levelet, közöl művében, — valamint Shelley legnagyobb művébe (Mab királyné) a költő által sajátkezűleg tett javításokat is.

Már csak ezen új adalékok is elégségesek volnának érdeket kölcsönözni Middleton Károly könyvének. Különben is Shelley élete maga egy sajátságos költeménynek látszik, s mintegy kényszeríti az életirót a költői formák keresésére. Nem oly egészen a földé ő, mint más költők; ő tett jót a földdel, s nem megfordítva, mint szokott lenni. Benső életét verseiből lehet kiolvasni; azokban önéletírása van, — néha kézzel

foghatólag, másszor vakmerő allegóriában (mint a „sensitive plante“ czíműben), hogy alig lehet a vonatkozást megérteni. A külső adatok, az életesemények, néha meglepő tisztasággal bukkannak elő a beléleti nyilatkozatokból, s egyszerre közel érezzük magunkat a földhez, melyen a költő élt; — pacsirtának is a porban van fészke, — s olykor ott is meg zendül dala, nem csak a szédítő magasban.

Két pont volt Shelley életében, mi ellene a szigor vádkialtásait felkelté: általános vallási nézetei, s különösen a házasság iránt nyilvánított véleménye. Ő azon hitben volt, hogy az egyházi szertartás nem szükséges kellék a férfi és nő házassági kötésére, hogy az hű, állandó, biztosított és feddhetlen legyen — sőt ha valódi a szerelem, a házasságot nem úgy tekinteté mint annak örjét, hanem ellenkezőleg, mint sértést mindkét félre nézve; mert biztosítékot féltékenyen az keres, kiben a bizalom hiányzik.

Vallásos eszméit „necessity of atheism“ czímű fiatalkori művében tette le; de e művet igazságosan inkább csak úgy lehet tekinteni, mint iskolagyermeki akaratoskodást s ingerkedést, hogy oldhatlan dilemmába szorítsa az orthodoxyát, — nem pedig úgy, mint jól átgondolt s érett skepticismus határozott nyilatkozását. Azonban ily megkülönböztetés s abból várható türelmes ítélet nem telt ki a XIX. század első negyedétől, s mivel Shelley tagadásra mindig kész volt, — mivel gúnyorból szívesen írta neve alá az „istentagadó“ czímet, — el is kelle viselnie makacssága sanyarú következményeit. Hogy iránta a világ nem is volt elnéző, mutatja az is, hogy midőn nejével törvényes, egyházi házasságra lépett, — nem mint megtérőt szelíden, hanem mint elv- és hithagyót szemrehányásokkal fogadták. Pedig ő e lépést nem könnyelműen, nem megfontolatlanul tevő, s midőn ezért nyilvánosan támadtatott meg, az ellene emelt vádat nemesen csak ennyivel torlá vissza:

„Épen annyira gyűlölöm a csábítást, mennyire a szerelmet imádom; s ha a világnak a házasság iránti nézeteihez alkalmaztam magamat, azért tevém csak, mert a gyalázatot mindig a gyengébb félt sújtja.“

Nem lehet itt czélunk Shelley erkölcsi jellemrajzát adni. Nagy geniusza, mély bánata, kora és végzettetjes halála, költői temetése, ős-szerű máglyája a tengerparton, mind ez bizonyos kegyeletet és maradandó uralmat biztosít számára minden ifjúi szivben; s ez bő kárpótlást nyújt neki azért, hogy életében saját nyilatkozata szerint csak három — vagy tán öt — barátja volt.

SZ. K.

BRIEFE VON ALEXANDER VON HUMBOLDT AN VARNHAGEN VON ENSE AUS DEN JAHREN 1825. bis 1858.; nebst Auszügen aus Varnhagens Tagebüchern und Briefen von Varnhagen und Anderen an Humboldt. Leipzig 1860.

(Humboldt bizalmas levelei.) — A discretiót nem lehet az újabbkori irodalom erényei közé számítani. Hallottak-e valaha annyi

könyelmű fecsegést? mikor éltek annyira vissza egyesek és családok neveivel, s hoztak közönség elébe annyi izetlenséget, botrányt, mint napjainkban? Attól tarthatni, hogy korunk szellemi életének történet-írója ezen súlyedésben napjaink egyik fő jellemvonására ismerend. És kit terhel érte a felelősség? Talán az egyik vagy másik kormány-formát, mely aljasítólág hathat az irodalomra? Tagadhatatlan, hogy vannak a népeknek nehéz napjai, melyek ólom súlylyal nehezdednek a szellemre. Azonban kevés méltóság van a lélekben, mely a külső eseményektől függésből nem tud kiemelkedni. A külbefolyások hatalmasak, de nem menthető, ki alattuk elaljasodik. Kiben férfias szív dobog, ily mentséget nem fogadhat el. Ne okozzuk hát a körülményeket, hanem mondjuk ki őszintén és bátran, hogy az ok az írókban van, s bennök kell feltalálni a gyógyszert is. Goethe 1795-ben hazája szellemi szegénységére vonatkozólag élesen kelt ki az irodalmi sans-culotismus ellen, mire ez alkalommal visszaemlékezve megjegyezhetjük, hogy az irodalomban épen mint a politikában, a sans-culot-tok fellépése a társadalom mélyen feldúlt állapotjára mutat.

E néhány sorban kivonatát tekintse az olvasó azoknak az eszméknek, melyekkel Saint-René-Taillandier a *Revue des deux Mondes*-ban a bizalmas levelek ismertetését bevezeti. De halljuk most saját szavait a mint a levelek közt lapozgatva felkiált: „Ím egy új botrány! Most már a legkisebb szellem, a legutolsó szegény ördög, egy nagy névvel, e század egyik legnagyobb nevével takarózhatik. Tudom, mond Talliandier, hogy nem lesz igazuk, mert a nagy férfiú, kiről szó van, nem felelős a hibáért, melyet ma vele elkövetettek. Ő meghalt, és én tagadom, hogy oly ember ilyen könyv közzétételébe beleegyezett volna; de végre is akár hibás akár nem, e könyvben ő beszél, s az első benyomások után, nem a kiadóra, hanem egyedül rá fogunk emlékezni. Sok megsértett hiúság jajdult fel, a mint e levelezés megjelent. Minket, idegenekül, a személyes ügyek nem érdekelnek, érzéketlenek maradunk a feljajdulásokra, melyek egész Németországban viszhangzanak; a mi bennünket mindenek fölött foglalkodtat, az irodalmi erkölcsök korunkban annyira compromittált méltósága, és a jeles író tekintélye, melyen egy baráti kéz gyermeteg gondatlansággal oly mély sebet ejtett.”

De miről van szó, — kérdezik — s miért e szigorú szavak? A botrány valóban oly nagy-e? Igen is nagy, s annál nagyobb, mert jelentékeny az egyén, kinek személyére vonatkozik, Humboldt Sándorról van szó, a *Cosmos* írójáról, Göthe és Arago barátjáról, IV-dik Frigyes Vilmos király meghittjéről és barátjáról, a tudósról, ki a XIX-dik században Németországnak legnagyobb dísze, kit Franciaország is jogosan nevez magáénak, és a kinek dicsősége két világrészre terjed ki. Néhány szóba foglalva a tény ez: Humboldt Sándor, mint a király barátja, s a királyné felolvasója, gyakran órákig magyarázva a francia classicusokat magas pártfogóinak, természetesen sokat volt az udvar hivatalos környezetében, s közelről szemlélte a cselszövényeket.

A bizalmas társalgást nyilvános körök váltottak fel, s a szemes vizsgáló előtt, ki oly jól ismerte az álarczot, miniszterek és udvaroncok (courtisans) léptettek el. A király barátja pedig a XVIII-dik század eszméi közt felbővekedve, szabad szellemmel bírt, s nagyon hajlandó volt a gúnyolódásra. Lehet képzelni, hogy sok, mit látott és hallott, nem volt inyére, az udvarnál pedig nem kelhetett ki ellenök; mit tett hát? Haza menve tollat ragadott, s egyik vagy másik barátjához intézett gunyoros levélben öntötte ki bosszankodását. Azok közül, kik fényes pályáján társai voltak, Varnhagen dönt ki legutóljára. Humboldt hajdanában, Berlin minden tudósa és művésze társaságában gyakori látogatója volt a merész szellemű hölgy termeinek, ki Levin Rachel név alatt ismeretes, s midőn Varnhagen 1814-ben Rachelt nőül vette, barátságos viszony keletkezett a híres tudós és névtelen nemes között. Varnhagen, ki utóbb a másod rangú írók között az első sorba emelkedett, Varnhagen, a korabeli költők és tábornokok ügyes életirója, s a császársági harcok alatti német és orosz társadalom rajzolója, még ekkoriban nem lépett volt ki a szemlélődők sorából; ő szolgált az osztrák hadseregben, harczolt az orosz lobogó alatt, és Humboldt bizonyosan nem gyanította még 1814-ben, hogy Tettenborn tábornok hadsegédjét egykor Göthe mint az irodalom egyik legérdemesebb munkását fogja üdvözlölni. Miután Varnhagen helyét elfoglalta, vagy miután a kör, melyben Humboldt nagygyá lett, ritkulni kezdett, Göthe és híres testvére Vilmos halála után a Cosmos írója mind szorosabban-szorosabban csatlakozott Varnhagenhez, ki emlékei és művei által az eltűnt társaskört képviselte előtte. Főleg az utolsó huszonöt év alatt ajándékozta meg őt kiváló bizalmával. Valahányszor elégtelenül távozott az udvar köréből, mindannyiszor felkereste Varnhagent, vagy néhány gúnyos sorban jegyezte fel számára a nap eseményeit. Ezen levelek arra voltak-e szána, hogy valaha a nyilvánosság elé kerüljenek? Bizonyára nem.

A kiadó hasztalan idézi Humboldt szavait, melyekkel e levélkék és jegyzetek tulajdonjogát régi barátjára, Varnhagenre ruházza. Két körülmény tisztába hozza a kérdést: ezen levelek nagy részét (értve a botrányosokat) Humboldt a harag benyomása alatt írta, s a befoglalt részletek, ha egykét napig érdekesek is, egy idő múlva éldelhetlenek s teljesen érthetetlenek lesznek. Továbbá Humboldt gunyoros hajlama mellett is a társasági illem iránt nagy, mondhatni félénk tisztelettel viseltetett, s a nyugtalanságig óvatosabb volt az irodalmi illetetlenség, hogy sem ez illetet megfontolatlan beszéddel sértette volna. Halála előtt néhány héttel Venedey beleegyezését kérve, hogy „Nagy Fridrik és Voltaire“ című művét neki ajánlhassa, Humboldt beleegyezését adva, e szavakkal végezte levelét: „Erős bizalmam van önben, hogy könyvével nem okoz fájdalmas bonyodalmat egy kilenczven éves öregnek. Elég irodalmi kellemetlenségem volt már ez életben.“ Íme ily óvatos volt Humboldt, vagy ha tetszik, ily szerény, midőn még azt sem hitte, hogy nagy neve eléggé megvédi egy könyv ajánlata

elfogadásából rá háruló felelősség ellen. És e bölcs, kényes, tulságig óvatos szellem, beleegyezett volna-e ily botrány előidézésébe? De hát miért adta Humboldt Varnhagennek e leveleket? A felelet egyszerű: Varnhagen, kora társadalmi életének történetírója, érdeklődött minden részlet, adoma s bizalmasan ejtett szó iránt, de e mellett a legdiscretebb művész is volt. Varnhagenre, a kiszolgált diplomatára, ki tudta, mit kell kimondani és mit elhallgatni: Humboldt teljes megnyugvással bízhatta titkos gondolatait. Bizalmas nyilatkozatai biztos helyre voltak letéve, mint jegyzetek, melyeknek egy történetíró hasznát veheti; mint anyag, melyet egy életíró beható szellemének át kell alakítania. Humboldt nem adta leveleit egy kiadónak, hanem egy művésznek, kinek lélekismeretes óvatosságát ismerte. Azt hitte, hogy a tizenhat évvel ifjabb Varnhagen túléli őt, de az ellenkező történt; Varnhagen meghalt 1858-ban okt. 10-kén, megelőzve Humboldtot néhány hónappal. Varnhagennek volt egy unokahúga, Assing Ludmila kisasszony, kire bízta kéziratban levő műveinek kiadását; de rábízta-e egyszersmind a bizalmas levelek közzétételét is? Assing Ludmilla kisasszony erősíti, s szavainak hinnünk kell. Azonban nekem meggyőződésesem, hogy ha Assing kisasszony nagybátyja óvatosságát s eszét a kéziratokkal együtt örökölte volna, a hagyományt egészen másként használta volna fel.

Nem akarnánk félreértetni. Nem vonjuk kétségbe, hogy oly férfinak, mint Humboldt, hangosan lehet szólani századában; ostorozhatja a mi benne nevelés, s ne volna joga lefátyolozni bűneit? sőt ellenkezőleg sajnáljuk, hogy ezt nem tette elszánt akarattal. Ha ilyes szándéka lett volna, kétségkívül egészen másként hajtotta volna végre tervét. Ez üres beszédek, ez izetlen tréfák helyett, a legélénkebb képét rajzolta volna az előtte elvonuló tárgyaknak és embereknek. Senki se tehetné volna ezt jobban és több szellemmel mint ő. Egy lipcei bíráló e leveleknek Németországra tett benyomását ismertetve, azt állítja, hogy legáltalánosabb a meglepetés volt, mert nem akarta senki hinni, hogy a Cosmos vizsgálásában elmerült tudós, személyes ügyekre is kiterjesztheti figyelmét. Ha e bírálónak igaza van, akkor a németek kevésbé ismerték Arago és IV. Frigyes Vilmos barátját. Ők nem tudták, hogy ez a közönség előtt oly óvatos ember, mily könnyűséggel változott át bizalmas körben kifogyhatatlan társalgóvá, s kérlelhetetlen gúnyolóvá.

Egy másik ismertetője, vagyis védője, diadalmasan felkiált: „Az ezen levelek által előidézett felajdulás, arra a hasznos és iszonyú izgatottságra emlékeztet, melyet Göthe és Schiller „Xeniái“ egykor egész Németországon keltett.” De nem és százszor nem; mert épen az sajnós e gunyos levelekben, hogy nem Xeniák: Göthe és Schiller ös-sze akarták rombolni a költészet nélküli költőket, a szellemtelen regény-írókat, s azon kritikát, melynek nincs eszményképe, melyek megrontják a közönség ízlését, s a német nemzetet érzéketlenné teszik a művészet

íránt; ezért születtek a Xeniaiak. És most képzeljük Humboldtöt a politikai s erkölcsi eszmék körében hasonlóan szerepelve, a mint felemelkedik elégtelenül, bosszúsan, roppant szelleme tekintélyével, s dicsősége védelme alatt ostromozza azokat, kik árulói Poroszország hagyományos szabadságának. Ez lett volna a Humboldt „Xeniái“. De ő hallgatott, s megelégedett azzal, hogy titokban bosszús megjegyzéseket írhat, s tökéltelenül jellemez egy társaságot, melynek hű képét adhatta volna. Mentsége, hogy e levelek nem voltak ily alakban a közönség elé szánva. Ő meghalt; s a bizalmas szavakat egy gondatlan kéz elsietve a közönség közé dobta.

A leveleknek ez elsietett közlését legnagyobb megrovás illeti. Eddig mily tiszteletes ovatossággal hozták közönség elé a kiváló szellemek levelezéseit! Göthe Schillerrel tíz évig folytatott hol bizalmas, hol a művészet nagy érdekeire vonatkozó levelezést, s ámbár ennek közzétételét Németországra s az egész emberiségre nézve áldozathozománynak tekintette, mégis barátja halála után csak tizenkilenc év múlva tudta magát erre elhatározni. És ekkor is, mily gonddal bocsátotta sajtó alá, mily óvatosan törölte ki a neveket, hogy magánosan személyes ügye ne keveredjék a költészet nagy kérdései közé. A két költő levelezései, egészen teljesen, alig négy éve láttak világot. Göthe levelei Knebelhez, melyek a művészet történetére nézve annyira jelentékenyek, 1851-ben jelentek meg, sok időre az illetők halála után. A Schiller és Körner közt folyt szép, gazdag, becses levelezés csak 1847-ben került a német közönség elébe. Mindezen kiadványokban akár Göthe volt a kiadó, akár más egyszerű író, kikerülték a botrányt, úgy az erkölcsit, mint az irodalmi. Az írónak, ki ily bizalmas közléseket világ elébe hozott, célja volt: a történelmet felvilágosítani és nem a salonokat felizgatni. Itt ellenkezőleg, a kiadó sietett, mert látta, hogy a levelek egyetlen érdekességét az egyének képezik, valódi értéke kevés van a nagy ember ezen sorainak. Minél későbbre marad a kiadás, annál többet vesz árából, mindennap kevesebb egy olvasóval. Ezért történt aztán, hogy Humboldt 1859 május 6-kán meghalva, Varnhagenhez írt titkos levelei 1860-ban februariusban már közönség elé kerültek.

Láthatni, hogy mi védelmezzük Humboldtöt. Az utolsó időben egy jegyzékét tették közzé, melylyel, előre látva a visszaélést, a mire legcsekélyebb irata is alkalmat nyújtand, előre tiltakozik magánleveleinek közönség elébe hozása ellen. Ma azt követelik, hogy a Varnhagenhez írt levelekre nézve különös kivételt tett. A kivétel igaz vagy nem, a kiadó izlés-hiánya menthetetlen.

Sajnáljuk, de ki kell mondani, hogy a kiadót személyes hiúság vezethette e bizalmas levelek közzétételére. Assing Ludmilla kisaszszony Varnhagen testvérének leánya, elmés, tanult s művészet-kedvelő hölgy. Anyja halála után Hamburgból Berlinbe költözve nagy-bátyjához, Berlin válogatott irodalmi körében élt, s Varnhagen példáját követve, főleg a német társadalom története iránt érdeklődött. 1857-ben

egy könyvvel lépett fel, melynek czime : Ahlefeldt Elisa grófné, Lützow Adolf neje, Immermann Károly barátja. Assing kisasszonynak a legérdekesebb adatok voltak kezében egy megható s költői történet megírására. De nem lehet mondani, hogy ügyesen használta volna fel; a munka művészet nélkül van összeállítva. Második művében, Wieland barátnéját egy szellemdús hölgyet akart esetelni, melyben a haladás helyett még jobban kitűnt az ihlettség hiánya, Laroche Sophie életrajza, unalmas könyv lett. Nem tudom, mint gondolt ezekről Humboldt, de azt már ma tudjuk, hogy mit mondott Assing kisasszonynak. A jó öreg élénk dicséretekkel halmozta el műveiért barátja unokahugát, és ez nem állhatott ellen a közönséggel is megismertetni Humboldt véleményét. Ha női hiúság nem vegyül a játékba, vajjon láttak volna-e ezen levelek oly gyorsan napvilágot? E gondolatokat a kiadó őszinte elmélkedésére bízva, nekünk kötelességünk megmérlegelni minden körülményt, mely a Cosmos írójának igazolásához tartozik. Véleményünk szerint Assing k. a. nem mutatta azt az irodalmi óvatosságot, melyet várhatni a Varnhagen iskolájában növekedett hölgytől. Azért, hogy hebehurgyán s válogatás nélkül közölhessen néhány érdekes levelet, nem kellett volna Humboldtnak s Varnhagennek is ártani. Nem tette-e ki Humboldt annak, hogy hálátlansággal vádolhatják jötevő fejedelme ellen? A gyűjtemény 225 levele közül keressük ki a néhány érdekes lapot, válogassuk ki, melyekből az irodalom története vagy a politika valami hasznót meríthet. Ha ez elemzés alatt a két kiváló szellem csekélykedése is kiderül, egyedül Assing kisasszony felelős érte.

Humboldt Sándor 1827-ben kezd Varnhagennek levelezni, s eleinte nem nagyon gyakran. Az első levelek tárgyát Varnhagen iratai s Humboldt nagy műve képezik, melyen vallásos ihlettséggel dolgozik. Varnhagen, 1824-ben, életratai megjelenésén kezdve kitűnő helyet foglalt el a németírók között. Humboldt Varnhagen barátságát keresve, szokott finomságával fordult az ügyes íróhoz s a német szellem történetírójához. Midőn irataihoz tanácsát kérte, nem szolgált-e ez alkalmul arra, hogy adatokat szolgáltatasson jövődöbeli magasztalójának? A dicséret ily férfiú részére bizonyos, de nincs minden dicséretnek egyenlő bece, s Humboldtra nézve nem volt közömbös, hogy helyet biztosított magának Varnhagen képtárában. A két barát első levelei kizárólag irodalmiak. Lássuk ezek közül azt, melyet Humboldt a Cosmos kiadása előkészületei között írt. 1834-ben okt. 27-kén ezt írja Humboldt Varnhagennek :

„Megkezdem munkámnak, egész életem munkájának nyomtatását. A physikai világot egészen, a mit csak az égről és földről tudunk, egyetlenegy munkába akarom leírni, s leírni úgy, hogy az élénk irmodor lekösse a figyelmet, s elvarázsolja az értelmet. Minden nagy és jelentékeny eszme, bár hol látott is napfényt, helyet találанд itt a tények mellett. Ezen könyvnek a természetismeretben, szellemi kifejlődésünknek egy korszakát kell képviselnie. A bevezetés csaknem egészen kész, előadás utáni megnyitó beszédemet újra dolgozva, ez a ter-

mészet képét s a természeti tudományok iránti hajlam felébresztésének módjait foglalja magában. E módok háromfélék : 1-ör leíró költészet, a természeti jeleneteknek élénk leírása; 2-or országok s más égalji vidékek rajzai, színezett képei; 3-or a növények földirati elterjedése, a világ physical leírásának története, miként jöttek a népek tisztába százados fejlődés után a világ eszméjével. Ezen bevezetés a fő dolog, munkámnak általános részét képezi, ezt a részletek követendik, sorban egymás után. Ezen részletek nem alkalmasok irodalmi feldolgozásra, mint az általánosságok, itt nem lesz egyéb, mint a tény néhány szóban elmondva, oly formán például, hogy az égaljról, a földdelejességéről stb. az olvasó néhány lapon mindent megtalál, a mihez több évi tanulmány után jutott. A forma egysége s az általános egészszeli irodalmi összhangzat végett, a részlet minden fejezete rövid bevezetést nyerend. Müller Ottfried régiség tanában, mely példánya az írmódnak, sikerrel követte ugyanezt a módszert.

Szeretném, tisztelt barátom, ha ön tölem kaphatna tiszta fogalmat a vállalatról. Összevéve, ez nem az, a mit közönségesen a föld physical leírásának szoktak nevezni, ez magába foglalja az eget, a földet, s az egész mindenséget. Tizenöt év előtt francziául kezdtem írni, s művemet *Essai sur la physique du monde*-nek címeztem; németül most *Buch der Natur*-nak akartam nevezni, de ez nem fejezi ki egészen. A *Cosmost* választván címül, az embereket kényszeríteni akartam e névvel, hogy ne mondják művemet a föld physical leírásának, mely név a *Mittersacher* művével egy sorba helyezné az enyémet. A világ leírása szokatlan név volna, s végre is sokan összezavarnák a földleírással. Tudom jól, hogy a *Cosmos* név keresett, s nem ment az *affectatiótól*, de egy szóban kifejezi az eget és a földet.

„Most, kedves barátom, engedjen meg egy kérést. Nem kezdek meg kéziratom elküldését, míg önt meg nem kérem, vessen bele egy ítési tekintetet. Önnek oly nagy írói tehetsége, oly gazdag, kellemes írmódja, s e mellett annyi szelleme és függetlensége van, hogy sohasem ítélne el valamely előadási formát csupán azért, mert egyéni jellemet visel s az önétől eltérő. Legyen hát oly kegyes, olvassa át e sorokat, s mellékelje hozzá megjegyzéseit. Kegyeskedjék a cím iránt is megnyugtanni.”

„Az én írmódomnak főhibája a sok költői kép alkalmazása iránti szerencsétlen hajlam, a hosszú mondatok, s a törekvés : minél több eszmét és érzést összpontosítani egy körmondatba. De azt hiszem, hogy e természetből folyó hibát nagyon szelidíti a szigorú egyszerűség, mely ellenkező hiba mellett is uralkodó marad. A természetnek szentelt könyv tegye épen azt a benyomást, a mit a természet maga; de a mire különös tekintettel voltam az, hogy leírásomban mindig igaz akartam maradni, igaz még pedig tudományosan, a nélkül, hogy a tiszta tudomány rideg tartományába lépnek.”

Sajnos, hogy nem bírjuk egyszersmind Varnhagen válaszát, mert

végre is az egész levelezésből ez a legérdekesebb s legállandóbb becsü, a mi a tudós nagy művére vonatkozik. Látni való ebből is, mily elcsietett e levelek közzététele. A ki a Goethe és Schiller levelezését, a Goethe és Knebelét, a Schiller és Körnerét, a Schiller és Humboldt Vilmosét kiadták, másként értették kötelességeiket. Itt a levél mellett ott van a válasz, és semmi sem tanulságosabb, mint a kiváló szellemeknek ily eszmecseréje. Assing kisasszony is, ha időt vett volna magának nagybátyja leveleit is összegyűjteni, egy érdekes és hasznos művel gazdagította volna az irodalmat. De keressük tovább e zagyvalékban azt, a mi az életet megérdemli. A Cosmossal még nem végeztünk, mely folytonosan növekedett a híres író tolla alatt. Miként szánja el magát ennyi gazdagságot a részleteknek feláldozni? Mit tegyen, hogy ne halogassa hónapról hónapra, évről évre kiadását a műnek, melynek a teremtés képét kell előnkbe állítania? Az, a Cosmos, melynek első ívei 1834-ben kerültek ki sajtó alól, úgy volt tervezve, hogy csak tízévvvel később jelenjék meg. Ím egy levél 1841-ből, melyben Humboldt újlag elmondja Varnhagennek könyve szerkezetét. Ez érdekes megjegyzéseket tartalmaz arról a természeti bölesészetről, természettudományokról azon a priori szerkesztéséről, melyet Hegel és Schelling hoztak divatba:

„Legyen ön egészen barátom, és békétűrő e sorok olvasásakor. Kivánnám, hogy önnek tökéletes fogalma legyen munkám szerkezetéről. Nézze meg ön azon részt, melyben Schellingről, és a lapot, melyen Hegelről szölok. A formaszerinti biztosítás, hogy nincs szándékom vádolni a természeti bölesészet teremtőjét, kétségen kívül hajlandóvá teendi őt megbocsátani nekem a kiméletlen gúnyort, melyet nem nyomhatok el követőinek esztelenkedéseivel szemben. Bátorságot kell vennünk kinyomatni, a mit harmincz év óta beszélünk és irtunk. Ez sajnálatra méltó kor, melyben Németország alásüllyedt, sokkal alább, mint Angol és Franciaország. Úgy vegyészkednek, hogy nem nedvesítik meg kezeiket.“

„Szeretném ha művem a nézpont nagyszerűsége mellett az ismerdor melegségét és kellemét bírná fő jellemvonásul.“

„Javítsa ön, kedves barátom, szabadon; megjegyzéseit, a hol csak lehet, követni fogom. A jegyzetek között néhány részletet küldök, melyekben nincs semmi köznapiaskodás. De ezen könyvnek engemet kell visszatűrőznie, az én életemet s az én öskori egyéniséget. A kivitel szabadságát fentartva magamnak, rövid tételeket használhatok. A dolgok nem fejtenek itt fel alaposan, inkább csak megérintetnek. Némely lapot csak azok fognak érthetni, kik alaposan ismerik a természetrajz bizonyos ágát. Azonban úgy vélem, előadásom olyan, hogy ez nem szolgál akadályul azoknak, a kik kevesebbet tudnak. Valódi céltom mindent megérinteni, a mit tudunk 1841-ben.

Hogy egy ily munkát egy ember nem végezhet be, főleg ha ez az egy, az 1769-ki üstökössele egykorú, oly világos mint a nap. A kész töredékek 12—15 ives füzetekben jelennek meg, oly formán, hogy a

kik előfizetnek, minden töredékben egy egészet fognak birni. A tudományos leírás mindenütt vegyítve lesz a szószoki előadással. Ilyen a természet is. A ragyogó csillagok örömmel, elragadtatással töltenek el minket, pedig ezek is matematikailag kijelölt úton haladnak. Lényeges az, hogy a kifejezés nemes maradjon; a nyelvnek e nemesége által a természet leírása csálhatatlanul nagyszerű benyomást tesz a lélekre.“

És így a Cosmos, mely úgy látszott, hogy 1834-ben készen van, 1841-ben oly terjedelmet nyert, hogy írója befejezhetését nem remélve, töredékekben kezdé közzé tenni, töredékekben, melyek egészet képeznek, hogy legalább hagyományának egy része teljes legyen. Humboldt nem rettent vissza midőn munkája végtelensége tisztán állt előtte. Mily fiatal tűz lángol az idézett szavakban, holott a ki ezeket mondja, már hetvenkét éves. Ezen tervváltoztatás, a formára fordított gond, ezen állandó törekvés az irmodor tisztaságára és nagyszerűségére, a Buffon, Laplace, Cuvier nemes fajához tartozó szellemet tünteti fel előttünk. Végre az agg hősi buzgalma legyőzött minden akadályt, s a Cosmos első kötete 1845-ben kikerült sajtó alól. Az előttünk fekvő levelek érdekes részleteket tartalmaznak, hogy miként fogadták e művet Németországon és utóbb Európában. Humboldtnak nem egy ellene volt Poroszországban, a berlini pietisták, a Rajna vidéki vallásos irodalmi párt őt a keresztyénség titkos ellenének tartották. A Cosmos megjelenése alkalmat nyújtott a megtámadásokra. Egy Rajnamelléki lap kezdte meg a tüzelést. Berlinben is megszólaltak ellenei, a királynak besúgták, hogy Humboldt műve a keresztyénséggel ellenkezik és lázító. Szerencsére, a pietisták irányában oly gyenge király, a tudomány, művészet és komoly irodalom kedvellője, s feleletül a vádaskodásokra, Humboldthoz egy levélkét írt, melyben nem volt egyéb, mint a szép vers, melyet Goethe Ferrera herczegének ajkaira ad, midőn Tasso a „Felszábadított Jerusalemet“ neki bemutatja: „Végre kezeim közt van a mű, melyet bizonyos értelemben magaménak mondhatok.“ Ezzel szétoszlott az egész udvari ármány.

A berlini körök köznapi irigykedései helyett, nézzük a véleményt, melyet Európában keltett. Metternich hg., ki a természettudományok iránt oly nagy hajlammal viseltetett, 1845-ben július 25-kén ezt írta Humboldtnak.

„Olvastam az ön Cosmosát. A benyomást, melyet rám tett, nem fejezhetem ki jobban, mint ha gyermetegül meggyónom lelki állapotomat; a Cosmos bennem két érzelmet költött, melyek küzdenek egymással, vagy ha jobban tetszik, egymást semlegesítik, az elégtétel érzését, midőn azokra gondolok, a miket már tudok, s a bánat érzését, ha azokra gondolok, melyeket nem tudok: De ez érzemények elenyésznek a bámulás előtt, melyet ön tudománya kelt, ki egyedül képes ily óriási vállalatra. De nem, ily czél elérésére a tudás nem elegendő, a szerző valódi érdemét az előadás, a módszer képezik. Ön e műben visszaszerzte becsületét a régi szónak, a f i g y e l e m n e k, azt a tudományokra

alkalmazva. Isten engedje, hogy ez eszme örök jogát visszanyerje a polgári társaságban is! Ha az én benyomásaim csekély értékűek is, a tudomány embereiről ezt nem mondhatni. Itt mindenki el van ragadtatva a bámulás által, és én teljesen csatlakozom hozzájuk midőn azt mondják, hogy csak ön egyedül képes ily művet végrehajtani, és hogy a Cosmos név valóban megilleti ön vállalatát. Mondám önnek, hogy olvastam művét, most már tanulmányozni fogom, s köszönöm önnek a boldog órákat, melyeket nekem szerez, midőn elhagyva a politika hálátlan mezejét, a természettudomány mezejére menekülhetek.“

Egy évvel később Metternich hg. újra megemlékezett Humboldtról, s a levél, melyet most írt, érdekes ellentétet képez némely berlini pietista orthodox kitöréseivel :

„Írja ön, hogy a Cosmos második kötete nem sokára meg fog jelenni; alig várom, hogy tanulmányozhassam. Ön művét nem olvassa hanem tanulmányozza az ember, s a tanulás nekem jól megy. Senki se inkább hivatott mint én, önnek igazat adni, azon befolyást illetőleg, melyet a keresztyénség a természettudományokra, az egész emberiségre, és így minden tudományra gyakorolt, mert e megjegyzéssel már rég tisztában vagyok. A hiba hibára, az igazság igazságra vezet. Mig a szellem rossz úton jár, bármily magasra emelkedjék, e szomorú állapot következményei nem maradnak hatás nélkül minden erkölcsi, értelmi és társadalmi irányra, s a kifejlődésnek áthághatatlan akadályt gördítnek útjába. Az egyszer közzé tett evangéliumnak a helyzetet meg kelle változtatnia. Ezek nem az eredmények istenítése útján keresték az igazságot. Mihelyt a kütfő fel volt fedezve, a szívek megnyugodtak, az értelem megnyílt. De azért az igazság eltakarva maradt mindaddig, míg végre a scholastika philosophiát a kísérleti tudományok kiszorították. Helyesnek találja-e ön okoskodásomat? Ha annak, akkor nem kétkedem, hogy ön osztja aggodalmamat, hogy a valódi tudományos előhaladást a fenakadás veszélyének teszik ki azok, kik a hatásról az okokhoz akarnak emelkedni, és a kik az utat elzárva találván az Isten által az emberi értelem elébe vont korlátok által, nem haladhatnak, s a pogányság butaságához térnek, az okot a hatásban keresve!“

„Kedves barátom, a világ helyzete nagyon veszélyes. A társadalom teste erjedésben van; nagy szolgálatot tenne ön nekem, ha meg tudná mondani, mily nemű ez az erjedés, szeszes, ecetes, vagy rothadó-e? Félek, hogy ez utóbbi lesz, nem az én dolgom önt megtanítani, hogy az ebből kiváló anyagok nem tartoznak a hasznosak közé.“

Megjegyezve Metternich herczegről, hogy elevenen érezte a tudományok s jelesen a természettudományok nagyszerűségét, s oly széles ismerettel bírt, hogy Humboldttal jogszerűleg társaloghatott, térjünk vissza a levelekhez, melyek a Cosmos fogadtatására vonatkoznak. Albert herczeg (az angol királynő férje) szintén egyike volt a bámulóknak, ki szívélyesen üdvözölte a híres őszit. „Az ég, monda ő, melynek ön oly felségesen írta le forgó fénytengerét, s csillagos boltozatát, engedjen önnek számos éveket, a hazáért, a világért, és a

Cosmosért magáért.“ De nem volt Angolországban minden nyilatkozat ily kizelgő Humboldtra nézve. A Westminster Review és a Quarterly Review kiméletlenül bántak a Cosmossal. Bizonyos dr. Cross az elsöben azt mondja, hogy a könyv irmodora lomha s a legközépszerübb; a Quarterly Review erősíti, hogy a szerző a hosszadalmas formát szereti, és soha sem tudott írni egy lapot eleven kifejezésekkel. Humboldt megemlékezve az angol sajtónak ez ítéletéről, azzal vigasztalja magát, hogy Németországtól egészen ellenkező szemrehányást kap: „Németországon gyakran hibáztatják prosámat, hogy igen költői; a Quarterly Review hosszadalmasnak, élettelennek találja. Minden nép a maga módja szerint érez!“ Azonban vigasztalhatta magát a szép levélnek, melyet 1846-ban július 1-én Mignettől kapott, következendő soraival:

„Sietek szölni a Cosmos első kötetéről, melyben ön oly bámulatosan megmutatta, hogy ön szép kifejezését használjam „a mindenségben uralkodó rendben a felségest.“ A legélénkebb élvezettel s nagy haszonnal olvastam. Nagyszerü rajza ez a jelenségeknek s a mindenség törvényeinek, a távol ködökben kezdve, honnan a fény csak millió évek alatt ér hozzánk, egész a forradalomig, mely bolygónk jelen szervezetét megelőzte, s lehetségessé tette, hogy az ember megjelenjék, éljen és uralkodjék felületén. Ily változatos és felséges öszhangzatú kép rajzát csak az adhatja, ki mint ön erős minden tudományban, a természetet a legkülönbözöbör nézpontból látta, valóóilag szereti, és a kiben nagy és tiszta ész költői képzelödéssel egyesül. Végezze be gyorsan e művet saját dicsöségére és a mi oktatásunkra.“

Miként jutottak a Mignet és Metternich levelei Varnhagenhez? E kérdést egyszerűen megfejtí V. barátsága Humboldttal, kinek öröme telt benne, ha barátjának, kora társasélete esetelójének adatait feltünöbör egyénektől kapott leveleivel szaporithatta. Ezért találunk aztán e gyűjteményben Guizottól, Thierstől, Aragotól, az orleansi hercegnötől, Lieven hercegnötől kisebb-nagyobb érdekü leveleket. A dán király VIII. Keresztély levele mellett ott van az olasz költö Manzonié, Herschel, Peel Robert, Prescott, Rückert, mind helyet foglalnak a veimari herceg, a toskanai nhg. és a porosz király társaságában. De mindez csak melékes volt Assing kisasszony előtt, ö kétségen kívül azon hatásra számított leginkább, melyet a berlíni udvarra vonatkozó bizalmas levelek tesznek. Bajos volna e kényes kérdést érinteni, ha nem volnánk meggyözödve, hogy a Cosmos írója e fecsegések kiadását nem engedte volna meg. Mire való azt tudni a világnak, hogy Humboldt IV. Fridrik Vilmos jószágától elhalmozva, a királyi család bizalmas körébe felvételve, jöltevóit gúnyolni egy visszavonult diplomatához jár el, ki bosszús, hogy többé nem szerepelhet. Mire való a közönség elé hozni azt, a mi vallásról mondott véleményében merész, s politikai érzületében nagyon is öszinte? Nekünk nem szabad a tárgyat figyelem nélkül hagyni; az adatok, bármilyenek legyenek is, ez egyszer világ elé vannak bocsátva, nekünk az elemzés kötelességünk. Lássuk hát Humboldt

mint vallás-bölcsészt és politikust, legalább úgy, a mint az Assing kissasszony gyűjteményéből feltűnik.

Hogy Humboldt ellensége volt a berlini pietistáknak, az természetes; hogy ezek mindent elkövettek a király barátságát tőle elfordítani, hogy ő magát erőlyesen védelmezte, szintén természetes. Dicsősége, munkái, ezekhez gúnymosolya s éles szavai voltak védfegyverei. Mindebben nincs semmi megróváásra vagy bámulásra méltó. Ha ezekkel Stahl bántja, közönyösen veszsziük, de hogy bocsássuk meg a sok keserű szót, lenéző gúnyt, melyet oly ember ellen szórt, mint Bunsen, ki korunk egyik legnagyobb szelleme, s gondolkozásában épen oly szabad, mint mélyen vallásos. Bunsen, nem félek kimondani, a hit, a szellem magasabb igazságainak rendében az, a mi Humboldt a tudományok és természeti igazságok rendében. Ő roppant műveiben a szellemi és erkölcsi Cosmost öleli fel, mint Humboldt a physikai Cosmost. Ha az egyiptomi polgárisodás, a szentkönyv s az eredeti egyház körüli tanulmányaira gondolunk, ha eszünkbe jut az a nagy gyakorlati bölcsészet, melynek czime: „Isten a történetben”: bátran alkalmazhatjuk a szép szavakat, melyekre Mignet-t az anyagi világnak a berlini tudós által rajzolt óriási képe ragadta: „Nagyszerű rajza ez a jelenségeknek s a mindenség törvényeinek, a távol ködökön kezdve a forradalomig, mely bolygónk jelen szervezetét megelőzte”. . . . Adjatok e kifejezéseknek képes értelmet, és meglátjátok, hogy ez tökéletesen fogja jellemezni Bunsen vallásos encyclopaediáját. A vallásos ihlet, az istenség érzete volt-e tehát az, a mit Humboldt gúnyorával üldözött? A tülbuzgók istentagadással vádolták, de ő e vádat erőlyesen utasította vissza, s ugyanakkor kimondta a bölcsészet felsőbbbségét a physikai tudományok felett. Ugyanezen eszmét ismételve kimondja az előttünk álló levelekben: „A physika, mond ő, a természeti világ jelenségeinek az anyag tulajdonai általi kimagyarázására szorítkozik; a kísérleti tudományoknak végcélja, a törvények felkeresése s azoknak általánosítása (generaliser). A mi ezen kívül van, az nem a physika uradalmába való, és a szemlélődésnek egy más magasabb neméhez tartozik.” A mindenségnek egy ily szemlélője nem tagadhatja meg a szellem okait; de nem érez-e ő az evangéliumi vallás ellen bizonyos ellenszenvet, mely nem méltó egy magasabb szellemhez? Ő minden nyomon félreismeri a keresztyén hit rokonságát a valódi szabadsággal. Minden mű, melyből az evangelium szelleme szól, őt kétértelmű tréfára ragadja. A korabeli theologokra különös itéletet mond: Schleiermacher, ez a kegyes lélek, a német protestantismus Pascalja, előtte nem egyéb, mint egy ravasz pap. A „Jézus élete” írójáról egyszerűen csak ennyit mond: „Az egyetlenegy, mi nekem nem tetszik Straussban, hogy felületesen bának a természetrajz tényeivel.” Nem tudom, mily tudományos felületességet vethet Humboldt Straussnak szemére, de a Humboldt theologiai és bölcsészeti felületességén Strauss maga is megbotránkozhatnék. Ki a szív mélyében olvasni tud, annak lehetetlen fel nem ismerni Straussnál a vallásos érzést, nemes nyugtalanság hatja át

művét, s igyekszik újra feleleveníteni azt, a miről azt hitte, hogy a kritika által ledöntetett. Humboldt nál ilyen nem találunk, legalább e levelezésekben nem. A Cosmos szemlélése nem oltotta bele a lélek dolgai iránti tiszteletet. Ő hideg, száraz és érdes. Egykor Strausst szülötte-földén a parasztok vallástalansággal vádolták; Strauss szívét nyitotta meg előttük egy beszédben, melynek tartalma néhány szóba foglalva a következő: „Barátim én theologus vagyok. Az én hivatásom az igazat keresni az isteni dolgokban. Az én feladatomban sokkal terhebb mint a tiétek. Nekem kételyeim vannak, engem sok benső kín szaggat, én szenvedek, szenvedek, de nem vagyok hitetlen.“ Mily különbség van e megható szavak, és a tudós hideg gúnyora közt! Egykor Humboldt az Egyesült-államokból egy gyermekes szívélyes levelet kapott, melynek protestans írója áradozva beszél az evangéliumi boldogságról, a Krisztus végtelen kegyelméről, s megkísérti őt az isteni tanítóhoz téríteni. Humboldt bizonyos dőreséget látott e levélben, s ezt jegyezte alá: „Ohio ből jött térítési kísérlet,“ s Varnhagen gyűjteményébe küldötte. Nekem ezt olvasva Sainte-Beuve szavai jutottak eszembe: „A keresztyénség ellenei közül nézzétek az újabb kor legnagyobb embereit, Fridriket, Laplacet, Göthét; ki a Jézust merőben megtagadja, nézzétek meg jól, vagy eszébe vagy szívébe valami hiányt fogtok találni.“

Ha Humboldt nál is nem hiányzott volna valami, sokkal őszintébb lett volna nyilvános magaviseletében és méltóságosabb gondolatai kifejezésében. Kárpótlásul, a keresztyénségnek ez ellene, igen jó udvaronc tudott lenni. Néhány év előtt egy francia író megírta a Cosmos írója híres testvérének életrajzát: az író tele tisztelettel egy ily nagy férfi emléke iránt, s épen úgy tisztelve e nagy név örökösét, mielőtt munkáját kinyomatta volna, bemutatta Humboldt Sándornak. Életének egyik szakában Humboldt Vilmos a stoicismust vallotta, a tiszta, nemes stoicismust, de keresztyén eszmék belekeverése nélkül; az életírónak nem lehetett erről megelégednie. Ő nem dicsérte, nem kisebbítette; egy képet festett és igyekezett, hogy az arcnak minden vonása hű legyen. Humboldt élénken kelt ki ez ellen, ezen kevésbé diplomaticus részrehajlatlanság neki veszélyesnek látszott. Mit fog gondolni a király? Mit fog mondani az udvar? Nem nyújt-e ezzel fegyvert ellenei kezébe? Egy szóval, határozattan kérte, hogy e vonások szelidíttessenek. Az író teljesítette kívánságát, azt hívén, hogy tiszteletteljes dolgot mivel egy elgyengült aggal, vagy a testvér emlékére féltékeny testvérrel; ma már szomorúan kérdi magát, hogy nem egy udvaronc féltékenységének jött-e ezzel segítségére.

Ugyanazon féltékenység, hogy ne mondjam kétszínűség tűnik ki a politikai levelekből, melyekben némelyek merészséget vélnek látni. Humboldt sok alkalommal védte a szabadszellemű írókat, így Freiligrathot, Prutz Robertet, Mieroslawski lengyel költőt, s hangosan fogta pártját a Göttingából elűzött hét tanárnak, és ő eszközölte ki, hogy a Grimm testvérek Berlinbe hívassanak. Oly tettek ezek, melyeket örömmel említnünk fel; de miért nem használta Humboldt azt az erkölcsi

tekintélyt, melylyel birt, gyakrabban? A visszaéléseket miért ostorozta csak barátja előtt, négy fal között?

Sohase éreztünk rokonszenvet a politikai egyéniségek iránt, kiket Humboldt gúnyorával elhalmoz; valóban azok a szabad eszmék ellenségei, kiket ő rajongóknak, nyomorútnaknak, kérdőzöknek, berlini mastodontoknak, különös szolgálatra rendelt mumiáknak nevez; mind a mellett e nyelv szilajsága (violence) igen különösen hangzik oly ügy védelmében, melynek szolgálatára a jó erősségekben nincs hiány; ezért kérddheti az ember, vajjon a szabadság ügye tüzelte e így fel az agg tudóst? A közérdekek iránti aggodalomba nem vegyült-e be saját személye is? Minél gondosabban olvassuk e levélgyűjteményt, annál inkább meggyőződünk, hogy az utolsó huszonöt év alatt Humboldt Sándor mindenek fölött Humboldt Sándorral foglalkozott. Ellenei azonkívül, hogy a szabadság ellenei voltak, egyszersmind útját állották az udvarnál, elfoglalták helyét, s igyekeztek kiszorítani a király kegyéből. Haragjában felfedezem a hiúságot és kérdezem, hogy a jó ügy iránti érdeklődés nem álarcz volt-e apró szenvedélyek eltakarására?

Ezen vélemény alaposnak látszik, miután huszonötév óta Német-, Francia-, Angolország legtisztéletreméltóbb férfait, hercegeket, minisztereket, írókat Humboldt gúnynyal illet. Albert hercegnek, ki a Cosmost megdicsérte, de talán nem úgy, mint írója várta volna, a leveléből vett szavakat használva, Humboldt előtt nincs más neve, mint a csillagos boltozatú ember. Peel Róbert az ő hollandi arczával, korlátolt eszű s hiúbb mint nagyravágyó. Aberdeen lord hasztalan hallgat oly méltóságosan, senki se hiszi, hogy eszes emberhez illően tudna beszélni. Canitzot, egy szabadszellemtű politikust, Varnhagen barátját, archiaristokratának, architheologusnak, és végre archifrancoziának nevezi, és hogy az egészet megkoronázza, hozzá teszi, hogy esztelen és buta (bête). Stein bárót, a német hazafiság egyik hősét, mint jellemtelen és elvtelen embert állítja elő.

Különösen feltűnő, hogy Humboldt gúnyora követelő és nehézkes, alig van ennél valami torzabb. Hogyan lehetne ebből ráismerni a Cosmos második kötete írójára? Hogyan lehetne a köznapi kifejezésekben megismerni a tollat, mely a nagy könyv jegyzeteit írta, azokat az életteljes világos jegyzeteket, melyeken a leggazdagabb irodalmi műveltség s ókori költészet érzelve tündökölt. Midőn e hatalmas szellem nyomorú szenvedélyek uralkodását látjuk, lehetetlen meg nem emlékezni Schiller itéletére, melyet róla félszázad előtt mondott: „Félek, így ír Schiller Körnernek 1797-ben, félek, hogy esze s fáradhatatlan tevékenysége mellett se fog nagyot teremthetni tudományában. Az ő érzelve száraz, mi a tárgyak körül, melyekkel ő foglalkozik, a legnagyobb hiányok közé tartozik. Esze átható, tiszta, de nekem igen korlátoznak látszik arra, a mivel foglalkozik. Nincs képzelődése, s ezzel hiányzik nála a tudományához legszükségesebb tehetség, mert a természetet a vizsgálás mellett érezni is kell, legrészletesebb nyilat-

kozataiban épen úgy, mint legmagasabb törvényeiben. Sándor sok emberre tesz jóbenyomást, és testvéréhez hasonlítva nyer, mert jól fel tudja tüntetni fényoldalait. Részemről az általános érdem szempontjából nem mérlegettem együtt őket; Vilmos az én szemem előtt sokkal több tiszteletet érdemel.“ Midőn Schiller azt jósolta Humboldtról, hogy tudományában soha se fog nagyot teremteni, nagyon erősen csalódott; de már ma ki merné erősíteni, hogy a költőre tett első benyomás egészen hibás volt?

Szeretném tudni, miként van most megelégedve Assing kisasszony kiadványa sikerével. Berlinben, Porosz sőt az egész Németországban a botrány nagy volt. Sokan bosszankodtak, mások kezeiket dörzsölték, némelyek őszintén sajnálkoztak. Ez utólsókhoz hajlik a mi rokonszenvünk is. E könyv hatásának egyik legvilágosabb jele a „Keresztes újság“ öröme. „Végre le van álarozva!“ kiáltanak fel az orthodoxia sötét doctorai. Egy másik jel némely déli német lapok nem titkolt megelégedése. „Ím, mondák ezek, a büszke fenhéjazó Poroszország, mely azt követeli magáról, hogy Németország élén áll, le van rajzolva és meg van ítélve oly embertől, ki azt legjobban ismerte.“ Erre a porosz lapok így felelnek: „A kiadás maga eléggé tanúsítja az ország szabad szellemét. Ez, a Poroszország iránt annyira ellenséges, s a berlini társaságot annyira sértő könyv Berlinben készült, s a kiadónak nem kelle elhagynia a várost, a király, családja, barátai, meghittjei, miniszterei ellen szórt gúnyok daczára, Berlinben szabadon terjesztették el e könyvet. És ez valóban becsületére is válik Poroszországnak, de mi a tudós becsületét illeti, csak egy feleletünk van, melyet fenebb is mondánk, hogy e levelek nem voltak közönség elé szánva. Ezen pillanati fellobbanások, összefüggés nélküli felkiáltások: a rossz kedv kitörései, melyeket egyedül Varnhagen használhatott volna fel úgy, hogy barátja tekintélyét ne kockáztassa. Ki dicsekedhetik azzal, hogy soha se ejtett oly szót, melynek a közönség elé hozására zavarba jöne, s fájdalommal telnék el? Ennélfogva midőn jogunk van felmentő ítéletet hozni Humboldt Sándorra, kénytelenek vagyunk elítélni Assing Ludmilla kisasszonyt, és Smidt Julián szavaival fejezzük be sorainkat: „Az isten őrizzen meg oly unokahúgtól, ki össze-vissza szedett leveleinket kiadná.“ És most feledjük e kellemetlen eseményt, vessük tűzbe kétharmadát ez ügyetlenül összegyűjtött leveleknek, s a kedvetlen benyomások elsimítására vegyük kezünkbe a Cosmos második kötetét.

J. F.

MAGYAR ŐSMESÉK, MINT HITREGÉK, A MAGYAR NÉP AJKÁRÓL VÉVE, S A VILÁGTÖRTÉNETTEL EGYEZTETVE. — Írta BALKÁNYI SZABÓ LAJOS. Debreczen 1860. 8-r. 310 lap. Ára 1 ft. 30 kr. o. é.

Az előszóban a mese szót, „felfordított“ kiejtésű esme-nek, vagy némelyek szerint besze-nek megmagyarázván a szerző s a mesék nyomosságát fejtegetvén, megdicséri az Erdélyi János által

kiadott népdalokat és mondákat; Ipolyi Arnold magyar mythológiáját, és Gaal Györgynek Kazinczy Gábor és Toldy Ferencz által kiadott mese-gyűjteményét, s mondja: „Ily szent czél vezérelt engem is a jelen Magyar Ősmesék kidolgozásában, melyeket ugyan Ovidiusként időrendben a történetre alkalmazva, de a magyar nép ajkától — a szöveg tartalmára nézve legkisebbé is el nem távozva adandok elő; szívemből felmerültnek érezvén Erdélyi Jánosnak azon eszméjét, hogy szentek nekünk minden keletre vezető emlékezeteink, és bár mennél több nyomot lelnénk arra felé, hogy annál inkább befonhatnók életünket a népek történetébe, s minden kis adat a múltban gyökerül szolgálja új-új virágnak a jövőben, mikép a fáról mondják, hogy csak azért ereszt új gyökeret, mert szaporítani igyekszik hajtásait.“

Látjuk ebből, hogy szerzőnek komoly szándéka van; ő a mesékben lappangó történeti nyomokat, s a mese öltözetében a mesélő magyar népnek természetadta költői tehetségét kutatja; — mert ezen két oldalról bir a népnek mese-világa nemcsak érdeklél, hanem egyzersmind tudományos beccsel is. De ha a könyvnek második címét olvassuk: „Magyar Ősmesék. Első és második évezred. Első rész,“ s vele a VI. lapon állót: „Egy nép nem hazudhat, ha szinte aényt a költészet tündérmanczával ékesítette is fel; — a nép szava isten szava! és így teljességgel nem megvetendő“ — összevetjük: nem tudjuk, a világ kereng-e velünk, vagy a fejünk szédül. Lássuk a könyvnek végét, talán onnan fűj üdítő lég elkábuló idegeinkre:

„Nün uralgott mint király; — Nes z, É v e k
uralkodtak mint papok körösleg,
É v e k visszamenvén Búvelonba.
S a papok, kik a vallás igéit
hirdeték s a nép közt m o n d v a m o n d t á k,
m o n d ó néven elneveztetének.

Nün pedig nagy várost épített ott
a holottan megtalálta i v é t
s mind haláláig ott lakott nejével,
s a kerek föld fővárossa lett az,
mellyet akkor híres Nün i v é r ü l
Nün i v é nek hívtak és neveztek,
s Nin i v é nek hívják ekkoráig,
s megmutatják a helyét maiglan.“

A szöveg alatt jegyzetek is vannak, melyeket mint a téstzásétel töpörtyűt a fű, azonkép mi is utoljára hagyunk, hogy egymásután szedhessük, s izökben annál inkább gyönyörködhesünk.

A Búvelon-ra nézve azt olvassuk a 216. lapon: „S minden népek ő hozzá futának, — mint egy buvó-helyre elbúvának — Búv hel-ben, melyet Szinkar mesejében, a toronymál épített dicsően.“ Ennek töpörtyűje ez: „Buv hel: Moyses könyvéből a zsidó nép Bábelt mai napig búvel-nek olvassa. A v-nek a b-veli felcserélése gyakori dolog. — Magyarország fővárosának Buda neve értelmező

a Búvel névvel, mindenik nevezet a bűni vagy bűvni gyökből eredvén. A zsidó ugyan a búvel alatt zavart, zavarost ért, mit a Búvóhely — másod értelemben — tehet is.“

A Mondó-ra ezt jegyzi meg: „Mondó=mandaj=madaj. A tudományt terjesztő papok a chaldaí nyelven mandaj néven nevezettek, és így az nem egyéb, mint a magyar mondó=praedikátor.“ — Hogy érezzük most magunkat? El szeretnénk bűjni, Búvelonba szeretnénk menni: de magyar irodalomról van itt szó, helyt kell állanunk.

A külföld, s nem épen irigye, hanem a java, most inkább néz felénk, mint valaha. Az értelmes jó akaró külföld ámulattal, kedves meglepetéssel hallja meg, hogy a közép Duna és a Tisza partjain, az eddig csak vitézségéről volt ismeretes nép, a maga erejéből „Culturai néppé“ válik, melynek egyik szellemi jó tulajdonsága, a nemzeti történelem és a régi kortól öröklött igazgatási, országlati intézetek iránti tisztelet. A magyar, azt beszéllik annak a jó akaró külföldnek a Rajnán innen és túl, az Álpeseken innen és túl, — a magyar erősebb történetbeli tudattal bír, mint más népek, s ennek ügyvoltát maga is sejteni kezdi már. Mi természetesebb annál, hogy eszerint azon külföld erősen hiszi, hogy a magyar nemzeti irodalomban nemcsak visszatükröződik ezen történetbeli öntudat, hanem az abban leli legtisztább forrását is. Lám ez okból fejtegette Taillandier (lásd a Revue des deux Mondes 1860 április 15-ki füzetét) Petőfi „János vitézét“ olyan költeménynek, mint a mely tulajdonképen nem is költemény, hanem a nemzeti emlékezet előadása. Azt lehet hinnie annak a külföldnek, hogy ilyen történeti tudattal dicsekvő és bíró nemzet irodalma, még ha mulatni akar is, több valóságot hoz fel mint képzelmi alkotást.

Ha már ezen külföld a Balkányi Szabó Lajos írta magyar ősmeséről veszen tudomást; nem fog-e mód nélkül örvideni? „A magyar ősmesék, mint hitregék, a magyar nép ajkáról véve és a világtörténettel egyeztetve,“ olyan tünemény, milyennel egy nemzet irodalma sem büszkélkedhetik. Mert melyik nemzet meséi foglalhatnak magukban a világtörténetre való emlékeezést? A tudvalevő legrégibb irodalmak világ- és emberteremtési regéket mutatnak ugyan fel: de ezek mind helyhez kötött események tarka mesés előadásai, melyek gyakran a legközelebbi szomszédról sem tudnak valamit. Hát a magyar hitregék nemcsak olyan ősi időre mutatnak, milyenre a Védák, a finn Kalevala, az Edda stb., hanem felül is mülják ezeket a láthatár temérdekségével! Ide vele, kiált reá a kíváncsi külföld, hisz ez az egész emberiségnek codexe. Lefordíttatja magának, s ezen veszedelmet Balkányi Szabó Lajos úr a könyv czimlapjára nyomtatni szokott óvással — ezen munka lefordítását magának tartja fen a szerző sem akarta el kerülni, — lefordíttatja magának, s mit talál majd? A világtörténetet, tréfás etymologia segítségével, mesékbe foglalva.

Szerző nagy hibát követett el: de azt könnyen helyrehozhatja,

ha kihányja az előbeszédet, s az új czimlapra ezt nyomtatja: A világtörténetet, tréfás etymologiák segítségével mesékbe foglalva a közönség mulatságára, és a hóbortos magyar nyelvészek tanulságára. Írta B. Sz. L.

Szerző hibája ebben áll: Költéseit úgy adja ki, mintha a nép ajkáról vette volna, pedig azok az ő sajátjai; akár szépek, akár nem, azok az ő dicsőségére vagy kárhoztatására szolgálnak. Költéseit azért tartsa is meg magának, s ne kenje fenje a magyar népre, mert azok olyan nevetséges szószármaztatásokon és szómagyarázatokon épülnek, milyenek a XIX. század másik felében csak olyan magyar írótól telnek, ki előtt az ethnographia, philologia és historia cseh falvak; akár hány pár eszímát nyűtt is már el az azokban való barangolással.

A mesék minden nép szellemi tulajdonában hecseskövek: de azt általában tudjuk, hogy a hecseskövek értéséhez nem minden ember, a ki rimelni tud, alkalmas. Valamely nép meséinek kiadásával kettőt lehet feladatul tekinteni: 1) a mesék lehető itészetes kiadását, mely tehát lehetőleg a nép előadásával közli azokat; mert ebben áll a mesék nemzet-költői bece; — 2) a mesék egybehasonlítását más népek meséivel. Ebben áll a mesék világtörténeti, és világ-míveltségi érdeke. A magyar irodalomban ismeretes azon huszonegy mese, melyet Erdélyi János a „Népdalok és mondák“-ban (Pesten, 1846 és 1847), azon tizennyolcz mese, melyet ugyanaz „Magyar népmesék“ czime alatt adott ki (Pesten, 1855), s a Kazinczy Gábor és Toldy Ferencz által kiadott három kis kötetnyi mese, Gaal gyűjteményéből (Gaal György magyar népmese gyűjteménye: Pesten, 1857 és 1860). Mennyi hűséggel vannak ez utóbbiak kiadva, nem tudom; de a népies előadás megváltoztatását nemcsak a tudand féle alak egyszerű jövődő helyett, hanem olyanok előfordulta is bizonyítja, milyen ez: „mindjárt reákiált a halászokra, sietnének eleibe annak, mit ott a víz től hozni látnának,“ mi úgy látszik, németből van fordítva, s mit nehezen hallani a magyar nép ajkán. (Lásd Gaal György magy. népmes. I. 5.) — A másik feladatra nézve tudtomra csak Henszlmann úr tett valamit a „Szépirodalmi Szemlében.“ A magyar mesék dolga igen sok tenni-valót nyűjt még annak, ki ahhoz ért s a fáradságot nem resteli: de B. Szabó Lajos úr művének nincsen semmi köze a magyar nép meséivel. S erről szeretnők a külföldet tudósítani; a magyar olvasó nem szorúl ebbeli intérsre, az többnyire, ha olvas és ír, maga csinál magának ilyen meséket, s legjobban tudja, hol veszi.

HUNFALVY PÁL.

B É L D I P Á L

ÉS A

BUJDOSÓK.

TÖRTÉNETI KORRAJZ.

Szokása Csereinek azon sülyedést, melybe Erdély a XVIII-ik század elején esett, Apafi uralkodásával s az ezt megelőzőtt idősakkal hozni kapcsolatba. De míg egyfelől ez állításnak igazságát kétségbevonhatlannak hiszem, nem tartózkodom kimondani, hogy a részletekben gyakran nincs igaza; — emlékiratának történeti becsével nem áll arányban ítéleteinek történeti hűsége. — Szülötte a kornak, melynek történeteit tárgyalja — s olykor a közvélemény, máskor a rokon vagy ellenszenvek által hagyá magát megvesztegettetni. De irányának bája, elbeszélése, modora s a könnyűség, melylyel tollát kezeli s ezek felett a jólétesültségi nymbus, melylyel azt bevoná, a mely pedig néha nem emelkedett a napi pletykák fölé, teljesen alkamas hamis fogalmak, elferdült meggyőződések terjesztésére. A jó öreg egy dráma és regényíró iskolát teremtett, mely nagy készséggel hirdeti az ő tévedéseit.

Ma, tekintetes Akademia ¹⁾, épen egy ilyen részletet fogok feltüntetni : a Béli Pál forradalmát. E férfiú kedvence Csereinek

¹⁾ Meg kell jegyeznünk, hogy e mű az Akademia ülésében volt felolvasva. — Szerk.

s alig van regényíró, ki több ügyességgel eszményített volna történetiszemélyt, mint ő, e nem tehetségtelen ugyan, de gögös, nagyravágyó, kegyetlen s az elhatározó perezben csüggeteg és habozó főurat. Gyengeségei, botlásai iránt süket, hogy a haza elesett ügyét megsíratthassa e bukott székelben. Kicsínálta forradalmának részleteit, kigondolta hozzá az indokokat, egymással kapcsolatba hozta a tényeket, mik közt alig lelhető fel az egybefüggés, s kész volt az ő Bélije, kit a történet ítélőszéke mindig el fog vetni.

Lehet, hogy az igazi Béli úgy mint élt és működött, nekem sem sikerül előállítanom. Ily igényeim nincsenek is, s forrásaim elégtelensége mellett nem is lehetnek józanon. Munkám nem akar több lenni, mint ismert és néhány most először napfényre hozandó adatból összeállított adversaria.

Két dolog volt, többek közt, mint Apafi Mihály erdélyi fejedelem 1673 maj. 22-kén a lengyel korlátnokhoz írta, — két dolog volt, a mi a magyar nemzet sorsára a XVII. század vége felé gyászos befolyást gyakorolt: „discordia civilis, ac spes in externis auxiliis plus justo posita“¹⁾.

A törökök hódoltsága s Leopold birtokai a kis Erdély kapcsolt részeivel nem egyesülhettek közös érdekekben, még a közös szerencsétlenség súlya alatt sem. Amaz porig alázva s önállóságtól megfosztva, mintegy szabad zsákmánya a török spahiknak, semmi életjelt sem adhatott. De e két utóbbi, a megyék és a fejedelemség is, pártok által elválasztva, gyakran állottak egymással szemben. Úgy látszott, hogy a Bethlenek és Rákócziak letűntével más idők állanak be. Az evangelicus rendek vallásszabadságának biztosítására hiában próbálta Apafi ama két uralkodó szerepét megújítani. Künn és benn oly akadályok gördültek elébe, melyek egy erősebb jellem szándékát is megghiúsították volna. A bujdosók, az üldözöttek, a segélyt nyújtók soha sem tudtak egy közös tervben megegyezni: elleneiknek nagy szerencséjére.

S alig lehetett volna szerencsésebb körülményeket képzelni,

¹⁾ Lünig: *Literae Procerum Europae*, st. Lipsiae 1712. Part. II. P. 710

Lobkoviez és társai bukása után, utódai céljainak előmozdítására. Ez is azon „csodák“ közé tartozott, melyekről XIV Lajos mondá, hogy „ezektől fél és nem Leopold kormányától.“ Midőn az 1671-ik szomorú év annyi hazafit kényszerite önkényes száműzésbe menni, ezek nagyobb részben Erdélyben találtak menedéket. Rábírni a törököt, hogy a vasvári béke felbontásával megújítsa a háborút s addig is Apafinak beütésre engedélyt adni: ez volt nyilvános céluk. Tervöket sok erőlylél sürgeték, s az idő is kedvezni látszott annak, midőn 1672-ben a francia király az imperiumot megtámadta.

Lajos csak elődjei politikáját követte akkor Magyarország irányában, ennek elégtelenségét saját céljaira használván fel. — De többször és sivarabb lelketlenséggel egyik sem zsákmányolta ki azt, mint ő. Követei a lengyel és török udvaroknál — többnyire ügyes és uruk érdekeit szemmel tartó diplomaták — alkalmas eszközül szolgáltak. Maguk vagy titkáraik, vagy olykor csak levelekkel keresték fel Apafit és környezetét, hogy céljaiknak megnyerhessék, sőt gyakran ennek oratorai vetették meg egy-egy sokat ígérő, de mindig eredménytelen egyezkedés alapját. A hugenottákat államaiban kiírtó abszolút fejedelem keveset törődött a magyar protestansok sérelmeivel. Magyarország elégtelensége s a fölkelés, melyet itt szított, eszközül szolgált, hogy foglalási terveit a Rajna mellett könnyebben valósíthassa, s a biztatottakat cserbenhagyni, ígéreteit megszegni soha sem habozott, mihelyt érdekei nem kívánták az ellenkezőt.

Azon eljárás, mely Magyarországon a Zrinyi-mozgalom leverése után bekövetkezett, új anyagot szolgáltatott a fölkelőknek. Apafinál és a portán a bujdosók untalan egy invasio megkísértését sürgeték — s amott több sikerrel. Telekit, Apafinak alárendelt de már is hatalmasodni kezdő tanácsnokát, teljesen megnyerék, midőn őt 1673 okt. 18-ki krasznai tanácskozásokból vezéröknek kérték.

De habár Erdély a testvéries vendégszeretet jogát a bujdosóktól egy perczre sem tagadta meg, ügyök nyílt támogatására nehezen volt birható. Saját önállóságát, mely csak a török és német, e két egymással versengő hatalmasságok közti ügyes magatartása által volt fentartható, nem akarta egy bizonytalan kimenetelű vállalat kockájára kitenni. S midőn Teleki mintegy kiereszkolandó ezt, 1672 nyarában beütést tett a magyar király

birtokaiba, a fejedelmi tanács s az országgyűlés nyíltan tiltakoztak ellene, sőt az uralkodó s a rendek közt heves kitörés támadt (okt. 15.) annyira nem volt a beavatkozás politikája még akkor népszerű.

S ez valóban csak lassanként, inkább a francia befolyás által érlelődött. 1674 őszén Beaumont, XIV. Lajos ügynöke, az erdélyi kormány előtt azon diadalokkal kérkedett, melyeket ura seregei nyertek a Leopoldéin, Apafit és a magyarokat Ausztria ellen hadra ösztönzé, s e czélból segílyt ígért nekik, s mint alapos okokból gyaníthatni, a bujdosók közt pénzt szórt, tudakozódott, nem volnának-e hajlandók francia herceget fogadni uralkodóul, s mindenekföül őt és mindenekelőtt a támadás megkezdését sürgeté. Teljesen nem ért czélt. — De midőn küldetése után egy pár hónappal Bánffy Dénes, a német párttöredék feje és vezére, az ellene szőtt ligának áldozatul esett, a terv kiviteléhez újabb lépéssel közeledett Teleki, ki helyett a bujdosók ideiglenesen Wesseléayi Pált, a Béldi Pál vejét választák kapitányukká, oly kikötéssel, hogy hivatalát majdan amannak adja át.

S valóban minden arra mutat, hogy Telekit a francia biztások teljesen megnyerték. Marquis Bethune, a lengyelországi követ, pénzt, lőszereket osztogatott a bujdosóknak s 1675 elején titkára, Akakia Roger Erdélyben volt s a fővezérségnek Telekire átruházását sürgeté a bujdosóknál s ezeknek támogatását Apafinál. Apafit a vállalatra Teleki már rég óta kedvezően hangolá s a válasz, melyet a bujdosóknak Fogarasba küldött követsége 1675 húsvét szombatja előestéjén nyert, ohajtásuknak megfelelt: „segélyt mindenesetre nyernek, titkost, ha a porta ellenzi, s nyilvánosságot, ha ez meg lesz nyerve.”

De ez utóbbira még nem lehetett gondolni. Egyik másik török basa kéz alatt csatolt ugyan csapatokat a fölkelőkéihez, de maga a porta részvétét vagy tudomását tagadta, sőt Erdélynek kéz alatti beelegyedését sem ismeré el. A szokásos határvillongásoknak állitá ez összezsapásokat, milyenek a török foglalás óta Magyarországon soha sem szüntek meg, s melyek most az ország ingerült állapotában még kikerülhetlenebbek. De a császár szeretett volna valahára ezeknek is véget vetni, s hogy a portát jobban lekötélezze, a hajdúk által időközben tett zsákmányokat és foglyokat visszabocsátá (Junius).

Mind hasztalan ; a dolgon ez mit sem változtatott. Az országos sérelmek a folytonos vallásos üldözések, a labanczok mesterseges kintzásai, melyeket Kopp, Strassaldó, Spankau, Smidt tábornokok stb. nem csak helyeseltek, hanem előmozdítottak, s melyek a kuruczoknak hasonló eljárásait idézték elő, csak növelték a gyűanyagot, melyet hasztalan törekedtek félengedményekkel — például amnestia a fegyvert letevőknek, s szabad vallás gyakorlat, a mennyiben minden megye külön birhat egy evangélikus lelkész — kioltani.

A kuruczoknak küzdéseik folytonossága, idegen segélyigéretetek, Erdély titkos részvéte kitartást és reményt kölcsönöztek. Ezért ez évek krónikái telvék apróbb csatározásokkal, kisebb sergek küzdéseivel, melyek a vitézségnek és kegyetlenségnek elég példait mutatják fel. S e vállalatokban nem egyszer látunk erdélyi csapatokat küzdeni, titokban ugyan, de mégis eléggé nyilvánlagosan, hogy a fejedelem részvéte kitűnjék, a török végek portyázó csapatait, melyeket a zsákmány reménye s a basák elnézése csábított oda.

Már ez évben célja volt a fölkelőknek Nagy Bányán a császári bányákat kezökhöz keríteni, Spankaunak oda küldött csapatai meggátlák a terv kivitelét. De Szathmár alatt a bujdosók ¹⁾ s a császáriak közt tényleges összeütközésre került a dolog egy eldöntetlen csatában. A kuruczok Erdélyből segítséget nyertek, melylyel Szathmárt ostromolni kezdék, mialatt Apafi követei által, hihetöleg, hogy a magyarországi dolgokba elegyedésének jogszínet fentartsa, megnyitá a bécsi udvarnál a vasvári béke óta többször ismételt sürgetéseit Szathmár, Kálló és Tokaj visszaadása iránt. Adott válaszában a császár a törökökkel kötött békére hivatkozott, s hogy legalább időt nyerhessen, a fogarasi udvarba biztost küldött, mialatt egy követe Drinápolyban panaszt emelt Apafi eljárása ellen. Hogy pedig a bujdosók ellen annál hatályosabban léphessen fel, összes magyarországi csapatait egy hadtestbe akarta gyűjteni — de ez a kiadott rendelet daczára sem bajtattatott végre, mert Spankau azon év jul. 13-kán meghalt.

¹⁾ A Histoire des Troubles (Amsterdam 1689.) ezeknek számát 600-ra, Keteler a Kazy folytatója 7000-re teszi. Ez utóbbi világos túlzás.

Közepette a meg nem szűnő hadfolytatásnak, melyek egyikeben Sennyei Ferencz kállai kapitányt (jul. 30.) Nagy Tárkányban megölték a kuruczok, ezek közül pedig egy Forgácsot, Barkóczy István foglyúl ejtett, míg Schmidt Torma Mihályt Diószegnél legyőzte (itt esett el Petróczy idősb fia), hogy ezért viszont a kuruczok Kállónál álljanak boszút, mialatt a küzdelem dühe Érsek-Újvár s Pozsony közt csaknem szakadatlanul tartott, -- mondom, a fegyverzaj közepett a diplomatai alkudozások nem pihentek. Egy csausz, kit a budai basa küldött Heisterhez, olyan követelésekkel állott elő, melyekből ez gyaníthatá, hogy a török a béke megszegését tervezi. September havában egy aga s Apafinak egy küldötte mentek Bécsbe, de mialatt ezek Győrött mulattak, a bujdosók török segítséggel Szathmárt és Kállót igyekeztek kézre keríteni, s ennek nem sikerültével Zomboron (sept. 15.) gyűlést tartottak a jövő hadfolytatás tervének elkészítésére s portyázásaikat azután is folytatták.

A budai basa Szujoldzsi Ali, ki ez év jun. 15-kén neveztetett ki, s hivatalát nem rég foglalta el, ez alatt egymásra gyűjté az élelmiszereket. A császár az újon hivatalba lépettnek üdvözlétére tolmácsát Messignit küldé ajándékokkal, — valójában azért, hogy annak terveit kipuhatolja. E küldötte a béke fenmaradása iránt épen kevés reményt nyújtott, mint Cardiat, ki hasonló czélból az Apafi udvarát járta meg. Eredmény sehol semmi s még sem került a dolog nyilvános kitörésre. A folyton folyó franczia háború a császárt visszatartá a vett sérelmeknek erőlyesebb megtorlásától, s a törököt a lengyel háború jobban elfoglalá, hogysem ez apró csatározások elnézésénél többet tehetett volna.

1676-ban Spankau fővezéri helyét Strassaldó foglalá el. A körlevél, melyet február 20-kán tett közé, bizonyosságul szolgált, hogy ő is küldetve van a békétlenséget és hadfolytatást erőlyes rendszabályokkal végezni be. De ez irományának kibocsátása előtt, azon év elején Debreczen elfoglalása s megrohanásával akart a töröknek ijesztő példát mutatni. Magát e tény, melyet a török könnyen a béke megtörésének vehetett volna, már ama nyilatkozatában igyekezett menteni. „A lázadás, írá ebben, csak a dühös lélek makacsságára és Debreczenre támaszkodhatik : Debreczen

a zsákmány raktára, a gonoszok menhelye., a segédhadak széke, Ez okon kelle őket itt is bolygatni“ ¹⁾).

De a merénylet gyaníthatólag nagy zajt csinált. A török parancsnokok e miatt fennen panaszkodtak; a nagyváradí basa nyolekszáz lovassal elindult, hogy Strassaldót megbüntesse, s célját csak a vízáradások miatt nem létesíthet ²⁾). De ugyan ekkor Szepesi Pál s Pancsó Husszein a nagyvezérnél e miatt panaszt emeltek, melynek folytán Kindsberg a császári internuntius kérdőre fogatott ³⁾). A bécsi kormány teljesen készületlen levén egy támadható török háború veszélyeit kiállani, Strassaldónak rendeletet adott Debreczennek rögtön odahagyására. De az ott kézre kerített bujdosokból Strassaldó hasznót húzott s az elfogottak közül Kiss Ferenczet huszár hadnagygyá nevezte ki, s Török Jánost, Kis Péterrel — kik ugyanekkor kerültek kézre — megbízta, hogy igyekezzenek társaikat zászlói alá csábítani.

A bujdosók reményei régóta nem voltak ily vérmesek hogy a törökök a békét felbontandják a császárral. A lengyel hadjárat, a legfőbb akadály, mely eddigelé annak útjában állt — be volt fejezve, s most úgy hívék, a porta hosszas biztatásait teljesedésbe veendi. Csalatkoztak, mint már annyiszor. — Apafi orátora annyit sem tudott kieszközölni, hogy Teleki Mihály a fővezérséget nyíltan átvehette volna. S a bujdosóknak most is az Apafitól kéz alatt, a francziától s a szomszéd lengyelektől ⁴⁾ nyert segílylyel kelle a küzdelmet folytatni, miután az annak megszüntetésére tett kísérletek hajótörést szenvedtek. A hűségben maradt magyar úrak tanácsát, hogy az alkotmány állítassék vissza, nem fogadta el a bécsi kormány, s Csáki László közvetítését a bujdosók vetették vissza ⁵⁾).

¹⁾ Szalay fordítása. Történetei V. 172. A levelet magyar eredetiből latinra fordítva közli Korneli után Katona is. Stirps mixta XV. 242.

²⁾ Histoire des Troubles. 267.

³⁾ Hammer Geschichte des osmanischen Reiches. III. 682.

⁴⁾ Szirmai Not hist. Com. Zemlén 243. l.

⁵⁾ Corneli és Wagner (Historia Leopoldi) e küldetés történetét egymástól különbözőleg adják elő. Annyi igaz lehet, hogy Csáki, ki már ekkor az erdélyi német párthoz tartozott, próbálta a lázadókat lecsendesíteni.

A küzdelmet ez évben több szerencsével folytatták a bujdosók. A törökök, kiket a debreczeni veszteség után egy másik ért Károly-városnál, hol őket Eszterházy nyomta vissza huszáraival (febr. 8.), megboszülandók e sérelmeket, nyiltabban csatlakoztak a fölkelőkhöz s Szathmár környékét kezdék pusztítani. A császári tábornokok szigorúan eltiltanak ugyan minden összeütközést s támadást : de már későn. A bujdosók közül nyolcz ezer ember a Tisza vidékén portyázott, Erdélyből tíz ezer készült támogatásukra s ezeknek ez évben is Wesselényi Pál volt tábornoka, a budai törökök pedig Érsekujvár körül gyülekeztek, hogy Sélyét foglalják el. De e tervöket egy ellenök küldött csapat hiúsítja meg, most hát megfordultak és Surányt támadák meg, a környéket feldúlták s jelentékeny zsákmánynyal tértek vissza.

A tiszavidéki bujdosók még több szerencsével hordozták zászlajaikat. Collalto dragonyosait Szathmár vidékén megtámadták, mintegy 300-at felkonczoltak s maga Collalto is az elfogatást azzal kerülte ki, hogy a templomban elbujt. Innen Kassa felé mentek. De Strassaldó közeledése visszatérésre bírta őket. Julius elején két csapat, egyik 600 másik 1500 emberrel, pusztította a vidéket Szathmár és Kassa közt s a Pálfi horvát ezredén diadalt aratott. Nem sokára megint meglepte a Collalto csapatját, mint hitték egy kapitány báró Velendorf árulása következtében, kit ezért Bécsben haditörvényszék elé állítottak. A dúlásoknak, miket Felső-Magyarországon tettek, hiában próbálta Strassaldó útját állani : a szétszórt bujdosó csapatok egyesültek s a császáriakat diadallal vissza nyomták.

E hadfolytatások alatt a nagyváradi basa követei s Apafi biztosai, a bujdosókkal az ezeknek adandó segély fölött tanácskoztak. Ez alatt a törökök Újfalut, hol a németek nem régiben építettek váracst, felprédálták, majd Eger körül gyülekeztek, Ónodot fenyegetve, de a bujdosókkal csatlakozva, a bányavárosok felé vették útjokat s ott követtek el rablásokat. Strassaldó ezalatt segélyt kért a bécsi kormánytól, s midőn az megérkezett, Ónodból Nyitrába akart menni, hogy ezen, a Kuruczoktól fenyegetett helyet megvédelmezze. A bujdosóknak e vidéken 9000 embere volt, ezek közül egy csapat mintegy 400 ember ¹⁾, alig fél órányira a város-

¹⁾ Ennyire teszi számukat a *Histoire des Troubles* a 274-dik l.

tól, Harsányi György vezérlete alatt meglepte a német parancsnokot. Ennek kísérete bősileg védelmezte magát, de midőn Collalto őrnagy a Pálffi-ezredből s Villeda lovas kapitány elestek, Gregori őrnagy pedig sebet kapott, a sereg futásnak indult. Maga a tábornok arczban kapott terhes sebet s csak podgyásza elhagyásával menekülhetett.

Most nyitva állott az út a bujdosóknak Nyitrába, s annak elfoglalásával Besztercebányaig barangolták be a vidéket, zsarolván mindenfelé (sept. havában). De egy csapatjuk, mely Ónod alól Kállónak tartott, Barkóczy és Schmidt által tetemes veszteséget szenvedett, egy török sereg hasonlólag megveretett, sőt ez időben a horvát határszélen is előnnyel harezoltak a császáriak. A bécsi kormány ennek folytán hivatva érzé magát a bujdosók jószágainak elkobzásához szigorral látni, s midőn ebből sem szerezhett elegendőt hadainak fizetésére, a zsidókkal alkudozott, hogy ezeknek tetemes összeg pénzért megengedi az örökös tartományaiban való kereskedést ¹⁾. Kopp pedig négy lázitót elfogott, kik közül kettőt nyársra húzatott, egyet tűzbe vettetett, egyet pedig ló-farkon hurezoltatott ²⁾. Oly tény, mely a magyar tanácsosok részéről erélyes fölterjesztéseket vont maga után.

E tény nem magában állott. Szathmárban két kuruczot német álöltönyben elfogtak s felakasztottak. Egy mást, ki Erdélyből sürgetett volna segílyt, felkonezoltak. Murányt ugyanekkor a németek fel akarták adni a töröknek: Kopp rájött az összeesküvésre, Barkóczy katonáit muzulmán ruhában a várba küldé s a kézrekerült árulókat keményen bünteté. A törökök ezt viszont a Veszprém táján elkövetett kegyetlenkedéssel torlák meg ³⁾. Tábornok Schmidt egy csatározás alkalmával csaknem kézrekerült, Götz ugyanekkor elesett. De Schmidt még novemberben is szenvedett veszteséget Barkóczyval, s a bujdosók Sopron vidékén is mutatkoztak. Strassaldó 3000 emberrel ellenök ment. De a visszavonu-

A többi történetírók az egész 9000 embert operáltatják ott. De az általam idézett munka oly részletesen adja, hogy semmi okom adatán kételkedni.

¹⁾ Histoire des Troubles. 277.

²⁾ Das verwirte k. Hungarn. Historia Leopoldi.

³⁾ Wagner Histoire Leopoldi, I. 550.

lőkat távozni engedé. A császár pedig a segély végett, melyet a bujdosók az Erdélyiektől s török végektől nyertek, újabban panaszt emelt, s hogy annak nyomatékot adjon, egy előkelő hadifoglyot szabadon eresztett ¹⁾.

A részvét, melylyel Apafi e hadjáratokat kísérte, a segély, melyet folytonosan nyújtott neki, mutatta, hogy elközeleg az idő, melyben a bujdosók érdekében nyílt hadjáratot kezd a császár ellen. Szeretett volna a Bethlen és Rákóczy nyomdokiu járni s miniszterét, Telekit, aligha nem a nádorság fénye vakítá, midőn urát a bujdosók karjaiba vetette, ki Bánffy Dénes megöletésével nagy akadályt gördített el az útból s hatalmas lépéssel közeledett céljai kiviteléhez. Az ügy azonban a fejedelmi tanácsban még sem volt oly népszerű, hogy Teleki nagyravágyó terveit minden akadály nélkül létesíthette volna. S a kis haza szerencsétlenségére, a tanács és a fejedelmi környezet két egymással szemben álló pártból volt összealkotva.

Az egyik pártnak, mely a fejedelmi kegyet teljes mértékben birta, feje és vezetője Teleki Mihály volt. Ő gondoskodott, hogy az udvarból saját teremtményei ne hiányozzanak. Így tette be Székely Lászlót, egy Magyarországból szakadt szegény nemest, a jövedelmező postamesteri hivatalba. Mint ilyennek kötelessége volt a fejedelem személye körül lenni, hacsak valamely követséggel nem bizatott meg. Egy másik híve, Naláczi, a hpmester, hasonlólag tagja a fejedelmi környezetnek. A főurak közül pártján volt Mikes Kelemen ítélőmester s fehérmegeyi főispán és Bethlen Gergely, ezek együtt „rettenetes barátosok voltak, merő Pilades és Orestes“ ²⁾, továbbá ez utóbbinak testvérei, Bethlen Farkas a történetíró és Gergely.

A beavatkozási politikának legerélyesb ellenzője Béldi Pál volt. Első, ki a mezei hadak tábornoka czímét az „erdélyi hadak tábornoka“ czímmel cserélte fel, s ez által felügyeletét a megyei nemességre s a székely székekre és kiterjeszté ³⁾. A hivatali hatalomnak ily szokatlan kiterjesztése, első keményebb összetűködését

¹⁾ Histoire des Troubles 277.

²⁾ Bethlen Miklós, kiadta Szalay. I. 439.

³⁾ A mezei hadak tábornoka az egész sereg főparancsnoka volt; alárendeltjei a megyei nemesség s a székelység tábornokai. „De mind

okoza Bánffy Dénessel, midőn a fejedelem hadiszemle tartásával bízta meg. Béli erélyes ellenállásra talált s a hadiszemle elmaradt (1671. jun. 18.). Más alkalommal, midőn az országgyűlés Telekitől a Magyarországra tett beütést kérte számon, s maga a fejedelem is a támadásnak kézalatti pártolásáért erélyes interpellációknak tétetett ki, heves szóváltás támadt a két fő úr között (1672 oct. 15.) s a gyűlés köztök még keményebbé vált. Bánffy halálának egyik főoka volt. Az együgyű nem vette észre, hogy ugyan ekkor saját végítéletét jegyezte alá.

Mert Teleki belátta, hogy Bánffy halála nem elég. Ha terveit akadálytalanul akarja keresztül vinni: szükség Béli és pártját is legalább erkölcsileg tönkre tenni. A sikerben nem kételkedett, oly udvarban, mint az Apafié, hol az ármányok és eselszövényeknek tág tere nyílt. S ezt a Béli jelleme is könnyíté: hiú, ingatag és erőszakos — három oly tulajdon, mely a számító, hallgatag és előrelátó Telekivel kezdett tusáját nagyon is aránytalanlanná tette.

S különben is Béli nem dicsekedhetett népszerűséggel. Az elégtelenség, Apafi kormányával, szerze a hatalom magas polczán állónak barátokat, s nem személyes tulajdonok. S ezeket is megfontolatlanságával igen gyakran compromittálá, mert nem volt ereje terveit titokban tartani, s a cselekvés perczében mindig erőtlenségre maradt. De gög és nagyravágyás nem hagyák pihenni s a személyes sértések megboszlása politikai működésében lényeges rugót képezett. Mint ember és pártvezér egyaránt gyarló volt. Eszközül engedé magát felhasználtatni a Bánffy megbuktatásában s egy pár év alatt ugyan e kelepczébe esett. S e mellett alattvalói irányában kegyetlenkedett. Tophaeus a szószerűből menydörögte elébe: „nem üres a tömlőce soha deáktól, mestertől, jámbor istenfélő embertől, emberséges nemes emberektől, a sok ügyefogyott nyomorúltaktól, a kiket is oly inségben tart, hogy félesztendeig is alig volt szabad hozzájok meenni, éhel is csak hogy meg nem haltanak!“¹⁾

Ilyen ember hatalmánál fogva rettegett lehetett, de nem

a háromnak autoritása az had leszállásával extirpált és békességben az országban semmit is nem parancsolt egyik is.“

¹⁾ Szent zsoltárok resolútiója 1683. 623 l.

volt alkalmas valamely ügyet népszerűvé tenni. Bánffi megöletésében főszköznek tarták, s különösen Bethlen Gergely és testvérei, Daczó János, Székely László s a Bánffi özvegye az udvarban „vágni kezdik a fát alatta“¹⁾. A seregszemplével s egyes nemese-
ken elkövetett erőszakoskodásaival a megyéket maga ellen ingerlé
s ezek az 1675 maj. 25-kén Fehérvárt tartott országgyűlésre ellene
postulatumot adnak be, és „Küküllő vármegye nyesi leginkább.“
„Haller Pál furial szörnyűképen mint a felfútt dudu“, a higgadt és
nyugodt lelkű Bethlen János, az országkorlátnok sorompóba
lépett ellene. Szóval a kifakadások egész halmazát fejére zudíták.
Teleki még ekkor kezeit mosta, habár gyanítani lehetett, hogy a
vihart ő támasztotta fel, sőt Bethlen Miklóssal egyetemben a
háborgók lecsendesítésére mindent elkövetett. S valóban teljes
sikerrel: a főúri erőszakosságok meggátlására törvénycikkely
hozását határozzák el, a készítéssel Sárpataki Márton ítélőmestert,
Nemes Jánost, Bethlen Miklóst s egy szászot bíztak meg, kiknek
munkálatát Bethlen Miklós olvasta fel:

Articulus XVIII²⁾.

Az elmúlt 1674 esztendőbeli Gyűlésben³⁾ a nemes ország a mi
kegyelmes urunk ő Nga kegyelmességéből concludált volt, hogy ez
hazában lévő minden nemessi és privilegiumi szabadsággal élő rendek-
nek szabadságok megbántodván, meg orvosoltassanak. Isten már az
előttünk álló gyűlésre juttatván bennünket, akarván sok rendbeli bán-
todásunkat szabadságtalanságunkat helyre állítani, melyek úgy látjuk
s vesszük eszünkben sok rendbeli quaerelákból, hogy inkább ez
hazának felső, közép és alsó rendeitől estek. Végeztük azért, hogy
ennek-utánna afféle köztünk való sok megbántodások közzülünk teljes-

1) Bethlen Miklós I. k. 447.

2) A M. Tud: Akademia birtokában levő eredeti példányból.

3) Az itt említett articulus az 1674 nov. 14-diki gyűlés végzései
közt az V. s ekkép hangzik: „Megbántodásoknak orvoslása ígértetik.
Vadnak sok megbántodási némely Atyánkfiainak, hol egy, hol más
alkalmatlanságokban, kik is ez mostani felzendült állapotok miatt, a
Ngod méltóságos személye eleiben terjeszteni nem érkezhettünk,
melyeknek ez mostani gyűlésről el kellett haladni. Hogy azért, a mely
szabadságtalanságinkat difficultasinkat első országgyűlésünknek alka-
matosságával igéri kegyelmesen megorvosolni, a Ngod ígért kegyel-
mességit alázatosan megigyekeztünk szolgálni Nagyságodnak mint
kegyelmes urunknak.“

séggel ki töröltessenek és ez alább megírt punctumok illaese tartassanak meg minden rendektől.

I. Mivel ez hazában egyik megbántodás és kiváltképen a nagy rendeknek egyenetlensége, következik abból, hogy valamelyik másnak tiszti alattvalókon akar Jurisdictiót exercealni. Végeztük azért, hogy mind a vármegyék, Székelység s végbeli szolgák és egyéb akár minémü rendei ez hazának, kiki maga Főtisztitól úgy mint magok főispányoktól, főkapitányoktól, s főkirály birájoktól dependeáljanak, és így sem vármegyék, sem az egész székelység, sem a végbeli tisztek békességnek idején immediate senkitől ne dependeáljanak hanem, csak a mi kegyelmes Urunktól ő Ngától, és az egész tanácsi rendtől, kik is egyik a másik gabonájában ne vessék sarlójokat, és kiki alattavalóit az haza törvénye és nemessi szabadságnak maga előtt való viselése szerint igazgassa, sub amissione honoris et officii, megbizonysodván mindazáltal a dolog. Megtartatván mindazáltal ebben is a fejedelmek autoritása.

II. Mind felső, közép és alsó rend, mikor valamelyik házánál lakása lészen, maga és szolgálai lovait tartsa és tartassa a magáén, mind nyárban s mind egyéb időben, azon helyben bíró más patronusoknak és szegény embereknek birodalmára ne küldhesse, ott quartélyban ne tartassa, hogy szomszédjának kára ne legyen sub poena articulari, az úton járókat ide nem értvén.

III. A mely megbántodott s károsított Nemes, avagy szabadsággal élő rend atyáinkiai pretendálják privata personáktól való megbántodásokat, rabságban vagy méltatlan kezességben való létöket, az rabságból de facto bocsáttassanak el és a kezesség alól szabaditassanak fel s ha kinek mi pretensiója, keresse suis modis, sőt ezután nemes ember ha szintén számadó szolga volna is, és megfogná valaki elegendő kezesség alatt el bocsáttani tartozzék. A kik pedig erővel tétet-tenek emberekből jobbágyá, azok is defacto ezen Articulusunk erejével az jobbágytság alól felszabaduljanak. Az más rendbeli szolgákat is, a kik valami excessust cselekesznek, urak házánál, ha urak megfogattja sokáig fogva ne tartassa, hanem törvényt láttatván reájok, Vármegye vagy Székek tiszteit s több becsülletes nemes embereket is adhibealván, a mit a törvény hoz azt cselekedjék vélek.

IV. Az liber quaestus ez hazában senkitől semminemű úton módon ne impediáltassék, sőt az compilata constitutióban írt modalitas szerint azon Articulusban való poena alatt observáltassék.

Ha ki pedig az hazafiai közül ezen dolog alkalmatosságával boszút üzne, és ezeknek akármilyen műszínek és pretextusok alatt akárholott, s akárhányszor felbontására változtatására való alkalmatosságokat keresne és azok alól magát felszabadítaná comperta re veritate a ligában specificált poenában incurráljon.

A rendek e javaslatot elfogadják s mint XVIII-ik számút, a törvényezikkék közé írják. Béldi ez által s ez alkalommal megmenekült ugyan, de a fejedelem gyanúja fel lőn támasztva s megbuktatását keresztülvinni Telekinek könnyű munka volt.

Ezen időben a fejedelmi udvarban csodálatos hírek keringtek egy összeesküvésről, melynek Béldi a feje, de ennek „esze, pennája, kardja mindene“ Bethlen Miklós. Beszélték, hogy ez utóbbi a kománai berekben lesben is állt harmincz lovassal, hogy az ott átutazó fejedelmet kíséretével felkoncsozolja. Úgy látszik, e hírek éppen azoktól származtak, kik az udvarban a Teleki eszközei voltak. Naláczi és Székely Lászlótól ¹⁾. Egy ízben, midőn Apafi a holdvilági erdőben vadászatot tartott, az ott jelenlevő Bethlen Miklóst atyjával, a korlátokkal együtt meg akarták fogatni, de elhalaszták; „mert féltek, hogy Béldit hessegetik el vele, holott az a nagyobb és szükségesebb vad.“

Béldi és Bethlen Miklós ártalmatlanná tétele, ez volt a főczél, melyet Teleki maga elébe tűzött, hogy terveit Magyarországon annál könnyebben keresztül vihesse. Elfogatni őket s egy ideig rabul tartani, azután kemény föltételek alatt szabadon bocsátani: erre munkált egész erejéből. „A conditiókat, mondja Cserei ²⁾, ha megtartja Béldi, csak egy váz leszen mind az országban, mind a fejedelem udvarában, és így Teleki Mihály a mit akar azt viheti véghez.“ Hogy mivel vádolák az udvarban? Bethlen Miklós nem említé, de igen Cserei. A fejedelemséget keresi, úgymond, ezért járát követeket a portára, küld oda ajándékokat, s a székelység egy fölkelésre már meg is van nyerve. Maga a fejedelemasszony is ellene dolgozott a Bánffy Dénes haláláért, melynek főokául őt

¹⁾ Bethlen Miklós I. 443. Cserei is ezéroz erre: mikor már — írja 88-ik l. Teleki Mihály Béldi Pál ellen is megcsinálta némely uraknak elméjét, rávév azokat, hogy a fejedelem előtt deferálnák ő is minden igyekezetéből toldani fogja.

²⁾ A Kazinczy kiadása 88-ik l.

tartá, s mert fenhéjázó és gögös nejét, ki a fényben és pompában annyira gyönyörködött, mint nem ő a száraz és beteges asszony, — halálból gyűlölte.

S így a két főúr elfogatására ki lőn adva a rendelet.

1676 tavaszán a fejdelem Fogarasba ment s oda gyűjté az országtanácsot. Béldi ennek tagja volt, Bethlen Miklóst oly parancssal hívták oda, hogy követségbe küldik. Megérkezésök napján ápril 23-án mindketten a fejedelmi ebédre hivattak, Apafi szokatlanul komor volt. Mellette ült jobb kézfelől Béldi, „de az egy pohárköszöntésen kívül egy szót sem szóllott. Embert mordabból nézni soha sem láttam, mondja Bethlen, keveset s hamar evénk, Béldi csakhamar térdet hajta s kijövének.” Mindketten szállásukra tértek s estig szabadon járkáltak a várban, hol Béldi szállva volt. Csak estve lőnek letartoztatva. Addig nem távozhatnak a várból, míg bizonyos dolgokról számot nem adnak, mert Bethlent is oda kísérték a városból, barátja Gyulai Tamás házából.

Fogarasi kapitány ekkor Cserei János volt, atyja a történetírónak, egy szigorú de emberséges ember, ki még lehetett, mindent megtett a rabok kényelméért. Eleinte megvolt minden kényelmök, bár egymástól különválva tartattak. Konyhatartásuk, jó boruk elég s hozzájuk mindenki szabadon járt, leveleztek szabadon minden felé. Még a fejdelem Fogarasban léte alatt megkísérlették Bethlent rávenni, hogy árulja el a Béldi titkait, de ő azokból mit sem tudott.

A fejdelem néhány nap múlva elúta azokat s a foglyokat lassanként kényelmeiktől megfoszták. Megtilták az írást, idegeneknek bemehetését, a templomba járást. Börtönükben végzik imádságukat, s a gyermek Cserei mély megilletődéssel hallá Béldit énekelgetni:

Kegyelmez meg Uram nékem !
Mert az ember igen kerget engem.

Juliusban vasat vertek lábaikra, melyet Bethlen novemberig viselt. E közben Bethlen Elek menyegzőjét tartá Viczén a Kapi György leányával. Fejdelem és tanácsurak jelenvalának azon, s a nász alkalmával hire futott, hogy Béldiné és Bethlenné fogadott rablókkal akarják a jelenlevőket lemészároltatni. Ily meséssel áltatták Apafit, miglen ő a rabok meggyilkoltatására kiadta a

parancsot. A fejdelemasszony a már elindított postást Szerdahely tájékaról térítette vissza.

Más alkalommal Radnótról adatott ki hasonló ítélet. A fejdelemasszony Fogarasban kemény parancsot adott Csereihek, hogy ha parancs adatnék is a raburak kivégeztetésére, ne teljesítse, ha csak a rendelet az ő gyűrűjével nincs lepecsételve. Cserei az ítéletet vissza küldé Apafinénak, ki Telekit s a tanácsurakat összegyűjtven, ezeknek közbenjárásával sikerült a fejdelmet lecsendesíteni. A rab urak megmenekültek s végre 1677 marc. utolsó napján minden per, kihallgatás és ítélet nélkül szabadon bocsáttattak, oly módon, a mint ártalmatlanná tételök végett Teleki elrendelé. Fogarasba érkezvén a fejdelem, reversalist fogalmaztatott, melynek erejével a raburak kötelezik magokat, hogy „se magok, se más által boszút nem állanak, fogságukról meg sem emlékeznek, sem törvénnyel azért senkit nem háborgatnak, hanem in perpetuum amnestiam menjen minden eddigi ellenök való cselekedet¹⁾.”

A raburak egy ideig vonakodtak aláírni a reversalist. Az ellenök emelt vádakát s a vádlók neveit szerették volna tudni. De a fejdelem fenyegetései szándékuktól el állásra bírák őket. Még kezeseket kellett állítani kettőjüknek 60 ezer frt. erejeig²⁾, s ennek megtörténtével az amnestiát a börtönbe Teleki és Nalaczi István vitték be. Teleki figyelmeztette Bethlent, „bár anyjának tartsa kegyelmed a fejdelemasszonyt és nem szabadulást hanem életét is annak köszönje,” következő apr. 1-én Béldi Pálnak mondá ennek szállásán a Bethlen jelenlétében, hogy ez „három hónappal előbb megszabadult volna, de mi a kegyelmed javára tartottuk szegényt ott,” mert féltek, hogy különben Béldit, ha egyedül marad, ki nem vehetik a fejdelem kezéből³⁾.

Ez események Telekinek szabadabb tért nyitottak a bujdosók segélyezésére.

De kedvencz eszméjének kivitelét, hogy a bujdosók hadának

¹⁾ Így adja elő annak pontjait Cserei 95-ik l. De abban szükségesképpen benne kelle lenni annak is, hogy az ország s a fejdelem ellen áskálódni nem fognak.

²⁾ Ebből tízezer tallér Bethlen Miklósról esett.

³⁾ Bethlen Miklós I. 464. V. ö. Cserei fenidézett helyével.

vezérletét átvegye, közbejött események gátlák. A nagyvezér még 1676 őszére meghalt s elébb a helyébe kinevezett Kara Mustafát kelle ajándékokkal a vállalatnak megnyerni. Lengyelország királya, Sobieski János, ki a respublica régi fényét egy időre fel volt támasztandó, habár a bujdosók trónra lépte óta (1674) több ízben szorgalmazák segélyét, 1677 elején meg is köszönék, hogy Magyarországot pártfogása alá vette, Leopolddal apr. 24-én szövetségre lépett s kölcsönösen eltilták jobbágyaikat az ellenséggel való czimboráskodástól ¹⁾. E mellett Barkóczy még januárban fölment Bécsbe, hogy ott az udvart a bujdosók irányában engedékenységre bírja. S csakugyan a kormány, heves ellenmondások után beleegyezett, hogy a protestansoknak minden megyében egy-egy templom engedtessék, kilátás nyitassék nekik a hivatalokra, s a megtérők amnestiát nyerjenek. Barkóczy e pontok értelmében az eperjesi értekezleten ezernyolczszáz bujdosót Kende Márton vezénylete alatt visszatérített, de a többi, szám szerint tíz ezeren felül, nem akart meghódolni, talán mert az ígéretet keveslik, talán mert ha egyszer le fognának fegyvereztetni, nem bíztak az egyességi pontok megtartásában ²⁾.

S különben is a bujdosók ügye kedvező fordulatot nyert. Népszerűsége is növekedett annak, mert a gyakori égéseket, melyek ez időben az országban támadtak, a közvélemény német tábornokok által bérelt gyujtogatóknak tulajdonítá. Végre Apafinak XIV. Lajossal egy nagy fontosságú szövetsége jött létre, s épen a lengyel király udvarában, ki most már az elégületleneknek megengedé, hogy birodalmában harczosokat toborzzanak. E szövetség művén már három év óta dolgoztak ügynökeik. Először 1674-ben ment ki Absolon Dániel, Sobieszkinek királylyá választása alkalmával. A császár gyengítése — ügymond — Francia- és Lengyelországnak egyiránt érdekében áll, s ez által hitte e hatalmakat megnyerhetni. A lengyel hidegen fogadta, de nem marquis Bethune XIV. Lajos képviselője. Ez kieszközlé, hogy vissza nem utasított, s a bujdosók, azóta is folytonosan pénzzel és remény-

¹⁾ Lünig spec. (Katonánál XXXIV. k. 263 s köv. Cont. 444 közölve az egyesség levél.

²⁾ Histoire des Troubles 279—80. W a g n e r. Historia Leopoldi I. 552.

nyel tápláltattak, miglen 1676-ban az egyezkedés komolyan munkába vétették ¹⁾).

A francia udvar Forwall ezredest s Reverend Domokos abbét küldé Erdélybe, hol ezek a fejedelemmel s Telekivel közlekedésbe tették magokat. Az egyezkedési pontok aláírására Varsó nézetett ki, hol Apafit Macskási Boldizsár, az elégtelene-
ket Absolon Fajgel Péter s Farkas Fábián képviselték. A francia biztos Bethune marquis volt ²⁾ s a szerződés következő pontokat foglalt magában: •

I. Apafi és a bujdosó magyar rendek összes hadaikkal egy egészet fognak képezni, a főhatalom a fejdelmet illetendvén, és mindkét részről a zsoldos hadak kilencz ezer lovasból és hat ezer gyalogból állván. A háború jövő júliusban okvetlenül megnyitatik, tíz ágyuval.

II. Fővezér a fejdelem s a rendek közös kívánságából Teleki Mihály leszen, s ha Bethune, mire őt a rendek kéri, a maga részéről is segédhadakat küld, ezek és tiszteik szintén Telekitől fognak függeni. Ezen segédhadaknak szükség esetében Apafi szabad átmenetet enged Erdélyben, valamint jövő télre, ha nem lehetne Magyarországon maradásuk, kész pénzért élést, szállást ad nekik.

III. A bujdosók tizenkét tanácsost választanak Teleki mellé, kiknek, valamint a francia követnek, tanácsával éljen hadviselés közben.

IV. A segédpénz XIV-ik Lajos kegyelméből fogván fizettetni, megtérítése elmarad a nélkül, hogy Lajosnak e miatt némi igénye lehetne Magyarországra.

V. Se Apafi, se a rendek nem kevesbíthetik külön-külön tizenöt-ezer főre szabott seregöket, a háború befejezése előtt s a király meg-
egyezése nélkül.

VI. Jó ezredesekre s jó hadifegyelemre nagy a szükség; Bethune kéri, küldjön tapasztalt francia tiszteket.

VII. Ha a porta Apafit eltiltaná a hadviseléstől, kéz alatt mégis a szövetségeseikkel tart, s Telekit és hadait vissza nem hívandja.

VIII. Apafi és a rendek nem kötnek békét Leopolddal Lajos engedelme nélkül; ha pedig a király békét köt Leopolddal, azon lesz, hogy a békének Apafi és a rendek is hasznát lássák; ha végre-áthágatlan nehézségek miatt a magyar ügyek nem fejtethetnének meg a

¹⁾ K a z y Hist. R. Hungariae III. 195. Cornelli Fragmenta 262.

²⁾ Így találom Szalaynál, kinek hitelt adok Kazy ellenében, ki a biztosoknak Macskásit, Keczer, Kendét, Absolont mondja.

békeszerződésben, akkor kéz alatt Lajos mégis segíti a bujdosókat s a segédpénz kijár nekik.

IX. Lajosnak gondja leend, hogy e szövetség miatt Apafinak vagy a rendeknek bajok meg ne gyűljön a portával; s a rendek ki nyilatkoztatják, hogy a jelen szerződés nem akar csorbát ütni barátságukon és kötelezettségükön a porta irányában.

X. Míg a háború tart, évenként százezer tallér lesz a segédpénz, azonkívül most egyelőre még húszezer tallért fizet a király, de a rendek követők által nagyobb segédpénzt fognak szorgalmazni.

XI. Míg Lajosnak tetszeni fog, titokban tartatik a szerződés, melyet a király tizenöt, Apafi és a rendek tíz hét lefolyása alatt fognak megerősíteni; a bujdosók követet küldenek Versaillesba, ki Lajosnak az ekkép velők kötött szövetségért köszönetet mondjon ¹⁾.

De a hadjáratot nem hitte Apafi még ez évben megnyithatónak. A vezér Wesselényi maradt s a bujdosóknak nagyobb mérvben segítésénél többre nem mehetett. A porta beleegyezését a császár birtokainak megtámadásához hiában igyekvők megnyerni a fejedelem, s Szelepcsényi egy levelében igyekezett elvonni a megkötött frigytől s a bujdosók támogatásától. Nem sikerült. Ez alatt a párisi udvar Sándor Gáspárt az erdélyi ügynököt, mint frigyestárs követét előzékenységgel fogadta, a király segélyt bőséggel ígért s maga részéről csak kitartást kívánt ²⁾. Leopold értesülvén a tényekről, Meninskit, tolmácsát a nagyvezérhez küldte panaszt emelni e szövetség ellen; ki sem hallgattatott s ez tájékozásul szolgált Apafinak, hogy a magyar ügyekbe elegyedésért mint a korábbi években, ez alkalommal is elnézésre számíthat ³⁾.

A bujdosók és a császáriak közt az apróbb csatározások az év eleje óta szünet nélkül tartottak. A tavasz megnyíltával Wesselényi egy nyilatkozványában egyetértésre inté a felső megyéket s különösen Zrinyi Ilonát kérte, hogy ügyét ne válaszsza el a bujdosókétól, s hogy a Rákóczy és Báthori vért ne tagadja meg. Zrinyi Ilona nem hallgatott rá s jószágait ezért Hegyalján a ku-

¹⁾ E szerződést Praynak az egyetemi könyvtárban lévő kéziratából Szalay tette közé.

²⁾ K a z y Historia III. 197. 8.

³⁾ Histoire des Troubles 284. W a g n e r Hist. Leopoldi I. 551.

ruczok feldúlták. A labanczok erre Mármaros pusztításával feleltek. Szuhai Mátyás udvarházát éjszakának idején támadták meg, de a rettenthetetlen ősz nem adta meg magát s embereivel felkonczoltatott. Augusztus végén a bujdosókat Kassa alatt találjuk, hol jelentékeny zsákmányra tettek szert, s néhány nap múlva már Szathmár környékén folytatták a prédálást.

A lengyel földön toborzott segélyhadakat, számszerűen három ezer emberen felül, marquis Boham vezette a bujdosók táborába ¹⁾. S mivel Erdélyben a szándékolt országos fölkelést a porta eltiltá ²⁾, az itt gyűjtött két ezer ember 20 ágyúval Forwal alatt kelt át a Tiszán. Mindenfelé felhívások szórtak szét, hivatkozással a labanczok kegyetlenkedéseire s buzditással az ország felszabadítására. És a hadjárat nagyobb mérvben s több elkeseredéssel kezdetett meg, kivált mióta a Bécsbe hívott Strassaldó helyett a főparancsnoksággal a kérlelhetetlen Kopp bízott meg, ki azt sept. 23-kán vette át. Első rendeletében faluról falura tudatta, hogy a kit bármi czimboraságban talál a bujdosókkal, legyen az úr, nemes vagy paraszt, irgalmatlanul karóba vonatja.

A mint Boham magyar földre érkezett, folytonosan csatlakoztak hozzá bujdosók kisebb csapatokban, legelőször Major Ferencz 500-nyi csapattal. Okt. 2-kán már a Tiszáig érkezett, s miután már a bujdosó főnökökkel az előtti nap értekezett, útját csak lassan folytatta, hogy 8-kára érkezzék Erdődre, csatlakozandó Wesselényivel. Okt. 7-kén átkelt a Tiszán s Nyaláb vár környékére vonult, honnan a labanczok kivonultak, lerontva e várcsot s három ágyút hagyva hátra. De Wesselényi még 9-kén sem érkezett meg, a midőn már Boham Szathmár környékén táborozott. Itt megállapodott s Klobusiczkit egy bujdosó kapitánnyal (okt. 9.) Wesselényi elé küldé, értesítendő őt megérkezéséről. Alig indultak el ezek, midőn hadifoglyoktól tudtára esett, hogy Schmidt tábornok oly erővel, mely az övét felül haladja, útnak indult.

Schmidt támadási szándékát egy körülmény még nevelte. Két lengyel nemes egy legénytől kisérve Szathmárba ment, s ott előadta a tábornoknak, hogy a lengyelek kevesen vannak, azok

¹⁾ A Hist. des Troubles 6000-re teszi. Elindulások sept. 25-kén történt.

²⁾ Chronicon Fuchsir Lupino Oltardinum II. k. 179. l.

is fáradtak, békétlenek, lőszerök sincs, s Schmidt erről könnyen meggyőződhetik, ha megengedi, hogy legényöktől egyik barátjoknak levelet irjanak. Ez szívesen rá állt.

A legény csakugyan megérkezett a Boham táborába. De itt elfogatott, s egy lovas parancsnok elé lőn állítva, ki fenyegetések által küldetése célját kitudá, sőt azon levelet is, melyet uruktól hozott magával, kézbeszolgáltatva. Ebben Schmidt táborá és eszközei terjedelmesen le voltak írva, felszólítá őt fényes igéretekkel a csatlakozáshoz, s különösen arra, hogy Wesselényi elfogatásán igyekezzenek. A csata kezdetén tüzzenek az átállók szalmacsomagot fővegők mellé, hogy megismertessenek.

Boham ez értesülést hasznára fordítá. Meggyőződván, hogy a Schmidt ereje jóval felül múlja az övét, haditanácsot tartott, s elhatározá, hogy visszavonulnak, egyesülendők a hátramaradt csapatokkal s kedvező állást elfoglalandók. Éjjélkor útra kelt. Reggel felé Mekelfint száz harcossal hátrahagyta, hogy a cserjékben elrejtvezve kémlelje ki az ellenség mozdulatait. Délbe érkezett Nyalábvár alá, a Tisza jobbra, a város balra maradt, s a tér, melyen állt, elég nagy volt harc színhelyének. Két óra múlva Mekelfin visszatért azon hírral, hogy az ellenség négyezer lovas s ezer gyalog harcossal közeledik. Este 9 órakor indult el, egész éjen át jött s a helytt állapotodott meg, hol ő reggel volt.

De alig állítá Boham harczy sorba csapatait, midőn az ellenség előserge nagy erővel támadott a lengyel előcsapatra. Ezek pillanatra zavarba jöttek, de a segítségökre küldött magyar és tatár csapat helyreállítá soraikban a rendet. Most egy tatár parancsnok Koreski elesése zavarta meg a sorokat s Schmidt ezt a főtámadásra ügyesen fel is akarta használni. Különösen a horvátok nyomultak nagy erővel előre s tettek pusztítást a lengyelek soraiban. Schmidt most, mintha a siker markában lett volna, ereje legnagyobb részével előnyomult, fedezetül alig öt század lovast hagyva hátra. Erős tüzeléssel fogadta a Boham ezred. Ez Schmidtet nagy zavarba hozta, mert az általa várt átállásnak sehol semmi nyoma. Sőt a lengyelek most újíták meg a csatát nagy erővel s hozák egymás után sorait rendetlenségbe. A csata most más alakot ölte. A megszalasztott kuruczok és tatárok visszatértek s az egymást érő kardvágások, tüzelések, nyillövések futásra kényszeríték a császáriakat. A csatát a labauczok elveszték. Sokan — s számos

tiszt is — a csatatéren maradtak, sőt maga Schmidt is kezén sebet kapott s csak gyalog menekülhetett. Seregének csaknem fele elveszett, köztük Collalto ezredes s Herberstein szatbmári parancsnok, s a megmaradtak menekülését csak az éj beállta mozdította elő.

Boham Nyaláb alatt két napig pibent. Ez alatt Wesselényi is oda érkezett s az egyesült sereg Tokajt tüzte ki támadási czélul. De most Kopp indult ellene s a sereg visszafordult és Ecsednél szállott táborba. Wesselényi most kihirdette, hogy a ki a császári táborból a kuruczok sorai közé áll, ha tiszt 25, ha közember tíz aranyat kap. Zászlója ez úton rövid idő alatt 1500 emberrel szaporodott. Kopp dühében a kurucz foglyokat mészároltatta, azonkívül, hogy a kassai piacon három hó alatt több mint hatvanszor foglalkodtatta a hóhért. Wesselényit ez visszatörölásokra bírta: részéről egy nap alatt hatvan hadifoglyot konzultatott fel, s harminczkét tisztet azok közül, kiket Luez táján a Tisza mellett Bécsei Gergely kurucz vezér fogott el, a Páva ezredes labanczai sorából, Keresztcs táján egy sorba állítva, felkaróztata, kalapjait fejükre szegeztette s csak egyet bocsátott el hirmondónak. E kegyetlenségek általános rémülést okoztak, a császár alig kapott tisztet, ki Magyarországra merészelt volna menni, s kénytelen volt az embertelen Koppot letenni s helyébe Würbent léptetni. Boham lengyelei is megugrasztatván vezéroket, visszatértek hazájokba, Wesselényi pedig Nagy Bányát bevette s a bányászoktól hatezer, a lakosoktól pedig tizenhatezer forint sarczott szedett fel¹⁾. Hadait innen téli szállásra Debreczen környékére vitte. Leopold ohajtott volna e borzasztó polgárháborúnak véget vetni a nélkül, hogy a kiengesztelődés egyetlen lehető útját választotta volna. Tanácsnokai a magyar alkotmány visszaállításáról hallani sem akartak, s a Pozsonyban összehívott tanácskozmányon Hoher aljas szidalmakra fakadt azon hívek ellen is, kiknek jószágait a kuruczok sorba hamvasztották el. S e tanácskozmánynak sem lett eredménye.

E küzdelmek folyama alatt henn Erdélyben egy veszélyes

¹⁾ Hist. des Troubles 282—302. Das verwirte k. Hungarn. Kazy III. 198—201. Babocsai Ruminál 50—52. Gunesh folytatása Bethlen Jánoshoz. Trauschnál II. 181—2. Wagner és Kornéli továbbá Katona XXXIV. 275—82.

forradalom nyomatott el, melynek élén Béli Pált találjuk. Mind az, a mi a bazában történt, kedve ellen volt. Telekinek s az ennek hátán felkapaszkodott parventiknek megbuktatása által más politikát akart az udvarnál érvényre juttatni, hogy kedvező körülmények közt magát a főhatalmat keze közé kerítse vagy legalább régi befolyását visszaszerezze. Se fogarasi szenvedései, se reversalisa nem tarták vissza, s tán rá sem gondolt, hogy éppen e reversalisa a „horog, melylyel mint Bethlen Miklós mondja, az ambítiós halat meg akarák fogni.“ Biztosságát hitte ez által veszélyeztettnék, pedig csak nagyravágyása korlátoztaték általa. Úgy fogta fel azt, hogy ellenségeinek minden szabad, míg ő neki ezek ellenében a keze kötve van. S e pontban volt igaza. S éppen ez ellenségei népszerűtlensége által szőhette az összeesküvést, melynek abban az időben a tisztességesebb liga nevet adták, s mely némileg utánczása volt a lengyelországi confederationnak, hogy utóbb azt megbuktassa saját gyávasága által, daczára annak, hogy benn az országban eléggé kedvezően alakultak a körülmények.

Wesselényi, a bujdosók azon időszakbeli vezére, veje volt. Semmi ok azt hinni, hogy kormányváltás a francia és lengyel udvarok politikáját más útra tereli. Minő kilátásai voltak a török udvarnál? arra csak a stambuli levéltárból szerezhetnénk adatokat. Legalább azt, hogy a Teleki beelgyűdése a bujdosók dolgaiba itt rossz szemmel fogadtaték, kedvezőleg magyarázhatta. Aztán nyitva állt előtte a bécsi udvar, a szövetség ezzel, melyet Bánffy Dénes is megkísértett s melylyel hihetőleg maga Béli is kaczérkodott ¹⁾ Még inkább kedveztek a belviszonyok.

A portai adó nagyobb teherként nyomult az országra mint valaha. Oka a rossz pénz elharapozása volt. 1673-ban a nov. 18-iki fehérvári gyűlésen új pénz verése határoztatott el ²⁾. A különbség-

¹⁾ Vitézi János írja Transylvániájában (Archiv des Vereines für Sieb. Landes kunde. Neue Folg. I. 284) : ut nonnulli dicunt ad suam sacr. majestatem recursum moliebatur. T. i. Béli. S ama férfi munkája sok oly adatot foglal magában, mely szerzője jól értesültsége mellett tanuskodik.

²⁾ Közlöm az articulust az akademia birtokában levő eredetiből : Articulus XII. Az usuális pénzveretés ennek utána Nagy-Enyeden legyen, az lengyelországi 12 pinzés és 6 lottos ligájában, igaz quali-

gen ugyanis s mindenek felett a pénz szükén az által próbáltak segíteni, hogy Enyednek, Szebennek pénzverési engedélyt adtak. Ezek elég jó pénzt verettek, de nem Szász város s a főurak, kik között különösen Kapi György készítettett sokat cigányaival, természetesen tánczotat hamis anyagból ¹⁾, s Macskási Boldizsár lengyel pénzből, „úgy hogy a jó pénz csak szük volt igen az országban, csak mindaz Apafi képerre vert új pénz járt“ ²⁾ E bajon segitendő az 1677 máj. 21-iki Fehérvári országgyűlés „rettenetes panasz és zúgolódás“ közt a pénzügy szabályozására következő törvényczikket hozá:

Articulus I. — Az új pénz végett mennyi sok egyenetlenség jött be ez hazában a sok latrok miatt, kik sem az isten, sem az emberek törvényét szemök előtt nem viselték, hanem rosz magok verte pénzzel megelegyítették, melyből látjuk ez hazának romlását, melyre nézve kénytelenítettünk egészen letenni, magunknak nagy kárával, hogy azért azok miá az ország adójában a szokott terminusra hiba ne essék, végeztük, hogy a mely új pénz eddig generalis perceptor és portusi inspector atyánkiai kezekben administrálódott, azok nem sokra terjednek: hanem az tavalyi adóból maratt restantiából pótolják, a mit avval nem érnek, adják az görögöknek, kik is tartozzanak jó pénzzé tenni, mivel azok jó ligában vert pénzek, a mennyit pénzzel a tavalyi restantiából pótolnak, azokat a generalis perceptor atyánkfia reserválja sub bona fide Christiana hogy rosz ligában veretett pénzen el ne cserélje.

tásban és quantításban. Ez hazában járó garas és potura pénz se tallért fel ne verjenek: a mely pénzverők pedig valami csalárdságban tapasztaltatnának (kik vagy nem igaz ligában vagy qualitásban vernék a pénzt) halállal büntetessenek, s ha kinek elszenvedhetetlen kárt tennének, ahhoz látó Inspector atyánkfiától contentáltassanak mox et de facto conperta rei veritate az hamis pénz verő minden féle javaiból: Effelett nem csak 12 pénzest hanem két poturást és apró egyegy pénzest is verjenek igaz ligájok szerint. Ha akarnak Szebenben is szabados legyen hasonló formában és qualitásban s ligában verni. Ezt pedig értjük az következő generalis országgyűléseig.

¹⁾ Guncsh II. 172. Szerinte Brassó és Szászváros is nyert engedélyt.

²⁾ Bethlen Miklós I. 472.

Articulus II. — Az mi adópénz még az partialis perceptorok kezeknél vadnak, melyet nem administráltak, mivel azokat igen meglátogatták, akkor sem vették el a rosztát, hanem sub bona fide Christiana visszatni a szegénység vagy földes Urának, és az dominus terrestrisek az új pénzt jó pénzül, úgymint tallérul vagy aranyul tartozzanak beadni a partialis perceptornak, minden halogatás nélkül; az ő sustákokat pediglen administrálják generalis perceptor Atyánkfia kezében a partialis perceptorok, egy hónap alatt a die tertia junii computandó, alioquin ha egy hónap alatt a partialis perceptor kezénél levő sustákokat nem administrálná, mivel eddig is az articulus szerint administralni kellett volna, Generalis perceptor Atyánkfia nem tartozik bevenni usuális pénzül, hanem tallérul vagy aranyul.

Articulus III. Az székelység és universitas ő kegyelmek magok adójakat az articulus szerint tartozzanak jó pénzzé tétetni.

Articulus IV. Udvarhely székrül, és Maros székről mostan ide hozott adó pénzt, ha szintén új pénzek is csak jó ligában legyenek, a görögök tartozzanak bevenni és az elébbi articulusok szerint jó pénzzé tenni, ez után ha hoznának is új pénzt ne tartozzanak bevenni a görögök.

Articulus V. — Hogy azért tovább afféle új pénzeknek veretése ez országban ne legyen, se lengyelországi susták formájára, és egyéb semmineműféle pénzek formájára ez hazában ne veretessenek, mind Vármegyében, Székeken és az egész Universitáson levő tiszteknek legyen igen szorgalmatos vigyázások reá, és a kik olyanok találtnának, akár miesoda rendbeli emberek legyenek minden kedvezés nélkül azon helybeli tisztek authoritásából megfogattassanak sub amissione universorum bonorum praescriptorum officialium.

Articulus VI. — Az görögök az mostani letétetett pénzeket semmiképen beváltani ne merészeljék, minden javok elvesztése alatt, hogy ez iránt is ha mi hasznok jöhetne belőle (mivel az hazafiai valottak kárt az aránt) haszon is ha mi jöhetne belőle vehessék az hazafiai valakit rajta kapnának a pénzváltáson, azon helybeli tisztek minden javoktól priválják ¹⁾

Gondolni lehet, hogy e törvények szigora, mely pórt és urat egyaránt sújtott, csak nevelte az ingerültséget. Apafinak vagy

¹⁾ Eredeti példányból, mely a magyar akademia gyűjteményében őriztetik.

legalább Telekinek megbuktatására elérkezettnek hitte Béldi az időt, s azon időben midőn lengyel és francia harczosok és bujdosók érdekében Nyalábvár alatt véröket onták, szervezé ligáját.

Béldi reményét a székelységben s az elégületlen főurakban vetette. Ezek közül meg lőnek nyerve Csáki László, Haller János, Kapi György, Daniel István, Lázár István, Kálnoki Sámuel és Bálint, Apor István és Lázár, Belényi Zsigmond, Domokos Tamás, Paskó Kristóf stb.; de Bethlen Miklóst hiában próbálta megnyerni. Félt az Apafi csillagától, kit Isten csodálatos módon emelt a trónra s csodálatosan tartott meg azon, „s Béldit is inté, hogy ne küzdjön a felsőbb hatalmassággal“ ¹⁾. Hasztalan ... ezt fatuma mind beljebb ragadta az örvénybe, s a mozgalom kitörése 1677 őszére lőn határozva.

Ez időben Csáki, Belényi és Paskó Bodolán gyűltek össze Béldinél. Apor Lázár, Daniel István, Kálnoki Bálint, Domokos Tamás Háromszékre, Lázár István Csikba küldettek a székelység felültetésére. Ez alatt Haller János, Keresztesi Sámuel és Goczmeister Kristóf a szászság közt nem siker nélkül toborzottak híveket, oly czéllal, hogy midőn a felkelők megérkeznek, ezek hozzájuk álljanak. Az országban mindenfelé lázító levelek küldettek szét. Kapi György, kire legkevésbbé lehetett gyanú, mert a fejedelem párthíveivel részint rokonságban, részint barátságban állt, megbízott, hogy midőn a portára az adót beviszi, igyekezzék a nagyvezért s a divánt megnyerni, s hasonló czélból a fölkelők nevében Paskó Kristóf küldetett utána ²⁾.

A mozgalom azonban nem maradhatott titokban. A fejedelem Szamosújvárról Ebesfalvára ment, a tanácsurak sőt még a „Béldi pártiak“ is oda gyülekeztek. Ezalatt a fölkelők táborba gyülekeztek. Háromszék fegyverkezett, hol Domokos s többen a vállalatnak népszerűséget csináltak. Lázár István Beszterczéről, hova

¹⁾ Cserei úgy tünteti fel Béldit mintha társai vonták volna a mozgalomba. Előszóerete megcsalta, nála Béldi ugyanazon okokat számítja fel, hogy miért nem kell fölzendülni, mint a melyeket Bethlen izent neki. De az elsőnek elfogultsága, az utóbbinak dicsekvési hajlama gyanussá teszi a dolgot.

²⁾ Bethlen Miklós I. 488. 495. 497. Kindsberg jelentése, Hamernél 2-ik kiadás III. 598.

az országban dúló ragály elől szaladt, Százhegyre érkezett okt. 14-re, de készülétei lassan folytak, talán mert a többi székelysége várt, talán mert a Kemény János alatti fölkelés rossz kimenetelén okult. „Apafi a „conditiókat“ megsértette, ezért el fog mozdíttatni és Béli lesz a fejedelem, kinek kedvéért a porta elengedi az adót.“ Ez volt a biztatás, melylyel a fölkelők zászlóikat szaporiták ¹⁾ Háromszék több mint négyezer ²⁾ embert adott, kik készen álltak a fejedelem megrohanására.

Ez volt az egyetlen kedvező pillanat Apafi megbuktatására, s ezt is a Béli megfoghatatlan tétlensége által elszalaszták. A megrémült tanácsurak, kik a lázadók fegyveresei ellenében semmi erőt sem tudtak volna állítani, elhatározzák: hirdetéssékké gyűlés Szentágótára ³⁾, hol Béli „complanatoria“ jelenjen meg, küldessenek hozzá Kornis Gáspár, Mikes Kelemen és Macskási Boldizsár öt erre rábírní. Ezek elmentek és visszajöttek, a nélkül hogy valami eredményre jutottak volna. Utánok Nemes János hasonló célból küldetett el, de ezen követségnek sem lett kiegyezkedési eredménye.

Mindamellett Béli ezzel buktaták meg. Kezdeménye oly nagy rémülést okozott, hogy a fejedelem késő éjszaka szövétneknek világánál utazott Fogarásba, hívei szerte-szét szaladtak s annyiaval több rémüléssel, mert a portáról Paskó parancsot hozott Teleki elmozdítására, de a melyet ennek párthívei „supprimáltak.“ „Béli pedig avval a küldözéssel, tractával, mint a róka a kölyök agarat a farkával, úgy hordozák s veszteg ültették.“ Az év vége felé járt s ő még mindig vesztegelt a felkelő sereggel. Ezalatt Teleki felültette a kolozsvári s többi őrséget. Aranyost, Marost, s Udvarhelyszéket, szám szerint több mint 5000 embert, és azzal rámenének a Béli csapatjára. Ennyi erőnek Béli nem állhatott ellent, „serege, mondja Bethlen Miklós, csak eloszlik; az orra vére sem ment senkinek is.“ S ezzel 1678 elején a forradalom le volt verve, legalább benn a hazában és a fölkelőknek nem maradt egyéb

¹⁾ L á z á r Miklós. A gróf Lázár család. Kolozsv. 1858. 177.

²⁾ Bethlen szerint. Gunsch 183. I. 3000-et említ.

³⁾ Cserei Nagysinket említi. Továbbá hiba Csereiben, hogy az eseményeket 1678-ban történtenek írja.

hátra a kibujdosásnál s annak megkísértésénél, hogy ügyöknek a portán igyekezzenek érvényt szerezni.

S itt több okból nehezteltek Apafira, s a boszankodást a Kapi és Paskó küldetése még növelte. Kindsberg, Leopold ügynöke, panaszkodott a francia bujtogatásokról, Telekinek ármányairól s azon gyámolításról, melyet a fölkelők Erdélyből kapnak, bizonyítványúl felmutatta Vesselényi nyilatkozványait, melyekben ez az erdélyi fejedelem parancsaira hivatkozik. Kapi a dolgok e fordulatát észrevéve, vagy mint Kiudsberg hiszi, portai parancsesal zsebében, de mindenestre ügyét a fölkelőkétől elválasztani igyekezve, a legnagyobb sietséggel visszasietett Fogarasba, hová azalatt apr. 19-ére, Szent Ágota helyett országgyűlésre gyűlekeztek a rendek.

E gyűlés alatt a zendülők fejére kimondatott a nota, a menekültekre épen úgy, mint a kik benn vannak a hazában. Bodola kézre került s többől széthánytatott, kő nem maradt kövön, az egyenes földtől nem lehetett megkülönböztetni, -- mondja Tophaeus. De az ott talált irományok, melyeket Béldi a társaival tett egyezkedés ellenére nem semmisített meg, az összeesküvés fonalát a közvádlo kezébe adták, ki azokból a „notaperek“ egy halmazát sütheté ki. Béldi Pálné börtönbe vettetett Számosújvárt, s ott is halt meg, míg férje uradalmi nagy részét elveszté. Ugyanazon gyűlés Bethlen Gergelyt, Mikola Zsigmondot és Nemes Jánost tanácsurrá s a csak nem rég elhunyt Bethlen János helyett Bethlent Farkast ország korlátnokká tette, kit Mikes Kelemenel s Moller Gállal a portára küldött, Béldi ott megkezdett működésének ellensúlyozására. E követséghez csatlakozott Apor István is.

S valóban ideje volt, hogy e követség küldessék. Ugyanis Béldi Pál, Csáki László, Belényi Zsigmond, Paskó Kristóf, Apor Lázár, Damokos Tamás, Kálnoki Bálint Havasalföldén át a portára érkezvén, itt, „mint az ország küldöttei ¹⁾“ fölléptek Apafi ellen. De egyetértés a menekültek közt nem volt. Egyik rész Zólyomit óhajta fejedelemmé tenni. Csáki, Apor és Damokos pedig katolicus fejedelmet akartak s Béldi elébe föltételeket tűztek, melyeket ez nem fogadhatott el. Ez érdeken ezek a francia és német

¹⁾ Kindsberg jelentése. Hammer. III. 700.

ügynököknél is tettek lépéseket, mi természetesen a portánál ti-
tokban nem maradhatván, befolyással volt ügyök elejtésére ¹⁾).

Bethlen Farkas és követársai 80 ezer tallérral ²⁾), mely a
diván megvesztegetésére volt szánva, megérkezett. S itt kezdetben
a lázzadók ügyei jól állottak. Ohajták, hogy az ország s a lázza-
dók békéljenek ki, tegyenek más fejedelmet s Telekit annyi pa-
nasz okát, mozdítsák el a kormánytól. De Bethlen Farkasban — ki a
méltóságot könnyen megszerezhetette volna, — erre nem volt am-
bitio, Zólyomitól, a szultán által ijesztőnek bizlalt, féleszü és
könnyelmű Zólyomitól mindenki egyiránt félt, a nagyravágyó
Csáki maga lépett fel Beldi ellen, őt mint a német udvar kegyét
vadászót tüntetvén fel. Aztán a kajmakán is megérkezett, kit a
nagyvezér az erdélyi ügyek megvizsgálására küldött, s ez Erdély-
ben teljesen meg volt nyerve, és e felett még az Apafi érdekében
kérlevelet hozott az országtól ³⁾).

Mind e körülményeket Bethlen ura hasznára fordítá. A me-
nekülteket úgy tüntette fel, mint a kik a német császárhoz akarnak
pártolni, s fegyvert is azon viszony eltépése végett fogtak, mely a
porta és Erdély közt fenállott ⁴⁾), holott az erdélyi fejedelem mióta
beült székébe, azóta a hatalmas császárhoz a hűséget igazán
megtartotta, a szokott adót esztendőnként fogyatkozás nélkül be-
szolgáltatta, most is a hatalmas császárnak néhány erszény szó-
beli pénzt küldött ajándékban. Okai döntöttek : a zendülők ügye
elvetetett. De azon kérése, hogy Beldi és társai adassanak ki,
nem teljesült, annyit mindamellett megnyert, hogy ezek — Apor
Lázár kivételével, kit ücsese, István, visszatérített az Apafi hűsé-
gére — a jediculába vettek.

Beldi Pál áldozata lett a fogságnak. Alkalmasabbnak hitte
a porta most már vele ijesztgetni a fejedelmet, hogy trónra emeli,
midőn a suzerain engedelmességét valamely kérdésben biztosítani
akarta. De 1679 őszén, mint a közhit tartá, Székely László által
megmérgeztetett.

¹⁾ Cserei Kazinczy kiadása. 107.

²⁾ Bethlen szerint. l. 501. Cserei 200 erszényt mond, mi, egy
erszényben 500 tallér lévén, 100 ezerre üt ki.

³⁾ Bethlen és Cserei. az i. h.

⁴⁾ Kindsberg jelentése. Hammer 700.

A többiek szabadon bocsáttattak.

Csáki Lászlótól még van egy levél, melyet fogságából nejének írt, s mely ekkép hangzik:

„Az isten vigasztaljon édes feleségem. Még élek, rab vagyok; az istennek mikorrrá tetezedik megkönyörül rajtam. — Most is izentem: hogy Dézsi uramnak engednék bejöni; lesz e haszna? Isten tudja. Szabadulással sok felől biztatnak, isten majd megmutatja. — Dézsi uram segített az mivel lehetett: az szegény gyermekemet tanítsad; az anyjának lenne vigasztalására, meg mindnyájatoknak. — Az isten életben egészségben tartson meg, édes feleségem!” Jedicula, 8. aug. 1679(?). Szegény rab urad. Csáki László m. p.¹⁾.

Utóbb Lengyelországba menekült.

Paskó visszatért Magyarországra s Patakon halt meg. Belényi Bécsbe vonult s ott áttért a római kath. hitre. Damokos agg korában Erdélyben koldulással kereste kenyerét. Kálnoki a fővezér fiai mellett tanítóskodott — de ő is korán elhalt²⁾.

A forradalom leverése által Teleki szabadabb kezet nyert a magyar ügyekbe avatkozásra. A bujdosó had vezéreivel Somlyón tanácskozott. A hadjáratot tavasz nyitával akarák megkezdeni; de a lengyel segédek Lubomirski az ország beljébe visszaküldé, épen midőn a határon át akartak lépni. Wesselényi — Forwallal meghasonlván, s talán a Teleki iránti ellenszenvből nem jelent meg, kik Debreczenben szállásoltak azok sem siettek a megérkezéssel, csak az erdélyiek gyűltek elég korán táborba. S ezek szerint Teleki az összes hadak fővezére, nem, mint tervelék, 30, hanem csak tíz ezer főnyi sereg fölött parancsnokolt. Sóvárt egy nyilatkozványt bocsáta ki: „a porta és fejedelem, ugymond, pártolják a bujdosók ügyét. A katolikusokat nem fogja üldözni, habár a protestans rendek védelmére fogott fegyvert. Ügyök a szabadság közös ügye s csak az retteghet, ki annak ellensége.”

Hadának egy része Tokaj városát felégeté. Torna, Putnok, Szendre feladták magukat. De Ónodot hasztalan vívták. Teleki

¹⁾ Külczim! az én kedves feleségemnek Nagos Bethlen Évának adassék. Az eredetiből. Károlyfehérvári könyvtár N. 5. IV. 6. 56. sz. alatt, Dr. Ötvös közleménye szerint.

²⁾ Bethlen Miklós írja — 503, — hogy a Béldi leveleit Konstantinápolyban visszatartották. Nem volnának e ott föllelhetők?

innen Würben ellen akart menni : de alig indultak el, s a bujdosók közt már viszály tört ki. Würben ennek köszönhető, hogy Lőcsébe vehette magát. — Teleki Eperjest kezdé ostromolni, de 15 nap múlva felhagyott azzal, s augusztus derekán visszatért Kővárba, hogy a bujdosók feletti fővezérséget Tökölinek adja át ¹⁾. Így lett semmivé az oly fennen kezdett hadjárat.

De a zendülők ügye Erdélyben nem sokára szőnyegre került, 1678. okt. 1-én Gyulafehérvárt gyűlés tartatott. Béldi ügyében a gyűlés két törvényczikket hozott, melyek így hangzanak :

Articulus XXXVI. Fejérvármegyében Magyar Lapódon Béldi Páltól biratott Portio, mivel ante latam et pronunciatam sententiam, foglaltatott el Mikes Kelemen atyánkfiától két ezer hatszáz forint adósáért erős contractussa levén róla, melynek nyoleczszáza grézi tallérül a többi pedig folyó pénzül volt, arra nézve a fiscus tartozzék elsőben az perspecificált summáról Mikes Kelemen atyánkfiát contentálni, annak utána a sententia szerint kiadván a véreknek részeket, ha mi volna, a fiscus maga részét bocsáthatja, az prior donatarius kezében.

Articulus LII. Az Nagod kegyelmes izenetiből értjük, hogy Béldi Pál és Belényi Sigmond kezesei iteratis vicibus levén admonitusok, hogy kiki maga kezességéig való summát deponálja, de mindez ideig is sokan nem deponálták, végeztük azért, hogy nagyságod exequáltattassa jószágaikon és ha ad quindenám nem redimálják, a kik annak utána léteszik, a fiscus bocsássa annak kezében, kiktől két esztendeig ki ne válthassák annak utána depositis deponendis tartozzanak kezekből kibocsáttani azon kezéseknek vagy maradékoknak, melyet ha nem cselekednének propria autoritate is elfoglalhassák, kiknek a tiszték is cum gente comitatus vel sedis tartozzanak kezekben adni sub amissione honorum et officii ²⁾).

Aztán szőnyegre hozák párthiveinek is ügyét. Haller János, Kapi György, Lázár István, Dániel István, Keresztesi Sámuel, Kálmán Kristóf és Bialis Olasz Ferencz elfogatása el lön rendelve. De a négy utóbbi szabadon bocsáttatott, részint mert ártatlanságuk kiderült, részint pártfogóik közbenvetésére, részint pénzen válták ki magokat, kik Béldi kiszabadulásakor reversalist adtak, az

¹⁾ Kazy Katona. Das verwirte k. Hungarn Szalay stb. a fenn idézett helyeken.

²⁾ Eredetije az Akademia birtokában.

ebben kitett summát azokon megvették. Haller János legtovább maradt a börtönben, Lázár István (1679 apr. 24. a fogarasi tömlőczen halt meg ¹⁾).

Kapi György Déva várába vitetett, a nyomorút neje árulta el, „kinek szebb vala teste mint lelke, és szeme mint szíve.“ Fennmaradt egy siralmas hangon írt folyamodványa, melyet fogságából küldött a fejedelemhez, s mely így hangzik :

Nagyságod alázatos megnyomorodott rab hívének és szolgájának, Kapi Györgynek alázatos esedezése Nagyságodhoz, mint kegyelmes urához.

Kegyelmes uram, és isten után egyetlen egy Gyámolom ! mégis a Nagyságod méltóságos lábaihoz borulok ez alázatos könyörgéssel ; ugyan is kegyelmes uram, az nagyságod szelidségének és természeti szerint való kegyelmességének felette járhat-e, és azon erőszakot vehet-e az én gyarlóságom ? és az megesettekhez kiváltképen nyújtani szokott fejedelmek és királyok koronáját, minden drágakövek felett ékesíteni szokott könyörületességnek jobb kezét megrövidíthetné az én boldogtalanságom ? és meddig veti el Nagyságod, nekem érdemem felett jó kegyelmes uram, lábainál nevelkedett elvénhedett és mostan már ugyan el epedett szegény szolgáját ? ki nem különb vagyok mind az elszáradott lengedező fa levél, és az aszszu pozdörja. Tessék inkább, tessék nagyságodnak, az bűnök elhatalmazásakor irgalmaságát megdicsőíteni szokott Istennek példáját követni, úgymint kinek, ez szegény haza igazgatásában képét viseli és én hozzám, ki már ennyi szenvedésem, fájdalom keserűségim és sűrű óhajlásim között az aszszutömlőhöz hasonló vagyok, méltotassék könyörületességét mutatni, hadd tölthessem hátra lévő kevés számú napjait boldogtalan életemnek az nagyságodért, és méltóságos hazáért való Isten imadásában el. Holott bizonyítok Istenemmel, soha tudva, és szánt-szándékkal se Nagyságod, sem édes Hazám gonoszára való dolgokra nem céloztam, ha miben különben hibáztam, bűnös Ádámnak bűnös maradványa, az Nagyságod könyörületességéhez folyamodom. Melyet az Istenért és a Jézus Krisztus vére hullásáért kérek, és kívánok igen alázatos bizodalommal Nagyságodtól, mint kegyelmes uramtól.

Mely cselekedetével is Nagyságodnak ékeskedjék, és erősödjék Széke ; az irgalmasságban gyönyörködő Istennek tekintete, és az egész

¹⁾ A Lázár család 178.

keresztyén világ előtt, — sőt jövődőben, amaz nagy napon is, vegye el Nagyságod amaz koronát Amen ¹⁾).

Egy ízben Déváról menekülhetett volna, már lovai is el voltak rendezve a szökésre. Nem volt bátorsága. Ott veszett. A vasat, mely lábára volt ütve, akarata szerint, vele temették el.

A forradalom ügye még egyszer szűnyegre került az 1679. maj. 27-én Fehérvárt tartott országgyűlésen, hol a súlyosabb bűnösök ítélete articulusba iktattatott — az eddig nem történt meg — a többiek pedig közbocsánatot nyertek. E törvényezikkek így hangzanak:

Articulus X. Kegyelmes urunk nagy alázatos engedelmes-séggel értettük, közinkben küldött Tanács úr Atyánkfiái által, maga kegyelmességétől indittatván kegyelmes Atyai indulatját, hogy azon Atyánkfiái kik az elmúlt esztendőben Béldi Pál factiójában elegyítván magokat, mely Béldi Pál ártalmas factiója az haza romlásával az nagyságod méltóságos székinék elfordítására czélozván, kiért is Isten-től érdemlett büntetését elvette. Ellenben nagyságodat székében megerősítette, édes hazánknek csendes békességével, mégis nagyságod mint édes hazánkszülte Kegyelmes Fejedelem, nem tekintvén megesett atyánkfiainak Nagyságod ellenvaló háladatlanságokat, hanem inkább akarván Fejedelmi kegyelmességével azon vétkeket örök feledékenységre hadni, generalis amnestiát adott, ilyen conditióval, hogy kiki magát úgy viselje, hogy afféle árultatásban ne találassék, mert gracia soha nem adatik, hanem érdemlett jutalmát kedvezés nélkül elveszi, azon tanács úr atyánkfiái által, bizonyos személyeken kívül (kiknek nevek ez ide alább irandó articulusunkban declarálva lesznek) mindeneknek. Mely nagyságod fejedelmi kegyelmességeért, Isten nagyságodnak fejedelmi székét erősítse minden ellenségi ellen, és boldog fejedelemségében szerelmesével sok esztendőig éltesse. Mi is egész országul három nemzetül Nagyságodnak ebbéli kegyelmességét életünk fogytaig igaz hűséggel igyekezzük megszolgálni, hogy azért Nagyságodnak ebbéli kegyelmessége feledékenységen ne menjen, sőt inkább örök emlékezetben fennmaradjon, irattuk ez articulusunkban.

Articulus XI. — Kegyelmes urunk, szívünk fájdalomával tapasztaltuk, az nyughatatlan elméjü emberek micsoda álnok practiká-

¹⁾ Másolat, mely található a károlyfehérvári könyvtárban N. 5. W. 6. 36. szám alatt.

kat forraltak volt az elmúlt időben. Nagyságod méltóságos fejedelmi székeinek elfordítására édes hazánknak romlásával, némelyek közülök az hazából elszökvén, hamis vádlásoknak Nagyságod ellen való végben vitelére mostan is az ő practikájokat folytatni meg nem szűnnek, úgy mint: Uzoni Béldi Pál, Keresztszegi Csáki László, Alsó Csernatonai Domokos Tamás, Paskó Christóf, Belényi Sigmond, és Kálnoki Bálint. Viszont kik azon practikában egyet értettnek, Hallérkői Haller János, Nagy megyeri Kesztesi Sámuel, Vargyasi Dániel István, Szebeni Kálmán Christóf és Cserei János, kik itt az elmúlt 1678 Esztendőbeli majusi és oktoberi, ismét az jelenvaló 1679-ben majusi gyűlésünkben in notam perpetue infidelitatis convincáltattak, és convincaltatván Notoriusoknak pronuncióltattak ez Hazának decretuma és articulussi szerint. Hogy azért másoknak rettentő példájokra emlékezetben maradjon, méltónak ítéltük, hogy ez articulusunkal is confirmáljuk ellenök pronunciólt Sententiákat, végeztük és concludáltuk ¹⁾.

De az ügy, melyért előbb Bánffi s most Béldi estek áldozatúl, naponként veszte népszerűségéből, míg végre maga Teleki is ellenkező politika útjára tért.

¹⁾ Eredeti példányból, mely az Akademia tulajdona.

SZILÁGYI SÁNDOR.

OLASZORSZÁG ÚJABB TÖRTÉNETEI.

(Reichlin Hermann műve nyomán)

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

I. Visszatekintés Olaszország történetére a francia forradalomig; a nemzeti jellem és dynastiák alakulása.

Olaszország csak egyszer volt egy hatalom alatt egyesülve, midőn rajta kívül az egész világ is Romának hódolt. De a mint a világ uralkodójának ereje megtört, a meghódított vagy meghódítani akart népek az Alpokon és tengereken átjövén, kellőleg visszafizették a gyakori látogatást. A hódítók maradandó telepítvényei egyenetlenül elszórva, a legkülönbözőbb elemekből állottak, minek következtében egymással legellenkezőbb tartományi szellem fejlődött ki. Századokon át minden tartomány, minden város önerejére volt hagyva, segített magán a mint tudott és büszke volt rá. A német uralkodók törekedtek állandósítani Olaszország függését, de velők szemben föléledt a pápaságban a hajdani Róma uralkodni vágyó szelleme, s a császársággal folytatott küzdelmében a pártoskodás szellemét ápolta. Így látjuk Pisát, Genuát, Velenczét századokon át véres harcokat víni egymás ellen, így látjuk növekedni azt a pártszellemet és gyűlölséget, mely a legújabb időkig főjellemvonását képezé az olaszföld lakóinak, még

pedig annyira, hogy ez az átutazó idegenre is elragad, kik többnyire egyik vagy másik városnak igen túlbuzgó pártosaivá szoktak válni.

A pápaság benső szétmállásának századai arany korát képezték az olasz gazdagságnak, műveltség és művészetnek. Olaszország épen tetőpontján állt művészi nagyságának, midőn a világkereskedés új czél felé, új útra lépett, és Spanyolország vashálóját ki kezdte teríteni Olaszország fölött. Katholikus Ferdinánd spanyol király, 1505-ben ravaszság, fegyver és házasság által, állandó ura lett Nápolynak. Unokája V. Károly császár 1535-ben a Sforzák kihalása után Milanot habsburgi tartományná tette, a velencei és florenczi köztársaságon kívül a többi olasz államot egy szövetségbe egyesítette. V. Károly lelépésekor olasz birtokait Spanyolországnak hagyta. Békét élvezett Olaszország ebben az időben, de ez a béke épen mint a Spanyolország alatti egység, halálos volt rá nézve, világos jelülül annak, hogy nem üdvhozó az oly egység, melyet a nép idegennek köszön.

A XVII. század utolsó felében XIV. Lajos megtörte Olaszországban Spanyolország túlsúlyát. A Habsburgok spanyol ágának kihalásakor 1700-ban, Lajos, épen mint az ausztriai Habsburgok, az egész spanyol örökséget követelte, míg Bajorországnak és a szavoyai herczegnek követeléseikkel szerényen a második sorban kelle maradniok. Ezen örökség fölött meg-megújuló harcokban kapta Olaszország mostani dynastiáit. Valamennyi közül csak egy van, mely már századok előtt gyökerezett meg az olaszföldben, a savoyai vagy piemont-szárdinai dynastia. A nagy szerep, melyet e család magára vállalt, s melynek kiviteléhez most oly közel áll, kötelességünkkel teszi e család ismertetésében a kivonat szük korlátaiból kissé kilépni.

A Szavoyai ház talán szász törzsből származik, ősei mindenestre a burgundi nemességhez tartoztak, kik között az 1000-dik év körül kezd az ő nevök is feltűnni. Ezen óriási termetű urak havasi birtoka nőtt, apadt, mint a hófuvatag, úgy hogy alig van birtokuknak oly része, melyet rövidebb vagy hosszabb időre el ne vesztettek volna, sőt néha nevök is eltűnt, ámbár IV. Henrik császár 1101-ben szavoyai birodalmi grófságra emelte őket. Mint birodalmi grófok felhasználták állásukat, de a mint hasznosabbnak ítélték, most a pápával, majd a császárral tartottak, p. o. II.

Fridrikkel, ki I. Tamást Liguria, Lombardia és Provence birodalmi vicariusává nevezte ki.

Tamás halála után (1233) míg a család Párisban, Angolországban családi összeköttetéseket s befolyást szerzett magának, a hatalmat a birtoknak a fiak közti megoszlása veszélyeztette, úgy hogy a családra nézve szerencse volt a VII. Henriktől herceggé tett piemont-achajai ág kihalása.

V-dik vagy Nagy Amadé 1367-ben megalapította az elsőszülöttségi jogot, s a birtok oszthatatlanságát és Chamberyrt jelölte ki a kormány székhelyéül. VIII. Amadé, Burgundi Mária férje, békebíró volt a francia-burgundi viszályokban, segítette Zsigmond császárt a husziták ellen, és a piemont-achajai ág kihalása tekintetéből hercegségre emeltetett. Kiskorúsága alatt megkezdődtek a három rend gyűlései, melyeknek segítségével sikerült egy törvénykönyvet szerkeszteni, a nemesek rakoncátlanságait megzabolázni, s szép mennyiségű adót beszerezni. 1434-ben önként letette az uralkodást, remetévé lett, utóbb V. Felix név alatt pápává, mely méltóságról 1449-ben hasonlóan lemondott. Fia, V. Miklós pápától, miután e család tagjai még mint grófok is korlátok közt tudták tartani a papságot, 1451-ben felhatalmazást nyert, melynek erejénél fogva idegen az országban pap nem lehetett, s a hercegnek sok jog engedtetett a papok kinevezését illetőleg. Ebből állandó viszály támadt a sz. székkal, mely csak 1741-ben csilapult le huzamosb időre. Az egész nép hercegi házával együtt mindig rossz hirben állott azon kegyesek előtt, kik az ember-áldozatot a legkeresztényebb istenítiszteletnek tartották.

A XV. század vége felé kiskorúságok függővé tették a hercegséget Franciaországtól, mely ellen Filibert 1501-ben ausztriai Margittal kötött házassága által keresett segílyt. De azért a herceg, szövetségese és sógora V. Károlynak, I. Ferencz francia királylyal folytatott harcaiban csaknem egész birtokát elvesztette. Az uralkodásban fia Emanuel Filibert, ki miután St. Quentinnél a császár mellett hősileg harczolt, a nagy hatalmak 1560-ban kötött békéjében, atyja egész birtokát visszakapta. A két nagy hatalom Piemontot közös akarattal válaszfalul emelte birodalma közé. Emanuel Filibert a törvényt és adókötelezettséget általános érvényre emelte, a művészetet, tudományt, ipart pártolta. A ő korában megszűntek a rendi gyűlések, de azért míg az egész Olaszország meghajolt a

spanyol járom alatt, a herceg független maradt. Fia, Károly Emánuel mesterkedett Franciaországot zavarba hozni, s e helyzetet felhasználni, de végre is ő került annak hatalma alá. Azonban IV. Henrik Piemontból erős, és a Habsburgokat Olaszországból kiszorító államot akart csinálni; a herceg az olasz függetlenség nevében hadat is folytatott, egy kis területet nyert is, de országát rendkívül kimerítette. Károly Emánuel első fiától eredt azon ág, mely 1831-ig uralkodott Piemontban, és a második fiútól a Carignan-ág, mely 1831-ben, az előbbi kihalása után, Károly Alberttel lépett a trónra.

Örökösei fölött a francia nyomás mindig terheesebbé vált. II. Viktor Amadé, sikertelen kísértvén meg Ausztria, Anglia és Holland segítségével függetlenségét visszanyerni, kénytelen volt XIV. Lajossal megújítani szövetségét. A spanyol örökösödési háború kitörésekor XIV. Lajos a Szavoyai herceget Olaszországban francia fővezérnek nevezte ki. A spanyol Lombardia akkoriban egyfelől a Sesián túl, másfelől majdnem Genuáig terjedt. A herceg látta, hogy Szavoya elveszett, ha Lombardia francia hatalom alá kerül, és hogy Ausztriának kívánatos egy elszánt szövetséges, miután Lajos rémitéssel és ravaszsággal az egész Olaszországra nagy befolyást gyakorolt. 1703-ban szövetkezett is Ausztriával, mire a francziák csaknem egész országát elfoglalták s a sereg nagy részét lefegyverezték. Egész Európa szeme Turin ostromára volt fordítva, melyet a herceg hátulról apró támadásokkal törekedett nehezíteni. Azonban 1706-ban sept. 7-kén az ostromlókat Szavoyai Eugen hg ausztriai fővezér és a porosz gyalogság Anhalt alatt megverte és Olaszországból kiűzte. Ausztria elfoglalta most a francziával szövetséges Mantuát, a Szavoyai hercegnek átengedte Alessandriát, a Sesia völgyét és Lomellinát. A hercegnek kedve lett volna még Vigevanohoz és környékéhez a Tessin mellett, mely kívánságában Anglia és Holland is támogatták, de Ausztria ezt magának tartotta, miért is újra meghűlt a piemont-ausztriai barátság. Az utrechti békében 1712-ben Szavoyát is visszakapta a herceg, s így ismét az Alpok képezték határát Franciaország felől. Egy angol hajóhad Sziciliába kísérte a herceget, melynek most királya lőn. Ezen hadjáratban Angolország erélyes szövetségese volt Ausztriának és Szavoyának Franciaország ellen. A békekötésben Ausztria a milanói hercegséget, Ná-

polyt és Szárdinia szigetét kapta, miért úgy látszott, hogy a spanyol uralmat Olaszországban az ausztriai váltotta fel. Azonban V. Fülöp spanyol király becszomjas neje, Farnese Erzsébet, Parma és Piacenza örököse, a spanyol igényekért újabb meg újabb harcokat szított Ausztria ellen. Ezen háborúk alatt 1720-ban a szavoyai ház Szicília helyett a csekély értékű Szárdiniát kapta, az erről nevezett királyi címmel együtt. Sziciliát Ausztria ragadta magához. A lengyel király-választás miatti versengésnek Franciaország és Ausztria között ismét egy olaszföldön vívott háború lett eredménye. A szövetséges spanyolok, francziák és szárd király, kinek Lombardia oda ígértetett, hadaikkal elborították Ausztria olaszországi birtokait. Franciaországnak nem lévén szándéka a spanyol uralmat Olaszországban helyreállítani, 1735-ben Ausztriával megegyezett, mely egyezség szerint a szardíniai királynak Novarával és Tortonával meg kelle elégednie. Toscéna, hol az uralkodó Medici herczégek férfiága 1737-ben kihalt, Lotharingi Ferencz István herczegnek, ki egyszersmind a császár örököst, Mária Terézia császárnét vette nőül, volt szánva. Spanyolországnak meg kelle elégednie Nápolylyal és Sziciliával. Parma ideiglenesen Ausztria hatalma alá esett.

1740-ben VI. Károlyban kihalt a Habsburgok férfiága, s Mária Terézia lépett az ausztriai trónra. A spanyol örökség fő követelői, a Bourbonok, rögtön elő állottak az Ausztriának maradt olasz birtokok iránti igényeikkel, és sergeiket azonnal be is indították Olaszországba. A Bourbonok annyira biztosnak hitték részükre az eredményt, hogy a szövetségesül ajánlkozó szárd királynak csak keveset — s azt is csak határozatlanul — ígértek. Ez tehát Mária Teréziának ajánlotta szövetségét, és hogy a Ticinotól nyugotra fekvő föld oda ígérésére hajlandóbbá tegye, a Bourbonokkal folytatta alkudozását. Mária Terézia teljesíteni is ígérte Piemontnak minden követelését, minthogy úgy is veszendőbe volt egész olasz birtoka. Most már a szárd király felhagyott a Bourbonokkal folytatott alkudozással, s megmaradt Ausztria mellett akkor is, midőn a Bourbonok sergei Piemont egy részét elfoglalták. Piemont azon kísérletével, hogy Szárdinia szigettel és a vele szövetséges angolokkal könnyebb közlekedhetés végett, a genuai partokon egy kikötőt elfoglalt, ezt a köztársaságot is magára boszantotta. A háború jelentékeny eredmény nélkül 1748-ban az aacheni

békében érte végét; a béke az 1740-ki birtokterületet ismerte el érvényesnek, kivéve, hogy Ausztria Pármát, Piemont Piacenzát a spanyol infansznak engedte. Szardínia csak Novara és Pavia körül nyert csekély terjedelmű területet.

Most 44 évig tartó békét élvezett Olaszország.

Toscanát Mária Terézia, férje második fiának, Leopoldnak hagyta. Leopolddal jobblét kezdődik Toscanában. A törvénykezésben, igazgatásban, adózásban egyenlőséget hozott be, a községi birtokok haszonbérbe adattak, a mocsárok kiszáritására csatornák vonattak, a cézhrendszer eltöröltetett. Bár megfontolóbbr volt mint bátyja II. József, de azért a kolostorok korlátozásával nem érte be, hanem az egyházat a pápától függetlenné, a hazai nyelvet az istenitisztelésben uralkodóvá tenni, és a bibliát is behozni akarta. Midőn II. József halála után a császárságban következett, második fia III. Ferdinand lett Toscaná ura, ki ámbár rögtön vissza vonta apja egyházat illető rendeleteit, de azért azok beoltva maradtak a toscanai jellemben. Ily előzmény után a francia forradalom Toscanában nem talált gyúanyagot.

Hasonló szellemben haladtak a reformok az ausztriai olasz-birtokban is, csakbogy a senatus és egyéb tartományi testületek eltörlése által József császár az önkormányzást megsemmisítette, s a központosítás által az alapítványokra is nyomasztólag hatott.

Nápoly kétszázadon át spanyol kényuralom alatt s ehhez még, mint mellék tartomány, alkirályok kormánya alatt állott. Nápoly-nak magának, külön legelső királya a spanyol Bourbon III. Károly volt 1735—1759-ig, ki a Spanyol trónra lépve második fiát IV. Ferdinándot hagyta Nápolyban. Ferdinánd az uralkodást nevére, József császár testvérére bizta, ki azt Acton nevű angollal erélyesen is gyakorolta. A nemesség most az udvar körébe gyűlt, ott erejét, vagyonát elpazarolva, jelentőségét teljesen elvesztette.

A pápaságra nézve a század eseményei nem voltak kedvezők. A Bourbonok és ausztriaiak Olaszország fölötti harcaiknak gyakran volt színtere az egyházi birtok, s ha a két ellenfél szövetkezett, még inkább szorongatva érezte magát a pápa. Nevezetes VI. Pius alatt Orsini bibornok kísérlete, melylyel az olasz államokat a pápa elnöksége alatt egy szövetségbe akarta egyesíteni. De a kísérlet eredménytelen maradt a pápaellenes korszellem és a bourbon-habsburgi érdekek közössége miatt.

A Bourbonok süllyedésével Olaszország mind inkább-inkább Ausztria kezébe került. E hatalom megerősítésére sokat tett az, hogy Leopold mind két fiát, Ferenczet, utóbb császárt, és Ferdinándot, ki Toscanában örökösé lőn, nápolyi herceguökökkel házásította össze, a nápolyi koronaörökösnek, Ferencznek pedig Clementine főhercegnőt adták nőül. Károly spanyol királynak 1788-ban bekövetkezett halála után, a nápolyi és spanyolországi Bourbonok között a szorosabb viszony megszakadt, s mintán a francia forradalom is megsemmisítette a Franciaország és a nápolyi Bourbonok közti viszonyt, a Nápoly és Ausztria közötti kötelek minden változás által csak szilárdult. Így sikerült a számító ausztriai politikának, hogy ránézve Nápoly, mint szövetséges, sokkal hasznosabb volt egész az újabb időkig, mint ha meghódított tartománya lett volna. Mária Teréziának egyik leánya a pármái herceghez ment nőül, egyik fia Modena örökös hercegnőjét vette el. Szóval összeházasodtak a Habsburgházzal, úgy hogy az Olasz dynastiák közül egyedül Piemont volt kiválva az atyafiságból. Ekként volt alakulva Olaszország sok küzdelem után 1789-ben. Láthatni ebből, hogy felosztása megközelítőleg az volt, a mi az újabb szabadságháború kezdetekor.

II. Olaszország a forradalmi háborúk és Napoleon alatt.

A francia forradalom Olaszországban nem eszközölt állandó területi változást, de a vértől ázott földben annál dúsabban kelt a mag, melyet elszórt. Erre fordítsuk figyelmünket s vizsgáljuk, mely jellemet öltöttek egyes államok népei, s mily szellem fejlődött ki náluk.

Egyedül Piemont történetéből vagyunk még az olvasónak egy pár vonással adósok. II. Amade fia, III. Károly Emmanuel, a történelmi jogok s helyi viszonyok tekintetbe vételével országában jelentékeny reformokat hajtott végre. III. Viktor Amadé Poroszországot vévén példányúl, béke idején a szép egyenrubák kedvéért a pénztárt kimerítette. A katonás nemesség, mely itt a hosszú béke alatt a polgárok boszantásával, lenézésével mulatta magát, pénzsomjasan foglalt el minden magasabb polgári és katonai hivatalt. Ebből származott aztán, hogy midőn 1792-ben a girondista minis-

terium Viktor Amadénak hadat izent, Szavoyát és Nizzát, a két francziául beszélő tartományt, mely elégtelenségében a szabadságfűt úgy is felemelte, Piemont megfontolatlan sietséggel odahagyta. Piemontban megvolt ugyan a sok fényes egyenruha, de nem volt kit állítani a sereg élére, úgy hogy, a mi a seregre nézve legmegalázóbb volt — egy idegenre, ausztriai tisztre kelle bízni a fővezérseget. Franciaország hasztalan ígért az Ausztriától birt Lombardiából kárpótlást a két elszakadt tartományért, Piemont nem járult a baseli békéhez, és ez annál férfiasabb volt tőle, mert Ausztria az örökösödési háború alatt átengedett területet Piemontnak jelen szorongatott helyzetében vissza akarta venni. Bonaparte 1796-ban megkezdett diadalmenete lefegyverezte Piemontot. Viktor Amadé csak néhány hónapig élte túl vereségét, s utána sorban három fítestvére következék a kormányon, melyet temérdek viszontagság közt vezettek, mig nem 1831-ben az idősb Piemont-Szavoyai ház kihalt. A piemonti nép, ha örvendett is a nemesség bukásának, de azért hű maradt a királyi házhoz. Napoleon szavai szerint Piemontban nem volt anyag, a miből forradalmat lehetett volna csinálni, miért is midőn Balbo gróf 1797-ben a francia köztársaság és a király között kötendő szövetség végett Párisba utazott, e szövetséget Bonaparte is ajánlotta. Bonaparte a campoformioi béke után Turinba jöven, Miotnak mondta, mikép ő előre látja, hogy a prókátorok és rendszergyártók Piemontot a köztársaság olvasztó téglébe fogják tenni. Meg is történt; miután Bonaparte 1798 tavaszán Egyiptomba ment, dec. 9-kén a francia köztársaság felszólította szövetségesét, mondjon le száraz földi birtokáról, a mit ő egy tiltakozás mellett meg is tett, — s azzal Szárdiniába vonult.

Spanyolország baráti viszonyát a francia köztársaságiakkal, szokott telhetetlensége táplálására igyekezett felhasználni. Ugyan is indítványozá, hogy a pápa birtoka adassék a páрмаi hercegnőnek, s a pápát Szárdiniával kárpótolják. A páрмаi hercegnő 1801-ben Etruria (Toscana) királynője lett ugyan, de midőn Napoleon 1808-ban a spanyol Bourbonokat kiszorította, Toscanát is bekebelezte Franciaországba. Szardínia menhelye maradt királyának.

Piemontnak Ausztria is oly veszedelmes szomszédja volt, mint Franciaország. Az 1797-ki békealkudozásokban igyekezett Ausztria Piemontot Olaszországból kiszorítani; s minthogy ez meg

is történt, midőn 1799-ben Suwaroff Turinba bevonult s ott a királyi kormányt helyre akarta állítani, Bécsből az ausztriai sereg visszahuzásával fenyegetőztek. Oroszország mindent megtett a mit tehetett Piemontért, Anglia is jó indulattal volt iránta, de a muszkák visszavonulása után bele kelle egyeznie, hogy Ausztria Piemont keleti részét és Genuát elfoglalja, s talán örömmel is tette, miután csérében rávehette, hogy Toulon elfoglalására s összerombolására vállalkozzék. Ezen vállalkozás által lehetségessé vált az első consulnak, a Sz. Bernát hegyén átkelve, az ausztriaiak elől a visszavonulás útját 1800-ban jun. 14-kén Marengonál elvágni. A rövid birtoklási idő alatt az ausztriai tisztviselők Piemonttal úgy bántak, mint hódított tartománynyal. Milanoban is reactio következett az 50 évi békés uralkodásra. Az oroszok elvonulása s az ausztriaiak megveretése után 1802-ben Piemont Franciaországhoz csatoltatott; és IV. Károly Emmanuel leköszönése után, testvére Viktor Emmanuel viselte a királyi címet Szárdiniában.

Vessünk most egy futó pillanatot felső Olaszország keleti részére.

Oroszország a lengyel föld utolsó felosztásakor keveset engedve Ausztriának, kinyilatkoztatta a bécsi udvarnak, hogy osztalékát Velenczében keresse. Németalföldért s a már elvesztett olasztartományokért Velence keleti részével igyekezett kárpótlást szerezni. A campo-formioi békekötés szerint Ausztria egyfelől a Garda-tóig terjeszkedett, másfelől megnyerte a velencei tengerészet alapját, a dalmát partokat, az ő szláv és olasz tengerész népességével, mintegy 500 jól kikerekített négyszög mértföldet az eddigi elszigetelt 212 négyszög mértföldnyi terület helyett. A lünevillei békében 1801, a marengoi ütközet után, keveset vett ugyan Ausztria, de fel kelle hagyni merész hódítási tervével.

A marengoi hős által helyreállított cisalpini köztársaság 1802-ben Olasz-köztársaság nevet kapott, s korlátlan elnöke Bonaparte lett. Ezen köztársaságot Bonaparte 1797-ben több apró köztársaság összeolvasztása által állította elő, és mint császárnak csak intésébe került, hogy ez most már mint olasz királyság, őt Olaszország királyának kiáltssa ki.

Ekkor létesül a coalitio, mely októberben Ulmnál kezdi meg harczeit, és a három császár harczával Austerlicznél éri végét; Olaszországot illetőleg e győzelemnek eredménye lett, hogy az

egész velencei szárazföldet az Isonzoig az olasz királysághoz csatolták, Illyr és Dalmátországot a császár keleti terveire tartotta fenn.

Napoleón, Josephine fiját Beauharnais Eugent, 1805-ben ki-nevezte alkirálynak, majd utódául az olaszkirályságban. Eugen, Miksa bajorkirály leányát vette nőül, sipával a nemzetiségek szerint megosztzott Tyrolon. Az esküvő után két nappal, 1806-ban jan. 16-kán, Napoleon fiává fogadta Eugent.

A Markák tehát s Velence egész tartománya a királysághoz levén csatolva, az olasz királyság 1530 négyszög mértföldön 6,500,000 lelket számlált. Az udvarok vagy legalább tanácsadók vették észre, hogy e királyságból a nemzetiség eszméje kél ki, s valamennyien el is kezdtek vele kaczerkodikni.

Először is Ausztria figyelmezteté Olaszországot az ö elvesztett de újra visszaszerzendő nemzetiségére. János főherczeg, midőn egy sereg élén Olaszországba lépett, elmondta az olaszoknak, hogy nem olaszok, csak rabszolgái Francziaországnak, s az Olaszkirályság nem egyéb álomnál; „azért keljete fel, mint a spanyolok és tyrolok, tegyétek magatokat függetlenekké a külföldtől! bizonyosok lehettek, hogy ha bűnös közönnyel elszalasztjátok ez utolsó alkalmat, bármelyik sereg győzzön, ti kiteszitek magatokat annak, hogy minden jogtól, sőt nevetektől is megfosztott, meghódított nép leszte.”

Azonban az olasz nemzetiség a szivekben már mélyebb gyökeret vert, mintsem egyik vagy másik hódító onnan kitéphette volna. A képzeletdús olasznál már az is sokat tett, hogy Napolcon olasz vérből eredt, római imperatornak tekintették, ki a gallus legiok élén jön a birodalmat elfoglalni. Bámulatos tettei a legváltozatosabb és ragyogóbb színben tündököltek előtte. A velencei patriarcha Napoleonhoz úgy szólt, mint egy félistenhez: „Ön Francziaországot megmentette, de Olaszországot újrateremtette!”

Az olasz méltó hadi bajtársa is volt a francziáknak, — különösen büszkék az olaszok feláldozó részvétökre az 1812-ki oroszországi hadjáratban. Az ezen hadjárat alatt fölemelkedett ezredesek és tábornokok élén állottak az 1848-ig keletkezett mozgalmaknak. Nem ok nélkül kísérte figyelemmel ezeket az ausztriai rendörség 1815-től kezdve. Napoleon se a szabadságnak se a

nemzetiségnek nem volt embere, de azért mind a két nevet ő vetette el az olasz földbe.

Az olasz nemzeti függetlenség barátja, a tiszta jellemű történetíró Balbo gróf, így ír ez időszakról: „Igaz, hogy Olaszország akkor idegen hatalom alá volt vetve. De az alárendeltségnek soha egy korszaka sem volt oly derült, tevékeny, talán hasznos, mondhatni nagy, dicső, mint ez! A szegény csekélyebb volt fél Európával együtt szolgálni ily rendkívül tevékeny nagy embert, kiről el lehetett mondani, hogy születésére, — s meg kellett vallani, hogy vérére és nevére is olasz. Függetlenség még nem volt, de oly közel sem volt soha mint ekkor, — szabadság nem volt, de volt egyenlőség, melyet némelyek épen annyira becsülnek. Részt vettek a nagy s folytonosan nagyszerűen alakuló tettekben. Szolgaság volt kétségtelenül, — de részt vett az uralkodó életvidorságában, büszkeségében, s izgatottságában. Az emberek tartottak valamit magokról, és ez idő óta, e század kezdetétől fogva kezdték szeretettel és tisztelettel említeni Olaszország nevét; kezdtek egész Olaszországra tekinteni, s azok az utálatos tartományi kicsinykedések, melyek jobbadán az apró erőtlen köztársaságocskákból gyökereztek, kezdtek elenyészni.“ Így ír Balbo, Napoleon halála után egy pár évtizeddel.

Rómáról kevés mondani valónk van. A pápa vonakodása a Napoleon által ajánlott olasz szövetséghez állani, kitörésre ingerelte a császár haragját, minek eredménye lett, hogy Róma, vidékével együtt, 1809-ben a császári birodalomba kebelezetett.

Nápoly ez időben is megmutatta, mily könnyen hozzá férhe ő, szárazon tengeren egyiránt. A király, egy Bourbon, a királyné, mint testvére a szerencsétlen Maria Antoinettenek, kedvet éreztek a girondistákkal szövetkezni, de egy francia flottának megjelentése Nápoly előtt 1792-ben, megtette hatását.

A forradalom hajmeresztő tettei, s Angolország hadizenete újra változtattak Nápoly álláspontján. Nápoly hajórajja az angoloknak Toulon megtámadására szolgált. Azonban Nápoly részvétele e hadban nem birt nagy jelentékenységgel, s alig törte meg Bonaparte tábornok Piemontot, Nápoly legelső volt, ki a békét megvásárolta.

De a félelem újra elszántságot öntött az udvarba, s a római köztársaság hírére Nápoly Ausztriával és Oroszországgal rögtön

szövetkezett. Az Ausztriával kötött szövetségnek a két udvar rokonsága mellett sem lett s nem lehetett sikere, miután mindkettő az egyházi-állam adriai tartományaira kaecingatott. Nápoly, Ausztria szomszédságától félve, kinyilatkoztatta 1799-ben az oroszoknak, hogy nem kíván az egyházi állam birtokából semmit, csak-hogy Ausztria se kapjon semmit belőle.

A Rómában örömrivalgással fogadott nápolyi sereg a francziák elől rohanva ment baza. A király a főváros és a hegyek vadnépét felhívta védelmezni a királyiszéket és Szent Januáriust. Végre is a néptől s kedves lazaroni-itől féltében, s a hadügy-minisztertől is magát clárulva híven, a király 1798-ban dec. 23-kán Palermoba e vezett. A polgárörség azt vélve, hogy a királytól elárultatott, meghasonlott a helytartóval, s köztársasági elemei mutatkozni kezdtek. A lazaronik vezetőjük közül árulónak kiáltották mindeniket, a ki csak egyezkedésről beszélt; így vezetésök mind alsóbb-alsóbb kezekbe került. Miután éjjel nappal harcoltak, ölték, rabolták egymást, 1799 januar 23-kán megérkeztek a francziák. A francziák az adóval csakúgy pusztították az országot, mint a királpárti rabló bandák, Fra Diavolo, Ruffo és mások alatt. A főváros és vidéke képezte a „parthenopei köztársaságot.“ Még akkor is, midőn Suwarow felső olaszországi győzelmei következtében a francziáknak el kelle vonulniuk, a parthénopiak tartották magokat. Azonban hasztalan hirdette az érseken elkezdve igen sok pap, hogy a Krisztus is democrata volt, mert a Ruffo serege, a hitetlen angolok, oroszok hozzájárulásával, 100,000-re szaporodott. Most már fellázadtak a lazaronik is a király érdekében, raboltak, öldököltek a polgárok házaiban. A Ruffoval kötött egyezmény szabad elvonulást biztosított a köztársaságiaknak, de a király az egyezményt megsemmisítette, az elvonulni akarókat tömlőczbe vetették, s a nápolyi kormányt jellemző ítélőszéki komédia után legyilkoltatták. Az ekként leöltek számát 40,000-re teszik, ezek közt volt nagy része a miveltebb polgároknak. Melyik ország volna képes ily veszteséget rögtön helyre pótolni?

Miután Karolina királyné Napoleont semlegességéről biztosította s ugyanakkor (1805) egy angol-orosz csapatot nyílt karokkal fogadott, az austerlitz győző Schönbrunban kimondta, hogy a Bourbon-ház megszűnt uralkodni Nápolyban. Az oroszok kardesa-

pás nélkül vonultak el. A királyi család, az angoloktól ktsérve, 1806 elején ismét Szicziába szaladt, parancsot hagyva hátra, hogy a fővárost utolsó emberig védeni kell. De Gaetán kívül az egész ország könnyen esett a francziák kezébe. Az 1799 ki reactio törvényszéki s egyéb segédei öngyilkosok lettek vagy megőrültek.

Az eddigiekből látszik, hogy az orosz szövetség csak akkor ér Nápolyban valamit, ha Oroszországgal tengeri hatalmasság is szövetekezett. Egyébiránt a tilsi béke kényszerítette Oroszországot az Adrián foglalt állásával felhagyni.

Napoleon 1806-ban marczius 30 kán, testvérét Józsefet nevezte ki Nápoly királyának, s mintán ezt később a spanyol trónra emelte, Nápolyt 1808 jul. 15-kén Murat Joachimnak, sógorának s vitéz lovas tábornokának, adta. E phantasticus hős nem volt rossz választás egy képzeletdús nép részére, minő a nápolyi. Mindjárt kezdetben igen kedvező benyomást is tett a nápolyi királyi lakkal szemben álló, s az öböl fölött uralgó Capri szigetnek, melyet az angolok hatalmasan megerősítettek; merész ostroma és bevétele. A calabriai rabló-harczot, melyet Karolina királyné szított Szicziából, az élelmiszereknek katonailag megszállott helyre hordatása s a rablók szünetlen üldözése által lassanként legyőzte, úgy hogy 1811-ben a calabriai úton a közlekedés egészen biztos volt. De Szicziával nem boldogult, oda küldött seregét a nép lassanként semmivé tette. Nápoly katonailag de felvilágosult szellemben volt rendezve, s a polgárság kielégítve a törvény előtti egyenlőséggel; a papi és állambirtokok czélszerű kezelése általánosán érzett jótétemény volt.

Szicziáról majd később fogunk emlékezni. A száraz föld-ről ezek szerint a régi dynastiák mind el voltak távolítva. Olaszország három, csaknem egyenlő darabra volt felosztva; Nápoly megtartá északra régi határát. Róma, Toscana, Genua, Parma, Piemont a franczia császárságba voltak bekebelezve, végre Olaszország északkeleti része, a Márkák, Legatiok, Modena és felső Olaszország a Sesiától az Isonzoig, az olasz királyságot képezte.

III. Napoleon bukása, a restauratio, a carbonárik, a bécsi congressus, az államok közti szerződések.

Balbo gróf diesőiti az olaszokat, kik 1813-ban mesteröklöz méltóan küzdöttek és estek el Napoleon zászlai alatt. „Szerencsét-

lenségre,“ mond ő, „az életben maradtak azt hitték, főleg a lipcei híd fölvettetése által, hogy elárúltattak. Ez és a képzelt lenézés Napoleon s az alkirály részéről okozák, hogy az olasz sereg sok vezetője bensőleg elidegenedett a két fejedelemtől; s hogy néhány hónap múlva nemtelenül, ok nélkül elpártoltak az alkirálytól. Olaszország se lerázni nem bírta magáról kellő időben a Napoleonidákat, se megvédeni akkor, midőn kénytelenek lettek volna olaszokká lenni.“

Napoleon és Olaszország ügyén, a fenidézetten kívül, sokat rontott a Murat és Eugen versengő féltékenysége. Murat, mielőtt az orosz hadjáratra megindult volna, boszankodva, hogy Napoleon vele úgy bánik, mint hűbéresével, hajlandó lett az olaszok tanácsát követni, kik ajánlották neki, hogy tegye magát Olaszország független királyává, és sértve volt azzal is, hogy miután a visszavonulást Oroszországból az Oderaig vezénylette, Napoleon a visszavonulás miatti hoszúságában a főparancsnokságot Eugennek adta.

Némely történetíró szerint Murat először Ausztriát kereste meg a Napoleon ellen kötendő szövetség ajánlásával, azon feltételt mellékelve e szövetséghez, hogy egész Olaszország neki hagyas-sék; de hibetőbb, hogy az orosz hadjáratból boszúsan érve haza, Bentinck lorddal, az angol hadak középhengeri parancsnokával, értekezett először egy ily szövetségről. Mialatt Bentinck Angliában a Murattali szövetség megerősítésében fáradozott, ez Fouché hívására, „miután az egész lovasság csak az ő vezénylesére sováro-g“ Szászországba ment s ott vitézül küzdött a császár mellett. De azért nem utasította el az ausztriai alkuszt se. Farini állítása szerint 1813 júl. 27-kén Prágában Ausztria és Anglia között létre is jött az egyezmény, melyben Muratnak Nápolyt biztosították; — Szicília a Bourbonoknak, az egész olasz királyság Piemontot kivéve Ausztriának, s Olaszország többi része az ausztriai hercegeknek volt szánva.

Murat ajánlotta Napoleonnak, hogy miután a szövetségese-k a közvéleményt a szabadság nevével akarják megnyerni, ő is igyekezzék azt a békével s az olasz nemzetiség védelmével részére biztosítani. De minthogy Napoleon irányában zárkozott, s egy-szerűen a Pohoz előnyomulását kívánta, Murat Eugennez fordult,

azzal a tervvel, hogy tegyék magokat függetlenekké s osztozzanak meg Olaszországon.

Eugen visszautasítá, valamint ipa ajánlatát is, ki a szövetségesek részéről fel volt hatalmazva, őt királyságában biztosítani. Becsületesebbnek tartotta hűnek maradni fogadottatyjához, urához, s teljesíteni kötelességét mint helytartó. Az ajánlattevők szemében se lenne egyéb mint gyáva áruló, monda ő, ha ajánlatukat elfogadná. Ellenben Murat 1814 január 11-kén megkötötte az ausztriai felhatalmazottal Neipperg gróffal a szövetségi szerződést, mely szerint Ausztria elismerendi nápolyi királyságát s Szicília helyett, az egyházi államokból 400,000 lélektől lakott területtel kárpótlandja és a szövetséges hatalmakkal is elismerteti, ha seregével Felsőolaszországba nyomul. Így várta aztán Murat Ausztria közbenjárásától, hogy a hatalmasságok által el fog ismertetni; miben Metternich őszintén is fáradozott, ez által remélvén Nápolyt, mely hol Spanyol-, hol Franciaországra támaszkodva Ausztria befolyását Olaszországban zsibbasztotta, ezentúl a maga érdekei előmozdítására felhasználhatni.

Eugen alkirályt nagy haderő fenyegette Stájerország felől, miért visszavonult az alig megerősített Veronáig, melynek közelében Caldieronál 1813-ban nov. 15-kén csatát nyert, Bellegarde ausztriai tábornok Caldiero után nagyon ovatos lett, de a nyugtalan Nugent a Po alsó részéről előrenyomult, nemzeti önállóságot, adókönyvitést, a besorozás eltörlését igérvén, s a népet a nemzeti szabadságért fegyverre szólította. Azonban katonái nagyon zsákmányoltak, senkinek sem volt kedve kezét mellette felemelni.

Eugen 1814 januáriusban rendeletet kapott Olaszországból kivonulni, mihelyt Murat árulása bizonyos lesz, február közepén pedig Napoleon az előnyomulást tette kötelességévé. Az előnyomuló Muratot igen nyugtalanította Ferencz koronaherceg kiáltványa, melyben czélul tüzi ki Nápolyban dynastiájának helyreállítását, s újból ajánlatot tett Eugennek, hogy osszák meg egymás között Olaszországot. Eugen, mielőtt távozott az országból, a szövetségeseknek bejelentette Murat tervét.

Metternich sürgette Bellegardet, Castlereagh pedig Bentincket, hogy gyorsan végezzenek Olaszországgal, mert féltek, hogy miután Páris a szövetségesek hatalmában van, Napolcon Olaszországra találva magát vetni, s ott Eugen és Murat sergeit egyesítve, biztos

menhelyet találta. E félelem még növekedett, midőn Napoleon Sándor csár ajánlatára Elbába ígérkezett menni.

Napoleon lemondásának hírére, ápril 16-kán Eugen is fegyvernyugvást kötött elleneivel. Francia hadait haza bocsátotta. Eugen Velenczét és több erősséget át adott már Ausztriának, midőn híre jött, hogy Sándor csár egy olasz királyságot akar Eugen alatt, ha a nép megegyezését adja hozzá. Eugen most már nem levén lekötve Napoleonnak, azonnal egész igyekezettel rajta volt, hogy a milánói senatust, az ő érdekében nyilatkozatra bírja, Modena, Bologna, Ravenna, Ancona, megemlékezvén hajdani nyomorúlt állásukra, határozottan Eugen mellett nyilatkoztak. De Milanóban s az ezelőtti ausztriai Lombardiában, a papokból, a köznépből, a királyi javadalmak haszonbérleése által meggazdagodottak családjáiból, s a nemesek nagy részéből egy jelentékeny ausztriai párt tartotta fen magát. S most felemelt fővel részint közvetlen Ausztria alá kívánta adni az országot, részint egy főherceget obajtott, hogy mint Toscana, külön országot saját udvarral képezzen. Az ausztriai udvari tanácsos Ghilieri gróf által vezetett osztrák párt elég okos volt a novarrai köznépet is magához vonni, s a szabadsággal; függetlenséggel ábrándozó ifjúságot tolni előre. Egy ily elemekből álló csoport április 20-kán rárontott a senatusra mint francia kormánygépezetre s azt szétűzte. Midőn a vezetők azt vélték, hogy a dolog be van fejezve, a nép jószántából tovább folytatta, rárontott Prina volt pénzügyminiszterre s megölte a „nép vagyonából meggazdagodott vérszopót,“ kiről azonban csak hamar kiderült, hogy halálakor nem volt több pénze száz líránál, s adósságai maradtak.

A radicalok azt hitték, most már ki van víva az olasz függetlenség, s kedvökért össze is hitták a népgyűléseket, hogy ezek határozzanak az ország sorsa fölött. A valódi eredmény pedig az volt, hogy a senator és a kormány szétűzésével az olasz királyság tetteleg megszűnt, s tartani lehetett a város kirablásától. Az olasz seregek ajánlata, hogy a rend helyreállítására Milanoba jönek, visszaütasított. Sommariva ausztriai tábornok apr. 26-kán ki-nyilatkoztatta, hogy a szövetségesek nevében a királyságot elfoglalja, és 28-kán az ausztriaiak ismét a szövetségesek nevében ellepték a várost. A 20-kán egyesült pártok követek által kérték Ferencz császárt Párisban, hogy egy ausztriai főherceg alatt

adjon nekik szabad alkotmányt. A császár hidegen utasította el a kérelmezőket, mint mondá „fegyverrel foglalta el az országot, parancsait majd el fogja Milanoba küldeni.“ Most már a pártok gyanúsításokkal kezdték üldözni egymást, Bellegarde tábornok hetenként száz meg száz árulkodó levelet égetett el olvasatlan.

A Mantuához gyűjtött olasz sereg tisztjei összeesküvéseket szőttek, egyiknél Murat, a másiknál a köztársaság, a harmadiknál a függetlenség volt a jelszó, csupán abban értettek egyet, hogy Ausztria alá, melyet minden ütközetben megverték, nem adják magokat. Eugen látva, hogy csak a szövetségesek jóakaratából kaphat vagy egy hercegséget, ezért Mantuát az ausztriaiaknak átadva, ipához menekült. Ez igyekezett is a bécsi congressuson számára Genuát vagy egy német hercegséget szerezni, de nem kapott egyebet pénznél, s Nápolyban és Anconában terjedelmes birtokokat. Miksa király czimzetes leuchtenbergi herceggé tette.

Az első párisi békekötést 1814, május 30-kán írták alá, melynek erejénél fogva Ausztria régi birtokát Velenczével megtoldva kapta, s így 212 négyszeg mértföld helyett most már 830 négyszeg mértföldet birt. Ausztria előtt az első perczen már tisztán állott, hogy az olaszországi birtoklásának jogcíme a fegyver, s ennek is kell maradnia. És ezt azonnal éreztette is. Ugyan is, mi alatt Napoleon Elbában volt, az olasz sereg tábornokai és ezredei folytatták összeesküvéseiket, ezért az olasz csapatokat 1814 novemberben Németországon helyezték el, három tábornokot, négy ezredest pedig és velök együtt számos polgárt, mint foglyot, Mantuába zártak. Az ausztriai nyomozó-bizottmány ezeket öt évi súlyos börtönre ítélte, miután a törvényszéknek értesére adatott, hogy a császár hajlandó megkegyelmezni. E császári kegyelem három év múlva le is érkezett, s az eddigi fogságot be nem számítva másfél évre szállította le a kiszabott fogság idejét.

Ausztria Angliára támaszkodott, Párisban még nagyobb részt követelt Olaszországból, de Sándor czár és Franciaország megakadályozták. Metternich 1814 május 26-kán egy Castlereaghhoz intézett tiltakozásban hivatkozott Anglia ígéreteire, melyeket 1813. nyarán Prágában tett azon esetre, ha Ausztria a Napoleon elleni szövetséghez hozzá áll. Idézünk e tiltakozásból két helyet, melyekből kitűnik, mily szándékkal volt Ausztria abban az időben Olaszország iránt. Metternich megemlíti e tiltakozásban, hogy a

prágai titkos szerződésben megígérte Anglia, hogy Parma Ausztriához essék és az ottani Bourbonok Németországon kárpótoltassanak. A tiltakozás 3-dik pontja így szól: „Minthogy a 19 (prágai) cikkelyben nincs szó a római pap világi hatalmának visszaállításáról, azért bántatlanul marad a régi jog, mely Ausztriát úgyis mint római király, úgy is mint császárt és a német test fejét illeti“. Így teljesülni készült Ausztria által, mit annyi olasz ohajt, a pápai birtok secularisálása, habár a német császári jogczímen, melyről Ferencz még 1806-ban lemondott.

Ausztriával szemben a szárd király követe d'Aglié gróf igyekezett az angol minisztereket meggyőzni, mennyire szükséges volna Franciaország- és Ausztria között egy Mantuáig terjedő legalább 10 millió lélekből álló olasz királyságot állítani fel. Anglia puhatolódzott is a lombardiai hangulat után, ügynökei híven tudósították, hogy a közszellem éretlen, és hogy se a sereg, se a szabadelvűek nem ohajtják az egyesülést Piemonttal. Milanonak, mely csak most egy királyság fővárosa volt, hogy is lehetett volna ez elsőséget Turinnak engedni? Angliának itt az a kellemetlen szerep jutott, hogy két régi szövetségese igényeit korlátozza.

Olaszországban most mindenki elfoglalta a helyet, melyet magáénak tartott. A szövetségese 1814 márczius 31-kén vonultak be Párisba. Viktor Emánuel május 20-kán tartotta Turinba, VII. Pius 24-kén Rómába bevonulását. Ferencz főherczeg megérkezett Modenába, III-dik Ferdinánd főherczeg Toscanát vette birtokába; Mária Luiza, Napoleon neje részére, Ausztria Parmát foglalta el.

Nagy bajt okozott, hogy a határ és souverainitási kérdések eldöntésre várakozván, s Napoleon közelsége miatt is a kormányok mind ideiglenes jellemmel bírtak. Az olasz sereg hangulata miatt ez természetes is volt. Sándor czár úgy vélekedett, hogy a népeknek a béke mellett most törvényes szabadságot és nemzetiiséget is kell adni, de Ausztria más nézetben volt. Ferencz császár kinyilatkoztatta: „A lombárdoknak el kell feledniök, hogy olaszok, az én olasz tartományaim csak a császár iránti engedelmeség kötelékei által kell, hogy egyesülve maradjanak.“ Metternich herczeg pedig Marzano marchesenek így nyilatkozott: „A császár, ki az olaszegységi és alkotmányossági eszméket ki akarja oltani, az olasz király czímet nem vette fel s nem is fogja felvenni; ezért

oszlatta fel az olasz hadsereget, s törölt el minden intézetet, mely a nemzeti királyság megalapítását készítette volna elő; ő szét akarja rombolni az olasz jacobinismus szellemét és így biztosítani Olaszország nyugalmát.“ Ausztria hivatásának vallván e szellem elnyomását, a többi kormány védurává tette magát.

P i e m o n t b a n, melyet az ausztriaiak megszállva tartottak, Schwarzenberg hg. apr. 25-kén kihirdette, hogy az uralkodó Szárdiniából visszatérend, és a király nevében előre a történetek feledését ígérte, (a mit teljesített is). Viktor Emmánuel, testvére leköszönése után 1802-től fogva király, alig lépett a szárazra, az összeírást, az örökösödési adót azonnal eltörölte s más terheknek könnyítését is megígérte. Ő mint magánember igen becsületes, jószívű, de gyengeelméű, tudatlan, és vakbuzgó volt, minden fillért úgy tekintett mint véresverejtékét népének, s maga takarékos lévén, komolyan atyja akart lenni népének. Hanem alig volt egy pár nap Turinban, a legkalandosabb reactionariusok hatalmába került, s jó szándékaival ellenkezőleg az 1770-ki törvényeket érvényeseknek nyilatkoztatta, a francziákat még visszahatólag is érvényteleneknek, a régi szabadalmakat, s a nem-katholikusok elleni kemény törvényeket ismét visszaállította. A napoleoni rendszerből csak a felemelt adót és rendőrhatalmat tartotta meg. A hivatalnokokat az 1798-ki államnaptár szerint helyezték vissza, s az idegen uralkodás 16 évéről még a törvényszéki ítéletek is érvénytelenek lettek. A nemesek királyi levelekkel biztosították magukat a hitelezők üldözései ellen. Az 1797-beli katonákat összehívták, — szerencsére nagy részökmárel volttemetve. A Napoleon tisztjeit nem lehetett nélkülözni, de az udvari kegyenczek mögött kelle maradniok. Egy Napoleon által épített hidat Turinban csak az mentett meg a szétszedetéstől, hogy egyik végénél a király visszatérése emlékére templom volt építve. A hires cenisi útra, melyet Napoleon építtetett, nem akartak útlevelet adni, csakhogy a közlekedést visszavigyék a régi már megrongált vonalra. A fűvészkertekből kitépték a francziák által ültetett növényeket. Végre a király tudára adta a pápának, hogy szándéka népét a Róma iránti kegyeletre visszatéríteni, szándéka az eltörölt püspökségeket, kolostorokat s ünnepeket visszaállítani, melyekért cserében a pápa megígérte, hogy Piemontból egy katolikus példányországot csinálанд.

M o d e n á b a n IV. Ferencz alatt a restauratio sokat ha-

sonlított a turinéhoz; Parmában az ausztriai tábornokok a Mária Luiza nevében érvényben hagyták a napoleoni codexet, a házassági elválás kivételével.

Toscana népe elégtelt lehetett, a mennyire egy nép nemzeti erő, méltóság és polgári szabadság nélkül elégtelt lehet. A francziák nem találtak itt eltörölni való előjogokat, Leopold mindent kiegyengetett előttük, és így a restaurationnak se maradt fenn helyrehozni valója. III. Ferdinánd előde szellemében folytatta uralkodását, a bureaucratia a legparányibb részletig mindenbe belevegyült, a kormány minden ügy felett gyámnokoskodott, a népnek egyetlenegy biztosítéka volt az uralkodó egyénisége.

Rómában egészen másként ment a dolog. A vezető bibornokok a kedvező szélre minden lehető vitorláikat kifeszítették. Az inquisitio valamennyi szerzetesi rendet mind helyreállította (az egyházi államban 1824 szerzetes és 612 apáca kolostort), s azzal együtt minden birtokterületes s a sz. szék minden előjogát igénybe s a mennyire lehetett birtokukba vettek, mindenek előtt legszorgalmasabbak voltak a világiak kiszorításával, a hivataloknak egyházi személyekkel betöltésében. Rómában az utczák világítása és a himlőoltás, mint francia kezdeményezések, eltiltattak.

És minde reactio akkor történt, mikor már a nemzetiség, szabadság, és főleg a társadalmi és jogi egyenlőség érzése hatalmas fejlődésnek indult. Csuda-e ha ily körülmények között a reactio, céljaival épen ellenkezőleg, csak veszélyes gondolatok s szövetkezések magvát szórta el.

Murat már egy titkos társaság befolyása alatt állt, melynek középpontja Nápoly volt, de messze nyúló szálai behálózták az egész Olaszföldet. A carbonarik, mint az akkori legbatalmasabb titkos társulatot nevezték, ajánlották Muratnak, tegye magát független olasz királylyá, segítették is közép Olaszországban, de a mint a Pohoz nyomult, 1814. közös akarattal keltek fel Calabriában a nekik hízog Bourbon Ferdinánd mellett. Az ingadozó politika nem egyetlen büne volt e társaságoknak, szenvedélylyel, dühvel üldözték egymást, mintha feladatuk lett volna egymást költsönösen megsemmisíteni. Mazzininak tulajdoníthatni, hogy ügyes összpontosítás által ezen egymást felemészttel fenyegető elemek egy közös célra egyesültek.

Ezen összeesküvések a seregben is el voltak terjedve. Murat

tapasztalta ezt, midőn a Ponál Bentinck méltatlan bánása után az összeesküdt tábornokok követelték, hogy tanácsuk és szavazatuk politikai dolgokban is érvényes legyen.

Az angolok megvetették Murat-t, mint a kin annyi méltatlanságot el lehetett követni, főleg pedig azért, mert a helyett hogy Nápolyt igyekezett volna magának biztosítani, az Olaszkirályság csalképe után kapkodott. A tory miniszterium egy sorba helyezte őt a szövetség Judásával, a svéd koronaörökösssel; azonban Anglia és Ausztria egyetértettek abban, hogy Olaszország önállás nélküli államokra daraboltassék, ezért Ausztria kapott az alkalmon, hogy Nápoly és Szicília elválva maradjanak. De az angol államférfiak már azért is ellene voltak Muratnak, mert az ő királysága esetében a joniai szigeteket Ferdinándnak kellett volna kárpótlásul adni.

Murat-t aggasztotta, hogy a párisi békében Nápolyról, Sziciliáról nem emlékeztek meg, s már most a Franciaországban restaurált Bourbonok teljhatalmazottja Talleyrand a congressuson valamennyi Bourbon jogainak szószólója lőn. Sándor czár volt Muratnak egyetlen támasza. Azt mondják, ő a congressuson akként nyilatkozott, hogy lélekismeretével nem fér meg, a nápolyiakra egy mézsáros királyt (Bourbon Ferdinánd) tolni, egy kissé többet kell gondolni a népek javára, s kevesebbet a királyi családok birtokára. De Sándor czár jóakarata semmit se használt Muratnak, az olasz kormányok nem akarták őt elismerni, úgy tekintették, mint a kinek segítségével Napoleon könnyen Olaszország urává teheti magát, és Ferdinánd is kinyilatkoztatta Sziciliából, hogy erélyesen fogja jogát Nápolyhoz követelni.

Míg Sziciliában igen önkényesen bánt Ferdinánd az alkotmánnyal, addig Nápolyban igyekezett a szabad alkotmány ígérésében Murattal versenyezni, hogy a polgárságot, hadsereget megnyerje, miben a carbonarik is segítettek. Most Ausztria is Murat ellen fordult, s a congressus alatt Oroszország túlkövetelései ellenében Angliával és Franciaországgal titkos szerződésre lépett, melyben beleegyezett Murat letételébe. Murat tudta ezt, tudta, hogy Wellington tervet adott be kormányának, melyben Murat elűzésére 50 ezer ember előállítását javalja, ezért mindent elkövetett, hogy a Rómában tartzkodó Bonaparte család közbenjárása által Napoleont kiengesztelje.

Mihelyt Napoleon kiszállásának (1815, márczius 1-én) híre jött, Murat a miniszteri tanácsban kijelentette, hogy fegyvert ragad s Olaszország függetlenségét kikiáltja. A miniszterek azt tanácsolták neki, hogy előbb egyezzek meg Ausztriával. Ugyanazt tanácsolta Napoleon is, de azzal a meghagyással, hogy Olaszországot egész az Alpokig szállja meg. Ily értelemben irt tehát Murat Ferencz császárnak, hogy ő kénytelen előnyomulni a Bourbonok cselszövényei miatt, s Európa védelmére az orosz nagyra-vágyás ellen. Napoleon nézete szerint Olaszország az egységre nem alkalmas, két királyságra osztandó, melynek határa a Po lenne, s ezekkel Muratot és Ausztriát, vagy e helyett Piemontot csatolná a maga érdekéhez.

Murat 40 ezer emberrel, 60 ágyúval és tíres pénztárral megindult a római birtokon keresztül, hol az átmenetelt VII. Pius ismételve ellenezte. Murat közeledésének hírére a pápa otthagya Rómát s angol fedezet alatt Genuába, onnan a király meghívására Turinba ment, kit felhatalmazott a hadikészületek végett az egyházi javak eladására. Ausztria látva a délen és nyugoton emelkedő felhőket, Bellegarde tábornok által Lombardiában egy kiáltványban azonnal kinyilatkoztatta: „a császár az ő olasz államai iránti változatlan előszeretetében elhatározta egy önálló lombard-velencei királyság felállítását. Ez megvédené az ő olasz alattvalói nemzetiségét, melyet helyesen becsülnek oly nagyra.“

Egy császári patens szerint egy alkirály fogja a császárt helyettesíteni, a királyság a Mincio által két területre fog osztatni, s Milanoban és Velenczében egy-egy központi congregatio fog székelni, melybe a követeket a kormány megegyezésével a nagyobb földbirtokosok választandják. Az elnökség a kormányzót illeti, ő szabja ki a tanácskozás tárgyait. A congregatióknak megengedtetik a kormánytól engedélyt eszközölni, hogy a császárhoz kérvényekkel járulhassanak. A követek fele nemes, fele polgári osztályból való. stb. A Po mögött 60,000 ausztriai állott Frimont alatt, hogy a lombardok hálanyilatkozatának nyomatékot adjon.

Ausztria az előnyomuló Murat által olaszországi állását fenyegetettnek mondván, ápril 10-kén hadat izent Muratnak. Most már Murat is az olasz függetlenségért harczra s felkelésre szólította név szerint a velenceieket, milanoiakat, bresciaiakat, turinaiakat, és bolognaiakat: „Mihelyt függetlenségték biztosítva lesz,

szabad választástok szerinti kormányt és képviseletet fogtok kapni.“ A miveltebb rész rokonszenvezett is Murattal, de mielőtt mindenét kockáztatná, azt kívánta, nyerjen egy ütközetet. Ez meg is történt, de a várakozókra nézve nem nagy haszonnal, mert miután Bentinck Turinból azt izente Muratnak, hogy Anglia egész haderejével segíteni Ausztriát, ügyét egészen veszélyeztetve képzelvén, Nápoly északkeleti határáig vonult vissza, hol erős állásban remélt megmérkőzhetni az ausztriaiakkal. Itt egy veszített csata után serege bomlásnak indult, s hű kíséretének köszönheti, hogy maga is fogságba nem esett.

Most már a tartományok a Bourbonokhoz állottak. Bonaparte Karolina királyné kénytelen volt a nápolyi hajókat az angol hajóhadnak átengedni, s Murat máj. 20-kán két tábornokot felhatalmazott az ausztriaiakkal és angolokkal a város és a vár átadása iránt egyezkedni. Családja részére semmit se kötött ki, de biztosítást eszközölt az állam hitelezői s az állami javak vásárlói részére, kieszközölte, hogy a tisztek megtartják állásukat, mindnyájan nyugdíj húzzanak. A győzelmesek Ferencz császár ígéretét tették le zálogul, hogy a történetek feledve lesznek, senki se fog felelősségre vonatni. Murat utólszor ölelte meg családját és Franciaországba vitorlázott. A királyné 23 kán szállt hajóra, útjában Triest felé találkozott a visszatérő Ferdinánd király hajójával, míg a korona hercege Ferencz már kivonulása napján egy ausztriai sereg kíséretében megérkezett a fővárosba.

Murat még egyszer reméllette Salernoban állomásozó hajdani katonái segítségével koronáját visszaszerezni, de corsicai kísérete által elárultatván, elfogatott, haditörvényszerűleg elítélve, Pizzóban okt. 13-kán föbe lövetett.

Olaszország most teljesen a győzelmesek hatalmában, sorsa elintézését azoktól várta, kik századok óta czivódtak birtoklása fölött. Maga az ország saját ügyében nem szólhatott, mint hódított tartománynak nem adtak helyet az 1814. őszén megnyílt bécsi congressusban. A Bourbonok felhatalmazottjának indítványára, hogy az olasz ügyekre is alakíttassék egy bizottság, épen mint a német ügyekre, Metternich megjegyzé, hogy Németország a párisi béke határozatainál fogva államokból összetett szövetséges testet képezend, míg Olaszország államai egymástól függetlenek s csupán földirati névvel lesznek ösz-

s z e f o g l a l v a. Ezért az Olaszországot illető kérdések egyenként tárgyalandók. Ausztria tudta jól, hogy ha a hatalmasságok elle-neznének is egy oly államszövetséget, melynek élén ő áll, ő könnyen célját éri majd a többi hatalmak beavatkozása nélkül az által, hogy a feldarabolt országból minél többet a habsburgi család tagjai kezére bízand.

Olaszországban az érdekek ekként állottak szemben: Franciaország igyekezett Piemont Genuávali növekedését gátolni, hogy könnyű bejárása legyen Olaszországba; Anglia pedig éppen ezért kívánta Piemontot erősebbé tenni. Ausztria szintén gyengének ohajtotta Piemontot, részint azért, mert tudta, hogy Milanora vágyik, részint hogy Franciaország ellen egy segélyére szoruló hűbérest birjon benne. Piemontnak éppen úgy nem tetszett mint Franciaországnak a lombard-velencei királysággal megnövelt Ausztria szomszédsága.

Piemont londoni követe a bécsi congressusra induló Castle-reaghnak átadott emlékiratában ezt írja: „Piemont 1790-ig egyedül fekvésénél fogva jelentékeny, másodrangú állam volt, mert Franciaország elleu az Alpok, keletről a gyenge Milano által volt biztosítva. A kilencz darabra szakadt felső Olaszország politikailag gyöngye volt ugyan, de valóban leigázva csak most van. Olaszországnak a párisi béke általi felosztása sokkal gyászosabb Olaszországra s főleg Piemontra nézve, mint az előbbi. Az eddigi olasz államok mind eltűntek, egyedül Piemont maradt meg a Ticino által képzett nyílt határral a túlhatalmas Ausztria mellett. A szárd királynak eddig nem lévén mitől tartani Olaszország felől, gondját egészen a francia határok védelmére fordíthatta. Most már e biztosságnak vége van, Piemontnak nincs ereje békében is 40—50,000-ből álló hadserget tartani, s így Ausztria csupán olaszországi helyőrségével is minden perczen hatalmába ejtheti Turint. Nyoleczszázad óta, mióta t. i. a Szavoyai ház Piemontban uralkodik, ily nagy veszélynek ezen az oldalon még nem volt kitéve, látnivaló hova süllyed le az egyetlen egy uralkodó olasz fejedelem függetlensége, ha ez elsajátított birtokokat Ausztria állandóan megtarthatná.“

„Ausztria 1797-ben Velenczét kapta a Mincióig kárpotlásul Németalföldért és Milanoért, most már nem csak ezeket, de a köztük fekvő területet is kapja, nem is említve, hogy ezenfelül

még egész Dalmátországgal, Trienttel, Brixen és Salzburggal kárpótoltatott.“

Ezek után megjegyzi d'Aglie, hogy Ausztriának ezen rendkívüli nagyobbodása nem multhatatlanul szükséges Ausztria biztosítására és függetlenségére, és hogy nem lesz más eredménye, mint felbontása a politikai egyensúlynak déli Európában a nélkül, hogy Ausztriának valódi és állandó haszna lenne belőle. „Mert Olaszországot az Alpok és nemzetisége sokkal jobban elválasztják Németországtól mintsem beleolvadhatna. Eddigelő még egy államra se hozott áldást, ha Olaszországban terjeszkedni akart.“ D'Aglie végül arra az eredményre jut, hogy Piemontot az Ausztria által elfoglalt terület egy részével kell megerősíteni, s az általa kijelelt határvonal szerint Olaszországnak ötöde Piemonthoz is esett volna. Azonban a piemonti reactiót Ausztria felhasználta Anglia és Oroszország kedvező hangulatának meghűtésére, annyira, hogy Piemont a congressusban csak nagy nehezen tudta Genuát a maga részére kieszközölni.

Metternich pártolta Piemontot Genna iránti igényeiben, mert remélte, hogy Piemonttól ez által könnyebben visszakapja a Sesia és Tessin közti területet, melyről Ausztria 1743-ban a vormsi szerződésben mondott le. Ausztriának e területet megszerezni különös érdekében volt, mert a milanoi és páviai alapítványok és nemesek birtokai jobbára túl feküdtek a Tessinen, s a birtokosok a kettős alattvalóság által könnyen hajlamot érezhettek a hűtlenségre egyik vagy másik urok iránt. Ausztria a Tessin jobb partja felé tekingetve, egészen jelentéktelennek tetsző pontokért, milyenek egy tessini-sziget, a folyamnak egy ága stb. küzdött. Ennek titka abban rejlik, hogy Ausztria a páviai erősséget bírva, ura Piemontnak, s az a Tessinen levő sziget alkalmas helyet szolgáltat előerődöknek, s épen azért kívánta Piemont azt semlegesíteni. De Ausztriának sikerült más helyen találni kárpótlást.

A congressus elismerte ugyan, hogy a piacenzai várat Piemontnak kell örökölni, de a vég megállapodáskor Ausztria azt a kedvezményt nyerte, hogy a páрмаi dynastia kihalásakor ne Piacenzát magát kapja Piemont, hanem a helyett kárpótlást, s addig is Ausztria tartson benne helyőrséget, akkor pedig legyen övé a vár. Piacenza az egyetlen vár, mely a Tessin és Oglio közti

területe felett uralg. Ezért volt kész Ferencz császár 1814-ben a leánya Mária Luisa részére adott birtokrészről lemondani, ha Ausztriának Piacenza azonnal átadatik; de a Bourbonok az egész Parmát Piacenzával együtt követelték az ő Mária Luisajok részére, ámbar ez a fontainebleau-i szerződés által a Napoleon nejének és fiának örökségül volt biztosítva. Napoleonnak Elbából visszatérése által e szerződés megsemmisített.

A Bourbonok második restaurációja után 1817-ben, Ferencz császár lemondott anakája, a Napoleon fia örökösödési jogáról, s a spanyol Mária Luiza kinyilatkoztatta, hogy Napoleon császárné haláláig Luccával megegyezzik. Ausztria azért volt e pontban oly engedelkeny, mert az elégületlenek egész Olaszországban a Napoleon fiába helyezték minden reményöket. A piacenzai helyőrségi joggal Ausztria elérte főcélját, főleg mintán 1815-ben a francia betörés lehetőségét felhasználta arra, hogy Piemont az alessandriai vár lerontásába beleegyezett. Mitől d'Aglié félt, teljesült, Piemont határvár nélkül könnyű martalékkul szolgált Ausztriának. Mekkora jelentőséget tulajdonítottak az ausztriaiak Piacenzának, úgymond Reichlin, kittünik egy ausztriai tábornok irataiból, melyek 1848-ban a felkelők kezébe kerültek. „Ausztriának Piemont minden motszanását szemmel kell tartania — így ír a tábornok — az uralkodó változása esetében, vagy ha új eszmék csempésztetnek be az országba. A Franciaországgal folytatott háború esetében egy pillanatig sem szabad késni Piemontot egy sereg bevonulása által kényszeríteni, hogy szövetségestünk legyen, vagy meglepnis erejét csirájában megsemmisíteni.“

Franciaország felől Nizzát visszakapta ugyan Piemont 1814-ben, de északnyugoti Szavoya Franciaországé maradt. Napoleonnak Elbából visszatérésekor, Piemont a nagy hatalmakkal szerződést kötött, melyben Szavoya visszaadása biztosított. Piemont csak 15 ezer embert tudott kiállítani, de ezzel, az ausztriaiaktól támogatva, kiverte a francziákat Szavoyából. A piemontiakon kívül más olasz nem is vett részt e hadjáratban, ezek szereztek vissza az Olaszországból elvitt mesterműveket, s szereztek Olaszországnak 40 millió frank kárpótlást. Piemont ezen kívül Franciaország felől határának megerősítésére Franciaországtól tízmilliót kapott. És így Piemont védve lön a francziák első rohama ellen, míg egészen fedezetlen Ausztria felől; nem volt-e Piemont, mond

Reuchlin, épen ez által kényszerítve Franciaországgal szövetségzni Ausztria ellen?

A pápának Napoleon visszatérése s Murat merénylete csak használt, mert addig kétes volt, hogy Bolognát és a legatiókat visszakapja-e. A congressus tagjai egyetértve, Ausztriának szánták a legatiókat sőt a márkákat is, melyeket ez a spanyol Mária Luizának akart adni cserében Pármáért. Hasztalan szólalt fel Consalvi bibornok egy kitűnő jegyzékben, hasztalan sorolta elő az egyház szükségait; az osztrák udvar ingathatatlan volt, a Bourbonok se akarták Avignont és Beneventet kiadni; ezért az eretnek hatalmaságokat hívja segítségül a pápa, emlékeztetvén Angliát és Oroszországot, hogy legszorongatottabb körülményei között is egyetértett velök, és hogy Angliának irlandi, Orosz- és Poroszországnak lengyel alattvalói megnyugtatósa végett szükségök van rá.

Az eldöntést halasztották, Metternich remélte, hogy célját éri, kivált miután a bolognai küldöttek a nagyhatalmasságokat kéréseikkel ostromolták, mentsék meg őket a pápai kormánytól. Napoleon visszatérése megrezzentette a diplomátákat, a legatiókban alsó néposztály a pápa látogatása által felizgatva, ellenséges indulatot mutatott az ausztriaiak iránt. Consalvi most szedte várakozása gyümölcsét, de Ausztria se ment el üres kézzel; jogot nyert több erődben helyőrséget tartani. A pápa tiltakozott ugyan ez ellen, de tiltakozása, mint amely a vestfáli béke óta elmaradhatatlan pecsétje minden nagyobbyszerű viszonyokat rendező békeszerződésnek, nem vétetett számba.

Ausztria kettős célt ért el: a nagyhatalmak, miután előadta mennyire szükséges, hogy erős kézzel fékezze a forradalmi elemeket, beleegyeztek területi növekedésébe, másfelől a restaurált uralkodókat oly kölcsönös szövetségi egyezményekre birta, melyek egy Ausztria védurasága alatt alakulandó olasz államok szövetségének alapul szolgáltak.

Nápolylyal már Bécsben 1815 június 12-kén létesült a szövetség, melyben Ferdinánd kötelezte magát, hogy Nápolynak nem ad oly törvényeket, melyek a monarchiai alapelvektől és jelesen azoktól, melyekkel Ausztria olasz birtokait kormányozandja, eltérnek, más szókkal: nem ad alkotmányt; holott kiáltványai után a nápolyiak alkotmányt vártak tőle. Ausztria a majusi hadjáratért

kapott 6 millió ducati (egy d. = 1 fr. 65 kr.) kárpótlásul, Metternich és Talleyrand 60,000 frank évi díjt kaptak Nápolytól, s Eugen az 50,000 embertől lakott terület helyett, Anglia közbenjárására váltásgúl öt millió frankot. Nápolyban Ferdinánd kívánságára 16,000 ausztriai maradt 1817-ig, a rájuk tett költség 4,944,000 ducati.

A Toscanával kötött véd- és dacszövetségben Toscana 6000 fegyveres kiállítására kötelezte magát, Nápoly kötelezettsége 25,000 ember, kik ausztriai főparancsnokság alá rendelendők, miután Ausztria szükség esetére 80 ezer embert ígért Olaszországban felállítani. Megígérték egymásnak a benső veszélyek kölcsönös bírúl adását. De bár Metternich maga ment Florenczbe 1817-ben, nem fogadták el az olasz szövetséget Ausztria főnöksége alatt.

A herczegségek függése egyezmény által szintén megállapított. Piemont az Ausztriával kötött egyezmény értelmében lerontotta ugyan Alessandria erődtvényeit, melyek Napoleonnak 25 millió frankba kerültek, de vonakodott oly szövetségre lépni, melyben hadait ausztriai parancsnokság alá kell vala helyezni, sőt sürgetve követelte az ausztriaiaknak Piemontból kivonulását, mi 1816 marcziusban meg is történt.

Oroszország szóval, tanácsosal támogatta s biztatta Piemontot az ausztriai túlsúly ellenében; különösen emlékeztetése Capodistrias szavai, melyekkel a piemonti felhatalmazottat biztatta: „Biztosítom önt, hogy a császár és én ismerjük Ausztria olaszországi magatartását, hanem azt hiszem, önökre nézve az igen kedvező lehet, ha valamely háború véletlenül az olasz területre tétetnék által. Az olasz függetlenség eszméje ügyesen felhasználva önöknek sok előnyt s Ausztriának sok kárt okozhatna.“

Castlereagh lord pedig minden biztatás nélkül egyenesen akként nyilatkozott, hogy Piemontnak érdekében van az Ausztria által ajánlott szövetségbe belépni. Erre Viktor Emanuel azt felelte, hogy a szavoyi háznak változatlan elve egyikkel se szövetkezni szorosan hatalmas szomszédai közül, hogy adandó alkalommal annál keresettebb legyen. Anglia elhallgatott, de Ausztria mint kényszerítő eszközzel, előállott a Simplon völgy iránti igényeivel, hanem Sándor császár közbeszólására ismét felhagyott vele. Ekként Ausztria nem boldogulhatott Piemonttal, nem vonhatta bele a szövetségbe, s a Tessin jobb partjait se pörölhette el tőle. Ezen

felül Piemont igyekezett más udvarokat is lebeszélni a szövetségben való részvételtől. A sz. széket sikerült is attól visszatartani, de Ferdinándot hasztalan figyelmeztette, hogy Ausztria a francia befolyást Olaszországban meg akarja semmisíteni, és hogy egész Olaszországot hatalma alá hajtandja, ha Nápoly és Szárdinia a közös veszély elhárítására nem egyesülnek, azért Ferdinánd hajlandó maradt az indítványozott szövetséghez állani.

A pápa is könnyen boldogult Nápolylyal. A forradalmárok féktelenségétől féltő király beleegyezett a neje által II. József szellemében és a napoleonidák uralkodása alatt behozott változások eltörlésébe. Az új szerződés szerint, a püspökök száma nyolczvanöttel szaporítottatott, midőn a napoleonidák alatt 132-ből 43-ra volt leszállítva. A püspöki fizetés nem lehet kevesebb 3000 ducatinál. A menüyre a közpénztár engedi, a kolostorok visszaállítandók, s a nápolyi püspökségek jövedelmeiből évenként 12 ezer ducati fog Rómába küldetni. A püspökök bíraskodhatnak az egyházi törvényeket áthágók ellen, s megakadályozhatják a szent tanokkal ellenkező nyomtatványok kiadását. A püspökök megesküsznek, hogy mindent bejelentenek a királynak a mi államellenes s tudomásukra jön.

Piemont újabb követelésekkel szemben is megtartotta még 1451-ben nyert jogát, mely szerint a püspöki templomok melletti egyházi hivatalokat, az újonnan szerzet birtokban is (tehát Genuában is) a király nevezi ki.

Ausztria Velenczére is kiterjesztette a pápától nyert jogát, mely szerint Milanóban és az Olaszkirályságban a püspökök kinevezését gyakorolhatta. A pápa egy ideig tartó ellenzés és az investitura megtagadása után engedett, miután a kormány úgy is néhány püspökség feloszlása után több püspökséget, hozzá szító németekkel töltött be.

Toscana megtartotta leopoldi törvényeit, és Róma ismételt panaszaira mitse hallgatott.

IV. Olaszország népe és kormánya 1815 után.

• Torelli, Lombardia egyik legkittünőbb férfia, azon országnak mely most ausztriai hatalom alá került, hangulatát ekként írja le: „1789 előtt nem volt közvélemény, a nép és polgárság nem fog-

lalkozott politikával. Milanóban egyetlenegy nyomorú politikai lap volt. A forradalom alatt egész Olaszország éretlen volt a forradalmi eszmékre, mindenütt tehetetlenség és függés, a köztársaságok se nagy vétkeket, se nagy tetteket nem szültek. Napoleon uralkodása az olasz vitézséget is jó hirbe hozta és megmutatta, hogy Olaszország bir a nagyság elemeivel. Azonban Napoleon alatt senki se beszélt olasz szabadságról, függetlenségről, ellenkezőleg minden erről ejtett szó neveltséges volt. Bukása után bekövetkezett az eszmélés ideje, az elbocsátott hivatalnokoknak és tiszteknek eszükbe jutott, mik voltak, és mit tehettek volna.“

Most a lombárdi nép megszokva a változásokat, újabb változást remélt, a velenceiek pedig a köztársaság helyreállítását. Az ausztriai tábornokok, 1814-ben benyomulásukkor kihirdették, hogy a francia uralom terheitől, az összeírástól, s néhány adónemtől megszabadítják az országot. De a tábornokok kiáltványa nem levén kötelező, utóbb az összeírás ismét behozatott, ámbár igen rossz hangulatot szült, miután az olasz a laktanyai élet egyformaságát nem tűrheti, s az északon tartozkodást száműzésnek tekinti.

Ausztria ingadozott Olaszországban követendő politikájának megalapításában, s az ideiglenes törvények mellett az új kormány tekintélyre nem vergődhetett. A carbonarik reményt, félelmet, vagy boszúérzést keltettek az emberekben. Sokan Napoleont várták vissza sz. Ilonáról, mások fiába vetették reményüket. Midőn Sándor czár Lengyelországnak alkotmányt adott, megemlékeztek róla, mily jó hajlammal volt a czár Olaszország függetlensége iránt. De a büszke emlékek, csalóka reményeken kívül, valódi szükségek is táplálták a közizgatottságot. A hadjárat következménye az általános pénztelenség és 1816-ban a rossz termés miatti éhség az izgatottságot a legmagasabb fokra emelték.

1816-ban az ausztriai büntető és polgári törvényeket Lombard-Velenczére is kiterjesztették. A lassú és titkos eljárás gyűlöltté tette e rendszert, habár annyi kiméletet tanúsítottak az olaszok iránt, hogy a botbüntetést fogságra változtatták benne. Azonban a szűk évek és a kormány ovatossága miatt az olasz tartományok csak 1818-ban öntettek véglegesen bele egy új rendszerbe. Milano Rainer főherczeg személyében alkirályt, s vele saját udvart nyert, hanem most még nagyobb volt a függés Béctől, a legcsekélyebb ügyben is, mint a helytartók alatt. A rendőrség megkezdte műkö-

dését, a rosszul fizetett titkos kémek ijesztő jelentésekkel igyekeztek magoknak tekintélyt, befolyást szerezni. Az angolok nem szokva rendőri felügyelethez, itt természetesen úgy tekintettek, mint a kik a tiszteletlenség és engedetlenség konkolyát hintegetik. A rendőrség gyanakodott a tory miniszteriumra, hogy az olasz függetlenségi eszméket szitogatja, hogy az Adrián néhány kikötő birtokába jusson, s azt is tudta, hogy az olasz függetlenség harczosai Wellingtont nézték ki vezéröknek.

Azonban míg Olaszország többi részében az iskoláztatási kényszer ismeretlen volt, addig Ausztria az iskolától eltartóztatott gyermekért a szülőket havonként fél lirával büntette. Az 1818-ki törvény minden községnek kötelességévé tette egy fiú- és leányiskolát tartani.

A kisebb herczegségekről nincs mit szólani, ezek mindenben Ausztria utánzóí voltak.

Toscanában Leopold atyáskodó rendszere a magasra törekvést, az erélyt jóra roszra egyiránt kiölte, a szenvedély, a zsarnokság hiányzott; nem volt, mi a békétlenségnek s összeesküvéseknek anyagúl szolgáljon, s a szűk évek alatt az államgazdaságot úgy vezették, hogy még a kenyér miatt se történtek rendzavarások.

A pápai birtokban VII. Pius visszatérésével megkezdődött az a kizáró papiuralkodás, mely nem a nép jóllétét s a világiak érdekei és kíváncsi kielégítését tartotta szem előtt.

Miután 1502-ön kezdve Perugia, Bologna, Ferrara, a Márkák, s ideiglenesen Párma és Piacenza az egyháziállamba kebeleztettek, V. Sixtus erős özpontosított papiuralmat vitt be az új birtokrészekbe. Ez időben a katolikus világ minden erejét összeszedte a szilárdulni kezdő reformatio megsemmisítésére, s minthogy e politika szálai mind Rómába futottak együvé, a születés, vagyon s szellemi tehetség által kitűnő férfiak ott kerestek szerepkört magoknak. A múlt századdal a dynasticus érdekek lépven előtérbe, a becsszomj az udvarok körében talált kielégítést, s a sz. szék mölön fosztva a tehetséges kormányzó erőktől. A kormányzásban gyenge tehetségekre, a nepotismus által herczegségekre emelt családok tagjaira szorúlt, s az uralkodók ellíltván a pénznek különböző czimek alatt Rómába küldését, pénztára is kiürült. Kormányzó bibornokok jobbadán olaszok lettek, s a kevés kormányra temett egyént közülök az Olaszországban kívüli kérdések vették igénybe, és

így belerő hiányában az egyházi állam más államok, jelesen Ausztria támogatására szorult, mind politikai mind katonai tekintetben. Az olasz függetlenség barátai a békétlenségre ebben bő anyagot találtak, mert szerintök a saját lábán álló Róma Nápolyt is védené Ausztria túlnyomósága ellen, míg gyengeségével Nápolyt is gyengíti s az idegen befolyásnak ott is útát nyit. A papi kormányzás megszüntetése, s az egyháziaknak világi hivatalokból kizárása : ohajtása és törekvése az egyházi állam lakóinak.

A nép a szent Péter örökségében, értvén ez alatt a Rómához legközelebb eső tartományokat, alamizsnából szeret élni. Kolduskép lepik el ezek Rómát, de az Adria melléki tartományoknak nincs kedvük e csavargókat hizlalni, ezért egyetértenek az olasz-honfiakkal, kik a pápának csak Rómát és környékét akarják meghagyni.

Az egész egyházi állam 1816-ban 19 tartományra, delegatoria osztatott; s ha ezeknek bibornok áll az élén, akkor a tartomány neve legatio. A bibornok legatus, talán egy leendő pápa, egészen független ura volt kerületének, ezért a politikai hangulat s az egész kormányzás viszhangja volt a bibornok egyéniségének. A szabadelvűek az olasz közvélemény elmérgesítésére nem egy legatus tetteit hozták napfényre. Valamennyi közt leghíresebb Mattei bibornok legatus, ki éveken át éreztette Ravennával az inquisitio kínait, s ha nem is mondhatott halálos ítéletet az eretnekekre, de a koplaltatás és korbácsolás szerepelt a népes börtönökben.

A kormányzás következményei visszatükröztek nem sokára a pénzügyben és a közvéleményben. Az 1814-ben átvett államadósságból csak 25 százalékot ismertek el. Behozták a fogyasztási, öröklési adót, a vámot bérlőkre bízta, a lotteriát oly becsben tartották, hogy még vasárnap délelőtt is, midőn minden üzlet zárva, a lotteriás boltja nyitva maradt.

Mit mondjunk a közvéleményről ott, hol ennek organuma nem létezik? A parlament és sajtó hiányában a közvélemény nyilatkozatául az összeesküdtek társulatait kell tekintenünk. És az összeesküvésre alig lehet ennél termékenyebb földet találni. Voltak itt „békeszeretők,” kik kötelezték magokat az egyház előjogainak és a pápa birtokának védelmezésére. A szabad-kőművesek és carbonarik terjeszkedése kényszerítette a papi pártot szintén titkos társulatokkal egyensúlyozni ezen radical pártok törekvését.

A „consistoriali“ feladatúl tüzték Ausztriát Olaszországból kiszorítani, s az egyházi államot Toscanával, Piemonttal, Milanóval növelni, a szabadelműséget egyházi és politikai absolutismus által megsemmisíteni. A sanfedisták a nép alsó osztályából gyűltek, úgyszólván végrehajtói az előbbieneknek. Ezen reactionarius szövetségek a vallás ürügye alatt politikai czélokat követtek, s magán gyűlölség és boszú érvényesítésére nyitottak tért. Közülök teltek ki a hatalmasok kémjei, ők helyettesíték az inquisitiót oly helyen, hol ezt visszaállítani nem lehetett. A fedistákról csak annyit tudunk, hogy árulóikat meggyilkolták. Rómában volt gyakran a carbonarik középpontja is, a guelfek, a delfek vele rokon szövetségek voltak. Míg egyfelől rablóbandák vitték a tagok közt a posta szerepét, számos gróf, tábornok, s más magas állásúak képezték a szövetség testét. Céljuk : Olaszország függetlensége, az olasz kormányoknak egy szövetségbe egyesítése, sajtó és választási szabadság, egyenlő törvények, pénz és mérték az egész országban; és e czélt „az eszközökben nem válogatva“ el kell érni; a tagok vakengedelmességre kötelezték magokat, az áruló iránt mindenik kérlelhetetlen. 1816-ban a sanfedisták már erőszakoskodtak Adria mentében, a carbonarik szintén megjelentek mint boszúállók.

Piemont négy egymástól nagyon különböző alkatrészből van összetéve; Szárdinia, Szavoya, Piemont és Genua e négy alkatrész. Szárdiniát ezúttal mellőzve, a többiről szólunk egy pár szót. Szavoya az uralkodó ház bölesője. E szegény kis tartományban a nemesség és papság az ellenzék élén állt, s a francia nyelvű nép vonakodott az olasz nemzetiségi harcban vér- és pénzáldozattal részesülni.

Genua megtartotta kereskedői szellemét, mely minden tengeren hajbászsa az aranyat, s a katonáskodás iránti ellenszenvét, annyira, hogy a nép egy része az összeírás elől Amerikába vagy keletre menekül. A genuai patriciusok nehezen feledik a függetlenség és köztársaság korszakát, a középosztály a nemzeti, politikai és egyházi újabb eszmék iránt fogékony, — a gyármunkások s a kikötőbeli napszámosok heves politikai elemet képeznek. Genuát Piemonttal egygyé olvasztani, a szétágazó vágyakat kiegyenlíteni lett volna feladata a visszatérő kormánynak, ezt végre is hajthatták volna a napoleoni törvények és intézvények fentartása által. De

a királyt környező reactio dicsőségének tartotta minden napoleonit megsemmisíteni, egyedül az adót, és a genuaiaknak adott biztosítás ellenére, az öszpontosítást tartották meg. Azonban a kormányon levők se értettek egyet, míg a nemességnek a régi hagyományokhoz ragaszkodó része a királyra támaszkodott, a papiuralkodást pártoló ravasz és buta reactió a királynében találta fel védnökét. A királynénak nem levén fia, az uralkodó ág kihalása esetére Piemontot szerette volna Modenai Ferenczre, vejére hagyni. Befolyása nagy volt, az államban és a hadseregben minden magasabb hivatalt udvari cselszövények segítségével az ő pártja töltött be. A kolostorok visszanyerték épületeiket, és az el nem adott birtokokat, a tanítást jezsuiták kezébe adták. A templombajárás a hivatalra juthatásnak legbiztosabb módja volt, a titkos feladások és könyvvizsgálat se maradtak el.

A seregből kihagyták a Napoleon alatt szolgált legügyesebb tiszteket, s az újabb haladásra nem gondolva behozták a régi taktikát. 1846-ig a polgári rendből kevés emelkedett túl a századosságon, s ezt is mint őrnagyot nyugalmazták, és ha egy polgári származású fensőbb hivatalban nélkülözhetetlen volt, gróffá tették. Mindemellett ne feledjük, hogy a király a restauratio idejében ígérettel nem kötötte le magát, s így nem volt szószegő midőn a politikai előhaladásnak nem hódolt.

Mindez másként volt Nápolyban, hol a Szieziliában mulató király Nápolynak alkotmányt ígért, ha ismét királyuk leend. Ő Murattal versenyezett a carbonarik barátságáért, s maga szított és alapított ily összeesküvő szövetségeket.

Ferdinánd 1815-ben június 4-kén szállt ki Nápolyban, két nap múlva környezetében látta az ő régi s utóbb Murat seregében szolgált tábornokait. A nápolyi nép közönnyel fogadta, de kiáltványai alkotmányt ígértek, és sokan egy jobb idő bekövetkezését remélték.

IV. Ferdinánd uralkodása a leghoszabbak, ellentétekben bővelkedőbbek és irtóztatóbbak egyike; alig van fejedelem, ki kevesebbet foglalkozott volna az uralkodással mint ő; 1751-ben születve 1759-ben már király volt, de egészen a vadászatra és halászatra adta magát, ez fejtette ki ravasz alattomos jellemét, s tette oly közönnyössé, hogy az őt egykor kitünő gonddal ápoló testvérének betegsége és halála által nem engedte magát e kedves foglalatosságaiban egy perczre is megzavartatni. Eléggé

jellemzi a miveltségi fokot, melyen állott, hogy 18 darab legön-
gyölitetlen papyrus kéziratot, melyeket Herculaniumban találtak,
elcserélt ugyan annyi kenguruért. — A szicíliaiakat, kik közt
menhelyet talált, gyűlölte függetlenségi vágyaikért. Egyébiránt
uralkodását 1815. után mérsékeltnak lehet mondani, de a mérsék-
let csak Murat haláláig tartott, akkor a hivatalok betöltésénél
megkérdezte, hogy a miéink közül való-e? A Murat-féle tisztek
zsoldja, nyugdíja kevesített. A Murattól létesített államtanács
elvesztette jelentőségét, a király önkényűleg oly tanácsadókat
hívott össze, kikről tudta, hogy kitalálják akarátját. A Napoleon-
Murat-féle évtized a művelteknek a felelmedés, a seregnek a dicső-
ség, a polgárságnak az előhaladás korszaka volt, s épen azért az ud-
var gyűlölséggel emlékezett ez időre. Minden nyomát lehetőleg igye-
keztek kipusztítani. Concordatumot kötöttek, mely elnyomott egy
sereg jó iskolát és jeles intézeteket. A büntetőtörvénszéki eljárás
korlátozta a személyes szabadságot, a rendőrség a törvénszékek-
kel összekapcsolva ezt is önkényessé tette. Nem sokat válogatott
az eszközökben, politikai s egyéb nyomozásoknál a kintpadot a
legnagyobb mértékben felhasználta.

A pénzügy francia rendszer szerint kezelve, eléggé virágzó
állapotban volt, ám a felsőbb hivatalnokok telhetlensége, kap-
zsisága eléggé igyekezett kiűriteni. Az adók haszonbérbe adása,
az alapítványok, kórházak fekvő birtokainak eladása, nem egy
minisztert gazdagított fel. A pénzügyminiszter nem gondolt a had-
sereggel, jövedelmezőbbnek találta magára nézve, ha az ausztriai
megszálló sereg létszámát 12 ezerre szálítja le, s az ekként meg-
gazdálkodott vagyonból ő két társával együtt 900,000 frankot
tesz zsebre, miután egy másik a concordatum megkötéséért már
400,000-et fizettetett volt magának. A hadsereg neki igen költsé-
ges volt, gyengeségét inkább egy népies intézvénynyel, 80,000
nemzetőr kiállításával pótolták, mintsem pénzt áldozzanak rá.

Az olvasni nem tudó nép a kormányt tettei után ítélve meg,
a lesajátságosabb képzetet alkotott róla. A politikailag gyanúsakat
mint rablókat üldözték, s szeszélyök szerint végezték ki, vagy
bocsátották szabadon; az udvar kegyencei a törvény alól ki
voltak véve, a hamis feladók és fogadott gyilkosok büntetlensége
a római imperatorok legrosszabb korszakára emlékeztet. Egy pár
eset álljon itt mutatóványul e hosszú bűnlajstromból:

Ronca calabriai rabló mint üldözött bujdosott, neje, ki mindent követte, egy hegyi barlangban gyermeket szült. A rabló, hogy a gyermek sírás árulója ne legyen, gyermekét egy fához verdesve megölte, s e miatt zokogó nejét agyonlőtte. Végre fog-ságba kerülván halálra ítéltetett, de más vétkeiért, melyeket Ferdinánd szolgálatában követett el, kegyelmet nyert.

Salerno mellett egy faluban visszavonultan élt Murat bukása után a Pugli család. Néhány Sziciliából visszatért bourbonista rárontott a „Jakobinusok“ házára, kirabolta, felgyújtotta. A család öt tagjára e rabló nép fát rak s megégeti őket. A salerno-i haditörvényszék halálra ítéli a gyilkosokat, de a védő Nápolyba siet, előadja a királynak az esetet, megkegyelmezással tér vissza, de későn, az ítélet már végre volt hajtva. A király megbüntette érte a törvényszéki elnököt, s azokat, kiknek a végrehajtásban részök volt, bár hívei közé tartoztak.

Ily támogatás mellett csuda-e, ha a rablóbandák elszaporodtak és megerősödtek, hogy a hatalomnak utóbb mint hatalom-mal kellett velök alkudozni, s midőn feloszlatusuk így nem sikerült, csellel sőt méreggel fogtak kiirtásukhoz, és csuda-e, ha titkos-társulatok keletkeztek, melyek magokban is rosszabbak voltak mint a rablók, s ezenfelül még e bandákkal szövetekezve folytatták gyászos munkájokat.

E szövetségeket, melyekről itt szólni akarunk, a Bourbonok szitották Murat ellen, de oly elemekből alakultak, hogy minden kormánynak ellenei lettek volna. Az „európai honfiak“ „filadelfek“ a „decisi“ (elszántak), katonailag szervezték magokat, saját-ságos törvénykezést s közigazgatást hoztak be társulataikba. Az „európai honfiak“, hogy a reactionarus calderarik ellen túlnyomó számmal legyenek, válogatás nélkül vették fel a tagokat. A filadelfek alárendeltjei voltak az európai honfiaknak.

Egy Ciro Anichiarico nevű pap, néhány év óta szövetekezett a leghíresebb rablók és orgyilkosokkal, Ferdinánd visszatérésekor kegyelmet nyerve, Otrantoba ment s ott főnöke lett a legdühösebb szövetségnek az elszántaknak. Itt a rendszerezített gyilkossággal és rablással megrémítette a polgárokat és a hatóságot. Miután a hatóság a többféle szövetség nyomása között ellenállani nem mert, a békésebb polgárok adófizetői lettek e társulatoknak. A vezetők tisztí teneteket osztogattak, tanácsnokokat, pecsét-

örököt neveztek ki, s halálos ítéleteket hoztak a „Salentini köz-társaság“ nevében. A patenseket gyakran embervérrel írták. Katonáikat nyilvánosan gyakorolták fegyverben, a lovasok századokban járták az országot s beszállásoltattak, mint a rendes katonaság. A hiúság, ön életének biztosítása, s a remélt vagyon felosztása, az alsóbb néposztályt néhány hó alatt e társulatokba állásra birta. Minden faluban akadt 3—4 rossz ember, kik mint kényurak zsaroltak, büntettek, öltek, a nélkül, hogy valaki panaszt mert volna ellenök emelni. A birtokosokkal birtokuk eladásáról kényszerítő kötlevelet irattak. A valódi tagok az adóból bejött osztalék mellett rendes zsoldot kaptak, mi a zsandárookra s a vidéken fekvő katonaságra nézve oly csalogató volt, hogy ezek is többnyire tagjai lettek a szövetségnek. A szövetkezettek számát, a félemből hozzájuk állottakkal együtt, negyvenezerre számítják.

Végre is katonai erővel kellett őket feloszlalni, s a vidéken a nyugalom csak azután állott helyre, miután főnökeik közül 163-at kivégeztek. Azonban a nyugalom nem tért vissza az egész királyságba, mert a szabadsági törekvések a carbonarik által lelkesítve újra föléledtek.

A carbonarikkal szemben a calderari társulatot szervezte C a n o s a herezeg rendőrminiszter, ki mellesleg mondva azzal érdemelte meg ez állomást, hogy Ferdinándnak Szicziába menekülésekor Ponzo szigetén felnyitott börtönből a gonosztévőket szabadon bocsátotta és Nápoly különböző pontjaira kiszállította, hogy Murat alatt ne legyen nyugalom. 1816-ban mint rendőrminiszter maga körül gyűjté a rablókat, gyilkosokat, kik nem szándékoztak kevesebbet, mint egy Sz. Bertalan éjt a főváros szabadelvű lakosai ellen. E szövetségtől elrémülve, sokan a carbonarik közt kerestek védelmet; de minthogy a calderari banditáit hozzájuk hasonlókkal akarták legyőzni, oly elemeket is felvettek, melyekkel számuk ugyan nagyobb, de erkölcsileg rosszabbak lettek. A carbonarik boszú- és vérszomjasokkal csatlakozva, erkölcsileg megsemmisültek.

A régi szabadelvűek átlátván, hogy ily elemekből alkotott társaság nem szolgálhatja szabadság ügyének, azon felül még kiszámíthatatlan vészt hozhat a hazára, a szövetségbe állottak, hogy vezetését kezökbe vehessék. Most már a mivelt, vagyonos s a magas állásuak osztálya is nagyszámmal csatlakozott hozzájuk, sok

Muratféle tiszt s ezek közt a nagy, hírvé Pepe Vilmos. Murat tisztai közt a nemzeti szabadság-harcznak ő volt a legnyugtalanabb szószólója, s két ízben kísértette meg ő maga Murat nélkül kibontani a szabadság lobogóját. A Bourbonokkal kötött szerződés következtében megtartotta katonai rangját, s Avellinóban és Foggiban parancsnokoskodva, mint a titkos szövetségek szenvedélyes barátja, feltette magában a nagyon elterjedt carbonarit salakjától megtisztítani és katonai fegyelem által megerősíteni.

Szicília századokon át messze fekvő országoknak, névszerint Spanyolországnak, Piemontnak, Ausztriának ravaszul s okátalanul kormányzott függeléke lévén, a lakosokban feltámadt a vágy, hogy bár nekik külön királyuk volna, s ezért a legfényesebb vendégszeretettel fogadták 1799-elején a Nápolyból menekült dynastiát. A király gyűlölte a szabad szellemet, s ezért gyűlölte a szicíliaiakat, kétszeri ott mulatása alatt a mit le lehetett megtett az alkotmány megsemmisítésére, de hasztalan igyekeztek a jóhazafiakat a nép előtt gyanúsokká tenni, hasztalan kerestek oly testületet, mely az alkotmány eltörléseért folyamodjék, a nép hű maradt régi alkotmányához. De a mi a ravaszúsnak nem sikerült, majd kivitte az erőszak, a bécsi congressus után Ferdinánd önkényűleg „két Szicília királya“ czimét vette fel; ekkor eltűntek Szicília színei, czimere, a sajtószabadság megszűnt, a parlament feloszlatott. Nem maradt részökre egyéb, mint az, hogy a hivatalnokok közülök fognak kineveztetni. A régi alkotmányos élet helyébe a legnyomasztóbb öszpontosítás lépett, a szigeten semmit se lehetett elvégezni, minden legkisebb ügyet Nápolyba kellett küldeni, s az öszpontosítással járó sok hivatalnokra, csendőrre és irkafirkára tett költségek kimerítették a községi pénztárokat. A bélyeg, a hosszas perfolym, sok birtok jövedelmét elnyelte, s miután a termények rossz ára miatt értékek annyira csökkent, hogy pénztárjuk kölcsön venni nem lehetett, az adó kikerülése végett sok szántóföldet s szőlőt parlagon kellett hagyni. Ily körülmények közt az zsarnoki nyomás szokott eredménye, — az összetartás nem maradt el, az egész nép egyetért a Nápoly elleni gyűlöletben.

J. F.

(Folytatjuk).

A KÖZÉPKORI ÉPÍTÉSZET.

(Olvastatott a M. T. Akademia üléseiben).

I.

Az építészetnek első és legegyszerűbb feladata az egészségre ártalmas és a kényelmességre kellemetlen hatású kül befolyás ellen felülről és minden oldalról védett helyiséget állítani elő.

Ha ezen védelmet úgy vagyunk képesek eszközölni, hogy a különmemű épületek céljukat magokban és a használt anyagoknak megfelelőleg mind kívül mind belől nyilvánítják, ha az épület részeit mind magok közt, mind az egészre nézve tetsző összhangzatba értjük hozni, ha e részek kellő csoportozata által látszólagos mozgalmat és életet tudunk önteni a másképen rideg tömegbe, és ha ezen látszólagos életet jelentékeny szobrászi és festői diszitmények alkalmazásával még inkább kitüntetjük, akkor a pusztamesterséget, mely mint ilyen csak a mindennapi szükségletnek felel meg, művészetté emeljük, mely ilyenén voltában az aesthetikai kellékeket is kielégíti.

Mindamellett, hogy e művészet a legművésziatlenebbnek hitt tudománynyal, a matematikával, a legszorosabb viszonyban áll, mégis a rajzoló művészetek legönállóbbika és ezek közt az elsőszülött, mely a többit nemzi; mert a mindennapi szükségleten alapulván legkorábban szülemlik, és nem ismervén a természetben oly mintát, minők a szobrászaté és a festészeté, kény-

telen czéljának megfelelő minden alakját közvetlenül magából meríteni, feltalálni és úgyszólván teremteni.

E munkálatában nagy nehézségre akadt a természetből vett anyagai részéről, míg a két más rajzoló művészetben a mester vésűje vagy ecsete alatt mintegy eltűnik, oly annyira, hogy a szoborban és a képben egészen elfelejtkeztünk márványáról vagy bronzáról, vásznáról vagy egyes festékeiről. E művészetekben tehát a fődolog a bánásmód és az abban kifejtett művészi szellem, míg az építészetben mindig az anyag és annak ismereteken és tudományon alapuló feldolgozása áll feltűnő helyen. Az építészet tehát sokkal inkább, mint amazok, a tapasztalás művésze. Ezen okból az építészet pályáját a legkönnyebben kezelhető anyaggal, a földdel, agyaggal és fával, és a legegyszerűbb alakon a gúlán és elvágott gúlán, azaz a terasszon kezdi, és csak később halad a könek használatáig és az egyenszögű alakokig, legvégső léptével érven el a boltozatot, a nagyobb és tágasabb tériségek ezen legezlszerűbb földözetét.

Midőn tehát maga az építészet, a többi rajzoló művészetek anyja, pozitív ismeretekből indul ki, bátran kimondhatjuk: hogy a többi rajzoló művészetek is sokkal inkább alapúlnak tudományos ismereteken mint azt felületes nézletek eddig elhitették, és hogy ennek következtében e pozitív tudományos ismereteknek is minden művészetnél régebbeknek kell lenniök.

E tételnek megfelelőleg látjuk: hogy már az *egyiptomiak*, kiknél a tudomány, a művészet és polgárisodás kezdődik, fejlődik és virágzik, míg a többi népek mindnyájan még az ős eredeti vad-ságban sínlődnek, — látjuk, mondom, hogy az egyiptomiak már legrégibb ránk maradt épületeiket, azaz gúlaikat, matematikai elvek szerint alkották t. i. hamisan pythagorinak nevezett *háromszögre*, és hogy szintén már az egyiptomiak későbbben e háromszöget a tökéletesebb *köb-háromszöggel* cserélték fel, melyből a zenehangok arányainak analog arányú hasonló háromszögeket fejtettek ki. Az itten csak érintettek bizonyítványait „Théorie des proportions dans l'architecture“ című munkámban adtam elő.

Ezen matematikai ismerettel párhuzamosan jár az egyiptomiaknál építő anyaguk kiismerése, és a minden

egy es anyagnak megfelelő alak alkalmazása; így követeli például a könnyen helyéből lecsúszó nyers téglá és nyersföld anyag az egyiptomiak használta gúla- és terasse-alakot, úgy föltételezi a könnyebb fa-anyag a szintén az egyiptomiak használta deli és könnyű oszlopot, előre szökő gerendázatával.

Kőépítészetekben azonban az egyiptomiak csak a tömegnek és idomnak első fejlődési lépcsőjét érték el, mert itt nehézkes arányukkal és többé kevesbbé mindig pyramidalis alakzatukkal csak a colossal jellemig haladtak, és más részről sem szabadulhattak egészen régibb főépítészettik befolyásától. Mindez onnan magyarázható, hogy az egyiptomi kőépítészet a sziklák kivájásán kezdődik, hol a roppant súlyú padlások bámulatos pillértömeget követelnek alapul, de onnan is magyarázható, hogy minden ős eredeti nép kívánsága nem alakkal, mihez még nem ért, hatni, hanem nagy anyagi erőt eláruló roppant tömegekben hagyni a késő utóvilágra léte jeleit.

Az eredeti monumental jellem tehát mindentitt a tömegesnek jelleme, további első művészeti fejlődésében pedig, szintűgy mint Egyiptomban a colossalnak jelleme.

A tömegesben nem akarunk többet szinleni a valóság-nál, míg a colossalnak nagyobb hatásúnak kell lennie, mint mire az azt létrehozó eszköz és erőfeszítés jogosítja.

Colossal Egyiptomban a terv kiterjedése, a falak területe, a torony idomú pylon, colossal a szikla-kivájásokban a pillér szögletei tompításából eredt oszlop, az építészetnek ezen legművészetiebb tagja, colossal a fa-építészetből egyszerűen átvett gerendázat, colossal végre a tömérdek fagott kődarabokból álló vízirányos földöz et.

Az Egyiptomban tett újabb felfedözések bizonyították, hogy az egyiptomiak a boltozatot ismerték, és hogy ezt 3000 évvel időnk számítása előtt már ismerniök kellett; a téglá boltozattal mintegy béelt köszikla-padlások, mik Theba vidékén találtattak, ezt kétségen kívül helyezik. Joggal kérdjük tehát: miért nem használták az egyiptomiak a boltozatot általánosán? Mert a boltozat könnyebb idomát nem értették összhangzatba hozni épületeik egyéb tekintetben colossal jellemével, mert az ily könnyebb boltozatot hordozó roppant pillérek és oszlopok esztelenségek lettek

volna, és mert ez utóbbiakat, ha csak az eredeti sziklába vájott építészet reminiscentiájával az egyiptomiak fel nem akartak hagyni, könnyebbekké nem tétethették, különben másrészt homlokegyenest ellenkezőbe, a fa-oszlop jellemébe kellett volna átcsapniok, s így a colossal jellem megszűnt volna.

Igaztalanok voltunk eddig, midőn az egyiptomiaktól megtagadtuk a képzelőtehetséget. Vizsgáljuk csak fenmaradt építményeik sorát, és azokban változó célukra nézve a legnagyobb elrendezési változatosságot fogjuk találni, és a mellett a legkülönbözőbb idomokat, a mit képzelő tehetség nélkül előteremteni nem lehet.

A képzelő tehetség önkéntes korlátozását ellenben a *görögöknél* találhatni; korlátozást, melyet egy részt csekélyebb létrehozó eszközeiknek, más részt azon összhangzat érzetének kell tulajdonítani, a melylyel épületek célját és alakját csekélyebb eszközök értelmében lehangolták.

El kell ismernünk, hogy a görögök semmi építészitagot, semmi diszítményt nem találtak föl, nem teremtettek magukból. Az ioniai oszlopot, mely náluk régibb mint a doriai, Assyriából vették, a doriait pedig az egyiptomi ugynevezett protodoriai mintájára alkották, gerendázattuk részint az egyiptomi, részint alykiai fagerendázattól származik, míg földélcúcsuk szintén assyriai fölfödezés. Az echinus, kymation, a gyöngy- és tojás-tag a görögök előtt létezett, és még magával a kiválólag görög diszítmények hittmaeanderrel is találkozunk egy beni-hassani sírban, 2000 évvel előbb mintsem a görög első doriai templomát építette volna.

Miben áll tehát a görög építészetnek dicsősége? Abban, hogy e nemzet az idegen elemeket, miket külföldi népektől bölcsen átvett, mert az építészet a tapasztalás gyümölcse, a célirányosság értelmében művészileg át tudta változtatni, összeolvasztani és így szerves egésznek előállításaához jutni, mely tekintetben mint új, mint nemzeti és összhangzatos tűnt fel. Ily eredmény lehetőségét a görög nemzet épen amaz említett, mind szóló, mind rajzoló művészetekben nyilvánuló mérsékletnek köszönhetni, melynek elve szerint soba nagyobb eszközt, több erőt nem alkalmazott, mint a mennyi a cél elérésére épen szükséges volt; és ezen a következetesség legvégső

végéig menő meggondoltság, szembeötlő természetessége miatt, határos az öntudatlan naivsággal, és épen azért az utóbbival összetévesztetett.

A szigorú megfontolás és az eszközök csekélyebb volta a görögnek nem engedett nem engedhetett sem a tömeges sem a colossal után törekedni, de ezek helyett előteremté a főn ségesnek jellemét a viselő és viselt tagok arányaiban, és e tekintetben a görög építészet a legcsekélyebb eszközökkel a lehető legnagyobb hatást idézte elő; kivált ha megfontoljuk, hogy ugyanazon időben a főnségesnek érzete áthatja a nézőt, a melyben más részt ez az épületnek derült és vidor jellemét is érzi, fel levén mintegy hiva a doriai nagyszerű oszlop-csarnokba éledeletrre lépni. Ellenben az egyiptomi templom kívülről csak colossal falait és pylonját mutatja zordon erősségként, az oszlop csarnok pompája és az épületnek élet-haszonra alkalmazása csak bensejében fejlődvn ki. A görög istenek jelleme emberi, élet-vidor, közlekedő és szabad; az egyiptomi isteneké ellenben az elvont és elzárt jelképeség.

Az építészeti tagok egymás közti összhangzatának kelléke a görögöket is mint az egyiptomiakat visszatartá a boltozat használatától, mert mindkét tarományban kizárja az uralkodó egyenes vonal a bolthajtás görbe vonalát. Vannak ugyan a görögépítészetnek is görbe vonalai, minő az oszloptő-enthasisa (Schwellung, galbe) és a legújabb ideig szorosán vízirányosnak tartott gerendázat görbülése; de épen azon körülmény, hogy századok kellettek az utóbbinak megismerésére, magyarázza: miért nem mehettek át a fedő részek vonalai a bolthajtás görbe vonalába a görögöknél; annak daczára, hogy épen a boltépítészetet kell tekintenünk leg-tökéletesebbnek.

De e nézet valósága mellett sem adhatjuk az elsőbbséget a görögök fölött az etruskusoknak, kik a régiségben először alkalmazták általánosan a boltépítészetet, nem adhatjuk korántsem az elsőséget az etruskusok tanítványainak, a rómaiaknak; mert e népek egyike sem tartozik a határozottan művészeti népek közé, mindkettejében hiányzott a teremtő költészeti eredetiség, mely soha nem pótolthatatik fényszeretettel vagy a szónoki elem pompájával; lehet ugyan ez utóbbiak nyomán bámulatra méltó technikát és a művészetnek külső színét előállítani, mint ezt az újabb francziák példája bizonyítja, de ezen inkább mesterkéltn mint művé-

szeti elem nem száll le a lélek mélyébe, miből a művet teremtője kiemeli, és mibe kell visszatérnie, ha élvezni akarjuk.

E nézetek az újabb kor tanulmányainak eredményei; de az úgynevezett *renaissance* emberei, a *cinquecentisták*, nem ismervén a görög építészetet, annak csak tükör képmásán, a római épületeken okultak, a rómaiak életszükségelei más részt is közelebb állván az övéikhez. A római tágasabb földött helyiséget használt, mint a minőre szerencsés éghajlata alatt és életmódjánál fogva a görögnek szüksége volt, a római magános élet több pompát tüntetett ki, mint a minő a görögnek virágzó korában meg volt engedve. Mindez megkedveltette -- miután a középkor tradíciói és építészeti kihaltak -- az újabb korról a római építészetet annál inkább, minél inkább római alapon és római mintára fejlődött a XVI-ik században a polgárisodás is. Ily körülmények közt nem volt tekintet arra, hogy a rómaiak építészeti épén nem eredetiek, hogy ennek részeit és tagjait új czélok értelmében kellőleg nem módosították, hogy ellenben a más népektől átvett elemeket nem emésztett állapotban csupán egy más mellé helyezték, és hogy épén azért nem *chemiai* vegyületet, és ez által új testet, hanem csak *mechanikai* keveréket tudtak létre hozni.

Ez, hogy csak két példát hozzak fel, világos azon módban, mely szerint a római építészeti a görög oszlopot az etrusiai heveder ivvel összerakta, többnyire mindketteje új tagozása nélkül. Görögországban a hatályos doriai gerendázat eredeti fa voltára, és a régiebb időkben ablak gyanánt használt metop-nyílásokra emlékeztet vissza, de e gerendázat Rómában jelentéktelenné silányúl, vagy ha initt-amott tömegesebb is, ily idomot csak azért látszik ölteni, hogy diszitménynyel tele rakattathassék, így vétvén azon alap elv ellen, miszerint a diszitmény csak a lényeges, azt viselő résznek eredménye, és nem megfordítva a diszitmény nemzi a lényegesebb részt, csakhogy átbörithassa.

És az úgynevezett *renaissance* mégis ezen másod építészeti ből merített. Természetes ugyan, hogy az építészeti mint kiválsólag tapasztalati művészetben, az eldödektől tanulunk kell, de e tanulmány épén olyan mint a történet tanulmánya, azaz a valódi történetíró a kútfökhöz forduland, míg abból ki a már mások által készített történetet használja, csak *compiler* lesz. Ha a *cinquecen-*

tisták az utóbbi úton akartak haladni, annak mentségét találhatni abban, hogy ők a görög műveket még nem ismerték, de épen nem engedhető, hogy mi, kik a hellen műveket tökéletesen ismerjük, nem ezeket, hanem a rómaiakat, sőt ezeket sem, hanem a harmad származású renaissancet tanulmányozzuk és alkalmazzuk, és így az eredeti művészi stylt negyed ízben halványítsuk és gyöngítsük.

Ha tehát antik művészet kell, menjünk vissza egészen a hellenekhez, föltéve, hogy stýlök szükségleteinknek és éghajlatunknak megfelel, mely kérdésre hosszabb a felelet, semhogy azt csak mellékesen megkísérhetném. Fontosabb célunkra itt más kérdés, vajjon t. i. a cinquecentisták más, mint az általok követett úton nem haladhattak-e? t. i. azon úton, melyet a görögök követtek virágzó korukban. Görögországban valamint az építészet, úgy a szobrászat is, mint azt a legújabb, Assyriában tett fölfödezések bizonyítják, eleinte ezen ország és általában az ázsiai tartományok művészetének alapján fejlődén, gazdagabb és inkább diszitményes volt mind később; ezt kétségen kívül helyezik továbbá az atreusi kincs ház maradványai Mykenében, és a régibb paloták és templomok Homernél és más íróknál olvasható leírásai, végre kétségen kívül helyezik az úgynevezett archai szobrok, mik a szögletességig kidolgozott izmosságukban ép úgy, mint apróredőzetű gazdag ruháikban és cziczoma mozdulataikban félreismerhetlenül emlékeztetnek az assyriai szobrászatnak Londonban és Párisban található műveire. Hasonlítsuk már most e régibb művészethez a Perikles koráét, hasonlítsuk Phidias parthenoni szobrai az archai szobrokhoz, és hasonlítsuk magát a Parthenont a legrégibb ephesi ioniai templom leírásához, és úgy fogjuk találni, hogy a hellen nemzet az inkább mesterkélttől, a korához képest túlzottól, visszament az egyszerűbbhez bölcs mérséklettel, és hogy csak ennek következtében volt képes ama nagyszerű hatást elérni, mely legvirágzóbb ideje jellemét teszi.

Szintúgy a cinquecento építései is a korukban már elkorcsosodott középkori építési gyakorlattól visszamehettek volna a XIII-ik század komoly és szilárd építészetéhez, mert ahhoz mind életök, mind éghajlatuk elevenebb viszonyban állott, mintsem az agg római császár építészetéhez, mely csak türes formulákra szolgáltatott alkalmat.

És valóban, az első mit a cinquecentisták felkaptak, nem

volt más, mint Vitruvna-*nak* épen ezen t i r e s és ö n k é n y e s formulái, Vitruvna-*nak*, ki már saját idejében is csak csekély tekintélyvel bírt, ki, mint ezt a bölc s Pythagoras fölállította elvek ügyetlen torzításában megmutatta, az egyiptomiak és a görögök szervi arány rendszerét nem ismerte, és ki önhittségében elmulasztotta a római polgárisodás apjainak, a görögöknek műveit tanulmányozni; mert ha ezt tette volna, a ránk maradt hellen ereklyék nem hazudtolnák meg annyiszor könyveinek hamis állításait. Így, míg a görögök arányukat egy főegységből szervileg származtatják, Vitruv az egésznek arányait egyik legkisebb tagjából, az oszlop körsugarából akarja minden-látható ok nélkül önkényesen származtatni, mintha az építészetnek nem volnának természetes, az összhangzaton és az éghajlaton, a statikán és a használt építő anyagon alapuló természetes törvényei és arányai.

Ellenkezőleg működtek a középkor mesterei, ők t. i. felvévén a görögöktől kimivelt arányok rendszerét, terem t ő e r ő v e l új elrendezés és alakítás után törekedtek, mely megváltozott szükséglettüknek megfeleljen.

Így a *byzantiak* már a VI-ik században, mert templomukban roppant nagy földött térre volt szükségük, főképen célba vették a kúp kimivelését, és mivel e cél t el é r t é k, építészetük kiválólag középpontivá (Zentralbau) és kúpépítészetté vált. A rómaiak a kúpot templomaikban használták ugyan, de nem értvén ezt másképen mint hengeren vagy többszögön emelni, ezen idom teljes kifejlesztéséhez nem jutottak, mi ellenben a byzantiaknak sikerült a *p e n d e n t i v e k* feltalálásával, minél fogva képesek lettek a kúpot szabályos negyegen és sokkal magasabbra is emelni; ez utóbbi lehetőséget azon körülmény is segíté, hogy a byzantiak kúpjokat körülvették félkúpokkal, hogy így kifelé irányzott tolását ellensúlyozzák. Ezen félkúpok rendszere egy-szersmind csirája a későbbben a csúcsíves *stylben* fejlődött ívtámnak. Más részt a byzanti építészet inkább s inkább mívelte ki a pillér rendszert, melyet a római építészet csak csirájában hagyot reá.

A byzanti építészetnek nyere m é n y e i t á t v e s z i későbbben a *román építészet*. A kúpépítészet ugyan mint túlköltséges itt csak as *apsis* félkúpjára szorítatik, és az egész kúp csak a legnevezetesebb templomok közepén emelkedik, de a helyett más boltoza-

tok nemei műveltetnek ki még inkább, úgy a dougaboltozat a román építészetnek jellemzőjévé válik, kivált első korában, később a keresztbolt alkalmaztatik, de a boltozat ezen legfőkétebb neme fejlődésének tetőpontját csak a csücsíves stylben éri el. A pillérek tagozás által élénkebb szint öltének a román építészet fénykorában, de a pillérek is valóságos tökké (Schaft) csak a csücsíves stylben lesznek. A pillérek fokozatos tökéletesítése által az oszlop antik alapjától lassanként elszakad, az előbbiekkal mind inkább összeolvadván. A templomok közép hajója, úgy mint a régi basilika, csak fával lévén fűdve, semmi sem áll ellen, hogy a templomok, tornyok és más épületek általában mindinkább magasra emelkedjenek, előrejárókként az egekbe érő csücsíves styl teremtményeinek, mihez még jobban járul az eredetiben alig látszólag kiszőkő lissenek vagy fal-kiszőkéseknek mindinkább tömörebbé alakítása. Ezen kiszőkések eleinte egyszerű fal-diszitményül használtattak, később Francziaországban a támak eredtek azokból, miket már a román építészet is használt, sőt Clunyben az ívvel is összekötötte, így a valóságos ívtámat (arc boutant, Bogenstrebe) megteremtve: de mindezekből a román építészet még nem tudta azon logikai következtetést vonni, mihez utódja a csücsíves styl jutott. Az alapterv általában még hű maradt a régi hagyományhoz, csak imitt-amott vevén fel a középponti rendszert; de ellenkezőleg az ifjú zabolátlan képzelőtehetség a diszitményt foglalja el, miben a legváltozékonyabb phantastikai, sőt torzalakzatot is szüli. E torzalakoknak ugyan a legújabb tanulmányok szerint jelképes értelme van; de a jelképezés épen azon akadály, mely midőn mást, mint a mi valóban szolgáltatik, jelenteni törekedik, mindig és mindenütt a művészet természetes fejlődését hátráltatja, daczára annak, hogy a symbolismus alkalmasint mindenütt, és Egyiptomban bizonyosan a szobrászat nemzője volt.

Mind annak vállán, a mit megjelenése előtt megelőzői megismertek, megkisértettek és megnyertek, áll, a többi középkorú építészeteket tökéletes férfi nagyságában mulván felül, a csücsíves styl, mihez mint egyrangut és hasonló nagyságút csak a doriait ismerhetni el.

A csücsíves stylben mindenben megvan a legszigorúbb logikai következetesség, a későbbi mindig a megelőzőből fejlődik, nem találkozik arány vagy idom, mely nem tételeztetnék fel az

egésznek vagy a szomszédtagok arányai által, s a mely nem felel meg az épület általános vagy egyes czéljának, nem felel meg éghajlatának, honának vagy építészeti anyagának; nem találkozunk e stylben semmi részlettel, minek létjoga nem volna, semmi diszitménynyel, mely viselő tagja feltételeivel nem lenne összhangzatban. És e tökéletes kifejlődést a mesterek öntudattal hozták létre, teremtményeiket még a styl fénykorában leghajlékonyabb legkiesebb idomokkal látván el, és ezen idomokat a végtelenig változtatván, végre épületeket ezeken kívül még a pazarlásig érő szobrászati és festészeti művek gazdagságával tündöklökké tévén.

Ha a már kimondott tétel igaz, hogy az építészet első feladata a helyiségek védelme külső befolyások ellen: kénytelenek vagyunk tudományos tekintetben a csücsíves stylnek, mint ezt Turgot már a múlt században tette, még a doriai fölött is elsőbbséget engedni; mivel amaz képes sokkal nagyobb tereket befödni és világítani: de más részt meg kell fontolni, hogy a görögök szükséglete esélyebb volt, hogy ők a középkor mestereit megelőzték, és így utat törtek emezek számára is, végre hogy a görögök minden megelőzőiket és utódjaikat hasonlíthatlanul felülmúlták az arányok összhangzatában és a szobrászat készítette diszitményekben.

Mindazáltal a csücsíves styl igen sok tekintetben hasonlódni láván a doriaival, másokban pedig ez utóbbit még felül is múlván, úgy hiszem méltó azt közelebről vizsgálnunk.

II.

A csücsíves építészet fejlődésének ismerete a legújabb kutatások eredménye.

Az angolok ugyan soha nem szüntek meg egészen e stylt használni, valamint Franciaországban Agincourt azt kellőleg méltatta: mindazáltal a csücsíves építészet csak későbbben gerjesztett bővebb figyelmet, nevezetesen a francziáknál a múlt század végén Lenoir Sándor és Millin, Angliában az „Antiquarian“ társaság és később Britton, végre Németországban Boisserée, a kölni dom monographiájának szerzője kezdték meg e stylt illetőleg a tudományos és művészi tanulmányozást.

E tanulmányozásnak fő alapja a fennmaradt épületek rajzmásai; e tekintetben az angolok legkorábban működtek, a németek legkésőbb, a francziák középett állanak, azonban régibb

munkáik többnyire csak perspectiv festői képeket foglalnak magukban, pontos mértani másolatokkal csak inént léptek föl, de akkor, mint ezt Gaillhabaud, Violet-le Duc és mások munkái tanúsítják, a legkitünőbbet teremték elő.

A francia ereklyék pontos másai hiányának, a múlt korban, kell tulajdonítanunk, hogy majdnem századunk negyedik évtizedéig nem juthatánk egészen a csücsives styl első forrásához. A francziák saját honukban nem kerestek, romantikusaik a régibb német romantikai iskolából eredvén, készséggel átvitték a kitünőleg romantikai styl feltalálását amaz országra, miből saját irodalomnemük származott, a francia classikusok pedig Vasarival tartottak, ki a göth építészetet barbarenek tekinté, vagy Quatremère de Quincyvel, ki azt elv nélkülinek nyilvánítá; sőt még tovább is mentek; mert a szépművészeti akademiában kizárólagos befolyással bírván, eddig ezen intézetet épen tudták tartani a csücsives styl minden beavatkozásától. Emez urak is könnyen átengedék tehát a németeknek a feltaláló szerepet; ugyan azt tevék az angolok is, s így a csücsives styl majdnem egész a forradalomig kevés ellenkezéssel a többség által hamisan német vagy german stylnek nevezetett.

Ilyen volt az ügy állása, midőn a figyelmesebb kritika összehasonlítván az amiensi és kölni székesegyházakat, alaptervökben feltünő hasonlatosságra akadt, mely hasonlatosság, hozzávetvén a majdnem félszázaddal nagyobb és okiratosan bebizonyított amiensi templom régiségét, kétségen kívül helyezi, hogy a kölni templom az amiensinak köszöni eredetét. Joggal mondja tehát Mertens, „A középkor építészete“ czimű munkájának 27-ik lapján: „Tagadhatlan tény, hogy a kölni dom, ámbár a német föld kellő közepén, és mintegy a legnémetebb tartományban, körülvéve a honi művészet legszebb, legnemesebb példányaitól emelkedik, mindazáltal semmi tekintetben sem részes az utóbbiak idomzásában, de ellenkezőleg egészen a francia iskola szülöttjének tekintendő.“

Tovább menvén úgy találjuk: hogy a kölni dom szülője, t. i. az amiensi székesegyház, semmikép nem tekintethetik elsőnek a maga nemében, se időre nézve, se honában; de hogy ez csak következése és eredménye azon fejlődésnek, mely keletkezése előtt Franciaország más helyein létrejött.

Kénytelenek vagyunk tehát e fejlődés lépcsőin visszamenni a reimsi székesegyházhoz, mint a legközelebbi megelőzőhez, innen a

braini apátsági templomhoz, innen a laoni, senlisi, chartresi, sensi és soissons-i székesegyházakhoz, továbbá a párisi és noyonihoz, miglen még innen is visszamenvén, végre a st. denisi apátsági templomhoz, a Bourbonok temető helyéhez, Páris vidékén, mint a styl kiinduló pontjához értünk, melyről Mertens helyesen mondja, mikép e templom mint annak első teremtménye a csúcsíves styl kezdetén áll.

Hogy már most ezen egymásbóli és egymásutáni fejlődésnek sorozatát legalább egy részlet példányban magyarázhassem, tekintsük meg az egyháznak kelet felé fekvő szentélyét, chorasát, vagy sanctuariumát környékével.

A román építészet idejében a francia székes- és apátsági-egyház félkörben zárott szentélylyel vagy oltárhelylyel bír, melyet egyszerű körút, az úgynevezett Umgang vagy Charolle, vesz körül. Ez alakzat a római és keresztyén basilikától származott örökség, melylyel, a VI-ik században épített Róma kapuin kívül fekvő sz. Páli basilikán kezdve, le egészen a XIII-ik század elején alkotott templomokon találkozunk.

De bár ezen alakzat általános, az még sem kizáró; mert a francia apátsági templomokban elég korán a szentély és körútja körüli alkalmazkodnak egyes kifelé nyúló kápolnák, mint megannyi kiszögellő kristályok. Legrégibb időkben egyetlenegy, a hossz-tengelyben elrendezett kápolna, mely oltárhelyül szolgált, tűnik föl; de erről itt szó nem lehet, mivel ez maga és egyedül képezi a szentélyt; későbbben a körúthoz e kápolna és még más két, ellenkező irányban fekvő kápolna csatoltatik, még későbbben a középső kápolna kihagyatik és négy kápolna rendeztetik hasonmértékesen úgy, hogy köztök üres helyek maradnak, ez volt az eset az apátsági templomban Clunyban, és ez az eset a még álló St. Hilairiban Poitiersben; végre a középső kápolna megint hozzáadatik ama négyhez, s így az öt kápolna egymást érintvén, betölti a körut egész félkörét, mint ezt a vezelayi apátsági templomnál látjuk. St. Denisben a kápolnák száma hétre öregbitetik, a virág imént teljes, és mivel a kápolnák tengelyökön sugárként a szentély középpontjából irámlanak, a festői sugárzó kápolnáknak (chapelles rayonnantes, Strahlenkapellen) nevét nyerték.

A XI-ik század vége felé és a XII-ik század kezdetén Franciaországban a világi egyház, hasonlítván azt a szerzetesihez és

kivált a Benczés rendihez, nyilvánosan hanyatlott; de a városok ébredező szelleme és municipal szabadság utáni törekvése a püspökök tevékenységét megint felébreszté, mely is újra emelkedhetett, támaszkodván egy részt a laikus községre, másrészt pedig használván azon elemeket, miket a tudományt és művészetet híven őrzött Bencze-rendnél készen talált.

Franciaországban tehát külön építészeti viszony áll elő mint más tartományokban: itt a mozgalom és fejlődés élén a székesegyházak állanak, és az apátsági és többi templomok amazokat csak követik; ellenben amott az újonnan teremtetett styl csirái egy apátsági templomtól vitetnek át a székesegyházakra, hogy ez utóbbiakban a legnagyobb tökélyre juthassanak.

Igy a sz. denisi apáttal barátságos viszonyban állott noyoni püspök az első püspök volt, ki 1150 körül újra felépített temploma szentélyét öt kápolnából álló sugár koronával körülvette, míg Chartresben egy évtizeddel később, még csak három fülkével inkább mint kápolnával léptek föl, később a rheimsi székesegyházban öt mély kápolna áll elő, végre Amiensben hét valóságos sugár kápolna rendeztetik el, a kölni dom mintájául. A párisi Notre-Dameban az elmulasztást csak később pótolják, midőn a XIV-ik században a falakat egész a támak külső végéig kitolják, s így e támak közt a kápolnák számára új helyet nyernek.

Mit ez időbeni fejlődés tekintetében a kápolnák számára és elrendezésére megjegyzék, mélységökre és idomzatára nézve is követhetni. A kápolnák St. Denisben és Chartresben még nem mélyek és nem kellőleg elválasztvák a körüttől, úgy hogy azokat inkább fülkéeknek kell neveznünk. Noyonban a kápolnák önálló helyiségekké kivájdódnak, és ezen önállóságot a rheimsi, amiensi és minden későbbi kápolnák megtartják.

Továbbá a fejlődés kezdetén a sugárzó kápolnák mind belül mind kívül félkörűek, minő a szentélynek határvonala, de midőn a szentély később többszögűvé lesz, a kápolnák is polygonban záródnak, de ekkor is eleinte megmarad a félkör belőlről, mi az eset Rheimsben, míg végre a sokszög öszhangzatosan belül és kívül alkalmaztatik, mint ezt az amiensi egyházon látjuk.

Ha a francia nagyobb templomoknak csak szentélyét és környékét figyelmesebben vizsgálták volna, nem lehetett azon

következésre nem jutni, hogy a csücsíves stylnek itt kellett származnia, még pedig Párisnak légközelebbi környékén, és mégis több évtized volt szükséges mielőtt e meggyőződésre jutánk, még akkor is, midőn e styl már mindenütt megkedveltetett; annyira ellenállott az igazság elismerésének a német bitorlás, az angol hozzájárulás és a francia közönbösség ezen valódi nemzeti művészetének irányában.

Mit eddig előhoztam az a priori bizonyyságnak egyik része; de nem hiányoznak e bizonyyságra még a positiv történeti adatok sem. Suger apát végakarata t. i. részletesen leírja a sz. Denisi templom szentélyét és az azt környező sugár kápolnákat, mik nagy részben még ma is állanak, és mik 1144-ben szenteltettek föl, és ugyanez okiratban a nyugoti homlokzatnak befejezése 1140-ben említetik; de e homlokzat, miről még mainap is meggyőződhetünk, a csücsíves stylben, nemcsak idomaira de arányaira nézve is megfogamzott, és mindkét tekintetben egészen eltér a régiebb hasonnemű román épületektől.

De mily, korára nézve szigorúan meghatározott, csücsíves épületet állíthat most már a német a sz. denisi, noyoni, chartresi, párisi, laoui és más francia templomok ellenében, melyek építése kétség kívül még a XII. század folytán megkezdődött, hogy fogja úgynevezett feltalálásának igényét védni és igazolni? A XIII. század kezdetén a gelnhausei templomon, a kölni sz. Gereoni kúp részén és más német templomokon félénk határozatlansággal jelenik meg az úgynevezett átmeneti styl, mely az ugyanazon időben majdnem tökéletesen kinívelt francia alakzatot alig meri még elfogadni, ellenben az idegen csücsívet még a román körívvél vegyíti, úgy szinte az idegen deli arányokat a romanismusnak nehézkésjeivel. Csak 1225 körül, s így majdnem egész századdal későbbben mint Franciaországban, találjuk a francia stylt határozottan alkalmazva Németországban a trieri boldogasszony templománál, mely kizárólag e stylben épült. A legközelebb álló hasonstylű templom a marburgi, mely egy tizedévvél későbbben emelkedett, és mint csarnoktemplom (Hallenkirche) a sajátoságos német fejlődésnek élén áll; és még egy évtizeddel későbbben rakatik le a kölni domnak alapköve 1248-ban, mely év a legtökéletesebb csücsíves styl legtündöklőbb eredményének a St. Chapellenek felszentelését látta Párisban.

És vajjon maga a legrégibb német csücsives templom német eredetű-e? Nem. Egy a „Moniteur des architectes“ című folyóiratban 1856-ban közzétett cikkemben bizonyítottam, mikép a sugár kápolnákkal ellátott nagy templomokon kívül találhatik még Franciaországban a templomoknak más neme, hol az oldalvást fekvő kápolnák nem sugároznak ki a szentély középpontjából, hanem egymáshoz párhuzamos tengelyeken rendeztetnek el. E templomok élén áll a még a XII. században alapított apátsági templom Brauneben, mely város Rheims és Laon közt fekszik. Az érintett trieri templom már most nem más, mint a braini templom utánzása, csak hogy a keleti brainei részek Trierben ismételve és megfordítva nyugotra is tétettek át, és így a német épület kerek vagy central idomot nyert. Midőn e nézetet először kimondám, az többfelől ellenkezéssel találkozott, de ma véleményem el van fogadva, és így következik, hogy a legrégibb német csücsives templom sem tökéletesen német eredetű, hanem francia mintára elrendezett épület.

De még Angliában is a csücsives styl, mivel már a XII-dik században foganatba vétetik, több tízedéssel régibb mint Németországban. E styl részint Normandiából, részint anyaföldről, az ugynevezett Ile de Franceból átmegy Angliába, és jelesen Sensi Vilmos említettik mint alkalmazója a canterburyi székesegyház újraépítésénél.

Nem lehet tehát még nem egyeznünk Mertenssel, ki mint e részben útattörő vizsgáló, 1850-ben Berlinben megjelent munkájában egész határozottsággal kimondá, hogy a csücsives styl Franciaországban, és itt Páris legközelebbi környékén vette eredetét, és hogy első biztosan felismerhető teremtménye a már 1140 előtt újra épülni kezdett sz. denisi apátsági templom.

Továbbá Mertensnek különös érdemül kell tulajdonítani, hogy egy idetartozó régi szónak fontosságát kellőleg kiemelte. Egy a XII. század végefelé élt sváb krónikairól t. i. a csücsives stylt „opus francigenum“ nevezi. Mertens első figyelemztetése óta az „opus francigenum“ féle kitétel ismételve található régi okiratokban, és így a leghatározottabb classikusaik daczára is a francziák kénytelenek a csücsives styl atyaságát elfogadni, valamint a németeknek meg kell elégedniök ha, mint ezt Vitet a noyoni templomról írt monographiájában teszi, s a

mint a X. századból származó gernrodi templom bizonyítja, nekik engedtetik meg a legnagyobb befolyás a román építészet feltalálásában és kifejlődésében.

De nekem is engedjék meg, hogy a csúcsíves stílt a régi „opus francigenum,” és az előhozott tagadhatatlan bizonyítványok nyomán ezen túl francia stílnak nevezzem.

III.

A francia építészet fejlődése legszorosabb viszonyban áll a XII. században Franciaországban alakult és fejlődött városok mozgalmával és szabadság utáni törekvésével.

Ezen mozgalmat legjobban Thierry Ágoston írta le leveleiben, miknek czíme: „Lettres sur l'histoire de France pour servir d'introduction à l'étude de cette histoire.”

E levelek közül a tizenharmadik: „Sur l'affranchissement des communes” a következőkben foglalja össze az érintett mozgalmak elemeit és elveit.

„A történetírók, bizván a charták e kifejezésében „concessi, j'ai octroyé” megengedtem, a királyok politikájának szokták tulajdonítani a népfölkelések eredményeit, és így a demokrata szellemnek egyik legerélyesebb mozgalmát csupa adminisztratív reformmá változtatják át: azonban a történet ellenkezőt bizonyít, t. i.: hogy ama nagy mozgalmakban, mikből a középkor községei vagyis respublicái eredtek, valamint a teremő gondolat, úgy a kivétel is az akkori kereskedőké és mesterembereké vala, kik egyedül képezték a városok népességét. A charták legtöbbjeiben a királyoknak egyebet nem lehet tulajdonítani, mint a jegyzőkönyvet, az aláírást és a pecsétet; míg a törvényhozási rendelkezések egyedül a községek művének tekintendők.”

„Azon városok lakosai, kiket a mozgalom áthatott, vagy a nagy-egyházban, vagy a kereskedési-térekben egybegyűlekeztek, és ott a szentségekre esküdtek, hogy egymást támogatni és segíteni fogják, hogy egymáson jogtalanságot, bárki által, elkövetni nem engednek, úgy szintén azt sem, hogy valaki ezentúl, bárkivel közölők, mint szolgálva bánják. Ezen ünnepélyes eskü-

nek, vagy ezen összeesküvésnek, (conjuratió), mint azt némely régi okiratok nevezik, köszöni a község eredetét.“ — „Mindannyian, kik e módra szövetkeztek, magokat községieknek (communiens) vagy esküdteknek (jurati) nevezték, és nézetökben e czím a köteleesség, a viszonyos hűség és áldozatkészség eszméit jelenté, ugyanazonos levén a régiek polgár (citoyen) nevezetével. A község tagjai eleinte ugyan forradalmi, de későbbben rendes módon választott kormányt alkottak, melynek feladata volt a keletkezett társaságot biztosítani.“

XIV. levelében Thierry így folytatja a tárgyat:

„Mit mai nap egyetlenegy forradalom által elértünk, arra a középkorban számtalan forradalom kellett; mert a városok egyenként, bár egymás után és egymás által izgatva, keltek fel: de e forradalmak élénkebbek és erélyesebbek is valának; mert az emberek ugyanazon rendből keletkeztek, kiknek ugyanazon nézeteik és érdekeik voltak: azért is, minden visszaemlékezés nélkül a római vagy görög történetre, a XI. és XII. század polgárai, akár királyi vagy grófi, akár püspöki vagy káptalani vagy kolostori uradalom alatt állottak, attól megszabadulván, egyenesen a respublica felé hajtottak; de a megállapított hatalom reactiója csakhamar visszafelé indította őket. E két ellenkező erő ellensúlyozásából a városra, vegyes kormány származott, főképp Franciaország északi részében, mint ezt községeinek chartái mutatják. — Minél erélyesebb és tartósabb volt valamely városban a harc, annál tartósabbak valának eredményei is.“

„A forradalom leginkább anyagi érdekek és előnyök elérésére, és nem annyira a királyok, mint a nagy vazallók és püspökök ellen volt irányozva, azért is ez utóbbiak, a papság általában, és ez által indítva maga a pápa, a mozgalmat leginkább ellenezte; minek biztos jelét a XII. században élt Guilbert apát eme szavaiban találjuk: „Communio autem, novum ac pessimum nomen sic se habet, ut capite censi omnes solitum servitutis debitum semel in anno solvant, et si quid contra jura dereliquerint, pensione legali emendent, caeterae censuum exactiones, qua servitus infligitur solent, omnimodis vacent.“

A történet azt mutatja: hogy az emberi erő, szellem és tevékenység nem nyilvánulnak, nem fejlődnek sem egyoldalulag, sem egyenként, hanem egyetemesen, s így a politikai vagy mozgalmak

mindig hatással bírnak a többi szellemi erők, jelesen a tudományok és művészetek fejlődésére. A rajzoló művészetekben, mint a többinek anyja, első helyen áll az építészet. Egyiptomban az építészet fénykora bekövetkezett, miután az egyiptomiak az idegen hyksosok uralma alól felszabadultak. Görögországban e fénykor a perzsákon nyert diadalmak következménye, végre a francia styl ugyanazon időben fejlődött és hágott tetőpontjára, midőn a városok önállóságukat és függetlenségüket kivívták. A római császárság pazarló fényt árasztott el és a meglevő elemeket pompás emlékekre felhasználhatta ugyan, de ezen elemeket, vagy valódi építési stylt teremteni nem vala képes. Nem fogunk tehát csalatkozni, ha kimondjuk: hogy az igazán művészi építészet a szabadságot vagyis a szabadulást, a függetlenséget tételi föl.

A középkori francia polgároknak leginkább a püspöki hatalom alól kellett felszabadúlnia; mert e hatalom minden városban létezett, és három erős alkatrészből, az egyházból, szellemiből és hűbériből állván, legsúlyosabban és közvetlenül nehezkedék a polgárra. A püspökök politikai fontossága majdnem egykoru az egyházzal, ők levén már a IV. század óta a nép védői (defensores), a római császárok ügyvivői és hivatalnokai ellenében. Későbbben a püspökök magok lettek birákká, és idővel mindinkább túlmenvén eredeti hatáskörükön és jogukon, a francia királyok irányában vazallokká, a városi népség irányában pedig urakká s néhol zsarnokokká változtak. Epontra a francia püspökök a XI. század végefelé érkeztek, hol, mondhatni, hogy az egyház világi főnökei inkább politikai hatalmuk ügyével levén elfoglalva, a világi egyház leginkább hanyatlott. Ellenben a kolostori papság, és e közt főképen a benczés rend, jobban értvén hivatását, e korban fentartá a más részt hanyatló egyházat, és azzal egyetemben a tudományt, a művészetet általában, és különösen az építészetet. A székesegyházak nem fejlődhetvén tehát ez időben, sokkal közelebb állanak az ősi eredeti római és keresztyén basilikához, mint az apátsági egyházak; amott, mint láttuk, a szentély fő idoma a régi basilika félkör, míg az apátsági egyházaknál egy új elrendezés t. i. a szentély középpontját körző sugárkápolnák rendszere fejlődik. Általában a román építészet kolostori és szerzetes építészet, és e rendszer tetőpontját a benczések-

nél érte el, de nem Francia-, hanem Németországban, hol még a XIII. században divatozott. Azonban e rendszer új elemi idomot, minő a csücsív nem teremtvén, azért nem fejlődhetett ki tökéletes logikai következtetésséggel vagyis szervesen; mit a francia benzések elismertek, és azért már a XII. század közepe felé állottak a román építészettől, a st. denisi templomban teremtvén meg legelőször a francia styl csiráját, mely későbbben a francia és német székes-egyházakban a legnagyobb és legfészesesebbet idézte elő mit az építészetben ismerünk. De hogy ez létrejöhessen, szükséges volt a világi egyház reformja, és a városok felszabadulása. E reform a XII. században egy részről a városi mozgalmak, és VII. Gergely pápa még előbbi működése által előállott, midőn az előbbieket egy új szabad, t. i. a polgári elemet a tiers état'-t teremték, az utóbbi pedig az egyházi főnököket rendeltetésökhöz visszavezeté és a királyoktól és a nagy vazalloktól mindinkább függetlenekké tette; mindkettője pedig a világi hatalmasságokban elpuhult püspököket új erőfeszítésre kényszerítette.

Azon városokban, mikben értelmesebb egyházi főnökök a szélvész idejekorán sejtván, azt engedményekkel meg tudták előzni, hatalmuk kevésbé töregett meg, mint ott, hol a mozgalommal elfoglaltságukban dacolni mertek. Amott karöltve járván a főnök a városi népséggel, és a székes-egyházak egyesített erejökkel felépülvén, megközelíték vagy a régibb módot, vagy a benzések egykori templomai elrendezését, itt a székes-egyházak inkább a nép által emeltetvén, egészen új alakban jelennek meg. Ezen igazságot legjobban két példában tüntethetni elő.

Noyonban 1098-ban egy értelmes püspök foglalta el a széket, neve Baudri de Sarchanville. Erről Thierry XV-ik levelében mondja: hogy önkéntesen összehitta a város minden lakosait papságot, nemességet, kereskedőket és mesterembereket; eléjök terjesztett egy chartát, mely a polgári rendet örökké való társassággá alakítá, magistratus alatt, melynek személyeit eskütteknek nevezték, szintűgy mint Cambrayban, mely város chartáját 1076-ban nyerte meg, s így északi Franciaországban első volt, mely chartával birt. A noyoni charta 1108-ban adatait.

Laon városa mozgalmának története Thierrynél három levelet foglal el, a XVI-ikat, XVII-eket és XVIII-ikat. Itt minden ellenkezőleg történt, mint Noyonban. Itt 1106-ban Gaudry, egy

gögs és erőszakoskodó férfiú lépett a püspökökre, ki zsarnokoskodásában véres tettektől sem rettent vissza. Midőn e püspök Angliába elutazott, hol már elébb ezen ország elfoglaltatásakor mint katona szolgált, a laoni lakosok ügyvivőit megvesztegetvén, azoktól egy eléjükbe terjesztett charta elismerését nyerték. A püspök hazajövén, eleinte a chartához nem akart járulni, de később tetemes pénzösszeget vévén a lakosoktól, elismerte azt, s még a királynak, VI. Lajosnak megerősítését is kieszközölte. A lakosok e charta által maireből és esküttekből álló tisztviselőséget nyertek, melynek jogában állott a népet harangszóval összehíni, akár tanácskozásra, akár a város védelmére.

De a püspök, három év alatt a lakosoktól kapott pénzösszeget elprédálván, arról gondolkodott, hogyan tudná az általa megerősített chartát megsemmisíteni. E czélból meghitta 1112-ben a királyt Laonba a húsvéti napok ünneplésére, és ott az udvaroncokat 700 liverrel megvesztegetvén, a charta megsemmisítését s azt eszközölte, hogy a városi tisztviseléség munkálkodása megszünttetett, a városi pecsét és zászló tőlök elvétellett és megtiltatott nekik a városi toronyban — a mit a francziák, beffroinak hitak — a harangot meghúzni.

Másnapra a király embereivel Laonból eltávozván, a lakosok felkeltek, a nemeseket, kik a püspökkel tartottak, és magát a püspököt legyilkolták, és megfutamodott pénztárnokának házát felgyújtották. E tűz alkalmával a város egy része s a székes-egyház is leégett.

Megijedvén tettök következményeitől a laoniak Marle Tamással, egy közel lakó hatalmas nemessel, szövetkeztek a király ellen. Marle nem bírván őket védeni saját városukban, a polgárok nagy részét erős várába Crecybe és Nogent nevű falujába elvitte; de itt sem levén képes ellenállani, a király hadseregétől legyőzetett; a laoniakon nagy vérontás és prédálás követtetett el mint Crecyben és Nogentban, mint magában Laonban, hol a rheimsi püspök a király zsoldosai közepett nagy engesztelő misét tartván, Péter apostol e szavai fölött papolt: „*Servi subditi estote in omni timore dominis.*“

Mindez által a béke nem tudott helyreállni, és Gaudry utódja a püspöki széken kénytelen volt 1128 egy új chartát adni, melyet VI. Lajos Compiègneben megerősített. E chartában a gyűlőt

„község“ (commune) szót nem használták, hanem helyébe a béke-intézményt (institutio pacis) tették.

A béke és csend, mely ezen engedményt követte, 45 évig tartott, míg Roger de Rozoy püspök több hatalmas nemessel újra a laoni charta megsemmisítésére szövetkezett. A lakosok, VII. Lajoshoz folyamodván, megint új chartát és segédelmet nyertek püspökük ellen. VII. Lajos meghalálózván, a laoni püspök Fülöp Ágoston királytól 1190-ben ismét kieszközlé a charta megsemmisítését, de már 1191-ben megint megújított a charta, melynek birtokában most a laoniak egész 1322-ig maradtak; 1350-ben pedig a laoni szabadságok teljesen meg lettek szüntetve.

„Mivel,“ így végzi Thierry előadását, „forradalom nincs a nélkül, hogy a középületek nevei meg ne változtassanak, egy rendelet megtiltá a tornyot, a melyből két nagy harangját kivették, ezentúl beffroinak nevezni. Úgy tetszik mintha ez által célba vették volna eltörölni a demokrata emlékeztetést, mely ezen régi falakhoz volt kötve, honnan a polgárok annyiszor hivattak össze tanácskozásra vagy védelemre. Ezen, a városok közepén emelkedett tornyokban büszkélkedtek és vetélkedtek a középkor apró respublicái, kivált Franciaország déli részében. A városok lakosai szerettek azoknak hangos és válogatott neveket adni, mint p. Miranda vagy esoda (merveille); és úgy tetszik, mintha Pisa híres tornya is ilyenmü hiúságnak köszönne bizzarr idomát.“

Mielőtt Noyon és Laon városok politikai viszonyait építési rendszerökkel összehasonlitanám, meg kell jegyeznem: hogy a XII. század folytán Franciaországban a székes-egyházak nem használtattak egyedül és kizárólag egyházi célokra:

Mert, kivén a számos kórházakat, az egyház majdnem az egyetlen középület volt; az úgynevezett város-házak is csak a XIV. század óta építettven, és akkor is nem Franciaországban, hol a városok chartái e században megszüntettek.

A székes-egyháznak, vagy más templomnak az egyházin kívül még más rendeltetése volt, használtatott pedig az népgyűlési, sőt, bármí paradoxnak tessék is ez a mai kornak, színházi teremül.

Thierry XIII-ik levelében, mint már említve volt, így szól:

„azon városok lakosai, kiket a mozgalom áthatott, a nagy egyházban egybegyülekeztek, és ott a szentségekre esküdtek“ stb.

Továbbá XX. levelében : „Rheimsben a St. Symphorien templom toronya városi toronynak, „beffroinak,“ szolgált; és e körülmény valószínűvé teszi, hogy a polgárok nagy tanácsa üléseit e templomban tartá. Más városokban e korban ugyanazon szokás divatozott kényszerűségből, mivel a templomokon kívül nem találtak elég téres fődött helyiségek, a melyek nagy néptömeget magokban foglalni képesek lettek volna: Ennek következtében, valahányszor az egyházhatalom a városi jogok gyakorlata elé akadályt akart gördíteni, megtiltotta a népnek a templomban egyéb, mint ájtatossági okból gyülekezni, és a harangot a szertartási órákon kívül meghúzni. (Lásd Confirmation par Louis VI. des réglemens faits pour la commune des St. Riquier. Recueil des ordonnances. XI. pag. 184).“

Olvassuk továbbá Dulaurenak Páris városa történetében, és más hasonló iratokban, hogy az úgynevezett „Mysterek“ vagy is egyes episodok és jelenetek a sz. írásból, színileg adattak elő a templomokban; sőt e mysterek egyes rimes töredékei reánk maradtak, és ezekből látjuk, hogy a középkor költői éppen nem használtak nagy csint a szent dolgok előadásában.

De mi még több: nem csak a mysterek előadása tartatott a templomban, de még a bolondok ünnepe is, az úgynevezett fête des foux, melynek egyenes célja volt a papságot, sőt még a szertartást is kigúnyolni és parodiázni. Olvassuk: hogy ily ünnepeken a főoltáron kolbászt és bort osztottak, hogy nevezetesen a párisi püspökök egész századon át hasztalanul törekedtek ezen ünnepeket megszüntetni.

A mondattakból világos: hogy midőn a székes-egyházak kettős célra, egyházira és világra használtattak, azok építésüknél is kettős befolyásnak voltak alávetve; ellentétül a szerzetesek templomaiknak, hol a cél egyedül és kizárólag egyházi volt. De e törvény módosítása is mindinkább előtűnteti a tételt, a hol t. i. az egyházi hatalom túlnyomó volt, vagy is önkéntes engedmények által régi tekintélyét fen tudta tartani, ott a székes-egyház is inkább megközelíti a benczés templomok elrendezését; ellenben a hol a polgárok erőszakosan csikarák ki a püspököktől jogaikat,

ott a templom elrendezése is többé-kevésbbé eltér a benezés templomok elrendezésétől.

Igy, midőn Noyonban 1150 után a leégett székes-egyházat újra kellett építeni, a püspök szentélye mintájául használhatta az 1144-ben elkészült st. denisi szentélyt, mi annál inkább megmagyarázható, mivel a noyoni püspök barátságos viszonyban állott Sugerrel, az építő sz. denisi apáttal. De ez időben Sz. Denisben még csak az új szentély állott, másutt kellett tehát keresni a noyoni kereszt-kar-ágainak mintáját, és ezt a püspök a régibb román templomokban találta, hol ezen ágak félkörűek valának. A noyoni tornyok megint inkább hasonlítanak a már 1140-ben felszentelt st. denisi egyházéihoz, mint más tornyokhoz; a hajóban pedig a csücsiv nem uralkodik maga, hanem a felső osztályokban helyet enged a régibb körívnek.

Laonban ellenben a homlok-egyenest ellenkező viszonyok egészen eltérő rendezést szültek a székesegyházban. E templom ama 45 évig tartó békes korszak vége felé épült, mely a második charta kiadatását követte. Itt, mivel a jog elnyerése véres úton történt, az egyházi főnök befolyása az egyház építésénél csaknem egészen elenyészik. Violet le Duc, midőn építész szótárában a templomról szól, kiemeli: hogy egész jelleme laikus felfogásra mutat, és hogy a templom mintegy népgyűlések használatára van szánva. Először is az egyenes vonalba zárt szentélyben hiányzanak a sugárzó kápolnák, hol a szerzetesek közl többen ugyanazon időben miséztek, továbbá a jelképes keresztidom sokkal-kevésbbé van előtűntetve az elrendezésben, mint másutt: de fődolog a tornyok elrendezése és idomitása, melyek erősítési jellemet árulnak el.

Az érintettekben láttuk: hogy a felszabadult községek nagy gondot fordítottak községi tornyaikra és harangjaikra; nem fogunk tehát csodálkozni, ha épen a laoni székes-egyház tornyaiban ráismerünk a későbbben Franciaországban emelt tornyok első mintájára. A francia torony, mint a községi szabadság legfeltűnőbb jele, Laonban teremtetett, azon községben, mely e szabadság elérésében legtöbbet vérzett; és e torony megint sokkal inkább viseli az erősség jellemét, mint például a német torony; mert hol négyszöge a nyolcszögbe átmegy, ott az üresen maradt szegletekben négy kisebb torony emelkedik; e kisebb tornyokban lépcsők vannak, mikén számos védőt lehet

felállítani, és mivel e tornyocskák mindenfelé át vannak törve, a védők innen könnyen nyilazhatták a támadókat.

A felszabadult városi községek tehát szándékosan a szerzetesek építési módjától el- és az újonnan keletkezett csücsíves, vagyis francia stílushoz fordultak.

E nézet még inkább megerősítették az által, hogy a francia stílus keletkeztével az építészet, mely annakelőtte a szerzetesek kezében volt, átment laikus egyénekre. A szerzetes, azaz a román mód, egyházi-emberek által gyakoroltatott, Franciaországban valószínűleg még a XII. század első felében, Németországban pedig, mivel itt a román mód egész századdal tovább tartott, még a XIII. század első felében is, sőt voltak, kik még a kölni dom tervezését is szerzetesnek, nevezetesen Albertus magnusnak, akarták tulajdonítani. A francia stílus első félszázadából ugyan nem birunk egyetlen egy mester névvel sem, de e nevek a XIII. század kezdetén előállanak, és hogy azok laikusok nevei, onnan tudhatni, mert többnyire e mesterek feleségei is említetnek, vagy az építkezés igazgatósága apáról fiúra száll.

Nem mellőzhetem el itt egy nevezetes körülmény megemlítését, t. i.: hogy azon korban, midőn a francia stílus megszületett, az egyházi építésszek alig voltak többé képesek hivatásuknak megfelelni. Erre világos például szolgál a St. Germain des Prés nevű apátsági templom Párisban, melynek 1130 körül épített meg fenálló nyugoti román tornya, feltűnő hanyagságot mutat a kivitelben, nincsen itt egyetlen egyenes szög; nyugotfelé a torony keskenyebb mint keletfelé, a legfelsőbb emelet ívein olyanokat veszünk észre, mik több mint egy középpontból vannak alkotva, végre a szentély kezdetén állott két torony oly rosszul volt készítve, hogy azokat nem régen el kellett hordani; s mégis e templom a nevezetesebbek közé tartozott, és a st. germaini apátság igen gazdag és tekintélyes volt. A sz. denisi templom, melynek nyugoti homlokzata egy tized évvel később szenteltetett fel, szintoly szabályellenes alkotású, hogy magasabb tornyát a jelen században el kellett hordani, s mégis a sz. denisi apátság a legjelentékenyebb benediktin apátság volt a XII. században; mert ennek előjárója Suger, a királynak helyettese volt. Ezekből világos, mikép ideje volt, hogy a szerzetesek kezében

hanyatló építészet más, szorgalmasabb és szabályosabb kezekre bízattassék.

De hogy a francia styl korántsem kolostori styl, sőt nem kizárólag egyházi styl, ezt azon körülmény is mutatja, hogy az ezelőtt csak a kolostorokban létezett tanítási intézetek ugyanez időben világiakká kezdenek lenni, a világi egyetemek egymásután azzal együtt keletkezvén. Szükséges volt tehát, hogy e rendszer magát ezen új tanintézetek kellékeire alkalmazza, hogy a nagy földött helyiségeket, mikre most a templomon kívül is szükség keletkezett, [például felolvasó-, gyülekező-, olvasó-teremeket, előteremtse. E tekintetben nevezetes, hogy e styl már a XIII. században ugyanazon könyvtári rendszert alkalmazta, melyet legújabb időben a német könyvtáraknál behoztak, azt hivén, hogy e rendszert mai korunk földözte fel. E rendszer abban áll, hogy a könyvek többé nem a falak hosszában állíttatnak föl, hanem állványaik egyenes szöget képeznek a sok ablakkal, mik a minden állványt körülfogó kettős dolgozóasztalt világítják.

(Folytatjuk.)

HENSZLMANN IMRE.

MAGYARORSZÁG ÉS ERDÉLY

1848 ELŐTTI ALKOTMÁNYA.

KÖZJOGI TANULMÁNYOK. — ELSŐ KÖZLEMÉNY.

A társadalmi lét természetét, a közviszonyok rendének alapfeltételeit és az államok alkotmányait tanulmányozni általánvéve igen fontos, s lehet mondani, a műveltség még oly magas fokozatán álló férfihoz is méltó foglalkozás. De mindenekfölött fontos, sőt az érdekeltekre nézve szükséges, azon társadalmi rendet, és azon állam alkotmányát ismerni minél alaposabban, melynek tagjai vagyunk.

E szempontból indulok ki, midőn Magyarország és Erdély 1848 előtti alkotmányáról és annak történeti kifejlődéséről szándéksom egy pár szót mondani. Nem szükség bővebben kiemelniünk azon körülményeket, melyek az ilyenmü fejtegetéseket, közéletünk újabb fordulata folytán, kétszerte érdekessé teszik.

Alkotmányos ország polgára, főkép, ha akár születésénél, akár élethivatásánál fogva a közügyek kezelésében részt vesz, köteles hazája közjogát és alkotmányos rendét alaposan ismerni. 1848 előtt ez mind Magyarországbán mind Erdélyben nehézséggel nem járt. Mert a közélet könyve nyitva volt mindenki előtt, s túlzás nélkül mondhatom, hogy a magyar, gyermekségétől kezdve a levegővel együtt szitta magába a hazai közjog és alkotmányos élet vezérelveit is. Ezen gyakorlati iskolát tizenkét év óta nélkülözzük. De nélkülözi ifjúságunk azon tudományos útmutatást is, melyet mi idősebbek a hazai közjog oktatása által iskoláinkban nyertünk. Így nem csoda, hogy ifjaink közül az 1848 előtti

alkotmánynak alapelveit sem ismerik sokan, s hogy a magyar közjog legfontosabb kérdései- és legnevezetesebb intézményeiről az új nemzedéknél alig találunk felületes képzelmeknél és homályos visszaemlékezéseknél egyebet. Pedig a haza szent ügye kívánja, hogy alkotmányos életünk múltja és jövője közt az egybekötő fonal el ne szakadjon, s hogy az 1848 előtti magyar-erdélyi közjog alapfogalmait, vezérelveit és főintézményeit, melyeken alapszik a 48 ki alkotmány is, ezentúl is tisztán felfogjuk, helyesen ismerjünk.

A magyar-erdélyi közjog érdekét különösen emeli, hogy mind Magyarországon, mind Erdélyben az alkotmány az országos és nemzeti életből fejlődött ki. Nem egy okmány tartalmazza annak foglalatját; hanem összes országos és nemzeti életünket kell ismernünk, hogy az alkotmány valódi értelmét felfoghassuk, hogy jelentőségét és értékét kellőleg méltányolhassuk. Azért tájékozhatja magát oly nehezen az idegen a magyar-erdélyi közjogi kérdésekben; s azért olvassuk nem ritkán német, francia stb. lapokban és könyvekben hazánk alkotmányos intézeteiről a legferdebb nézeteket és ítéleteket. „A magyar alkotmányt a külföld azért nem ismeri, mert — nem papir alkotmány. Ha ennek hibáit akarja kimutatni, azt a papir alkotmányokhoz hasonlítja, azt t. i. a mi kívül van; belső mozgását, életét soha sem ismerte“¹⁾.

Ehhez járúl a történeti alap. E tekintetben szokássá vált a magyarországi alkotmányt az angolországihoz hasonlítani. Mert valamint ez János király 1215-ki u. n. „magna charta“-ján, úgy hazánk alkotmánya egy szintén XIII. századi okmányon, t. i. II. Endre király 1222-ki arany bulláján alapszik, melyet királyaink koronázásuk alkalmával megerősítettek a legújabb időkig. De még azt is meg kell jegyezmem, hogy az arany bulla közvetlenül szent István első királyunk intézeteinek megerősítését tűzte ki főfeladatúl; szent István pedig, habár a magyar-európai államrendszer szervezésekor sokat vett föl az akkori más európai államokban divatozó intézetekből: az állam- és jogélet lényeges irányaira nézve még is az előbbi rendnek főmomentumait tartotta meg. Innen van, hogy még az újabb magyar-erdélyi közjog és alkotmányos intézetek tanulmányozásában is a hét vezér u. n. vérszerződését kell történeti kiindulási pontúl venni, s hogy a magyar-erdélyi összes állam-történet kellő tekintetbevétele nélkül a magyarországi statuslét utolsó stadiumát, és a magyar-erdélyi XIX. századi államszervezést sem érthetjük alaposan. Ennek folytán azt találjuk, hogy Magyarország és Erdély államviszonyaiban, kezdve a legrégibb időktől korunkig, mindig a folytonosság (continuitas) elve birt túlsúlylyal, s ezen elv volt alkotmányos létünk

¹⁾ Daguerreotyp, Pozsony 1841. 174. l.

fenmaradásának egyik főbiztosítója. Korszerű reformok ez által kizárva soha nem voltak; de csak úgy verhettek gyökeret, csak úgy honosúlhattak meg, ha az államszervezetbe tökéletesen beillesztve annak egészével forrtak egygyé.

Ezeket előrebocsátván, s általában megjegyezvén, hogy itt nem szándékom a magyar-erdélyi közjogra nézve mélyebb tudományos vagy gyakorlati fejtegetésekbe bocsátkozni; hogy inkább csak a nagyobb közönségnek, mely a közjogi kérdések iránt értesülni kíván, szükségait és álláspontját fogom szem előtt tartani: röviden érintem a tárgyakat, melyekre tanulmányaim vonatkoznak. Szükségesnek vélem mindenekelőtt az 1848 előtti magyarországi és erdélyi alkotmányt közjogilag szorosabban meghatározni. Evvel összefüggnek a statushatalom szervezését általában illető elvek. Továbbá a magyar király közjogi állását, az országgyűlést, az országos rendek jogait és kötelességeit, s általában az ország képviselési formáit fogom fejtegetni, egyszersmind Erdélynek hasonló viszonyaira is terjeszkedni. De ezen kívül az egyes hatóságok s municipalis községek és testületek viszonyait is szükséges felvilágosítanom; különösen a kapcsolt részek kérdését, a megyei rendszert, a városi rendet, a szabad kerületeket, és általában a községi élet szervezésének alapeszméit. Szintén szóba kell hoznom az alkotmányos formák befolyását a közigazgatási és igazságszolgáltatási intézeteinkre. Végül a vallások és az u. n. nemzetiségek kérdését is szemügyre fogom venni.

I. Magyarország és Erdély 1848 előtti alkotmányának általános közjogi meghatározása és jellemzése.

Úgy hiszem, nem fogja egy könnyen valaki tagadni, hogy a mai időben, midőn a politikai jelszók mind a közéletben, mind az irodalomban fölötté fontos szerepet játszanak: közjogi kérdések komoly fejtegetésében a fogalmak meghatározására és helyes kifejezésre használására különös gondot szükség fordítanunk. A tapasztalás bizonyítja, hogy a fogalmak és gondolatok hibás vagy helytelen formulázása nem ritkán a legkedvezőtlenebb félreértés vagy zavarnak oka; hogy ellenben a helyes formulázás már magában is képes gyakran kétségeket fejteni meg, s homályos kérdéseket világosítani föl. Feladatom tehát, mindenekelőtt a magyar-erdélyi 1848 előtti alkotmány közjogi fogalmát és ehhez képest általános jellemét szorosan meghatározni. Mindeddig publicistáink e tekintetben nem jártak el mindig kellő megfontolással; különben roszakaróink nem foghatnák rá még ma is úton útfélen a magyar alkotmányra, hogy a XIX. század szellemével össze nem férő aristocratiai volt.

A közjogi alapfogalmak minden állam alkotmányában a fenálló alaptörvények által határozottak meg. Azért legezészerűbbnek látszik, előbb Magyarország és Erdély 1848 előtti alaptörvényeit venni szemügyre; s azután ezeknek alapján a magyar-erdélyi alkotmány közjogi fogalmát és jellemét meghatározni.

A) Magyarország 1848 előtti alaptörvényei.

Magyarország 1848 előtti alaptörvényeire nézve nem találunk közjogi íróinknál teljes egyetértést. Vannak ugyan oly törvények, melyeket országos alaptörvényeknek egyértelműleg mindnyájan elismernek. De vannak olyanok is, melyeket egyik vagy másik publicistánk az alaptörvények közé sorol; míg a másik ezen minőségüket tagadja.

Alaptörvények nevezete alatt t. i. azon törvényeket értjük, melyek az állam alkotmányának alapjelmét s politikai szervezésének alapintézeteit, tehát az államéletnek mintegy alapzát szabályozzák. Nem létezhetik állam, bármiféle is legyen szervezése, melynek egy vagy több alaptörvénye nem volna. De ezek közt nagy lehet a különbség. Azon államokban, melyek politikai szervezetüket csak újabb időben nyerték, az alaptörvények csaknem egytől egyig rendszeres egészet képeznek, mely az összes államrendet meghatározni tűzi ki magának feladatát. Régibb államok ellenben eredetük jellemét alaptörvényeikben is meg szokták őrizni; minék folytán ezeknek külalakja és foglalatja is megfelelő keletkezésök idejének.

Magyarország ezen utóbbi államok sorából való, miért is alaptörvényeinkben a rendszeres külalakot és a minden közviszonyokat tüzetesen átkaroló foglalatot hiába keresnők. Már fenebb vonatkoztam a magyar közjog és alkotmány történeti kifejlődésére, s ennek megfelelőleg nem egy, az összes államéletet részletesen szabályozó, hanem számra nézve több alaptörvényünk van, melyek különféle időben keletkeztek, s eredetük korát és jellemét világosan mutatják. De épen ez oka annak is, hogy alaptörvényeinkről nem az újabb alkotmányos charták szempontjából, hanem a magyar nemzet szelleme, s állam- és nemzeti élete, mint kútforrása szerint kell itélnünk.

Magyarország alaptörvényeinek egyértelműleg három van elismerve:

1. II. Endre király arany bullája.
 2. A *sanctio pragmatica*.
 3. Az egyes királyok koronázási okmányai.
- Szabadjon ezekről egy pár szót mondanom:

1. Az arany bulla, mely II. Endre király alatt a haza belviszállyainak kiegyenlítése végett az 1222-ki országgyűlésen hozatott. „Ezen gyűlés eredménye, mond egyik előkelő történet

trónk, lett a rajta függő pecsétről arany bullának nevezett ama szabadságlevél, mely az első királyok, kivált szent István által megállított, de azóta sokban megsértett alkotmányt helyreállította, s miután szent István alkotmányozó törvényeinek nagy része elveszett, a jövő századokon a magyar alkotmány alaptörvényei gyanánt szintoly kegyelettel őriztetett, mint őrizték s őrzik maiglan az angolok magna chartájokat, mely hár évvel előbb, 1115-ben hasonló körülmények közt alkottatott¹⁾. Az arany bullát, egyetlenegy cikket kivéve, 1351. erősíté meg Nagy Lajos király; azóta pedig annak megtartására Magyarország minden királya, mielőtt a szent koronával megkoronáztatnék, esküt szokott tenni²⁾. Így maradt ez a legújabb időkig, azon egyetlen módosítással, hogy az 1687. 4. t. cz. által az arany bulla 31. cikkének azon záradéka, mely az ezen törvényben foglalt határozatok meg nem tartása esetében az országos rendeket ellenállásra feljogosította, meg volt szüntetve. Ehhez képest 1687 óta a királyok, midőn megkoronáztattak, az arany bullát ezen záradék kivételével erősítették meg.

2. A *sanctio pragmatica* a habsburg-lotharingiai dynastia korona öröködési jogát és a királyok trónralépési módját szabályozza.

A *sanctio pragmatica* eredetileg VI. Károly római-német császárnak, ki mint III. Károly magyar király volt, ünnepélyes nyilatkozata, melyet ő 1713. ápril. 19-kén miniszterei és titkos tanácsosai ülésében tett, s melyről akkor Schick János György Frigyes nyilvános jegyző által *protocollum* is készült. Ezen nyilatkozat foglatatját Károly az uralkodása alatt levő minden országhoz, tartományokhoz, és örálló közönségekhez átküldé, hol az a fenálló közjogi rendhez képest kihirdetett, elfogadtatott és az illető jegyzőkönyvekbe iktattatott; miről mindezek ünnepélyes okmányokat is adtak ki. A közjogi irodalom szempontjából kívánatos volna, hogy ezen okmányok, valamint az említett 1713-ki miniszteri ülés jegyzőkönyve is egybegyűjtve kiadatnának.

Magyarország és annak kapcsolt részei, miután ez utóbbiaknak *regnicolaris* gyűlése azt már előbb elfogadta volt, a *sanctio pragmatica*-t az 1723-ki országgyűlésen országos törvény erejére emelték; miről az ezen évi 2-ik törvénycikk készült. Ez által az előbbi, a királyi öröködést illető törvények, névszerint az 1687: 2. és 3. törvénycikk megváltoztattak, s meghatározott azon szabály, mely ezentűl a koronaörökösödés és trónralépésre nézve törvény legyen; az Ő Felsége uralkodása alatt lévő országok és tartományok feloszthatatlansága és elválaszthatatlansága kimondatott; egyszerűen III. Károly, I. József és I. Leopold királyok

¹⁾ Horvát Mihály, Magyarország története második kiadás. Pesten, 1860. 354. l.

²⁾ Werbőczy Hármaskönyve II. 14. §. 12.

mindkét nembeli utódjainak teljes kimulása esetére Magyarország szabad királyválasztási joga megerősített.

3. Az egyes királyok koronázási okmányai által minden új koronázás alkalmával megerősítették az ország jogai és szabadságai. Ilyen koronázási okmányokat adtak ki a sanctio pragmatica behozatala óta Mária Terézia 1741., II. Leopold 1790, I. Ferencz 1792. és V. Ferdinánd 1830-ban; s ezek az illető koronázási végzeményekbe becikkelyeztettek.

Ezen három alaptörvényen kívül országos alaptörvények gyanánt hozzák még föl: a) Az Álmos fejedelem és a többi vezérek közti u. n. vérszerződést, melyet azonban ünnepélyes közjogi formában nem birunk; b) Sz. István első apostoli királyunk államintézményeit, melyeknek összegéről szintén csak történetnyomozási úton van tudomásunk; c) a protestánsok jogait biztosító békekötéseket és törvényeket; d) s az 1791-ki közjogilag fontos törvénycikkeket, melyeket, bár azok közjogi fontosságát mindenki elismeri, csupán azon okból nem számít egykét publicista az alaptörvények közé, mivel külalakuk nem felel meg az országos alaptörvények ünnepélyes kellékeinek ¹⁾.

Az 1847/8-diki törvénycikkék itt feladatomban köréhez nem tartoznak.

B) Erdély 1848 előtti alaptörvényei.

Erdély 1848 előtti alaptörvényeiül általában elismertettek:

1. A három országos nemzet, t. i. az erdélyi magyarok, székelyek és szászok u. n. uniója ²⁾; és a négy u. n. recepta vallás, t. i. a katolika, reformata, evangelica és unitária, törvényes egyenjósága. A három nemzet és négy vallás közjogi viszonyaitán Zapolyai János király halála után az Erdélynek Magyarországtól elválásakor fenforgó körülmények és a XVI. század szelleméhez képest, az egyenjóság alapján több országgyűlési határozatok által akkép rendeztettek: hogy a három nemzet egymás közt békeséget tartva, együtt egy közös kormány alatt legyen, s hogy

¹⁾ Azt hisszük, megbocsát a tisztelt értekező, hogy becses értekezésének ezen részét kissé összébb vontuk; a protestánsok jogait biztosító törvényekre és kötésekre tett, különben szintén érdekes észrevételeit pedig egészen mellőztük e helyen, hol főleg oly alaptörvényekről van szó, melyek Magyarország alkotmányának „közjogi jellemét” határozzák meg. — Szerk.

²⁾ Erdély közjogában az unio szónak még kétféle más értelme is van; mennyiben t. i. szó van a görög-katolikusoknak a római-katolika egyházzal uniójáról, és Erdélynek Magyarországgal uniójáról.

mind a közös ügyek kezelésében, mind a közös terhek viselésében mindenik egyformán osztozzék; hogy továbbá az említett négy vallásnak egyenlő közjoga s állása legyen ¹⁾. Az unio mint Erdély alaptörvénye 1613. megújítatván, az 1630 január 25-kén Gyula-Féyhárván tartott országgyűlésen ünnepélyesen megerősítettett, egyszersmind határoztatván, hogy minden tizedik évben megújíttassék. Ennek folytán később többször is volt még megerősítve, névszerint 1649, 1681 és 1686; 1653. pedig az Approbáták III. részébe, az arra letendő eskü formulájával együtt iktattatott. Újabb megerősítése történt az 1744 : 6. t. cz. által; s ennek értelmében maradt az unio 1848-ig Erdély összes alkotmányos és közgazgatási rendezésének alapja.

2. I. Leopold magyar király 1691 december 4-ki u. n. diplomája (Diploma Leopoldinum), mely 18 pontban meghatározza a feltételeket, melyek alatt Leopold Erdélynek kormányát átvette, s megerősíti az erdélyi nemzetek és lakosok jogait. Ez az 1791 : 2. t. cz. által megerősítettét, egyszersmind ünnepélyesen becikkelyeztetett. A Diploma Leopoldinum történetére vonatkozó okmányokat és aktákat Szász Károly gyűjtötte egybe és tette közzé (Sylloge tractatum aliorumque actorum publicorum historiam et argumenta B. Diplomatis Leopoldini, Resolutionis item, quae Alvincziana vocatur, illustrantium; Kolozsvárt 1833).

3. A *sanctio pragmatica*, melyet az erdélyi 1722-ki országgyűlés elfogadott; az 1744 : 2. és 3. t. cz. pedig „*pro perpetua et invariabili lege in conformitate articuli Regni Hungariae anni 1723.*“ alaptörvényül becikkelyezett.

E hárman kívül, alaptörvényeknek tekintetnek még egyik vagy másik erdélyi publicista által : a) Magyarországnak 1526 előtti alaptörvényei, névszerint az arany bulla. — b) Az 1791-ki nevezetesebb novellaris czikkek. De ezek, bár fontosak is tartalmuknál fogva, az alaptörvényeknél szokásos ünnepélyes formában ki nem hirdettetvén, nem mindenki által ismertetnek el alaptörvényül.

¹⁾ „Cum una omnibus sit patria, et quae ex ejus conservatione resultat utilitas, ad omnes aequaliter pertineat; hinc omnia onera, quae conservationem patriae respiciunt, sive defensionem, sive pecuniarum solutionem, sive aliquid aliud temporis conditio postulaverit, tres Transilvaniae Nationes aequaliter perferant.“ (Az 1545 ápril 25-ki tordai országgyűlés határozata). A négy recepta vallás közül a római-katholika vallás sz. István uralkodásától fogva Erdély államvallása volt, s ehhez számítja az 1744 : 6. t. cz. a görög-egyesült vallást is. Az evangélica vallás az 1557 június 1-seji és 1559 július 10-diki gyulafehérvári, a reformata az 1564-ki, az unitaria az 1571-ki marosvásárhelyi országgyűlések által ruháztattak fel polgári joggal.

C) Magyarország és Erdély 1848 előtti alkotmányának közjogi jellemzése.

Az említett alaptörvények Magyarország és Erdély 1848. előtti alkotmányának közjogi jellemét határozzák meg. Nem szenved tehát kétséget, hogy ugyanazoknak értelmében kell fejtegetnem a magyar-erdélyi alkotmányos élet alapfogalmait és főintézteit is. E tekintetben mindazáltal soha nem szabad szem elől téveszteni, hogy alkotmányos létünknek Európa általános politikai rendezésével is összhangzásban kell lennie; s hogy a *sanctio pragmatica*-nál fogva itt különösen az ausztriai birodalom közjogi szervezése igen fontos.

Ezeknek nyomán szükségesnek látom azon formulát, mely Magyarország és Erdély 1848. előtti alkotmányának közjogi jellemét helyesen kifejezi, megállapítani.

I. Magyarország alkotmánya.

Publicistáink, midőn Magyarország 1848. előtti alkotmányáról szó volt, annak különösen két momentumát emelték gyakran *kit. i.* a monarchiait és az aristocratiait. E kettőnek combinatiójára nézve két különböző formula használtatott; mert voltak, kik Magyarország államformáját a kettőből vegyesnek állították, (*forma civitatis monarchico-aristocratico mixta*); míg mások abban a monarchiának az aristocratia általi korlátozását találták (*forma civitatis monarchica per aristocratiam temperata*). Ezen elnevezések kiválólág a múlt században divatoztak. Melyik közülük helyesebb? sok vita tárgya volt. De mivel a monarchia és az aristocratia fogalmait többnyire elvont értelemben vették, s a történeti alakulást és fejlődést ezen szempontnak rendelték alá, a vitatkozások kielégítő eredményhez nem igen vezettek. Innen van, hogy újabb íróink az említett elnevezésekkel alig éltek már; főkép mióta gróf Széchenyi István nyilatkozata, hogy „az összes nemzetet az alkotmány sánczai közé kell felvenni,“ a liberalis párt jelszava lett, s az 1827/78-ki országgyűléstől kezdve annak értelmében az alkotmány több igen fontos intézetei át is alakítottak.

Magyarország alkotmányos életének ezen utolsó phasisa a legérdekesebb jelenségeknek egyike, melyekre az európai államok történetében találunk. Nevezetes az már magában véve; de sokkal nevezetesebb még, mennyiben mind a nemzet politikai nagykorúságát, mind a magyar alkotmány életrealóságát és kiképezhetőségét világosan bizonyítja. Mert a nemzet korunk szellemének kíváncsalma felfogva, törvényes úton igyekezett ezekhez képest államéletünk formáit idomítani, mi a királyi felség szentesítését megnyervén, alkotmányunk főalapjainak és kifejlődése organicus

folytonosságának fentartása mellett, közléstünk is mintegy újjá alakítá. Hogy pedig ez így történhetett, hogy ezen újjá-alakulás alkalmával nem volt szükséges a múlttal szakítani, s hogy ennek folytán újabb törvényes államrendünk, alkotmányos életünk fejlődése folytonosságában további fennmaradásának is egyik igen hatalmas biztosítékát bírja, azt alkotmányunk életrevalóságának és kiképezhetőségének köszönjük.

Magyarország kezdettől fogva monarchiai állam volt. Ezt törvényeink mindig hirdették s történetünk minden lapja bizonyítja.

Nem lehet itt feladatomban a magyar nemzet ezen monarchiai érzelmét s a honlakosok e tekintetbeni áldozatkészségét történetünkben merített példák által bőven bizonyítani. A ki a magyar történetet, ha csak felületesen is, ismeri, az annak ily példákban gazdagságáról is kétségkívül meggyőződhetett. Csak arra kell figyelmeztetnem az olvasót, hogy egyes események, melyek netán az ellenkezőre látszhatnak mutatni (p. o. Zsigmond király elfogatása, Rákóczy Ferencz országszervezési intézkedései), kivételes jelenségek, melyeknek okát az ország akkori viszonyaiban kell keresnünk.

De a magyar alkotmány monarchiai alapja nem egészen azonos a monarchiai elvnek azon elvont felfogásával, melyet a XVIII. századi statusphilosophia forgalomba hozott. Láttuk már, hogy a magyar alkotmány a magyar országos és nemzeti életből fejlődött ki, s így annak részletes fejtegetésében is nem az általános és bölcsészeti államtan bármelyik rendszere szolgálhat zsinormértékül; hanem a nemzeti szellem, melynek alapján Magyarország politikai és társadalmi viszonyai szerveztettek. Nem csoda tehát, hogy annyi hibás nézet találtatik, léginkább a német tudósok munkáiban, hazánk alkotmányáról, kik midőn Magyarország államintézeteiről az elvont államtan szempontjából szólnak, ennek kategóriáit itt is alkalmazni akarván, magukat kellőleg tájékozni nem igen képesek.

A kik a magyar király hatalmát az elvont államtan szempontjából egy általános formula által akarják kifejezni, nehéz feladatot vállalnak magokra.

Voltak, kik a magyar királyt abszolút és korlátlan hatalommal felruházott uralkodónak állították. Mások a magyar államot alkotmányos államnak tekintették ugyan, de az alkotmány közjogi jellemzésében eltértek egymástól, s azt többnyire egyoldalú felfogásukhoz képest hol aristocratiai, hol feudális, hol rendi (ständisch) alkotmánynak jellemezték.

A magyar közjog tudománya ily nézetekben meg nem állapodhatik. Elismeri ugyan, hogy a köréhez tartozó vizsgálódásokban és fejtegetésekben az európai államélet általánosabb álláspontját

s az ennek megfelelő államtani elveket ignorálnunk nem szabad, de az ezektől egyoldalulag elvont formuláknak csupán mechanikus alkalmaztatásában meg nem nyugszik; s követeli, hogy a magyar alkotmány tekintetében országunk alaptörvényei, saját államéletünk vezéreszméi és alapelvei, valamint hazai történetünk felvilágosításai vétessenek irányadóul.

A királyi felség és annak minden államviszonyokat egybefoglaló monarchiai hatalma, a magyar államlét lényeges alapja volt ugyan mindig: de ebből még nem következik, hogy a magyar király az elvont statusban értelmében abszolút és korlátlan hatalommal felruházott uralkodónak lenne tekinthető. Kik ezt állítják, s nézetök indokolásául Mátyás király uralkodására mint a magyar államlét normalis állapotára, vagy szent István törvényeire hivatkoznak, csak azt mutatják, hogy se a magyarországi államszervezetet, se Mátyás király uralkodását, se a szent király intézéseit nem értik vagy érteni nem akarják. Államéletünk összes múltja, és a közjogunknak támaszul szolgáló alaptörvények azt bizonyítják, hogy a magyar állam mindig alkotmányos állam volt. Nem ok nélkül.

A magyar nemességnek kitűnő alkotmányos állása törvényeinkben gyökerezik. A nemesek az ország szent koronája tagjainak neveztetnek; Werbőczy bennök egyedül látja közjogi értelemben a nemzetet; az országgyűléseken ők jelennek meg; az ország ügyeinek kezelésére kiválólólag ők bivatvák; és számos törvényeink különösen a nemesek jogait határozzák meg és biztosítják. Nem szenved tehát kétséget, hogy ezen értelemben az 1848 előtti magyar alkotmány aristocratiai alkotmány volt. De ne felejtkezzünk meg arról sem, hogy mindezen kitüntetések mellett is törvényeink soha a nemeseket oly polcra nem emelték, hogy akár a király irányában független alkotmányos hatalommal bírtak, akár az ország nememes lakosai irányában elzárt kört képeztek volna, melyet áthághatlan választó fal von körül. Ide járul magának a magyar nemességnek belső törvényes rendezése is, mely nemzeti életünk általános szervezetével öszhangzik.

S ezek a magyar nemesség azon létalapjai, melyek annak nemzeti sajátosságát képezik és közjogi állását a régi német birodalmi, újabb német államokbeli, francia, angol, lengyel stb. nemességektől lényegesen különböző színben tüntetik fel.

A római-német birodalom nemessége számos fokozatra osztott, melyek a császártól minél függetlenebb állást igyekezvén szerezni, a birodalmi egységet szétbontották, úgy hogy az eredetileg egy monarchia, századok lefolyása alatt 300-nál több egymástól független nagyobb kisebb államokká alakult, s hogy a

császár, ki még a XII. században valóságos monarcha volt, a wesztfáli békekötés (1648) óta ezen államok szövetségének főnökénél többnek már alig tekintetett. A lengyel nemesség is a királytól csaknem független hatalmat ragadván magához, hazájának még politikai fenállását is megdönté. Volt idő, midőn a magyarországi főurak is a király fölébe törekedtek emelkedni, t. i. Korvin Mátyás halála után. De látjuk ezen törekedéseknek szomorú következeit a mohácsi vésznapban, és hazánk hatalmának és virágzásának ennek folytán sülyedésében. Ez mindazáltal közjogunk értelmében abnormis állapot volt, s a magyar alkotmány tulajdonkép soha nem engedte meg, hogy a nemesség közjogilag a királytól független állással birjon.

Az ország nem-nemes lakosainak irányában a magyar nemesség soha nem volt annyira külsőleg elzárva, mint p. o. a római-német birodalom vagy a forradalom előtti Franciaország nemessége. Nálunk a nemesség mindig a polgári erény jutalma volt (laurea virtutis). Árpád fejedelem idejétől kezdve, kinek táborában a magyar nemességnek bölcsője volt, folyton-folyva, a haza nem-nemes lakosai, kik érdemek által jeleseknek mutatkoztak, jutalmul a nemességet nyerték, a nélkül, hogy ők vagy utódaik a született vagy régi nemesek irányában bármi megalázó feltételeknek vagy megszorításoknak lettek volna alávetve. A megnevesítettékben saját érdemeik, a született nemesekben őseik erénye méltányoltatott. Az u. n. vértisztaság és egyenszületés (Reinheit des Blutes, Ebenbürtigkeit) theoriái, melyek még ezen században is a németek és francziák közjogi viszonyaiban gondosan fenntartatnak és mint főfontosságú államérdekek tekintettek, s melyeknél fogva a megnevesített, vagy a nemesen született is, ha neki bizonyos számú ősei nem voltak, a nemesség kedvezményeinek legfőbbjeiből kizárva volt: a magyar nemzet közjogi életében soha érvénynyel nem bírtak. Az u. n. „matrimonium morganaticum“ vagyis bal kézre kötött házasság is, mely az alacsonyabb születésű nőt férje társadalmi állásában, nevében, czímjében és jogaiban nem részesíti, s az ilyen házasságból született gyermekeket még atyjuk nevétől is megfosztja, hazánkban soha nem divatozott. A „parvenu“ fogalmát és megszorításait Magyarországon nem csak nem ismerték, hanem mennyiben épen az, ki a magyar nemességet megszerezte, ezt csak érdemek alapján nyerhette, személy szerint különös megtisztelésben is részesült.

De legfontosabb az, hogy a magyar nemességnek belső közjogi rendezése alkotmányunk és alkotmányos életünk további fejlődését, és kedvezményeinek az ország többi lakosaira való kiterjesztését, nem csak hogy lehetségessé tette, hanem közvetítette is. Nemesiünk közt bármi czímmel vagy ranggal éltek is, a nemesi szabadságra nézve nem volt különbség. A magyar főpapok és főurak, bármi fényes külső állással bírtak, s bármi kitűnő politikai szere-

pet vittek is, a nemesi jogokra és szabadságra nézve mégis köztök és a köznemesek közt nem volt különbség ¹⁾ Ehhez járulván, hogy a hon nem-nemes születésű lakosa, mihielyt érdemeinek folytán a nemességet megnyerte, annak minden jogaiban, megszorítás nélkül, részesült; maga, nemességünknek jogi rendezése oly alapra volt fektetve, hogy a „haza minden lakosainak az alkotmány sánczai közé felvétele“ ez által nem csak nem hátráltatott, de elő is segítettett. Ez egyébiránt mit sem von el nemességünk érdeméből, mely mindig, valahányszor a haza vagy a nemzet jogai és érdekei szóban voltak, azokért mindenét feláldozni kész volt, s most is ugyanazon elszánt lelkesedést és áldozni kész honszeretetet tanúsítja. Történetünk évlapjai bizonyítják, hogy hazánk és nemzetünk jogaiért és dicső fenállásáért nemeseink voltak mindig az előbajnokok. Ugyanazt találjuk újabb alkotmányos életünk mozgalmai közt is; hol nemesek voltak, kik a XIX. század szellemét és intő szavát értve és felfogva, először tüzték ki a haladás és közjogi átalakulás lobogóját, mely alatt az alkotmányos jogok élvezésében és gyakorlatában mindenkit akartak részesíteni, ki e hon gyermeke. Nem csoda tehát, hogy a nemesek és nem-nemesek közti azon idegenkedésnek, melyre p. o. sok német államban még még ma is találunk, nálunk még nyomára se akadunk, s hogy a magyarországi nemesség minden néposztály köztisztelését bírja. Valóban, csak hazánk közvéleményét látjuk kifejezve, midőn egyik különösen jeles közjogi munkánkban a nemesi szabadságot biztosító törvényekre és név szerint Werbőczy I. 9-kére vonatkozólag azt olvassuk, hogy „in illo personalem ac realem regnicolarum securitatem contra arbitrias impetitiones communiri rectissime statuunt“ ²⁾.

Az arany bulla nem csak a nemeseknek, hanem az ország egyéb lakosainak is megerősíti jogait és szabadságait.

Látni való ezekből, hogy ha Magyarország 1848 előtti alkotmánya aristocratiainak neveztetik, az „aristocratia“ szónak nem abszolút, hanem magyar nemzeti értelmet kell adni; azaz nem az elvont államtan, vagy a nyugateurópai felfogás határozza meg ezen szó értelmét, hanem nemzeti létünk sajátosságai és alkotmányos életünk fejlődése.

¹⁾ „Omnes domini Praelati et Ecclesiarum Rectores, ac Barones et ceteri Magnates, atque nobiles et proceres Regni hujus Hungariae, ratione nobilitatis et bonorum temporalium una eademque libertatis, exemptionis et immunitatis praerogativa gaudent; nec habet Dominorum aliquis majus, nec nobilis quispiam minus de libertate.“ Werbőczy I. 2.

²⁾ Gr. Cziráky Antal, *Conspectus Juris Publici Regni Hungariae*, I. köt. Bécs 1851. 15. l.

Közel ezer éve, hogy az európai magyar államnak létvé alapja. Azóta sok viszontagságon ment át hazánk, s összefüggőleg ezekkel sok változást tapasztalt koronkint közviszonyaink rendezése is. A dolog természetéből foly, hogy ezen változásoknak nyomai a későbbi országos állapotokban is megmaradtak, s hogy újabb alkotmányos létünknek számos intézete maradt ránk a múlt-korból. Ezek azon idő szellemét, melynek eredetöket köszönük, államéletünk utolsó stadiumában is visszatükrözték még.

Szent István, II. Endre, IV. Béla, Róbert Károly, nagy Lajos és Zsigmond királyaink középkori uralkodók voltak; s ámbár országos életünk alapja nemzeti volt, ezen királyok törvényei és kormányintézetei mégis az európai középkor szellemének feleltek meg. Mátyás király uralkodása a renaissance korszakába esik. A későbbi királyok és az ezek alatt tartott országgyűlések már az újabb kor története és politikai tényezőinek befolyása mellett intézkedtek hazánk ügyeiről. Egyébiránt tudva van, hogy szent István, II. Endre, és Nagy Lajos uralkodási irányai a későbbi rendezésnek is mintegy szabályul szolgáltak, s hogy a XVII. század befolyása csak a vallásos állapotokban mutatkozik, a XVIII. század szelleme pedig túlnyomólag a közigazgatási és szoros értelmű kormányzati elintézésre hatott.

Az újabb államtan azt hirdeti, hogy a középkorban az u. n. feudális vagyis hűbéri rendszer uralkodott Európa államéletében. Ezen tannak egyik következtetése, hogy a középkorból ránk maradt társadalmi és államintézeteket feudális intézeteknek szokták jellemezni.

S ez ismét alkalmat szolgáltatott arra, hogy sokan Magyarország 1848 előtti alkotmányát feudális alkotmánynak nevezték.

Azonban a mélyebb vizsgálódás azt mutatja, hogy ezen jellemzésnek nincs határozott értelme, sem kellő alapja.

A szoros értelmű hűbéri rendszer a frank birodalomban vette eredetét, és Francia-, Angol-, Német- és Olaszországban nyerte teljesb mind köz-, mind magánjogi fejlődését. Ez tehát a germán és román államok, de ezek közt sem mindnyájának sajátos társadalmi intézete volt. Spanyolországban és Portugalliában a hűbéri rendszernek inkább csak külső formáira találunk. A skandináv államokban szintén csak csekély volt a hűbéri eszmék befolyása. Ellenben azon államokban, melyeket a román és german eredetű keresztések a szent földön és a XIII. század kezdetén a konstantinápolyi birodalomban alapítottak, a hűbéri közjog teljesen volt kifejtve. Azonban tévedés a feudalizmus szellemét a középkor általános politikai szellemének állítani. Mellőzve Európa keletét, melyben az soha nem volt képes gyökeret verni, a szláv népeknél sem találunk sehol annak hatására.

Magyarországot illetőleg tagadhatlan, hogy szent István rendeleteiben a frank birodalom példáját sokban követte; hogy

az Anjou királyok alatt a hűbéri eszmék több tekintetben az államrendezésre nézve is irányadóul szolgáltak; hogy Magyarország tartományai az ország szent koronájához oly viszonyban álltak, melyet némileg feudálisnak lehetne jellemezni; hogy végre a birtokviszonyok egy része is, p. o. az Árpádi korszakban a várjobbágyoknak, s általában a főpapok és főurak praedialistainak birtokviszonyai, a hűbéri rendszerhez hasonló módon alakultak és voltak rendezve. De a magyar jognak akár a köz-, akár a magánjogot tekintjük — általános fejlődése soha a hűbéri eszmék uralkodása alatt nem állt, s névszerint az ország alkotmánya általuk nemzeti jelleméből nem volt soha kivetkőzve.

Nem tagadom ugyan, hogy a magyar köz- és magánjogban, úgy szintén az alkotmányban több intézettel találkozunk, melynek középkori credete félreismerhetlen, sőt a melynek későbbi alakján is láthatók ezen eredetének jelei. De tévedésnek állítom, ha valaki ennek alapján Magyarország 1848 előtti alkotmányát feudális alkotmánynak akarná jellemezni.

Újabb időkben, leginkább német tudósok, gyakran jellemezték a magyarországi alkotmányt rendi alkotmánynak (ständische Verfassung); s földjeink közt sem hiányoztak, kik ezen nézetet, vagy jobban mondva formulázást magukévá tették. Hiszen az 1608-ki koronázás utáni törvényezikk határozottan mondja, hogy hazánkban négy országos rend van, s ezen törvény alkotmányunk itt szóban levő kérdésére nézve 1848-ig érvénynyel bírt. Hogy lehet tehát tagadni, mikép az 1848 előtti magyar alkotmány rendi alkotmány volt?

S még is, ha mélyebb vizsgálódásba ereszkedünk, azonnal látjuk, hogy a német tudósok hibáztak, s hogy honfiaink, kik nézeteket követték, őket félreértvén, legjobb akaratuk mellett is szintén tévúton jártak.

Szabadjon ezt bővebben megmagyaráznom.

Két kérdést kell e tekintetben szemügyre vennem: 1. Mit értenek szorosan rendi alkotmány nevezete alatt? 2. Léteztek-e a rendi alkotmány fogalmának megfelelő államintézetek Magyarországon?

1. Körülbelül félszázada lehet, hogy a német publicisták a német birodalom államéletének történeti előzményeit alaposabban tanulmányozván, azóta ott rendi és képviselői (ständisch és repraesentativ) alkotmányt különböztetnek meg; sőt a kettő közt ellentétet is vélnek találni. Más nemzetek, p. o. az angolok, francziák stb. államtudósai ezen megkülönböztetéssel nem szoktak élni. De a német írók azt az általános államtanban is igyekeznek meghonosítani.

Rendi alkotmányt, melyről itt szó van, történeti alapjára és külső alakjára nézve Európa csaknem összes középkori államéletében találunk. De specifikus jelleme az előbbi német birodalom közviszonyainak fejlődésében gyökerezik. A német birodalom államszervezete t. i. már a XIII. század kezdetétől fogva határozottan kettős irányban alakult, s a birodalmi és a territorialis fenség, a birodalmi és territorialis alkotmány (Reichs- und Landeshoheit, Reichs- und Landesverfassung) egymástól különböző fogalmaihoz vezetett. A birodalmi fenség a császárnál volt; a birodalmi alkotmány a birodalmi rendek (választó fejedelmek, és birodalmi városok) jogosítványait foglalta magában. A territorialis fenséget az egyes birodalmi rendek saját földükre nézve bírták, melyben a territorialis alkotmány a territorialis rendeket részesítette bizonyos közjogi privilegiumokban, előnyekben vagy másnemű jogosítványokban. Midőn 1806. a római-német birodalom megszűnt, megszűnt egyszersmind a birodalmi alkotmány is. De a közviszonyok átalakulásakor megmaradtak a territorialis alkotmány sok intézetei, névszerint a territorialis rendek közjogi állása is ¹⁾. S ennek alapján rendeztetek az újabb német államokban az u. n. rendi alkotmányok.

Látni való, hogy a rendi alkotmány nem a birodalmi, hanem a territorialis közjog kifolyása; miért is annak jellemét nem a birodalmi közvetlenség (Reichsunmittelbarkeit), hanem a birodalmi közvetettség (Reichsmittelbarkeit) elve szerint kell felfognunk. Ennek folytán a német államtudósok a rendi alkotmányban nem az összes ország vagy tartomány, hanem csak a privilegiált rendek jogainak és érdekeinek képviselését ismerik el ²⁾.

A rendi alkotmánynak mintegy ellentétét képezi az u. n.

¹⁾ „Es entwickelte sich in Deutschland, völlig organisch mit der Reichsverfassung und der Landeshoheit die Reichs- und Landständschaft. — — Während der Zeit des Rheinbundes wurde die landständische Verfassung in verschiedenen deutschen Staaten aufgehoben. Mit der Gründung des deutschen Bundes aber wurde als Grundsatz festgestellt, dass in allen deutschen Bundesstaaten eine landständische Verfassung stattfinden sollte.“ (Weisz Károly Ede, System des deutschen Staatsrechts, Regensburg. 1843. 612 s. k. l.).

²⁾ „Die Stände vertraten zunächst nur ihre Standesinteressen, und waren daher nicht eigentlich Repräsentanten des Landes.“ (Weisz u. o. 613. l.). „Gewissermassen technisch sind die Worte (landständische und Repraesentativ-Verfassung) in dem Sinne geworden, dass man unter landständisch eine Verfassung versteht, vermöge welcher gewisse durch herkömmliches Recht zur Mitwirkung bei der Regierung berufene Personen, nur ihre eigenen Rechte und Interessen, nicht aber die des Landes oder des Volkes zu vertreten haben.“ (Wilda, a Rechtslexicon VI. kötetéhez, 841. l.).

képviselési, melyben nem egyes privilegiált osztályok, hanem az összes népség közjogi képviseléssel bir. Ennek alapeszméjét a köztigynék és közérdeknek tiszta felfogása képezi; minek folytán azon nemzeteknél, melyeknek államéletében azelőtt az egyes osztályok érdekei és ehhez képest a particularismus szempontja túlnyomó szerepet játszottak, p. o. a német birodalomban vagy Franciaországban, a képviselési elv csak újabb időben, névszerint Franciaországban az 1789-ki forradalom óta, egyes német államokban csak 1815 és különösen 1830 óta emelkedett érvényre. Nem lehet itt feladatomban a rendi és képviselési rendszernek egymáshoz viszonyát terjedelmesen fejtegetni. Az újabb német államtudományi irodalom erre igen bő anyagot nyújt. Csak arra figyelmeztetem az olvasót, hogy reánk nézve ezen tan hirdetőinek főképp két vezérnézete igen fontos, t. i., hogy a rendi és képviselési alkotmányos rendszerek lényege nem a külső formákban fekszik, minek folytán mindkettőnek formái gyakran igen hasonlítanak egymáshoz; s hogy tévedés, a képviselési rendszert a rendi rendszer kifejtettebb formájának tartani¹⁾.

Egyébiránt úgy hiszem, czélszerű itt a német államtan épen kifejtett megkülönböztetése ellenében Guizot munkáját: „Histoire des origines du gouvernement représentatif en Europe“ (2 kötet, Paris 1851) is szóba hoznom. Guizot, kinek fejtegetései túlnyomólag a german népek által alapított európai államok alkotmányos viszonyaira vonatkoznak, a rendi és képviselési alkotmányos rendszerek közti elvi különbségről mit sem tud²⁾. Mi szintén fentebbi nézetemet indokolja, hogy t. i. ezen különbség a római-német birodalom sajátságos államélete abstractiójánál nem egyéb.

¹⁾ Legczélszerűbbnek látszik itt azon munkára hivatkoznom, mely köz elismerés szerint a rendi és képviselési rendszer közti különbséget legtisztábban és leghatározottabban formulázza, t. i. Jareke Károly Ernő: Die ständische Verfassung und die deutschen Constitutionen (Lipce 1834) című munkájára. „Die Formen beider Systeme, mond ez, können einander, trotz der entgegengesetzten Grundsätze, oft täuschend ähnlich sehen“ (3. l.); és: „Es ist die Absicht gewesen, in dieser Schrift den völligen Ugrund der unberechenbar schädlichen Meinung aufzudecken: Dass das Repraesentativsystem eben nur eine zeitgemässe Form der alten, historisch gebildeten, ständischen Verfassung sei stb.“ (Előszó V. l.).

²⁾ A német államtudomány egyik legilletékesebb tekintélye, Mohl Róbert ezen munkáról következőleg nyilatkozik: „Erst das jüngste Werk über die Geschichte des constitutionellen Staats ist mit Anerkennung und Achtung zu nennen; und wenn es auch selbst nicht allen Forderungen entspricht, so eröffnet es doch eine grosse Bahn, und wird Nachfolge und Besprechung erwecken. Es ist dies Guizot's Geschichte der Entstehung der Repraesentativ-Verfassung. Da der Verfas-

2. Voltak-e a rendi alkotmány fogalmának megfelelő államintézetek 1848. előtt Magyarországon?

A német tudósoknak csaknem közös rögeszméje, hogy Európa általános államléte német eredetű intézményeken alapszik ¹⁾. Ezt Magyarországra is szokták alkalmazni; minek folytán úgy vélik, hogy belső szükségességnél fogva az 1848 előtti magyar alkotmány is rendi alkotmány volt.

Ezen okoskodás előzménye többször már a németiségre nézve épen nem kedvező következményre vezetett. Csak az újabb francia államférfiak és történetírók azon felfogására figyelmeztetem az olvasót, mely szerint Franciaország 1789. előtti államszervezetének minden, a népségre nézve terhes és az újabb kor szellemével össze nem egyező irányai frank, tehát német eredetűek volnának, úgy hogy a forradalom tulajdonkép csak a celta származású francia népelemnek ezen irányok elleni visszahatása volt. S mióta a szláv népek nemzeti szelleme, társadalmi élete és államintézetei is mélyebb történeti vizsgálatok tárgyává lettek, kivilágolt, hogy ezek sem alapszanak német eredetű intézményeken. De találkoztak nem csak hazánkfiak, hanem a német tudósok közt is, kik a magyarországi államintézetekre nézve szintén tagadják ezt ²⁾.

ser in der ständischen Verfassung des Mittelalters den geschichtlichen Ursprung der Volksvertretung erblickt, (was freilich in unmittelbarem Zusammenhange nur in England der Fall ist), so wäre zur vollständiger Erschöpfung des Nachweises die Geschichte der Stände bei allen europäischen Völkern nöthig geworden, vor allen Deutschlands (!), als des ursprünglichen Stammlandes (?) der ganzen Einrichtung. Es wird aber nur die Verfassungsgeschichte der Angelsachsen, der Franzosen, der spanischen Westgothen, vornämlich aber die englische seit den Normanen bis zur Thronbesteigung der Stuarts gegeben. — — — Dennoch macht das Werk, wie immer es zugeschnitten sein mag, einen grossen Eindruck. — — Man muss sich immer fragen, ob hier der nämliche Gegenstand besprochen wird, welchem jene kleinen Geister (Mohr itt a német államtudósok nagyobb részét érti) so wenig gerecht wurden. (Die Geschichte und Literatur der Staatswissenschaften, I. kötet Erlangen 1855. 295. l.).

¹⁾ P. o. „Europa verdankt die Cultur des Civilrechts Überlieferungen aus der alten, insbesondere der Römischen Welt. Sein öffentliches Recht ist Germanischen Ursprungs“ Bethmann-Hollweg, Ursprung der Lombardischen Stadtfreiheit, Bonn 1846. I. l.

²⁾ Például hivatkozom Vollgraff Károlyra, ki a magyar alkotmányról következőleg nyilatkozik: „Das magyarische Königreich Ungarn schliessen wir deshalb von unserer Prüfung und Darstellung aus, weil es ebenwohl kein germanisches oder slavisches Reich ist,

Nézetem szerint Magyarország 1848 előtti államintézetei nem feleltek meg a rendi alkotmány fenebb kifejtett fogalmának; s azért közjogi tévedés, az 1848 előtti magyar alkotmányt tisztán rendinek jellemezni.

E nézetemet következőleg indokolom:

1. A rendi alkotmány fogalma az 1806 előtti római-német birodalom sajátosságos közjogi szervezetében gyökerezett. Ellenben a magyarországi alkotmánynak és a magyar nemzet alkotmányos életének volt saját nemzeti alapja, s a római német birodalommal semmi benső összefüggésben nem volt, sőt a németek közjogi lététől függetlenül alakult.

2. A magyarországi alkotmány fejlődésében az országos közvetlenség és közvetettség, s ennek folytán országos és territorialis viszonyok olyan különbségének, milyen a német birodalomban létezett, s melynek alapján a birodalmi és territorialis rendek közti különbség és a rendi alkotmány fogalma keletkezett, nyomára sem akadunk. Magyarország előkelő dynasticus családai se az országos hatalom, se a többi honlakosok irányában nem foglaltak el soha oly állást mint a német birodalmitag közvetlen állású (reichsunmittelbar) főurak és hercegek; s a magyar megyei és városi élet autonómiájának egészen más jelentősége volt, mint a német birodalmi közvetlenségnek. Tehát egészen más közjogi előzmények lévén, az eredményekben sem találhatunk azonosságra vagy lényeges hasonlatosságra.

3. Ámbár a magyarországi alkotmány történeti fejlődése a négy országos rend (főpapok, főurak, közneemesek és sz. k. városok, melyekhez 1791 óta az országgyűlésileg képviselt szabad kerületek is számítottak), rendszeréhez vezetett: a négy rend közti különbség még is inkább csak az alkotmányos élet külső formáira,

sondern die Ungarn ein noch zur Stunde dem germanisch-slavischen Europa fremdes asiatisches (!) Volk sind, das weder durch die Annahme des Christenthums noch dadurch, dass ihm Stephan eine lateinische Feudalverfassung (?) gegeben oder aufgedrungen (?) hat, ein germanisches etc. Volk geworden ist. Wir übergeben sie, weil die Analogie uns nicht erlaubt, sie unter eine Kategorie mit Germanen und Slaven zu bringen; trotz dem, dass die Stphanische Verfassung eine rein germanisch-slavische Nachbildung ist (?; nekünk szent István alkotmányáról egészen más nézetünk van); denn beim Verfassungswesen entscheidet der Volks Charakter, weil von ihm der Bestand aller Verfassungen abhängt stb.“ (Die Systeme der practischen Politik im Abendlande, IV. kötet Gieszen 1829. 388. 1.). Vollgraff nem akar a magyar nemzetnek hízkelni; de egyébkénti balvéleménye és hibás nézetei daczára is fenebbi nyilatkozatában megnyugsom.

mint belső lényegére vonatkozott. A dolog lényegét tekintve országgyűlésen és országgyűlésen kívül soha nem találkozunk négy közjogilag különböző renddel, hanem mindig a nemzettel, melynek közjogi élete a négy rend külső formáját öltötte magára. (Werb I : 2. II : 4.). A két tábla közti különbség szintén mit sem változtatott ezen. Látni fogjuk, hogy ezen különbség is csupán a külső formát illette, s hogy az országgyűlési végzések csak akkor nyertek teljes közjogi érvényt, midőn az u. n. vegyes ülésben, hol mind két tábla együtt volt, hitelesítették. A magyarországi államélet ezen sajátosságos szabályozását annál kevésbbé szabad szem elől tévesztenünk, mert általa közvetítettett kezdettől fogva annak közjogi folytonossága, melynek alkotmányos fontosságáról már szó volt.

4. De különösen szemügyre kell vennünk még azt is, hogy a magyar országgyűlés mindig mint az ország képviselője, tehát nem az ott jelen levő rendek, hanem a haza minden lakosainak nevében tanácskozott, határozott és végzett. Az arany bulla és mindazon törvények, melyek azt megerősítik, nem csak a nemesség, hanem a többi honlakosok jogait és szabadságait is tárgyalják. A XIV. századtól fogva ismételve említettük törvényekben és okmányokban az országgyűlés mint „Congregatio generalis Regni,” mint „Praelatorum, Baronum, Procerum ac Nobilium Regni Coetus et Universitatis idemptitas” stb. Sőt az 1439-kéi országgyűlés mint országos közönség ekkép czimezi magát : „Nos Praelati, Proceres et Nobiles, nunc in hac civitate Budensi constituti, totum Regni Hungariae corpus representantes stb.” S valamint ennek, úgy későbbi országgyűléseink történetének nyomán bizton állíthatjuk, hogy a magyar országgyűlések működése soha nem szorítkozott az ott jelenlevő országos rendek jogaira és érdekeire, hanem mindig és minden ügyeiben és végzéseiben az összes ország nevében lépett föl.

Nem szenved tehát kétséget, hogy azon tan, mely Magyarország 1848 előtti alkotmányát rendi alkotmánynak jellemzi, közjogi tévedésen alapszik. S ezt hazánk alkotmányos életének főkép 1790 óta fejlődése is világosan bizonyítja. Mert mindazon reformok, melyek 1790-től fogva az 1847/8-iki törvényig jogainkban történtek, a képviselői rendszer értelmében jutottak érvényre, úgy hogy alkotmányos viszonyaink és ezen rendszer közt bizonyos belső elvi összhangzás félreismerhetlen.

Mindezek után bizton állíthatom azt is, hogy a rendi elv következményeit Magyarország alkotmányos életére alkalmaztatni nem szabad. S ez alkotmányunk és alkotmányos létünk mind egészére mind részleteire nézve egyaránt áll. Különösen csak arra figyelmeztetem az olvasót, hogy a magyarországi alkotmánynak valamint eredete és történeti fejlődése, úgy közjogi természete is, mik mindig önállóak voltak, lényegesen különbözik az ausztriai

birodalom német tartományai azelőtti alkotmányos viszonyainak eredetétől, történeti fejlődésétől és közjogi természetétől, melyek a rendi alkotmány elve szerint ítélendők meg. Látni való tehát, hogy itt történeti vagy közjogi tekintetben párhuzamot vonni nem lehet.

Jelen tanulmányaink czéljának megfelelőleg nem lesz itt helyén kívül, ha az államtudomány újabb történeti iskolája alapítójának, Haller Károly Lajosnak, a magyar alkotmányról 1825. kimondott nézetét is ide iktatom.

„Cette constitution, mond ő, n'est pas écrite en titres et chapitres, sections et paragraphes; elle est tout simplement le régime immémorial, l'ordre naturel des choses, fondé sur l'indépendance personnelle du roi et sur ses rapports véritables et légitimes avec les diverses classes de ses sujets. La Hongrie n'est pas un royaume féodal proprement dit; on n'y rencontre pas une hiérarchie graduelle de fiefs et d'arrière-fiefs, comme jadis en Allemagne et en France. — — — En Hongrie tout se lie, tout se tient par des engagemens réciproques; là, on peut dire avec orgueil qu'on a une patrie, c'est-à-dire non pas un sol qui existerait même sous un oppresseur et un étranger, mais des amis sûrs et constans, des pères nourriciers et tutélaires; des établissemens et des ressources, des lois, des coutumes et des maximes protectrices, que l'on a reçues des ses ancêtres, et qu'on transmettra fidèlement à ses neveux“ stb ¹⁾.

S most már, úgy hiszem, az eddigi fejtegetések alapján meggyőződhetünk arról, hogy, ha az 1848 előtti magyarországi alkotmány közjogi jellemzésére határozott formulát keresünk, erre se az aristocratia, se a feudalismus, se a rendi alkotmányosság elve magában véve nem elégséges. Magyarország alkotmányos élete mind tényezőire, mind eredményeire nézve sokkal tartalmasabb volt, semhogy ezen elveknek bármelyike is azt tökéletesen kifejezni képes volna. Szükséges tehát, hogy célunkra ezeknél magasrendű elvet használjunk. S ilyen elvet találunk nemzetiességünkben, mely nemcsak az említett három elvet, mennyiben azok a magyar alkotmány momentumai voltak, magában foglalja, hanem a magyar alkotmányos élet tartalma és külalakja kívánalmainak is tökéletesen megfelel.

Mondjuk tehát röviden, hogy Magyarországnak 1848 előtti alkotmánya nemzeti alkotmány volt. Ezen formula, ha azt elemezzük, mindent magában foglal, a mit előbbi

¹⁾ Mélanges de droit public et de haute politique; I. kötet. Páris, 1839. 416. s. k. 1.

alkotmányunknak, a mint az tetteleg fenállt, közjogi jellemzése végett kívánni lehet.

Nemzeti életünk a monarchiai elv szellemétől mindig teljesen át volt hatva; az aristocratiában, azaz a nemességben fejlődésének főtényezőjét találta; Korvinus Mátyás uralkodásáig a feudális mus sok formáiban nyilatkozott, melyek közül néhány 1848-ig megmaradt; s az országos rendek szervezésében az államlét egyik legnevezetesebb támaszát bírta. S ehhez képest összhangzásban áll azon észleletekkel, melyeket elfogulatlan szakértők előbbi alkotmányos létünk körül tettek.

De az alkotmány is összhangzásban állt a nemzeti étellel. Mert annak alapja monarchiai; a magyar nemességnek, mely a többi honlakosok irányában elzárt és át nem léphető határvonallal körül vont osztályt soha nem képezett, jogi rendezése s a feudális musnak és rendi szervezésnek egyedül csak alakai jelentősége — tették lehetségessé, hogy a nemzeti élet szabadon nyilatkozhatott és a korszellem kívánalmaiból képest közjogilag is alakúlhatott mindig.

S ez ismét indokolja azon nézetet is, mely nemzetiségünket alkotmányunk és alkotmányos életünk egyik legnevezetesebb alapelvének tekint. Magától értetvén, hogy a nemzetiséget nem nyelvészeti vagy gramaticai, hanem társadalmi és jogi értelemben vesszük, mely hazánk minden lakosait fajkülönbség nélkül egyaránt illeti.

Csak így magyarázhatjuk meg a magyar alkotmány reformképességét is. Nemzeti és alkotmányos életünk történetének mélyebb tanulmányozása bebizonyítja, hogy az minden üdvös és helyes reformoknak nem csak csiráit foglalta magában, hanem ezen csírák kifejlésére is útát módot nyújtott; hogy tehát századunk szellemének megfelelni képes, és a szó nemesb értelmében lényegre nézve valóban szabadelvű is volt. Egyes mozgalmak, vagy iránylatok, melyek más kiindulási pontra látszanak mutatni, a dolog lényegére nem tartoznak, és mélyebb vizsgálódás után félreértésnek vagy visszaélésnek bizonyulnak.

II. Erdélynek 1848 előtti alkotmánya.

Erdélynek 1848. előtti alkotmánya két szempontból lehet tárgya a közjogi vizsgálódásnak. Vagy az 1540-iki évet, melyben Zápolyai János meghalt, s halálának folytán Erdély magát Magyarországtól külön constituálta, vesszük kiindulási alapul, elvonatkozván mindentől, a mi által a magyarországi államlélet Erdélyre befolyt; vagy megemlékezünk arról is, hogy Erdély 1540. előtt Magyarországnak kiegészítő része volt, hogy a régi összefüggésnek és az akkori tartományi szervezésnek számos maradványa találhatatik még később is; s hogy az 1540 óta elrendezés se

történt soha Magyarország államéletétől egészen függetlenül. Ezen két szempont különbsége, Erdély alkotmánya közjogi jellemről is különbözö nézetekre adott alkalmat.

Az erdélyi gyakorlati publicisták, kis hazájuk államéletének mindennapi szükségével felesen el lévén foglalva, az említett két szempont egymásközi viszonyát az 1834-ki országgyűlés előtt nem igen fogták fel. S minthogy, köztudomás szerint, az irodalmi állapotok is akkor ilynemű fejtegetésekre kedvezők nem voltak; nem csuda, hogy Erdély közjogi irodalmában ide tartozó vizsgálódásokkal nem találkozunk. Szász Károly és Dózsa Elek tanárok Erdély közjogáról irt kézírataik, melyek ott közkézen forogtak és nagyra becsültettek, czélukhoz képest szintén inkább a gyakorlatilag fenálló jogrend részleteivel, mint mélyebb elvi kérdésekkel szereztek foglalkodni. Ballmann János Mihály német munkája „Über die jetzige Staatsverfassung Siebenbürgens“ (megjelent a Siebenbürgische Provinzialblätter című folyóiratban 1805.; és ugyanakkor külön is) alig érdemel mint compendium is némi figyelmet.

Újabb idöben két oldalról mutatkozott a fogalmi tisztulás processusa; az irodalom és a gyakorlati élet terén.

Az irodalom terén ugyan Scharbergi Bedeus József munkája: „Die Verfassung des Grossfürstenthums Siebenbürgen, aus dem Gesichtspunkte der Geschichte, der Landesgesetze und des bestehenden öffentlichen Rechts“ (Bécs 1844.), mely magyarra is fordított¹⁾, igen szép és korszerű feladatot tűzött ki magának. De a szerzőnek azon szerencsétlen alap gondolata, miszerint az erdélyi alkotmányt Jarcke általunk már fenebb idézett munkájának: „Die ständische Verfassung und die deutschen Constitutionen,“ szempontjából fejtegette, — már magában oka annak, hogy vizsgálódása a várt eredményhez nem vezethetett. A munka minden lapon fényes bizonyosságát adja szerzője alapos történeti és erdélyi közjogi műveltségének, s-e tekintetben az olvasó abból sokat, igen sokat tanulhat. De éppen azért sajnálnunk is kell, hogy annak alaptervezete tökéletesen el van hibázva, s hogy ennek folytán csak meddő eredménye van; t. i. azon nélküle is tudva lévő igazság, hogy Erdély 1848. előtti alkotmányában mind a rendi, mind a képviseleti alkotmány számos eleme megvolt, azonban egészben véve azoknak egyike sem. Ha szörszálhasogatásokban gyönyörködnénk, ugyanazt bizonyíthatnók be Magyarország előbbi alkotmányáról is, holott fenebb meg volt mutatva, hogy ezen mértékkel mérnünk nem lehet, nem szabad. Ezen elhibázott alap gondolatnak egyik másik következése az, hogy szerző oly szűk látkörben állapotodott meg, melyből teljesen ignorálta

¹⁾ Makoldy Samu által „Erdély nagyfejedelemség alkotmánya stb.“ Kolozsvárt 1845.

azon fonalakat, a melyek által Erdély közviszonyai még 1848-ban is Magyarország alkotmányával függtek össze; p. o. hogy az erdélyi országos dicasteriumok nem nagyfejedelmieknek, hanem királyiaknak nevezettek; hogy az erdélyi nemesek is a magyar szent korona tagjai voltak; hogy az erdélyi romai katolikus püspök mint magyarországi főpap a magyar országgyűlésen megjelent. S így e munkát leginkább azért találjuk fontosnak, mert világosan mutatta, hova vezetnek az 1848 előtti erdélyi közjog fejtegetései, ha Erdély viszonyát Magyarországhoz folyton folyva szem előtt nem tartjuk. Tanulságosnak csak annyiban mondhatjuk, a mennyiben a természetten is elhibázott kísérletekből szokott tanulni.

Sokkal nevezetesebb eredményhez vezetett Erdély közléte főleg 1834. óta.

Nem lehet itt feladatomban, Erdély újabb országgyűléseinek és alkotmányos életének mélyebb vizsgálódásába ereszkedni. De a felületes észlelet is már azt mutatja, hogy az országnak egészen sajátos közjogi intézményeit szemügyre véve, az ottani 1848 előtti politikai pártok története általánosb szempontból is sok tekintetben igen tanulságos.

Ezen történetnek egyik jellemző vonása az újabb szabadelvű pártnak azon nézete, hogy Erdély korszerű haladásának főakadálya a három országos nemzet uniója és a négy országos vallásnak századunkban gyakorlatilag élettelené és gépszerűvé vált kizárólagos egyenjogúsága. Erdélynek — ez volt a szabadelvű párt jelszava — két halálos bűne van, a három nemzet és a négy vallás; miért is ezektől menekülni legsürgősb teendőinek egyike.

A liberalis pártnak ezen jelszava Erdélyre nézve szintoly történeti fontossággal bír, mint Magyarországra nézve gr. Széchenyi István nyilatkozata, hogy a hon minden lakosait az alkotmány sánczai közé felvenni, korunknak kívánalma. Mert a három nemzet uniója az ország más eredetű lakosait, különösen az oláhokat vagyis ruménokat; a négy országos vallás rendszere pedig minden más vallású honlakost, különösen a nemegyesült görög hitűeket a politikai és alkotmányos jogokból tökéletesen kizárta; s bármit tartunk is ezen kérdés tekintetében a történeti jogosultság elvéről, világos, hogy az ország lakosainak egy nagy részét annak alapján a közjog minden kedvezményeiből kizárni, se az örök igazsággal, se a XIX. század szellemével nem fér össze.

Látjuk ebből azt is, hogy az u. n. oláh kérdés igazságos elintézése az 1848 előtti erdélyi törvényhozásnak egyik legfontosabb, de egyszersmind legnehezebb teendője volt. Ez pedig nem történhetett volna igazságosan és helyesen akkép, hogy a három nemzet mellé még egy negyedik, és a négy mellé még egy ötödik országossá tétetik; miként ezt 1791. az erdélyi oláhok kérvénye látszott kívánni. S így nem maradt egyéb hátra, mint a három

és négy vallás közjogi rendszeréről lemondani; azaz az erdélyi alkotmányt a felhozott vezérszó értelmében átalakítani.

Az erdélyi államélet ezen 1848-kori tényálladékat kellőleg méltányolva, mindenki átlátja, hogy Erdély 1848. előtti alkotmányának egy közjogi helyes formula általi jellemzése felette nehéz. Elvégre is egyebet nem mondhatunk, mint hogy a három nemzet és négy vallás azon rendszere, mely ezen alkotmány lényeges alapja volt, nem egyéb oly történeti jognál, mely a neki alapul szolgáló tényeken túl nem terjed; melyet ezen formában sem az örök igazság sem a célszerűség elve jelenleg nem tart többé, s melynek e két tekintetben helytelenségéről alig kételkedhetünk már. A vallási szabadság, mennyiben általa a társaság fenmaradása nem kockáztatik, korunk szellemétől feltétlenül követeltetvén, lehetetlen a nemegyesült keleti vallás azon nyomását igazolni, mely a négy országos vallás rendszerének szűkségképi következése. Egészen más, és a XIX. század politikai állapotaitól lényegesen különböző viszonyok közt lépett ezen rendszer életbe. Ma ez mesterséges eszközök által sem támogatathatik többé sikerrel. S ugyanazt kell tartanunk némileg a három országos nemzet rendszeréről is. Csakhogy ez bajai orvosoltatására saját elemeinek eredeti rendezésében nyújtja a kiindulási pontot.

Tudva levő dolog, hogy ámbár a három nemzet uniójának azon specifikus alakja, mely szerint az Erdély 1848 előtti alkotmányában, közjogi fontosságát nyerte, csak 1540 után volt megállapítva; történeti alapját mégis régibb eseményekben kell keresnünk; t. i. Erdélynek 1437-ki néplázadásában, melynek, minden jelenségek után ítélve, communisticus jelleme volt, s melyben kétségkívül az oláh népség nevezetes részt vett. Magyarországtól nem segítve, ezen lázadás elnyomása végett az erdélyi magyarok, székelyek és szászok, kik eddig inkább csak külön-külön tarták nemzeti gyűléseiket, összejöttek Kápolnán, és Lépes Lóránd alvajdának elnöklete alatt először unióra léptek, melyben Zsigmond magyar királynak, mint a három nemzet közös urának újonnan hűséget esküvén, minden ezután felmerülendő baj esetére egymásnak kölcsönös segítséget ígértek s különösen az akkori zavarok lecsillapítása végett erejüket és fegyverüket egyesítették ¹⁾.

Nem szenved tehát kétséget, hogy 1437 előtt a három erdélyi nemzet még külön-külön létezett, csak a magyar korona és Magyarország alkotmányos élete által magok közt és az anyaországgal egyesítve; hogy akkor tehát Erdélynek oláh lakosai a közjogok gyakorlásából még kizárva nem voltak; s hogy az 1437-ki kápol-

¹⁾ L. gr. Kemény József értekezését: „Über den Bauernaufstand und über den wechselseitigen Schutzvertrag der drei ständischen Nationen Siebenbürgens,“ Kurz Antalnál, Magazin für Geschichte stb. Siebenbürgens, II. köt. Brassó 1846. 357 s k. II.

nai unio, valamint egyrészlről a három nemzet politikai újjáalakulásának alapját vetette meg, úgy másrészlről az egy tartomány lakosai közt a hármás nemzeti válaszfalat emelni kezdte, mely azokban a particularismus érzelmét gerjeszté és a politikai egység öntudatát elfojtá, az oláhokat pedig előbbi közjogi állásuktól megfosztá. Azonban számos okmányok és Werbőczy Hármaskönyve világosan bizonyítják, hogy bár tágitva, fenáll mégis a régi tartományi kapocs 1526-ig illetőleg 1540-ig; s hogy csak az uniónak állami alaptörvénynyé emelése által nyerte az új állapot végleges sanctióját.

Három évszázados tapasztalas, s a viszonyok legújabb fordulata bizonyítják, hogy a három nemzet uniója által Erdély közérdekei nem voltak előmozdítva, s hogy ma már eddigi alakjában azt fentartani nem lehet többé. De nehéz kérdés, mikép lehessen az ország bajain segíteni? névszerint pedig, mikép lehessen Erdély közviszonyainak olyan rendét létesíteni, mely politikai és társadalmi tekintetben a három helyett egy közös politikai nemzetnek szolgálja alapúl, s másrészlről az ethnographiai értelemben vett négy ottani nemzetiség jogos kívánalmának is eleget tegyen?

Nézetem szerint ezen problema nem oly nehéz, mint talán első pillantásra látszik. Csak ne az 1847-ki, hanem az 1437., s illetőleg 1540 előtti állapot vétessék kiindulási pontúl.

Ha ezt tcszszük, az 1540 óta történt eseményeket nem szabad ugyan tekinteten kívül hagyni, de oly álláspontot nyertünk, melyből Erdély 1848 előtti alkotmányának közjogi jellemét a magyarországiéval azonosnak találjuk. Az erdélyi egy közös politikai nemzetiségnek fogalma egyszersmind az alkotmányos rend alapját képezné; a négy etnographiai nemzetiség ezen fogalomnak csak alárendelt; de egymás közt egészen egyenlő momentuma volna, Erdély alkotmányos életét pedig szintűgy, mint a magyarországit, magasb értelemben nemzetinek lehetne jellemezni. Az egy közös nemzetiség eszméje azonkívül mindazon tényezők egybefoglalásának eredménye volna, melyek eddig a három országos nemzetet külön tartották, az oláh lakosokat pedig 1838 előtt minden politikai jogokból kizárta.

Ezen eljárásnak azon kívül még két nevezetes előnyét tapasztalnuók:

1. Hogy a kifejlődési folytonosság alapnézetét, melynek a magyarországi alkotmány történetében oly nagy közjogi fontosságot tulajdonítottunk, Erdély alkotmányos életére is lehetne alkalmaztatni; s

2. Mennyiben Erdélynek Magyarországgal szentesített viszontegyesüléséről van szó, s e tekintetben szükséges elvi egybefoglalásra, a tudva levő fontos közjogi igényeken túl, kielégítő történeti alapot is nyerünk.

(Folytatjuk).

WENZEL GÜSZTÁV.

IRODALMI SZEMLE.

MAGYAR VÁROSOK MONOGRAPHIÁI.

A történet-nyomozás terén irodalmunkban újabb időben sok történik. A különböző gyűjteményekről, melyeket a M. Tud. Akademia vagy egyes vállalkozók tesznek közzé, koronként voltak értesítve e füzetek olvasói. De habár a magyarnép községi és magán élete múltjának földerítésére egy önálló gyűjtemény lön is folyamba téve, s habár az akademia történelmi tára épen e szaknak teend nevezetes szolgálatokat, a városok feldolgozott monographiáinak hiányát még sokáig lehet érezni. A mit Katona (Kalocsa), Timon (Kassa), Mathes (Esztergom) stb. korábban tettek, nevezetes kezdeményezésnek mondható; a múlt tizedekben Munkács leírása magyar nyelven, s egyes folyóiratok czikkei, továbbá újabban Gyula ismertetése Mogyorositól, Preyer Temesvárja : hasonlólag jelentékeny adatékoknak tekinthetők.

De mind ez nem elég.

Ohajtandó volna, hogy minden nevezetesb helységnek szülöttei közül akadjon monographja, ki a vidék történeti és földrajzi kellő ismeretével bírván, e kineéseket a bűvár előtt tárja fel. Még fontosabb volna a szolgálat, melyet a községi hatóságok levéltáraik kiadásával tennének.

Kell-e mondanom, hogy a történetnek számos homályos pontja van, mi csak ez úton kitisztázható? hogy a részletek nagy része csak ilyen munkák által derithető fel?

Úgy látszik hazánkfiai megérték e feladatot. Míg egyes helyiségek jutalmakat tűznek ki városuk történetének megírására, míg Kecskemét elismerést érdemlő liberalitással maga nyomtat ki egy nagy fontosságú munkát — hasonló vállalatokra egyes buzgók is kaptak kedvet. S így lön, hogy rövid tíz nap alatt három ily munka megjelenését hirdeték a lapok. Tartsunk szemlét azok fölött.

I.

Kaschauer Chronick. Ausführliche Geschichte der königlichen Freistadt Kaschau seit ihrem Ursprunge des 7. Jahrhunderts, Kaiser Heraclius Zeitepoche (610—641) bis zum Programme der feierlichen Begrüssung des ersten Locomotivs im Kaschauer Bahnhofe. Von Dr. J. Plath, Bürger. Kaschau 1860. 8adr. 320 l.

Kassa városának levéltára egyike a leggazdagabbaknak. Fejérnek gyér közleményei Codex diplomaticusában, s azon okmányok, melyek a Hunyadiak kora három utolsó kötetében jelentek meg, tanúskodnak a mellett, hogy ott történelmünknek megbecsülhetlen kincsei rejtvék el. Indicálva volt ez bőségesen azon közleményekben is, melyeket Henszlmann tett koronként a kassai székesegyházról. Annyival melegebben üdvözlöttük a kassai krónikát.

S az előszó minden jót sejtet. Fenhangon mondja ugyanis szerző: „sikerült nekünk az őskor levéltárát felnyitni, s az abban megőrzött okmányok halmazából egész biztossággal számos korszak egymásra következőjét kimutatni.” E szavakat egy fáradságosan végrehajtott munka önérzete sugallatának tartók, s szívesen elhittük, hogy chronologiai rendjében ama levéltár okmányainak ismertetését megtaláljuk.

Csalódtunk.

A 20 ívre terjedő munkából tizenkettő van a VII—XVIII-ik századoknak szentelve: az utolsó 8 ív a forradalom részrehajlással írt tárgyalását s az azóta tartott ünnepélyeket tartalmazza leginkább. Mellőzve ezt, azt hittük, hogy e 12 íven is fogunk bőségesen új adatokat találni. Reméltük, hogy egy kassai polgár, ki szülőföldét akarja illusztrálni, bír annyi, ha nem is történetírói, de legalább philohistori hivatással, a mennyit egy ily monographia készítőjétől joggal megvárhatunk.

S a munkát türelmesen és figyelemmel végig olvastuk.

Nem számítva, hogy a levéltári okiratokat s a szerinte nehezen olvasható jegyzőkönyveket (98 l.) csak felületesen használta; hogy a megjelentekből is sokról nem szerzett magának tudomást, csak azon körülmény is, hogy magában a történetben nem tudott a Fessler látköre fölé emelkedni, mutatja, minő állást foglal el irodalmunkban. Fessler szép munkát írt, — de nem dolgozott elég kritikával, s Plath úr a historiai kritikát még annyira sem ismeri.

S mint feldolgozó sem áll magasabban. Stilja nehézkes, az adatokat nem bírta rendezni, nála gyakori az össze nem tartozó dolgok összevegyítése. A XII. századba sorozza a legújabb statisztikai adatokat stb. Mind a mellett találunk benne annyi érdekest, hogy tüzetesebb ismertetését s adatainak összeállítását megkísértjük.

Nem akarok bírálni. S épen ezért hallgatással mellőzöm azt a gallimathiaszt, a mit „Seculum XII” cím alatt a népvándorlásról ír.

Mintegy bevezetésül, rövid -rajzát akarja adni azon kornak, midőn a góthok, hunok, gepidák, longobardok, avarok, bolgárok stb. egymást váltogaták e földön, melyet ma Magyarországnak nevezünk, de csak zavart képet állít elénk. Nem bonczolom szerenésetlen névszarmaztatásait se, minő az hogy „Szepes név“ (Scepusium) „per anthitesin“ Gepusiától vette eredetét, oly állítás, mely élénkül emlékeztet a löcsei krónika bevezetésére (Wagner *Analecta Scepusii* II. k.), hogy Kassa nem más, mint az Anonymus Casuja, (Cap XXXII.), melyről pedig inkább elhiszszük Szabó Károlynak, hogy az a mai Kács.

Kassa felső Magyarország legszebb városai közé tartozik, kevéssé dombon fekszik, mely olykor a Hernád pusztításának ki van téve. Egy csermely foly át a városon s folyása közben két ágra oszolván, képezi a szigetet, melynek nevezetességét a híres székesegyház teszi. Ez egyháznak leírását bírjuk Henszlmanntól (Kassa városának ó-német stílusú templomai Pest 1846) míg ugyan ő a főoltár leírását a Szépirodalmi Szemlében mutató be (1847). E munkára észreveteleket tett Weiss Károly a bécsi régiségtani bizottság havi füzetében (1857), míg Henszlmann 1858-ban (oct. 11.) az Academiában újabb vizsgálatai eredményét mutatta be.

Henszlmann mondá ki először, hogy a kassai templom a Villard de Honnecourt terve, s ez építész volt az, ki a sanctuariumot egészen s a templom többi részének alapjait építette. IV. Béla korában István, az ifjabb király, 1260—70 között vetette meg alapját, ugyan azon időben midőn külön hercegi hatalommal a kedvelt Kassán lakott. Villard maga is kétszer említi Albumában Magyarországon tartzkodását, a nélkül, hogy az időt meghatározta volna, de az nem lehetett 1244 és 47 között, mint Quicherat gyanítja, mert még oly hamar a tatár pusztítás után nem foghatott oly nagyszerű munkához. Hogy a thüringeni bevándorlottaknak részök volt az építtetésben : csak gyanítás, melyet talán azon körülmény igazol, hogy a sokat szenvedett szent Erzsébet mind férje hazájában, mind benn, különös tiszteletben állt.

Az építés félbeszakadt, s csak a XIV. században lön folytatva Róbert Károly neje, Erzsébet által, ki a tornyon kívül az egész épületet elkészítteté. Az építés a XV. században lön folytatva a város költségén, majd Mátyás király vette pártfogása alá. A sekrestyét a kassai Krom István készítette el. De az építmény azon időben midőn Albert, az Ulászló testvére Kassát ostromolta, sokat szenvedvén, Kromb (vagy Krumholz) Miklós által lön helyreállítva. Újabb időben egy társulat alakult a pompás székesegyház kijavítására s bevezetésére.

A toronyban van a száz mázsás Órbán harang, melyet a felírás szerint Kassának 1556-ban történt elégeése után 1557-ben öntetett a városi tanács az elolvadt harangok romjaiból. E harang hangja olykor 4 mfnyire is elhallatszik.

A város déli részén volt a citadella, melynek fölépítéséhez Báthory Zsófia 200,000 frttal kényszerült járulni, de a mely 1715-ben leromboltatott. Szintén eltűntek IV. László erődítvényei, az óriás kettős

falak, a Zsigmond, Giskra, I. Ferdinánd, Maximilián, Rudolf, Ferdinánd, Leopold stb. s a Svendi Lázár parancsára épült bástyák; valamint elavultak régi kiváltságai is, a kard, pénzverés, áru-megállítási joga — mely gazdag jövedelem forrása volt a városnak. Birt patronatus jogával is, mely ellen hiában történtek tiltakozások.

A kormányzás élén a bíró állt, kit hivatalos eljárásában 24 városi katona zászlósan kísért. Választatott egy évre — s a választás megtörténtével az Erzsébet egyházban eskettetett fel, mi alatt az Orbán harang zúgott. Mintegy ellenőre s az év leteltével bírása volt a centumviratus, mely a tanácsossal együtt döntött a fontosabb ügyekben. Egy polgári-könyv tartalmazza a városi polgárok névjegyzékét, hogy mint a „liber aureus“ idegenek becsempészését gátolja. S valóban tekintélyes és hatalmas is volt e város, melynek kiváltságait VI. Sándor pápa is megerősíté és birtoka Szikszó és Peklin közt tíz mföldnyire nyúlt ki. De a legrégebb német nevű családok nagy részben kihaltak, s a mai 17,150-nyi lakosai közül alig van, a kinek családja 200 évnél feljebb vinné kassai lakosságát.

A város miveltségét Plath kedvező színekkel rajzolja. 1161 polgár (köztük 43 kereskedő 91 segéd, 21 gyármunkás stb.) beszéli a latin nyelvet; s számos nem magyarajkú vallja magát magyarnak. Ezenkívül ipar és kereskedelem is virágzik e helységben, mely már a XIII. században virágzott.

Ez idő tájban két külön helységet képezett: Felső és Alsó Kassa. Kétségtelen, hogy e helyek a tatárjárás korában már léteztek, sőt Plath tudni akarja, hogy a muhi pusztáról menekvő Béla itt vendégszeretően lőn fogadva. De az első okmány, mely azokról névszerint emlékszik 1261-ben kelt adománylevele IV. László ifjabb királynak, ki alsó kassai bevándorlottaknak — Samphleben és Obl-nak — adományozta Felső-Kassát, (Fejér Cod. Dipl. IV-ik Tom. Vol. 50-ik l.), a melyen Gál Péter és Theodor laktak, kik ezért Csány és Gönyővel kárpótoltattak. Az adományozottak unokái Arnold Volbin és János, jogaikat Kassavárosára ruházták. A felső-kassai erőd némi nyomai ma is láthatók a Hradova hegyen, Giskra romboltatá le.

Az első adomány levél több ízben (1275, 1285) meg lőn erősítve, s Kassa megnyerte bírása szabad választását. S műipar és kereskedelem emelték is e várost, habár az utolsó Árpádok alatti gyakori pénz-átverések a városoknak nagy terhére voltak. A beváltás zsidókra s izmaelitákra volt bízva, kik a kamara jövedelmét a monetagiumot tetszés szerint szabták meg. Ezenkívül Kassán tartózkodások alatt naponként 3 lat ezüstöt kaptak. Kassán és a szépesi szászoknál hat héten át volt joguk tartózkodni.

Az Árpádok kihaltá után Magyarország erős küzdelmek színhelyévé lőn, mely habár végre is Robert Károly elismerésével végződött, de trencsini Csák Máté, e hatalmas rabló dynasta, még sok küzdeni valót adott a királynak. Az általa szított lázadásba bevonta Kassa polgárait is, Károly ellenségeit, mert ez Kassát Omode nádornak

adományozta. S most a nádor Kassára ment a lázadás lecsöndesítésére, de ott a nép agyonverte: Fiai — Csák párthívei — anyjukkal együtt lemondtak a boszújogáról és Károly adományáról, ígéretet tévén, hogy az iránt követeléssel sem állanak elő, sőt a városnak kezeseket is adtak.

Károly neje, Erzsébetnek, Kassa kedvencz mulatóhelye volt, s ez és Lajosnak neje Erzsébet tetemesen járultak a dom építéséhez. Kassát a kard jogával Lajos ajándékozta meg — s a tanács halálos ítéletét a junior senator hajtotta végre — a mennyiben az elítéltet ő kísérte a vérpadig s ott átadta a bakónak. Ugyan ő orosz és lengyel áruk rakhelyévé Kassát jelölte ki, s 1369 ben czimerrel adományozta meg. Ezen czimer : keresztbe háromfelé osztott paizs, felül 3 arany lilium, középen két felé osztva, jobbra az ország négy fő kulcsa, balra fél sas ; alatt, melyen oldalaslag egy gerenda vonul át, hasonlólag 3 lilium. Ehhez Mátyás oroszlánt adott. A paizst kék ruhás koszorúzott angyal tartja kiterjesztett szárnyakkal. A szerződést, mely a koronát Hedvignek biztosítá, Erzsébet s a lengyel palatinusok Kassán írták alá.

Kassa és környéke Zsigmondnak is kedvencz mulatóhelye volt. 1412-ben fényes vadászatokat tartott itt s mint választott bíró ítélte Lengyelország s a német-rend közt, itt vetette zálogba a szepesi városokat : s a kiváltásnak előleges bejelentése is a kassai bíró tisztévé lön téve. A konstanzi gyűlésben pedig e város felhatalmazottai is jelen voltak Zsigmond királylyal.

Zsigmond s ennek utódja Albert halála után Magyarországra nehéz idők következtek. Erzsébet, Albert özvegye, jogai fentartására cseh zsoldosokat : Giskrát, Akşamethet és Telefet hívta az országbá, kik közül az elsőnek alvezére Dzwela pusztítá Kassa környékét, míg maga az Ulászló király vezérét Perényi Miklóst legyőzvé : felső Magyarország nevezetes részét elfoglala s Kassát s a legtöbb erősséget őrseggel rakta meg. A király most vezérét Csapeket küldé Perényi támogatására, kik aztán Kassát ostromolni kezdék, mignem Giskrának újabb csapatai fölmenték a várost az ostrom alól. (1440). Két évvel később ment Telef egy csapattal Kassáról Egerbe, hol az Arany által megénekelt éji roham történt.

Se Erzsébet halála, se a várnai szerencsétlenség nem vetett véget a felvidék nyomorgatásának. Giskra Kassa vidéke birtokában maradt s az 1445-iki budai országgyűlés egyik felvidéki kapitánynya nevezte ki. Majd Hunyadinak országkormányzóvá tétele után sárosi főispán volt — névleg, de tényleg a felső magyarországi megyéket egymásra hódoltatta. Hunyadi Székelyt küldte ellene s ez (1449 sept. 5) Kassától két órányira megütközött vele. Székely elesett, s csak 1450-ben jött a kormányzó s a cseh közt létre az egyezkedés, melynél fogva ez Kassán kívül még öt város birtokában maradt.

De ez Giskrát nem kötelezté. S midőn Hunyadi a felső magyarországi urak hűtleuségéről meggyőződött, s ennek következtében csa-

tát vesztett s az egri püspök elfogatott: kötő Giskrával a rimaszombati egyezkedést.

Mátyás trónraléptében Giskra új ürügyet talált a hadfolytatásra, — de a király sereget küldött ellene. Rozgonyi és Magyar Balázshoz Albaujmegyéből s Kassa környékéről keresztések csatlakoztak: Aksamit elesett, Telef menekült s Giskra végre meghódolt. E férfiú 1443 — s 1457 közt, kölesönvétel s más szín alatt ezereket zsarolt Kassától.

Mátyás kiválóan kegyelte Kassát, mely a korona kiváltási öszszeghez ötezer arany forinttal járult. Pénzverés jogával ajándékozta meg, s a székes-egyház építését előmozdítá a munera strenaliának, azon ajándéknak, melyet a kassai polgárságnak fizetni kelle tiz éven át történt visszaajándékozásával.

Ipar és kereskedés ez időben virágzani kezdettek. Kassa cipészei engedélyt kaptak áruikat az országban mindenfelé árulhatni. A törvényszolgáltatás szigorú volt. Fél frtnyi lopás 50 vesszőütéssel, 1 frtnyi 100 év és egy napi száműzéssel, megvesztegetett bíró megbélyegzéssel, a házasságtörő eleven eltemetetéssel, a nőcsábító fővétel bűnhődtek. Magyar és olasz kereskedők, Frank Octaviano, Francesco, Baptista Bernardino stb. fényűzési czikkekkal ellátták Felső Magyarországot, s a város gazdagságát árulerakási kiváltsága nagy mértékben előmozdítá. 1508-ban pedig a jászai apátság patronatusának joga is Kassa városára lőn ruházva.

A mohácsi vész után Kassa nem igen hazafiasan viselte magát. Intette ugyan Zsigmond lengyel király, hogy Zápolyaihoz hű maradjon, de jobban hajtott Ferdinándhoz, ki 1527 oct. 10-én szólítá fel hűségre, s hódoló követtség küldésére ¹⁾. Hogy János király megveretése után Kassa tanácsa mint gyalázta meg a Zápolya czimert, mint tilták el királynak czimzését, azt Szerémiből ²⁾ s.nem Plathból tudjuk.

De Ferdinánd nem mindig tudá kellőleg védelmezni birtokait, s 1530-ban márcz. 2-án azon kérdéssel kényszerült Kassa hozzá járúlni, hogy hűségeért nem fog-e végkép az ellenség zsákmányául átengedtetni? Mert a kinesszomjas Serédy Gáspár minden ellenségnél jobban zsarolta, s midőn Nagy László a tályai várparancsnok átpártolt, Horváth Ferencz a rakamázi parancsnok Kassa ellen ment. Serédy alkaptányai vele tartottak s ennek távollétében feladák a várat. Kassa felpredáltatott, szabadalmait megsemmisítették, s minden kísérlet vissza-

¹⁾ Hogy a történet folyamát ne zavarjam, csak jegyzetileg említem meg azon konok tudatlanságot, melylyel Plath a Schuller forma emberek mintájára János királyt bitorlónak s pártját zsványbandának tartja; nem tudván, hogy Európa sőt Ferdinánd is elismerik a János királyságát.

²⁾ Szerémi az Akadémia Monumentái I. kötetben. Kivonatilag a Szemle X. k. 185. lapján.

foglalására meg lön hiúsítva, s a város csak Izabella lemondása után került vissza a Ferdinánd birtokába.

1553-ban a székesegyház a protestánsok kezire jutott.

Három évvel utóbb ezer lanzknecht küldetett a fenyegetett Kassa védelmére. Apr. 13-kán Sayerlich Mátyás jegyző házában tűz ütött ki, mely az egész várost elhamvasztá alig 32 ház hiján, s magát a székesegyházat is megrongálta. Az 1557-iki Telekessy által intézett hadiműködéseknek központja Kassa volt, kinek 1561-ben történt halála után Zay Ferencz lett kassai várparancsnokká s felső magyarországi kapitány.

Zsigmond János 1564-ban felső Magyarország ellen intézett hadjáratot. Előnyös hadműködések után Kassa ellen ment, mely az ellenállásra nem volt kellőleg felszerelve, s a város kezébe esik, ha vihar és felhőszakadás fel nem tartják. Zsigmond János fáradt népét kénytelen volt visszavezetni, s Miksa seregeket küldött Kassára. Ugyanekkor Svendy is megérkezett teljhatalommal, de az 1566-ki hadműködések Kassáról nézte. Ez ember hatalmával gonoszul visszaélt s a hű Kassát is gonoszul megsarczolá. Majd Svendy távozásával (1568) Rueher lett kassai parancsnokká, ki az ottani székesegyházban temetettet el.

A XVII. század büntetéseiben még mindig embertelen szigorral találkozunk. A házasságtörő Hegedüsne maga által varrt zsákba kötött s úgy vettetett a Hernádba (1565). A házasságtörő Basantho „gladio reipublicae perussus“ (1580). Vallatásoknál kinzást alkalmaztak. Jegyzőkönyvet s matriculákat azonban már ekkor vezetett Kassa latin s német nyelven.

A reformatio Kassán is nevezetes előhaladást tett, s Stöckl a kassai tanító, kitűnő prot. iskolákat tartott. De a XVII. század eleje nem kedvezett e tannak ¹⁾. 1603 nov. 11-kén Rudolf parancsot adott a kassai tanácsnak, hogy a templomot minden kincseivel haladéktalanul átadják Belgiosojonak, a káptalant az istenitisztelet tartásában háborgatni ne engedje, s felelőssé tétetett minden netalán az átadáskor támadható zavargásokért. S a következő év jan. 6-kán a praedicatorok elűzettek a városból, a templom fegyveres erővel elvételét, a város kerületéhez tartozó 28 falu lefoglaltatott a fiscus számára s a városból több polgár kiutasított. A kassai küldöttek, kiket Bokacz senator és tanító vezetett, nem bocsáttattak a király elé; Bokacz később, midőn a korponai tanácskozás a német fejedelmekhez küldte missióval, elfogott, s a város hasztalan folyamodott kiszabadításáért — de neje a várban szolgálói kötelességeket teljesítvén, módot talált neki kenyérben kötéllétrát szolgáltatni, s ő ennek segélyével megmenekült.

S ugyanezen Bokacz volt az, ki Belgiosojonak diószegi megve-

¹⁾ Honnan vette Plath azon állítását, hogy Pázmány 1601-ben Kassán volt mint térítő, nem tudom. Podhraczky számítása szerint Pázmány 1607-ben jött Magyarországra. (Pázmány élete 20-ik lap.)

retése után, Lippay Balázs hajdú kapitánynak kinyitá Kassa kapuit. Felső Magyarország Bocskainak hódolt, s hiában jelent meg Básta Kassa alatt. Sennyei és Nagy Albert kassai parancsnokoknak éjjeli kiutésai által rémítve, miután Jell Lenárt, huszti kapitánya, elfogatott s a várfalán kivégeztetett, Básta elvonult.

Bocskai ereje naponként növekedett, s Mátyás Náprády Deme-tert és Forgács Simont béke alkudozások végett Kassára küldé Bocskayhoz. De egyezkedés nem jöhetett létre, s Bocskay nem sok idő alatt Erdély és Magyarország nagy részének ura lett. A szultán parancsából a nagyvezér Rákos mezején királyi czímmel ruházta fel, melyet ő nem fogadott el, a brassóiak a rácz despoták koronájával ajándékoznak meg ugyan e mezőkön, s e kitüntetések után visszatért Kassára, hol fényes bemenetét tartá, s mint mondják lóháton (?) ment be az Erzsébet egyházba s azt viasszaadta a protestánsoknak.

A bécsi békealkudozások ez alatt lassan haladtak, s a Bocskai egészsége naponként hanyatlott. Utolsó tette ez okmány aláírása volt. Dec. 29-kén Kassán elhunyt, s hajdúi Kátait, kit megmérgezőjének hittek, darabokra vagdalták. Hajdúi keservesen megsiratták urokat, s százanként tartottak tiszteleti őrt korona, kard és buzogánynyal ékített cenotophiuma fölé. Háza 1856-ig meg volt eredeti épségében, mikor egy schuster birtokába kerülván ez által restauráltatott.

A város 1607 febr. 12-kén újra a királynak esküdött hűséget, s a hajdúknak a csoportozás halálos büntetés alatt megtiltatott. S épen ezért többször szorongatták a hajdúk Kassát, mely 1609-ben a nagyvezérnek küldött ajándékhoz 6000 frttal járult. 1611-ben a szent Erzsébet egyház reliquiáit kiadni kénytetett s 1616-ban gróf Forgács Zs. által hűségeért megkisértetett. De midőn 1619-ben a Bethlen Gábor seregének előcsapata Rákóczy vezérlete alatt megjelent alatta, sept. 5-kén átadatott. Két nappal később Dóczy Endre fogva Fogarasba vitetett, hol meghalt, de Crisinus Márk kanonok, Pongrácz István és Grodecz Menyhért jezsuiták börtönbe vettek s keresett kinzások közt a nép dühének áldozataivá lettek. A múlt év april 5-kén mind hárman canonizáltattak.

Bethlen sept. 11-kén tartá ünnepélyes bemenetét Kassára, s sept. 21-kére országgyűlést hirdetett. Itt mondották ki: hadat kell folytatni Ferdinánd ellen, s felső Magyarország húsz nap alatt meg volt hódítva. Bethlen seregével Pozsony alá ment s Rákóczy egy csapattal Kassán maradt. Bethlen ezen s a következő hadjáratai alatt a vitézséget s hadvezéri ügyességet államférfiúi bölcsességgel párosítá, igazságos követeléseit érvényre tudá juttatni. Bethlen, a mint író is ismert kassai lelkész Alvinczy Péternek, Széplakon egy telket s Kassán egy házat adományozott (1622). Második menyegzőjét Brandenburgi Katalinnal Kassán tartá (1626); a kassai hegyig lovagolt elibe s üdvölvésekkel és zenével fogadta egy pompás sátor alatt. A menyasszony a fejedelemmel egy Konstantinápolyból hozott dísz-szekérbe ült; a díszmenetet

egy önmiozdonynyal ellátott koezi két bohócczal élénkíté, s a fényes nász után álarczos bál tartatott ¹⁾.

Bethlen halálával Kassa is visszaesett a magyar király birtokába, s 1631 apr. 3-kán Kassán köttetett meg az egység, melynél fogva Ferdinánd Rákóczyt Erdély fejedelmeül elismeri. Császár Péter, ki Zemplén megyében mozgalmat idézett elő, itt lőn négy felé vágva. Kassa Rákóczynak 1644 és 45-iki hadjárata után visszaszállt a Bethlen által is birt hét megyével Rákóczyra, mint ennek életfogytig tartó birtoka.

A tudományos élet Kassán nevezetes lendületet nyert 1657-ben, midőn Kisdy Benedek egri püspök 40,000 tallérral a kassai egyetemet alapítá, melyet Leopold 1660-ban mint jezsuita egyetemet megerősített. Azon zajos és mozgalmas időkben, mely a vasmári békét követé, Kassának sokkép része volt. 1665-ben Csáky Ferencznek kassai kapitányi hivatalába beigtatását megátlák a hazafiak, mert beigtatóul egy külföldi neveztetett ki (gr. Starenberg). De 1672 óta a Leopold-féle üldözések kezdetével Kassa is sokat szenvedett. Az Erzsébet templom visszavétele elrendeltetett. Szegedy Ferencz egri érsek személyesen akarta végrehajtani: de ellenállásra talált. A kulcsokat nem akarták átadni, s az ajtót ácsok betörték. A ref. paplak már két év előtt elvétezt s a lelkész, Czeglédi István, fogságba hurezoltatott, fogságba ugyanitt a superintendens ötöd magával.

Az evangelicusok üldözése s a nemzeti alkotmány felfüggesztése miatt támasztott mozgalomban Kassa sokfélekép érdekelteték. Az enyiczkei ütközet következtében Spankau Kassába szorítottatott, s e város néhány szerencsétlen kiütés után ostrommal vétetett körül. (1672 sept. 12.). De Kob közeledésének hírére a bujdosók eltávoztak. E városnak több mint fele 1674 aug. 22-én lángok áldozata lett. 1675 jul. 13-án pedig itt halt meg Spankau s utódává Strassaldo lett.

Ezek utódja a szivtelen Kopp. A kassai piacon (1677) három hónap lefolyása alatt hatvankét izben működött a hóhér: kit lófarkához kötve, kit megsütve, kinek szíjját vágva hátából. Végre Leopold gr. Würbennel tölté be helyét. Ugyan ez időtt tartá Bársony püspök az I. Rákóczy Ferencz utolsó tisztességtételét.

Közepette e véres küzdelmeknek lépett fel Tököly. 1682 jul. 21-én bevette a kassai erősséget, erős ostrom után aug. 15-én átadott a város is. Vida Endre, a városbíró, a tanács és jezsuiták élén fogadta a diadalmasokat. Az Erzsébet egyház viszont a protestansoké lett. A következő évi (1683) hadjáratban Fajgel Péter visszaérkeztéig Szezeny István tétetett kapitánynya, — de Tököli elfogatása után

¹⁾ Hogy mi módon használja dr. Plath a forrásokat, egy példát hozok fel: A Cassovia Vetus et Nova után egy hosszú névsort közöl azokról, kik az itteni congressuson jelen voltak; pedig nevezett munka (46 l.) a névsor elibe e szavakat írta: „et si autem ignotis vulgo de causis conventus ille habitus non fuerat stb.“

ennek serge feloszlott. Kassát ez időtt Caprara ostromolta, s Petneházy oda vezette csapatját, meghódolt a királynak s a város őrsege is ez események folytán feladta magát. De Karaffa a hű várost sem kímélte. Félja Dávid, a bíró, a sok kínzás után megőrült, s míg is négy felé vágatott. Lánzi Sámuel kassai polgár lefejeztetett. 1687-ben az Erzsébet-egyház Fényessy püspök által visszavétetett a katolikusok számára — sőt ez a protestánsok által épített egyházat is elfoglalta, s e helyett ezeknek Csáky István (1696) az elővárosban telket adott templom építésre.

1704 oct. 1-én Rákóczynek hódolt meg Kassa, a külváros fölégetése s erős ostrom után. A fejdelem körülszánczoltatta, melynek romja 1827-ig látható volt. 1706-ban Rabutin támadást intézett Kassa ellen, a mely bár rossz védelmi állapotban volt, de a 4000-főnyi őrség Eszterházy Dániel vezérlete alatt, annyival erősebben tartotta magát — s Rabutin, seregének félmeztelen s rozszúl fegyverzett maradványával visszavonult.

A szerencsi határozatok a jezsuitákat kitilták a Rákóczy alatti birtokokból. Ez ítélet a kassai atyákra is szőtt, — de ezekre nézve Rákóczy a Sennyei kérésére kivételt csinált s megengedte nekik, hogy mint professorok vezessék a kassai egyetemet. 1709 és 10-ben borzasztó ragály dühöngött e városban, mely a háború nyomorait még nevelte, mignem az utóbbiakat a szathmári béke bevégezte. 1713-ban a kassai várac felsőbb parancs folytán leromboltatott.

Ez idő óta a kassai krónika csak építészeti adatokat nyújt. 1754. a domonkosiak klastroma, két évvel utóbb a pompás városház, 1758-ban az apáczá zárda épültek. De a protestánsok vallásszabadsága csak 1791 után lőn teljesebb. Ekkor lőn ugyan is megtiltva, hogy a protestánsok ne kényszeríttessenek jelen lenni a processiókon.

A kassai püspökség 1804-ben alapított; s az Erzsébet-egyház ekkor nyerte székes-egyházi rangját. Az első püspök Szabó András fényes bevonulását tart s lelkesedéssel fogadtatott. Ugyanez évben tette le az ágostai egyház diszes templomának alapkövét. 1806-ban a szorongatott uralkodói család egy ideig Kassán tartozkodott, mi e városnak szokatlan élénkséget kölcsönzött.

1831-ben a cholera Kassán 1267 áldozatot vitt el. A ragály jun. 17-én ütött ki, s ezóta egyremásra hullottak az emberek, naponként 5—30-ig. Ily körülmények közt a városi hatóság megtette a mit tehetett. A betegeteket arra rendelt kocsiban vitték, a halottakat tömegesen harang szó nélkül temették. De a dühöngő járvány felkelté a népgyaniját: s a városi orvost, Lehóczkyt, egy dühöngő asszony csoport fogta körül, mely elől csak nehezen menekülhetett meg.

1832-ben főispán báró Eötvösnek ünnepélyes aranymenyegzője.

1836-ban restauráció alkalmával a V. párt elzárta a megyeházat, melyet a gróf P. párt ostrommal vett be.

1838-ban alakult a jótékony-nőegylet, kisdedovó-intézet, a szegények-ápolója 1839 jan. 6-án nyílt meg.

Végül ismételve sajnálatomat fejezem ki, hogy a kassai krónika az ottani gazdag levéltárból csak gyér és kivonatos közleményeket hoz : de bizom az ottani közönség hazafiságában, hogy e hiányt levéltári kincseinek közrebecsátásával fogja pótlani.

SZ. S.

AZ ÚJABB FRANCZIA SZÉPIRODALOM ÉS A FRANCZIA KRITIKA.

II. Drámai irodalom.

Hogy a költészeti irodalom általános hanyatlásnak indult, ez még magában nem volna valami megdöbbenítő jelenség. A regény és költészet Franciaországban hosszabb rövidebb időre elsilányúlhat, a nélkül, hogy a francia szellemi életre nézve valami jellemző hatása volna. A regény és költészet lehet beteg, s a francia szellem mind e mellett ép és egészséges maradhat. Nem így áll a dolog a drámai irodalomra nézve; ha ez hanyatlik : a szellemi élet is bizonyosan szenved. Az irodalom minden más nemei közt, mond Montégut, — kinek nézeteit közöljük e sorokban — kiválólag és egyedül a dráma az, melyet Franciaország egész szeretettel és kitartással művelt mindig. A regényen és költészen keveset újított, s az ismert formáktól nem igen tért el; ellenben a színpadon több mint két század óta folytonosan újított s fáradszónál túrta a haladás útját, kereste a főlebb emelkedhetés lépéseit. A francia szellem egész lángoló hevét, elmésségét s feltalálási erejét és ügyességét egyedül a színpadnak szentelé. Úgy látszik, azon hiedelemben volt mindig, hogy ez a szükséges forma gondolatai kifejezésére, ez azon irodalmi ág, melyben legjobban kitüntetheti a szépségeket melyekkel bir, itt mutathatja ki erejét kellőleg, — egy szóval : ebben tárhatja fel magát a világ előtt egész értékében.

Attól félek, mond Montégut, hogy nem mondok eleget, ha azt állítom, hogy a drámai irodalom azon forma, melyet a francia képzelem legfőlebb becsül. Alkalmasint közelebb járok az igazsághoz, ha azt mondom, hogy ez irodalom elnyelte mind azon képzelmet és költészetet, mi a francia szellemben van, mert a drámai irodalom alatt nem csupán a drámát és vígjátékot értjük, hanem mindazon második nemeket is, melyek a színháznak mintegy ágait képezik, mint a satyra, epigramm és beszély. A színpadon kívül, kik teszik Franciaország valódi költőit? Ezek a tréfás, gúnyoros költők, epigrammirók s mindazok, kik az ihletet inkább a társadalmi élet látványaiban keresik, mint a természetben s inkább az emberi cselekvényekben, mint az üres ábrándokban. Clément, Marot, Régner, Boileau, Voltaire a színpadon kívül valamennyien valódi költői Franciaországnak, és bizonyára nem szükség nagyítóüveggel fegyverkezniünk föl, hogy felfedezzük, hogy ezek tehetsége egytermészetű a drámaköltőkével s közkedvességek épen azon tulajdonokban rejlik, a melyeket a drámában és vígjátékban megtapsolunk. A drámai nevet minden habozás nélkül alkalmazhatjuk

rájok, mert ábrándjaik mindig egyenesen a lélek kifejezése, lelkesedés mindig személytelen, felindulásuk mindig egyenesen azon helyzet és cselekvény kifejezése, melyet képviselnek. Franciaországban minden a dráma és színpad felé hajlik, mivel ott minden cselekvényre törekszik, maga a bölcsészet, sőt maga a vallás is, annyira: hogy legkevesebbé sem tartva a tiszteletlenség vádjától, elmondhatjuk, hogy maga Bossuet sem egyéb, mint egy fönséges színész s bámulatos drámai író. S ez így levén, könnyű belátni, hogy Franciaországban a színpad nem lehet beteg, a nélkül, hogy a francia szellem egészségi állapota érintve ne legyen általa. Adjatok a színpad állásáról egy tudósítványt valamely ügyes bíráló kezébe, s ez minden egyéb értesítés nélkül megkészíti ebből a közerkölcsiség egészséges állapotáról tudósítását, s összeállítja a francia képzelem és feltalálási gazdagság egész leltárát.

Jelen drámaírodalmunk után felmutassuk-e a nemzeti szellem közgazdagságának s egészségi állásának leltárát? Ez esetben nagyon betegnek hihetne bennünket a világ. Ha a drámaírodalomnak Franciaországra nézve akkora hordereje van, ez esetben jelenleg kétségkívül van benne valami, a mi igen beteg. Mi legyen ez a valami s mi nevet adhatnánk neki, azt nem tudom s nem is kívánom kutatni. Csak attól félek, hogy valami bonyolult betegség talál lenni, melynek sokféle neve, zavart körjelenségei vannak, épen mint azon bajnak, melyben drámaírodalmunk szenved. Azt mondhatná az ember, hogy minden életszerv ostromolva van egyszerre, s különböző korszakok minden betegségei egyesülvén s összekevervén e furcsa állapot előidézésére. A sziv volna-e megtámadva? Ezt nagyon hajlandók vagyunk elhinni, az újabb drámai termékek nagy szárazságát látva. Vagy tán az agyvelő? Nem lehetetlen, a gondolóerő annyira gyenge, gyarló és tehetetlen... S a beteg, mily életkorú voltaképen? Öreg-e, kit emlékeinek tömérdek súlya földre nyom? Avvagy ifjú, kit a fiatalkor határozatlan, viharos nyugtalanságai háborgatnak? A betegségek e sorozatában tetszéstek szerint választhattok; van itt mindenféle; de bármelyiket választjátok s bármi itéletet mondjatok felőle, kénytelenek lesztek elismerni, hogy mind e körjelenségek visszavihetők e két kűtfőre: tehetetlenség és ügyetlenség; s következőleg a betegség, melyben a színpad s ezzel kapcsolatban a francia szellem szenved, kettős betegség. Nevezzük e kettős bajt az aggság és a barbarismus házasságának. Feltaláljuk benne a megélemedett aggot, kinek emlékezete nagyon hiven megőrizte egykori emlékeit s ügyetlen merészségeit; tekintve másfelől, látjuk benne a barbárt, nagyravagyás és tapasztalatlanságaival. Egy tekintetet vetve a színpadra, mit tapasztalunk? Össze van itt vegyítve vígjáték, dráma és vaudeville, mindenféle irány az akademiain elkezdve a legbadaresabb ornyelvig. S e drámaírodalomnak minő közönsége van? Ezelőtt több egymástól megkülönböztethető közönség volt, melynek más vala élet- és gondolkozásmódja; ma nincs több közönség egynél, melyben jól-rosszul összekevervén az ezelőtti közönségek. Mindenki úgy

szólva öt, hat közönséghez tartozik, melyeknek érti nyelvét, osztja szokását, erkölceit. Ezért tudunk mi legkisebb megütődés és türelmetlenség nélkül végighallgatni annyi egység, összefüggés és logika nélküli drámát és vígjátékot, melyek mindenféle érzelem és irány zagylálkái. Az új darabok igen roszak s én azt hiszem, mi ezeknél jobb tükröt érdemlünk; azonban mindent összevéve, legyenek bármily roszak, hasonlítanak hozzánk s ezért hallgatjuk azokat végig hidegen, méltatlankodás és ellenszóllás nélkül. Kiválasztja kiki belőlök a mi neki tetszik, azon jelenetet, a mely önmagára emlékezteti, azon személyeket, a kiket ismer s mindenki nyugodtan tér haza a nézőhelyről, megelégedés és elégtelenség nélkül, egyhangúlag ezt mondva : „a darab nem jó, azonban valami mégis.“

Az új drámai termékek nem szólnak, mint ezelőtt, valamely meghatározott, külön közönséghez, melyet osztályozni lehetne, hanem egy meghatározhatatlan, névtelen közönséghez, mely egymástól különböző öt-hatból van összevegyülve, melynek tagjai egymás mellett vannak, a nélkül, hogy érintkeznének s egygyé olvadnának egymással. S azt várni valóban nagy esztelenség volna, hogy egy est annyi különféle szellemi szükséget kielégítsen, s a néző elébe tárja egy pár óra alatt a szende gyermetagség felindulásait, a mesterkélt érzelmek és képzelődés gyönyöreit, az érzékenységi megrázkódásait a cynismus esetlen mulattatásaival együtt. Szerencsére, oly lángész nem található, a ki ily borzadalmas valamit elő tudjon egy összeálló egészben állítani, a természet nem engedi meg ily csodajelenség feltűnését.

Két jelentékeny tényt állapítánk meg : egyik a különböző közönségek fusioja, a másik a különböző drámanemek fusioja, oly keverék, a minek még nem találtak nevet. A különböző színházak elvesztették jellemüket és eredetiségüket, mivel közönségek s drámaírodalmuk mindnyájuknak azon egy. Nincsenek többé első és másodrangu színtereink; mindenik színház drámai vállalkozó intézet, melyek közt a legnagyobb egyenlőség van. Ha valamennyi színház helyett csak egyetlen állna fön, bizvást elegendő volna, hahogy a nézők tömegét befogadhatná. Minthogy ekkora épületet nem tudtak előállítani, csupán azért van még szükség a különböző színházakra.

Irodalmi történetünk egyik legszomorúbb korszakánál állunk. Mintha a gondolat s képzelem elhalt volna, az eszmélő erő kialudt volna, az észlelet nem tud tovább hatolni a legkülsőbb felületnél. Mintha az embernek nem állna többé szolgálatára más, mint két szeme, két keze és két füle; s e kezek is napról napra használhatatlanabbakká válnak, e szemekben nincs többé semmi fürkésző vágy, s e fülek csak azért vannak tárva, hogy a legközönségesebb zajt hallgassák. Az embernek megvannak még érzékei, de miután a szellem összehuzódott s többé nem vezérkedik, ez érzékek, egyszerű munkásként, a ki több parancsot nem kapott, jól roszúl végrehajtják a munkát, melynek terve és titka egyedül a léleknel vala. Ha a jelen francia iroda-

lom utóbbi 15 évéből valamely erkölcsi tanulságot huzhatunk, ez abban áll, hogy az érzékek kitünő munkások lehetnek, de mint művészek a közepszerűsége felül soha sem emelkedhetnek. Ez igazságot, úgy látszik, magok is érzik, nagy feladatokba nem is vágnak s magukhoz illő tárgyakat szemelnek ki. Zaj, botrány, zavar, — ezek alkotják a nekik megfelelő kört s ezt kimerítik a lehetőségig. Regényíró és drámaíró felhasználnak minden női fecsegést, botrányt és rágalmat; tapasztalták legyen ezt jóbarátaik, ismerőseik körében vagy egy ismeretlen soha sem látott egyéniségen. Igen sok olyan ember van, a ki azt hiszi, hogy a túlzás, kisebbités a legtermészetesebb kellék a közvélemény foglalkoztatására, s az ilyenek egészen le vannak hangolva, ha a színházból kijöve vagy egy regény olvasását befejezve: nem értették a roszakarat és kajánság kellemes felindulásait, melyekből a botrány származik. Hogy ez állításra példát hozzak fel: vannak igen sokan, kik az ifj. Dumas egyik legújabb darabjának czíme után azt remélték, hogy botrányok által fogja őket mulattatni, s hogy ebben csalatkoztak, nagyon zokon esett nekik a darab sikerülése, melyben nincs semmi illetlenség elkövetve, a min kikaczaghatták volna magokat.

A legelső jelenség, mely a figyelmes nézőt meglepi, az új drámai termékek közti különös hasonlat. Mindenik ugyanazon egy alakban tűnik föl s fiatal létére már vén alak, melyet néhány év óta Párizs minden színpadán látni, a klasszikus Théâtre-Françaisen elkezdve le a sentimentális Gymnase és a melodramai Porte-Saint-Martin színházig. Az ifj. Dumas által elkövetett államesin sikerült, s utána valamennyi francia drámaíró azon új szerkezettel lépett föl, melyet ő honosíta meg a színpadon. Diadala egész forradalmat idézett elő, mely sokkal tovább elharapódzott, hogysem előre hitte volna valaki; befolyása alól a drámának egy neme sem ment, a vigjátéktól a vaudevilleig sőt le a bohózatig.

Innen van, hogy valamennyi színház mind azonegy, a mennyiben csak egyféle drámai termékeket ismernek. Ez eredményt az ifj. Dumas újításai idézték elő, s a realismus diadala színpadainkon. Egy alkalommal bővebben kifejtettük e rendszer veszélyeit és helytelenségeit, mely színpadra hozza a baromi valódiságot, a nélkül hogy mérsékelné vagy átalakítná. A mint akkor megjegyeztük volt, a regényíró ez átírási rendszer körében, melyet realismusnak nevezünk, sokkal könnyebben mozoghat, mint a drámaíró, mert a regényíró inkább kimerítheti és magyarázhatja a valóságot, mert neki hatalmában van bonczolgatni; míg a drámaírónak ellenkezőleg tömegíteni kell a tárgyat. Szerintünk a művésznek és költőnek tudnia kell különböztetést tenni arra nézve, mely tárgyat vegyen föl és miket mellőzzön; ez az ösztönszerű tapintat műve. Az ifj. Dumasnak, mint látszik, az emberi tettek megítélésére nézve egy különös moral áll szolgálatára, mely nincs az egész világtól elfogadva; e mérleg szerint a dolgokat nem jóságuk és rossziaságukhoz képest bocsátjuk meg vagy kárhozzatjuk, hanem hasznos vagy ártalmas voltuk szempontjából. E moralt a rászédetés kikerülése mestersé-

gének lehetne nevezni. S e kellemetlen benyomást nem csupán az ő drámái teszik mireánk; a jelen színpad legtöbb tapsot aratott darabjai kisebb-nagyobb mértékben hason latást gyakorolnak. E különösség, mely egy pillanatra megdöbbsent, könnyen kimagyarázható ha azon drámai rendszerre gondolunk, melyet az ifj. Dumas és társai hoztak divatba színpadainkon. A valóságot oly ügyességgel s elevenséggel másolni mint Dumas, kétségkívül nem mindnyájan tudják: de valamennyien ugyanazon közönyösséggel másolják, megválasztás és mérlegelés nélkül; megállapodva azon cselekvényeknél és mintáknál, melyek a társadalmi élet felületén legszembeötlőbben feltűnedeznek. Emaz átírási, a valóság irányában merőben közönyös rendszerből két következtetést vonhatni az erkölcsön elkövetett erőszakot illetőleg. Az első az, hogy a legkifejezőbb, legtöbb nyomatókkal bíró példányalakok szükségkép a gonoszszágot ábrázolók; innen került elő a jelen vigjátékokat előzőnlő divathölgyek raja. A második az, hogy a szerző személyei iránt közönyös levén, soha sem vesz részt, mint a régi drámairók, a működők cselekvényeiben, s hasztalan keresnök: mi véleménynyel van a színrehozott egyénekre vagy cselekvényekre nézve. Ő másolja az élet jelenségeit s nem látszik, hogy legkisebb személyes véleménye és meggyőződése volna a világra nézve.

Igen jól tudom, hogy a drámai realismusi rendszernek van egy elvitázzhatlan érdeme, az t. i., hogy fölmenti az író a képzelem, feltalálás, és gondolkozás terhétől. E rendszer minden drámai művészete abban áll, hogy az ember realis személyeket vesz föl s bizonyos számú jeleneten keresztül egymással szembe állítja őket, mint a sakkjátékban szokás. Az egész teendő csak annyi, hogy a jelenkori életből átírsz egy épisodot, színpadra viszed s meg van kezdve az ostrom. Szerencsétlenségre azonban a nyersen színre vitt realitás, a nélkül, hogy az ember meg tudná mondani miért, a színpadon nem lesz azzá, a mi az útczán volt. Itt mindenki ismerte, senkit meg nem rázott; a színpadon megdöbbsent, az ember vonakodik rá ismerni. A néző közönség soha sem tapsol egyakarattal hanem csak részenként. Én a szerző megjegyzései mellett hidegen maradok, míg szomszédom bravot kiált; s mikor magam tapsolni kezdek, azon veszem észre, hogy szomszédom nem érti elragadtatásomat. A mi az én szemeim előtt a legpontosabb szabatosságú, azt a terem másik oldalán egy másik néző lehetetlenségnek, hamisnak állítja. E furesa jelenséget könnyű kimagyarázni. A szerző színre hozván tapasztalatai nyers eredményeit, jegyzék naplóját, hogy úgy szóljak, ebben mindenki talál tetsző mondatokat. Én szeretem a saját tapasztalataimmal egyező dolgokat, de nekem a többi nem kell, szomszédom pedig éppen ezeket tapsolja meg, mert ő a realitás más oldalait látja bennök, a melyek előttem ismeretlenek. Az egész darab a legrealisabb lehet a szerzőre nézve minden legkisebb izéig; de a nézőre nézve csak egyes részek és töredékek realisok belőle. A hámulók sorra következnek egymás után, egyiknek ez a felvonás, ez a jelenet, ez a személy vagy ez a szó tetszik és e mellett — hála ezen

irodalmi átirói rendszernek, mely különlegesen csak a személyes tapasztalathoz szól — az ember egy szempillantásra nem tudja megérteni azon egyéneket és dolgokat, a melyekkel az életben nem találkozott. Ha az író azt a fáradságot venné magának, hogy gondolataik által magyaráztatná a személyeket és cselekvényeket, melyeket színre hoz; ha sziveskednék szellemével ott lebegni az előadók és nézők közt: alkalmasint nem jönnek zavarba az előttünk történők láttára, s megértenők még a legdarabosabbaknak tetsző jeleneteket is; meg azon személyeket, a kik egészen ismeretlenek előttünk.

Így állván a dolog, csodálkozhatik-e valaki azon egymásnak ellenmondó ítéleteken, a miket ez vagy amaz új darab felől hall. Senki sincs egyértelműen azzal, a mit egy másik mond. De hát ugyan hol is volna olyan ember, ki a valóságban megtette volna az élet mindenféle tapasztalatait? Mihelyt nem segít emlékezetiünk s nem kiálthatjuk: „minő igaz“, készen vagyunk egyszerre azt kiáltani: „milyen hazugság.“

Im, e jelenséget tapasztalom a közelebbi évek folyamán keresztül. Nem igen van egy-egy furcsább látvány, mint azon egymásnak ellentmondó érzelmek, melyek a sokaságon átvonulnak; s az a gyors hullámzás, mely gondolatait tova ragadja. Magatartása minden pillanatban változik. A földszinti nézők hangosan kaczagnak, míg a páholyok hidegen maradnak. S viszonzásul, mikor a páholykör tapsol, a földszinti közönség nem látszik érteni, hogy mi az. A legáltalánosabb csend közepett felsívít egy egyes vilogás, mintha a szerzőnek egy szava, mely az egész közönségre nézve rejtély, arra lett volna szánva: hogy egyetlen egy nézőt felecsiklandjon. Hallani kaczagást, megdöbbenést, sirást, mormogást s mindezt egy rövidke negyedóra lefolyta alatt. Egyik rész igen sokat ért, a másik rész majd semmit sem.

Ezek szerint a realista drámaturgia magas igényei csak félig igazolhatók; ez azt állítja maga felől, hogy mindenekelőtt igaz kíván lenni és hogy az igaz iránti szeretetéből következik: hogy a nyelvben minden költészetet, a jellemekben minden eszményítést mellőz. De a néző azt feleli neki, hogy rá nézve a realitas úgy igaz, ha saját tapasztalatból ismeri. Annak, hogy a realismus így megrohanta a színpadot, van még egy más s tán sokkal fontosabb következménye is; ez azon átalakulás, melyen a színművészet egészen alászállani készül. A színművészet lényegileg a feltalálási szabadságnak s értelmes engedelmességnek egy bizonyos vegyületéből áll; neki nem szabad magát vakmerőleg a költő helyébe állítani s feltalálni mást, mint a mi a költőnél van; de más felől lealáznia sem szabad magát annyira, hogy szolgailag másoljon. A színész sem teremtő, sem utánczó; ő magyarázó, tolmácsoló. Azon személyt, a melyet képvisel, nem lehet másképp fognia fel, mint a költő a ki azt teremtetten, s mindamellett hogy megérthesse, kénytelen assimillálni azt s így szükségesképp módosítja. A színész művészete annál tökéletesebb, mentül teljesebb s elmésebb ez az assimilálás. A színész művészete hasonló a metszőéhez: a kivitelhen

mindent merhet, föltéve, hogy a mester gondolatát természet ellenessé nem teszi. Köre tehát nem oly szűk, mint egyelőre gondolnók, de kényes és nehéz, mintán neki respectálnia kell az általa képviselt személy főbb vonásait, s feltalálási köre csak a részletekre szorítkozik. Egy kis árnyalat, egy különböző hangnyomat elégséges arra, hogy szerepet módosítson s egyik színész magyarázatát megkülönböztesse a másiktól. Mi kívántatik még hát arra, hogy ez az egyszersmind szabad és alárendelt, elmés és tanulékony magyarázó művészet: kellőleg mozoghasson? Az, hogy a költő által előállított jellemek elég terjedelmesek legyenek arra, hogy különbözőleg lehessen magyarázni, s legyen meg bennök az a bizonyos meghatározatlan valami, a mi nélkül nagy jellem nem lehet, úgy mint nagy műremek sem. Ha a jellemek rendszeres szabátossággal kimérvék, ha korlátolva vannak az idő, jelmez, foglalkozás stb. minden szánandó megszorításai által, s nem áll hatalmukban e körülmények zsarnoksága alól menekülni, széttörni a szűk keretet, melybe a költő kénytelen volt beszorítani őket — ily esetben magyarázó vagy tolmácsolói feladat lehetlenséggé válik, s a színész számára nem marad fen egyéb: szolgálai utánzásnál. Egyetlen egy részlet kihagyása, egy kis árnyalat hozzáadása elégséges ál-szinben tüntetni föl a jellemet, mit a színésznek személyesítenie kell. Ez esetben nem a színész assimilálja a szerepet, hanem ez a színészt.

A ki állításomban kétkednék, színházainkba utasítom, hogy győződjk meg saját szemei és tapasztalatai után a szolgáliságnak ez új neméről, melyet a realis drámákkal az ifj. Dumas és társai vetettek a színészek nyakába. Nézze meg bárki e kérlelhetlen szabátossággal kimért jellemeket, melyek legkisebb kicsapongást sem engednek a képzelemnek; oly szűk körre szorítvák ezek minden oldalról s a köz élet körülményei úgy körül fonják mindenfelől, mint valami keret a belé helyezett arczképet. A szavak itt szigoruan kifejezik azt, a mit a személy gondol és érez, s a magyarázatra nincs semmi anyag fen hagyva. A legteljesebb igyekezettel sem tudná megmutatni bárki is, hogy itt a színészre nézve egynél több modor is lehet a magyarázatra. S a mi még ennél is nagyobb baj, e szűk magyarázat-körre szorított szerepek nem igen szenvednek meg többet egy magyarázónál, s így kirekesztőleg egy színész tulajdonaivá szoktak válni. A legtehetségesebb színész, a ki nem szolgálai másoló, a ki magyarázatával fölemeli a legjelentékenyebb szerepet, ki tudja törteni belőle a köznapiast s kifejti a mire csak célzás van téve: e szerepekben nem használhatja e tehetőségét, s ifj. Dumas és társai darabjaiban kénytelen aláhajtani nyakát azon szolgáliságnak, melybe a drámai realismus igázta a színészetet. Itt nem szabad semmit változtatni a szerző gondolatán, nem szabad mellőzni semmi részletet, hanem mindent végig kell játszania az adott utasítás szerint s alkalmazkodnia kell a realitáshoz. A legügyesebb színésztől is képtelenség volna föltenni, hogy egy második magyarázatot találhasson e szerepekre nézve, a nélkül, hogy meg ne hamisítsa

s természetellenessé ne tegye őket. Ez az a haladás, mit a reális drámák hoztak létre a színművészetre nézve.

Rég óta megdöbbenve nézem azon szembeszökő ellentétet, mely a mai színművek valódi értéke s azon siker között van, melyet a színpadon aratnak. A jelen korszak minden irodalmi termékei közt ezek részesülnek a lehangosabb tetszésben, aratják a diadalt mindenfelé s pedig legtöbbször csak a feledés számára vannak készítve. Sikerök nagyon ritkán áll arányban érdemükkel. Mindazok, a kik a színházakat járják, meggyőződhetnek a felől, hogy ezekben a sikerre nézve semmi szükség sincs a nagy írói tehetségre. Mikép a szónoknál a taglejtés, hanghordozás tetszést arat a beszéd számára, így van a színpadon is, — a színész játéka, a jelenetek változatai fentartják a darabot.

Az a kérdés merül föl itt : vajjon a drámai művekben az irodalmi becs csak másod fontosságú dolog-e ? vajjon a túlsúlyt a cselekvényre kell-e fektetni, még a költészet, igazság, józan értelem, s írói művészet kárával is ? A drámaszerző emelkedhetik-e az író, vagy ez a drámaszerző fölébe ? Erre valószínűleg a leghelyesebben nyerhető felelet az, hogy a kérdés nem egy, azonban igen könnyű úton megoldható mégis. Ily kérdést tenni föl, tulajdonkép garázdaság is, mivel igen észszerű kívánság, hogy a színmű ügyesen legyen szerkesztve, miután előadásra van szánva és igen természetes, hogy az irodalmi kellékeknek is megfeleljen, miután az írói művek osztályába tartozik. E szerint a válasz egyszerűen ez : a színmű legyen ügyesen szerkesztve és gonddal megírva. Azon kérdést illetőleg : két darab közül, melyek egyikében a cselekvény elemei, másikában a nyelv és irány vannak túlsúlyban, melyiknek adható előny a másik fölött ? — feleletem ez : rám nézve meglehetősen közönyös dolog, hogy ez elemek egyike vagy másika némileg túlsúlyban áll értékre nézve, csak hogy arányosan legyenek egymással vegyítve s a darabnak legyen megadva sava borsza. Több éve már, hogy e kérdés élénk vitatárgy a drámaírók közt. A költők, vagy a kik legalább költőknek tartják magokat, nem tudnak elég fitymálással szólni a dráma-írókról, a kik azt hiszik, hogy színpadon a cselekvény minden, s a nyelv, költészet s helyes megjegyzések elengedhető feltétel; az ex professo drámaírók pedig alig tartanak valamit nevelésesebbnek a költőknél, a kik azt képzelik : hogy egy színművet jól össze lehet állítani elegia, dithyramb, sonett s több ilyenféléből, melyek egymás után váltakozva következnek s a cselekvényre semmi rendkívüli szükség nincs, elég, ha mint egy vékony, láthatlan fonalszáll összefűzi a ráillesztett gyöngyöket. Ez esztelen vitából az eredmény az, hogy az egyik igen sokat áldoz, a másik majd semmi gondot sem fordít a színpad igényeire.

Általános szabályként és minden kivétel nélkül áll az, hogy minden darab, mely az olvasó tetszését megnyerni nem bírja roszt, vagy közepes. S ha e szabályt a jelenkori színművekre alkalmazzuk, ugyan mondjátok meg, hány maradhat fen közölök ? Az újabbak közül e mérleg szerint akartam egy-néhánynak becséről ítéletet hozni; fájdalom,

a drámai illüsióval minden illat oda lett s nem maradt egyéb hátra az üres üvegnél. Párbeszédei bágyadtak, nincs meg többé benne az az elevenség, melyet a játszó szemei öntöttek beléje, nincs meg az a zamat, a mit ez szavaival adott nekik. A mese gyöngye, laza, összefüggés nélküli, a jellemek mitsem érnek.

Így állunk újabbkori drámáinkkal.

Ebből láthatjátok, hogy a szegénység soha sem volt nagyobb, teljesebb mint jelenleg. Mintegy tizenöt éve, vagy valamivel még több, hogy kezdetét vette e hanyatlás, melynek lassu és folytonos súlyedését kísérni lehetne; de a dráma művészet színvonala soha oly alatt nem állott, mint az utóbbi két év alatt. A szinpadi hanyatlás megállapodhatik, hisz a drámai művészet már a festészetig szállt alá, s most e téren futja rendes pályáját. Fölemelkedik-e e festészeti körből, és hogyan fog fölemelkedni? Lassan, miként lefelé szállt, vagy hirtelen egy varázs ütésre, melylyel egy ismeretlen lángész egy estve visszragadja azon magasságig, melyből aláhullt, s mely napjainkban többé megközelíthetlennék látszik? Ez a jövődő titka.

FEKETE MIHÁLY.

LABOULAYE BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEFRŐL.

Báró Eötvös Józsefnek két kötetű nagy munkája „A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra“, mely sok évi tanulmányozásnak, terjedelmes olvasottságnak és mély gondolkozásnak szüleménye: a magyar tudományos Akadémia részéről, a nagy jutalomnak odaítélése által, kitüntetést és méltánylást nyert ugyan, de a közönségben, hihetőleg tudományoszerű modora és terjedelmessége miatt, nem terjedt el annyira, nem gerjesztett oly figyelmet, minőt belbecsénél, a benne kifejtett elvek és eszmék újdonságánál és alaposságánál fogva, érdemelt volna. Ennek egyik főoka az lehetett, mert bennünk, politikai olvasmány dolgában, csak a napi kérdéseknek metsző modorú s egy kis polemiával fűszerezett tárgyalása bir érdeket gerjeszteni, figyelmünk hamar kifárad már valamivel hosszabb hirlapi cikk, hát még két vastag kötetű munka olvasásában és, gyakorlati nép létünkre, minden theorizálástól fáznak.

E munkát illetőleg megszégyenített a külföld. Az német fordításban is megjelenvén, nagyobb hatást tett s általánosabb elismerésben részesült a külföldön mint a szerzőnek saját hazájában. Nem csak a tudós németek, kikről tudjuk, hogy az elméleti fejtegetéseknek és az elvont tudományos elmélkedéseknek a túlságig is barátjai, de a gyakorlati irányú s a tudomány száraz elvontságaiban nem igen gyönyörködő franziák is, nagy érdekű, fontos tartalmú és a politikai tudományokban mintegy korszakot alkotónak ismerték el e munkát.

Ily értelemben nyilatkozott e munkáról legújabban az „Académie des sciences morales et politiques“ egyik kitünő tagja, s Franciaország

első rendű jogtudósa és publicistája : Laboulaye Edouard, a „Revue nationale et étrangère“ folyó évi novemberi két füzetében „L'état et ses limites“ czimű értekezésében, melyben feladatául tűzi ki azon határok kijelelését, melyeken túl az álladalom hatalma nem terjeszkedhetik a nélkül, hogy az egyéni szabadságot meg ne semmisítse. Az államnak mindenhatóságát az egyén irányában, annak mindenbe avatkozását veszedelmesnek tartja a szabadságra nézve s ennél fogva korlátozandónak az alkotmányos országokban is, mert az alkotmányos formák magokban még nem biztosítják az egyéni szabadságot, a mennyiben ezek mellett a fejedelmi hatalom korlátozva lehet ugyan, de határtalan marad a többség önkénye a kisebbség fölött. Egyre megy, akár egy ember, akár a többség gyakoroljon zsarnoki hatalmat. A feladat tehát szinte az, hogy egy felől az állam s illetőleg a kormánynak és más felől az egyénnek jogköre meghatározottassék. Kíváncsú és szükségesnek tartja, hogy a kormány a maga jogterületén erős és hatalmas legyen, de úgy, hogy az egyén jogkörét meg ne sérthesse.

Laboulaye ezen értekezésében kifejti nézeteit, különös tekintettel némely, e kérdéssel foglalkozó újabb munkákra, s Eötvösén kívül még a következő három munkát ismerteti olvasóival:

Ideen zu einem Versuch die Gränzen der Wirksamkeit der Staaten zu bestimmen von Wilhelm von Humboldt. Berlin 1851.

On Liberty, by John Stuart Mill London 1859.

La Liberté, par Jules Simon, Paris 1859.

E négy munkában tehát magyar, német, angol és francia státus férfiú kísérlette meg e fontos kérdés megoldását. Laboulaye mind a négy munkáról méltánylattal és dicsérrettel szól, de elsőséget köztük a magyarnak ad, minem csak abból tűnik ki, mit Eötvös munkájáról mond, hanem még inkább abból, hogy értekezésének első része, melyben bevezetésekképen az illető munkák ismertetéséhez a kérdést tüzetesen tárgyalja : csaknem egészen Eötvös munkájából van merítve elannyira, hogy annak csak mintegy rövidített s a francia közönség ízléséhez és szükségéhez idomított compendiuma.

Miután értekezésének második részében előbb Humboldt Vilmosnak, azután Millnek munkáit, azok irányának kimutatásával s némely kivonatok idézésével ismertette, Laboulaye áttér Eötvösre, s róla és munkájáról következőleg szól:

„Eötvös Franciaországban még kevésbé ismertetik, pedig ő Magyarországnak egyik legkitűnőbb, egyik leghiresebb embere. Költő, regényíró, politikai író, a forradalomban is szerepelt s egy ideig közoktatási miniszter volt. Jelenleg a magyar Akademiának (másod) elnöke ; hivatalos volt a birodalmi tanácsba és minden arra mutat, hogy politikai pályája még korán sincs bevégezve.“

„Eötvös nevezetes könyvet írt, mely nekünk francziáknak talán nagyon is tudományos formában, igen helyes nézeteket foglal magában azon három nagy kérdés felől, melyek az újabbkori népeket izgalom-

ban tartják, a nemzetiség, egyenlőség és szabadságról. A szabadságnak problémája, melynek a szerző elsőségét ad, s melytől a többiek megoldását függővé teszi, munkájában magasabb szempontból van tárgyalva mint Mill dolgozatában. Különböző állásponton s mintegy különböző színpadon állva, Eötvös az állam feladatát s úgyszólván szerepét, helyesebben mutatja ki; az általa ajánlott politika, habár alapjaira nézve lényegesen nem különbözik is Mill úrétól, mérsékeltabb és inkább van idomítva a continentális államok viszonyaihoz.

„A történelem fonalán Eötvös bebizonyítja, hogy mai nap nagy államok létezése szükséges; ezek létezése biztosítja a nemzetiséget és függetlenséget. De nagy államok nem létezhetnek s magokat fen nem tarthatják, ha az állam nagy hatalommal nem bír. A középkori eszméknek ideje lejárt; nem az a feladat most, hogy a központi hatalom ereje osztály- vagy helybeli kiváltságok által megtöressék, a feladat az, hogy az egyének szabad kifejlése biztosíttassék az állam jogszerű tekintélyének csorbitása nélkül.”

„Ezen problémára nézve a szerzőnek nézetei a következők: szintoly eredeti és új, mint helyesen kifejtett nézetek.”

„Az államnak czélja a polgárok erkölcsi és anyagi érdekeinek biztosítása. Ennél fogva az államhatalomnak fentartása a szabadságnak első biztosítóka.”

„Hogy a nemzeti függetlenséget sikeresen védhesse külellenség irányában, hogy minden polgárnak jogait biztosíthassa, az államnak nevezetes erőre van szüksége. Erőt csak a hatalom eszközeinek összcsatése adhat. Az újabbkori polgárisodás elemeinek sokfélesége és egymásba szövődése folytán a nagy hősök ideje lejárt, kik magok erejéből voltak képesek az államok sorsát eldönteni. Mai nap csak egy kormányrendszer és szervezet képes az államnak erőt adni, s ez a hatalom eszközeinek központosítása.”

„De ezen központosításnak határai vannak s annak nem szabad mindenre kiterjednie. Melyek e határok? Az állam jogszerű feladatának és a hatalom eszközei központosításának határa egy és ugyanaz. Az állam más mint a társadalom, más mint az egyén. Az állam erős legyen, szava eldöntő saját jogkörében; de a társadalmi és az egyéni élet e jogkörön kívül esik.”

„Rousseau-nak elmélete (mely az egyént teljesen alárendeli az államnak) csak is e körlátolt értelemben való. Ha a haza függetlensége vagy a belbéke forog szóban, akkor áll azon elv, hogy az állam minden egyes polgárainak összege, hogy a közjó magába foglalja mindenkinek egyéni javát, hogy a közakaratnak alárendelendő minden egyéni akarat, mert külháború vagy bellázadás által ki nem veszélyeztetik?”

„De másképp áll a kérdés ha más térre lépünk által. Rousseau rendszere nem tartható, midőn oly belügyek jönnek szóba, melyek nem érdeklik a közbátorságot, s világos hogy ilyenekben, még oly országokban is, hol általános szavazatjog divatozik, az állam akarata nem foglalja magában minden egyes polgár összesített akaratát, hanem csak

a többség akaratának kifejezése. A tapasztalás bizonyítja, hogy az ekképen nyilvánuló közakarat nem ritkán a minoritásnak és az egyéneknek elnyomására vezet.⁴

„Hol találni biztosítékot a többség zsarnoksága ellen? Alkotmányos kormányformákban? Nem, mert ez, mint mondatott, a többség uralkodása, mely lehet igazságtalan is, erőszakos is. Ebből ne következtesse senki, hogy Eötvös az alkotmányos intézményeknek csekély becsét tulajdonít. Tizenkét év óta azok mellett küzd, és el kell ismerni, hogy Magyarországon a jelenkorban ily hűség az alkotmányos formákhoz, őszinte ragaszkodásnak bizonyítéka. De Eötvös ez intézményektől nem vár és nem követel többet annál, mit azok adhatnak. Nemzeti képviselet, a sajtó és szószék szabadsága egyfelől a belügyekben mérsékelik a kormány hatalmát s más felől hatalmassá teszik a nemzeti becsület védelmében a külföld irányában; de bármilyen erős és szükséges biztosítékot nyújtsanak, az egyénnek elnyomás elleni biztosítására nem elegendők. Ha politikai vagy vallásos szenvedélyek izgatnak fel egy nemzetet, mi gátolja a közvéleményt, hogy erőszakra ne vetemedjék, mi akadályozza a képviselő testület többségét, hogy üldöző rendszabályokra ne szavazhasson? A tizenhetedik században az angol törvények, melyek a katolikusok ellen, habár a parlament által hozattak, szintoly kegyetlenek, szintoly igazságtalanok, mint a korlátlan hatalmú francia király rendeletei a protestansok ellen. A példát távolból veszem (úgymond Laboulaye) nehogy sértő és ingerlőnek tessenem. De nem kellene sokáig újabbkori és közelebbi példákat keresnem annak bebizonyítására, hogy bizonyos korszakban a sajtó ítélete sem csálhatatlan, és hogy képviselő testületektől sem várhatni mindig igazságot és részre nem hajlást.“

„Hol találni tehát sikeres biztosítékot, mely az egyént megóvja akár a kormánynak, akár a népválasztotta képviselet többségének zsarnokságától? Erre csak egy mód van, az államhatalom határainak kijelélése, meghatározása azon jogkörnek, melyben tekintélye minden kifogáson felül áll, de melyből kilépnie nem szabad. Vagy más szavakkal a központosításnak, (mely hasznos és jogszerű míg az ország függetlenségének és a belbékének fentartására szorítkozik, de zsarnokivá és forradalmivá lesz vagy lehet, ha ezen jogköréből kilép) határt kell szabni, az egyénnek önmaga feletti rendelkezhetése, a self-government által; nyelvünk nélkülözi a szót, mertmagával a dologgal nem birunk“¹⁾.

„Ezen egyéni self government jogkörébe tartoznak, mint

¹⁾ Ezt a francia író saját nemzetéről mondja, mely a túlságos centralisációnak, a mindenre kiterjeszkedő államhatalomnak bilincseiből, bár mely kormányforma alatt sem birt eddig kiszabadulni. Mi e tekintetben szerencsésebbek vagyunk. Az önkormányzás gyakorlatában századokig voltunk s most tizenkét évi szünet után ismét annak birtokába lépünk, s nyelvünk is a fogalomnak teljesen megfelelő szóval bír.

ennek természetes és szükséges következései, az egyéni szabadság, a vallási szabadság, az oktatás szabadsága, a sajtó szabadsága, a municipális szabadság és az egyesülési szabadság. Ezen a téren Eötvös Humboldt és Mill nézeteivel találkozunk. Legerősb bizonyítéka az igazságnak, ha egymástól különböző szellemek, különböző szempontból indulva ki, a végeredményben találkoznak a nélkül, hogy egymást keresték volna.“

„Vajjon ez eszmék egybevágának-e a tapasztalással? Hogy erről meggyőződjunk, csak szeméinket kell nyitva tartanunk. Mely országok szenvednek inkább a forradalmi bajban? Angolország-e vagy Ausztria? Franciaország-e vagy Amerika? Nápoly e vagy Belgium? Azt mondhatnók, hogy a centralisatió és a forradalom karöltve járnak.“

„Mi gátolja az érintett reformot, mely által az államhatalom mit sem vesztené, mert általa szintannyit nyerne valódi erőben és befolyásban: a mennyit a reá nézve csak bajt okozó és veszélyes jogokban vesztené? E reformnak főakadálya az előítélet. Mi át vagyunk hatva a görög és római eszméktől, ezek képezik alapját democraticus és socialisticus elméleteinknek. Ezen állítólag szabadelvű rendszerek, a népek látszólagos souverainitást adnak a valóságban csak az államhatalomnak zsarnokságát szilárdítják meg. Ha azt akarjuk, hogy a polgárisodás a valóságos haladás útján menjen előre, ha a forradalmat le akarjuk fegyverezni, fel kell szabadítani az egyént, ki kell fejteni az egyéni szabadság feltételeit.“

„Azok, kikben csekély a hit és bátorság, szüntelen azt állítják, hogy mai nap a haladás lehetetlen. Korunkat a római császárság utolsó korszakához hasonlítják, azon erkölcsi súlyedést emlegetik, mely akkor úgy mint ma, a túlságig vitt civilisációnak volt kifolyása; ugyanazon mértéktelen vágy anyagi élvezetek után, azt mondják; ugyanazon hiánya az erkölcsi elveknek az egyénben és a tömegben; ugyanazon meghunyászkodás az uralkodó hatalom előtt, bármely alakot öltön ez; ugyanazon becsmélése mindennek mit a régebbi idők tiszteletben tartottak; ugyanazon üresség az emberek lelkében. Ezek felületes nézetek. Szerencsénkre roppant különbség van a két egymással párvonalba állított korszak között.“

„Midőn az ókori polgárisodás vesztére hajlott, az már bevégezte volt rendeltetését. Eredménye az egyénnek teljes szolgasága volt az állam irányában. Ama híres jogtudósok, Papinianus, Paulus Ulpianus stb. soha nem tanították azt, hogy a polgárnak, mint egyénnek és embernek, jogai is lehessenek, melyeket a császár, mint az államnak személyesítője, tisztelni köteles lenne vagy lehetne; az emberi és egyéni jogoknak szentsége keresztyén eszme, melyről az ókor paganizmusának fogalma sem volt. Mai nap ezen eszme alapját képezi a polgárisodásnak. E tannak gyakorlata néha és néhol hanyatlik ugyan, de az emberi jogok, a testvériség és egyenlőség érzete, mely a keresztyén vallásnak lényege, mély gyökeret vert mindnyájunk lelkében.“

„A római császárság utolsó korszakában a zsarnokság súlya

elfojtotta a szabadság és haza szeretetét; az ókori civilisációnak lelke kihalt. Maínap a szabadságnak, a polgári, egyéni, keresztyén szabadságnak szeretete szenvedélylyé vált, naponkint nő és terjed. A sok forradalom vészeiben, egyenlőség, nemzetiség, alkotmány neve alatt mit egyebet keresnek, követelnek a népek a szabadságnál. Az oly vágyaktól áthatott társadalom nem haldoklik. Oly civilisatio hanyatlík és vesz ki, melynek éltető eszméje kihalt. A mi korunk ellenben, egy új éltető eszme szülésének vajudásaiban szenved; ez után törekszünk folytonosan a nélkül, hogy bármely akadály kifárasztana, bármily szenvedés leverne. Ne ijedjünk vissza hiú rémképektől. Régi bor, mely eczetesedni kezd és új bor, mely forrásban van, egyaránt zavarosak; de ama forrás romlásban végződik, emeből nemes ital válik. Legyen hitünk a jövőben.“

„Nehéz a tusa, borúlt a nap; de az nem a hatalomért tusakodó két párt, hanem két különböző polgárisodás közt folyó harc. Róma és Germania újra megkezdték régi párbajukat; a pogány és a keresztyénesség eszméi, a zsarnokság és a szabadság újra versenyeznek a világ uralmáért. Bármí nehéz a csata, eredménye kétséges nem lehet. Ha egy igazság napvilágra jut, ha az emberiség szemei egy emelkedő új vezércsillag felé fordulnak, a siker bizonyos s csak az idő kérdése. A szenvedélyek elavulnak és változnak, a pártok gyengülnek s kifáradnak, csak az igazság halhatatlan. Franciaországban hol minden önálló szervezet megsemmisített, hol a polgárt az állam gyámságára szoktatták, hol az egyén úgy szólván megfosztatott azon tehetőségtől is, hogy önmagát kormányozhassa, nem egy nap alatt lehet átalakítani egy ily mélyen meggyökerezett rendszert. Oly fa, melyet egy félszázadig francia modorban nyirbáltak, egy éjszakán nem hajthat szabad és terepélyes ágakat; sokáig kell várnunk míg enyhítő árnyát élvezhetjük. De hagyján! Az eszme halad és meghódítandja az emberek szellemét; az állam is megértendi valódi érdekét s akkor be lesz végezve a forradalmak korszaka. Mihelyt az állam megszűnik a polgárra nehezedeni, a szabadság csodás erővel fog kihajtani.

„Bátorság! (így végzi Eötvös) nem haladunk a romlás hanem a keresztyénesség elveinek győzelme felé; minél magasabbak és fenyegetőbbek a hullámok, annál bizonyosabb, hogy a parthoz, a révhez közelünk. A csalódások melyeken átestünk, a forradalmak, melyek által hanyattunk, szükségesek voltak arra, hogy a tévutat felismerjük, melyeken a politika eddig járt, s hogy azt elhagyni siessünk. Most csak erélyre és önfeláldozásra van szükségünk. Feladatunk ki van jejelve s a győzelem biztos. Az eszmék világában végre is mindig az igazságé a diadal s az igazságért küzdő bátorságé. A keresztyénesség erkölcsi elveinek alapjára tiszta kezek fogják felépíteni azon államépületet, mely gyermekeinknek biztos hajlékúl szolgáland.“

„Hat esztendeje, hogy Eötvös e lelkes szavakat írta; akkor ábrándozónak hitték; Ausztria hatalmának gyarapítását és szilárdítását abban kereste ha húszféle (?) népfajt a centralisatio jármába fog;

és ma, az akkor meg sem hallgatott theoreticusnak eszméi nyerne diadalt. Bár csak Magyarország is hallgatna böles tanácsára s megértene, hogy századunkban a szabadság feltételei mások mint a régi feudális alkotmányok korában. Mai nap, mint Eötvös igen helyesen mondja, a problema nem az államhatalom gyengítése, hanem az egyének erősítése.“

E szavakkal ismerteti a nagyhirű francia jogtudós hazánkfiának jeles, nálunk nem eléggé ismert s méltányolt munkáját. Ezután által megy saját földijének, Jules Simonnak munkájára, s noha erről is igen dicsérőleg szól, még is több helyen elismeri és kimutatja, hogy az elvek és eszmék tiszta, világos és határozott formulázásában és kifejtésében a magyar író utól nem éri.

Csalatkoznék a ki Eötvös 'méltánylását Laboulaye részéről egyedül abban keresné, mit annak munkájáról szólóban mond s mit felebb kivonatban közöltem. Sokkal hizelgőbb a magyar íróra és státus-férfiúra nézve az, hogy a francia publicista hazánkfiának tanait, elveit, eszméit sőt okoskodásainak egész fonalát magáévá teszi egész cikkén keresztül, ott is hol róla említést nem teszen. Ezt ne értse senki úgy, mintha a jeles francia író plágiummal vádolnám, de megtörtént rajta az, mi akárkin megtörténik, a ki valamely fontos kérdésről maga is gondolkozott s arról mások nézeteit is figyelemmel áttanulmányozta. Ezek, kivált ha saját felfogásával egybevágnak, s ezenfelül szerencsésen formulázzák és kifejtik saját nézeteit: a tanulmányozóban mintegy vérré válnak; s ha utóbb ugyanazon kérdést maga is tizetesen tárgyalja, akaratlanul és öntudatlanul is azon író eszméit és gondolatmenetét reproducálja, ki saját szellemére annál mélyebb hatással volt, mennél tisztábban és hívebben látta benne visszatükrözve saját meggyőződését. Laboulaye értekezése tehát nem plágium, nem kivonat vagy kiírás Eötvös munkájából, de teljes joggal mondhatni, hogy azt egészben és részleteiben Eötvös nézeteinek és eszméinek szelleme lengi át. Ennek bebizonyítására az egész több ívekre terjedő értekezést kellene lefordítanom, s még akkor is sokan e folyóirat olvasói közül nem ítélnének állításom valóságáról, mert attól tartok, hogy csak kevesen olvasták el hazai írónk munkájának két vastag kötetét, melyeket a külföld tudósai tanulmányuk tárgyává tettek és irányadónak fogadtak el.

A túlságos centralisatió, mely nem szorítkozik az állam legmagasabb céljaira, hanem az egyéneknek és helyhatóságoknak minden legkisebb ügyeibe is avatkozik s a polgárokat örökös gyámság alatt tartja, nagy tehetségű és ügyes fejedelmek alatt hatalmassá tette ugyan Franciaországot, de a valódi szabadságot soha sem gyökereztetette meg e nemzetnél. A római jogtudósoknak azon axiomája: *quod principi placuit legis habet vigorem*, Franciaországban minden kormány forma alatt, a régi monarchiában, miután az a feudalismus hatalmát megtörte, s az imperialismus uralkodása alatt, de még a köztársaság és az alkotmányos monarchia alatt is divatozott, s gya-

korlatban a társadalmi élet minden viszonyaira alkalmaztatott, csak azon különbséggel, hogy a princeps korlátlan jogai a köztársaságban és az alkotmányos monarchiában egy választott törvényhozó gyűlés többségére vagy is annak vezetőire s az ezek által támogatott kormányra ruháztattak által. A népfelség nevének uralkodása alatt s az általános szavazatjognak gyakorlata mellett is, az elméletileg souverain nép joga gyakorlatban arra szorítkozott, hogy képviselőt válasszon, s ez actus után lemondott souverain hatalmáról s azt az ország választottainak többségére ruházta. A francia polgár a gyakori kormányváltozások és forradalmak daczára, egyéni és helyhatósági viszonyaiban mindig függő maradván a bármely néven nevezendő kormány tisztviselőitől, egyéni és helyhatósági szabadságot nem ismert.

Ezen túlságos centralisatiója, s úgy szólván mindenhatósága a kormány hatalomnak volt egyik főoka ama számos forradalmaknak, melyeken Franciaország keresztül ment. A polgárok egyenként száz meg száz alkalommal fájdalmasan érezték a kormány gyámságának békóit, mely a közélet terén minden szabad mozgást, minden önálló tevékenységet gátol; minden egyes nagyobb vagy kisebb tisztviselő hibáját a középponti kormánynak, a hibás közigazgatási rendszer nyomasztó hatását a fenálló politikai alkotmányformának tulajdonították, a monarchiából a köztársaságba, ebből ismét a monarchiába vágytak vissza, míg végre a sok apró sérelem és panasz összege viharra vált, mely elseperte az épen létező kormányformát s helyébe mást állított. Így váltották fel egymást Franciaországban rövid idő alatt a legellenkezőbb alkotmányformák. A Bourbonok korlátlan monarchiáját a köztársaság, ezt a consulság és imperialismus követte, mire ismét a Bourbonok alkotmányos chartával, ezekre az orleans dynastia módosított chartával, s újra a köztársaság és imperialismus következtek. A baj gyökerét nem ismervén a francziák, annak orvoslását a politikai alkotmányok vagy a dynastiák változásától várták, holott azon csak a közigazgatási hibás rendszer átalakítása segíthetett volna, mely minden változás daczára mindig ugyanaz maradt. A francia nép maga is már annyira megszokta a kormányhatalomnak mindenre kiterjeszkedését, hogy a közélet terén az egyes polgár a maga lábain járni úgy szólván, már alig képes. A népeknek és egyéneknek az önkormányzás gyakorlata is neveltetniök kell. Innen következik, hogy a francia nép a túlságos centralisatióból eredő bajokat érezi ugyan, de okait mindig másban keresve, ahhoz maga is ragaszkodik. Azon néhány francia publicista és státusférfiú tehát, kik e bajok orvoslását nem alkotmányozó örökös kísérletektől várják, hanem a közigazgatási rendszer megváltoztatásában s az államhatalom túlterjeszkedésének korlátozásában keresik: kénytelenek nem annyira a kormány organumaival, mint inkább magának a nemzetnek megrögzött előítéleteivel megküzdenni.

Ez volt célja Laboulaye szóban forgó értekezésének is az államhatalom határaitól, s e célra felhasználta az általa tanulmányozott és

ismertetett munkákban, s különösen az Eötvösében felhalmozott gazdag adat és eszmekincs, oly formában, minőt a francia közönség előítéleteinek legyőzésére leghatályosabbnak és célra vezetőnek tartott.

Abból, hogy a francia író kiválólag Eötvös munkájából vette legerősebb fegyvereit a centralisatio túlságainak megtámadására, kitetszik: mennyire alaptalan és igazságtalan azon vád, mely Eötvös ellen gyakran emeltetett, mintha ő túlságos centralista volna s e kedvencz eszméjének az önkormányzás, az egyéni szabadság előnyeit kész volna feláldozni. Ő alkotmányos alapon álló erős középponti kormányt akar ugyan, melynek kezeiben összpontosuljanak azon közügyek fonalai, melyek az ország önállása, integritása és belnyugalmára vonatkoznak; mindazon köz- és magánügyekre nézve azonban, melyeknek összpontosítása az államnak fentérintett főcéljaira nem multhatatlanul szükségesek, minők például a vallásiügy, az oktatásiügy, az ipar és kereskedésügy, az egyesülési jog stb. a lehető legtágabb egyéni szabadságnak és önkormányzásnak barátja és védője. Az államhatalom és az önkormányzás jogkörét elválasztó határokról elméleti nézeteit, tekintet nélkül egy vagy más ország s nemzet sajátságos viszonyaira, legkimerítőbben a szóban forgó nagy munkában adta elő, melyről oly politikai és tudományos tekintély, mint Laboulaye, elismerte: hogy e nehéz problémát legszerencsésebben oldotta meg. Egy írónak és államférfiúnak irányát nem kell s nem szabad egyes cikkekből vagy nyilatkozatokból vagy épen munkáinak kiszakasztott egyes helyeiből megítélni, hanem írói munkásságának és politikai működésének egészéből. A ki Eötvösnek, nem mondom minden politikai iratait, de csak ezen nagy munkáját, melyben politikai doctrináját egybefoglalva adja elő, figyelemmel átolvassa, vagyis inkább áttanulmányozza: az irányának ily egyoldalú felfogásától őrizkedni fog, s őt teljes meggyőződésből fel is fogja oldani a következetlenség vádja alól. Bizonyos határig a kormányhatalom összpontosítását s azon határon túl a municipális és egyéni szabadságot és önkormányzást ajánlani, nem következetlenség, hanem a viszonyok helyes felfogását tanúsítja. Ellenkezőleg azok, kik feltétlenül minden viszonyban vagy a centralisatio vagy a municipális autonomia elvét, mint általános panaceát, akarják alkalmazni: következetesek lehetnek azt megengedem, de egyszersmind nézeteik egyoldalúságáról, felületességéről és korlátoltságáról is tesznek bizonyosságot.

Mi Eötvös elméletének gyakorlati alkalmazását, hazánk sajátságos viszonyaira illeti, szívesen megengedem hogy még oly szűkkörü centralisatio is, minőt munkájában ajánl, veszedelmes lehetne reánk nézve mindaddig, míg azon abnormis viszony létezik, melynél fogva hazánk központja, értem a központi kormányt, anyagilag és erkölesileg a körnek határain túl esik. Ily viszonyokra Eötvös maga sem akarná alkalmazni elméleti elveit. De ha alkotmányszerű törekvéseinknek sikerül, pedig hiszem és reménylem hogy sikerülni fog, hazánk viszonyait az osztrák monarchia német-szláv tartományaihoz és annak belkormányát az 1848-ki törvények szelleme és betűje szerint úgy

rendezni el, hogy amazokkal csak a fejedelem személye és a közös érdek kapcsa által egyesítve, külbefolyástól független s az országgyűlésnek felelős belkormánynyal birjunk: akkor fogjuk a központosítás és önkormányzás határait biztosan kijelelhetni, akkor fogjuk aggodalom nélkül megadhatni a kormánynak a mi a kormányé, a törvényhatóságoknak a mi a törvényhatóságoké; akkor, de csak akkor jön meg ideje, hogy Eötvös elméleti elveit hazánkban életbe és gyakorlatba léptessük.

LUKÁCS MÓRICZ.

TARTALOM.

TIZENEGYEDIK KÖTET. — 1860. ÉV.

XXXV ÉS XXXVI. FÜZET.

	Lap.
IRÁNYESZMÉK. — VI. A hazán kívül lakás. — Gr. Mikó Imre	3
AZ ÉSZAKI SARKVIDÉKEK. — Harmadik közlem. V. Az északnyugati átjárás s a Franklin-járat maradványának fölfedezése. — Hunfalvy Jánostól	13
KATONA JÓZSEF ÉS „BÁNK BÁN“-JA. — Gyulai Páltól	72
GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN EMLÉKEZETE. — Gróf Teleki Domokostól	169
MAGY. TUD. AKADEMIA. — A magyarok Rómában 1350. — A világtörténet s az emberiség fajkülönbségei	179
IRODALMI SZEMLE. — Béla király névtelen jegyzője és német bírálói. — Szabó Károlytól. — Hamilton utazása : Sinai, the Hedjas and Soudan. T. D. — Washington in domestic life. By Richard Kush. T. D. — Shelley élete és művei Middletontól. Sz. K. — Humboldt bizalmas levelei. J. F. — Balkányi Szabó Lajos „Magyar ős meséi, a világtörténettel egyeztetve.“ Hunfalvy Páltól	184

XXXVII FÜZET.

BÉLDI PÁL ÉS A BUJDOSÓK. Történeti korrajz. — Szi- lágyi Sándortól	237
OLASZORSZÁG ÚJABB TÖRTÉNETEI. — Reuchlin nyo- mán. Első közlemény. — J. F.	270
A KÖZÉPKORI ÉPÍTÉSZET. — Első közlemény. — Henszlimann Imrétől	309
MAGYARORSZÁG ÉS ERDÉLY 1848 ELŐTTI ALKOTMÁ- NYA. — Első közlemény. — Wenzel Gusztávtól	334
IRODALMI SZEMLE. — A magyar városok monographiái. I. Kassa krónikája. Sz. S. — Az újabb francia szép- irodalom és a francia kritika. II. Drámairodalmunk. Fekete M. — Laboulaye báró Eötvös Józsefről. Lukács Móricztól	377

MEGJELENT S MINDEN HITELES KÖNYVÁRUSNÁL KAPHATÓ :

A MAGYAR TÖRTÉNELEMHEZ.

KÖZLI

SZALAY LÁSZLÓ.

Első kötet. Pest, 1861. Lauffer és Stolp.

„Somlyai Báthori Istvánnal Erdély politikai állásának egy új időszaka nyílik meg“ : írja Szalay előszavában. „Zápolya János, mint magyar király bírta vala Erdélyt; fia János Zsigmond is úgy bírta, mint ki még csecsemő korában magyar királynak választatott, a porta által annak ismertetett, s majdnem halálaig önmaga is királynak tartotta, írta magát, hívei által is királyul tiszteltetett. Utóda Erdély uraságában, Báthori István; mind Maximilián mind a porta irányában elvileg csak vajda, tehát tőlök függő tisztviselő volt; de tetteleg kevés idő alatt egészen függetlenné vált az elsőtől, mi szükségképen különválással járván az ezt uraló Magyarországtól, szabatosabbá fejlesztette Erdélynek a szultánhoz való viszonyát, szabályozva azt oly alapon, mely ha bár időről időre pillanatilag megingattathaték, mégis a nemzeti fejedelmek megszűnéséig valamennyi fővonásaiban megállott. Jelen kötet ezen fejlemény genesisét tünteti előnkbe kétszáz s egynehány okmányban. Eredetileg szándékom volt ezeket némi szerves egészszé feldolgozva mutatni be az olvasónak; de utóbb meggondolván, hogy magyarul levén szerkesztve majdnem megannyian, s tehát valamint történelmi tekintetben megbecsülhetlenek, úgy nyelvészeti ben is rendkívüli érdekekkel bírók : egész épségükben tétetnek ime közzé, kezem által csak annyiban egymáshoz illesztve, mennyiben a hézagokat egykorú történetírókból pótoltam s a deákul írottakat magyarra fordítottam, jelezvén ezeket az olvasó tájékozására az eredetiekétől különböző idéző-jellel. Melyik okmány honnan vétetett, megmondja mindenik számnál a lajstrom, mely historiai nyomozásaim jelen első kötetét berekeszti. A munka második kötete ezt nyomon fogja követni.“

HECKENAST GUSZTÁVNÁL MEGJELENTEK és minden

hiteles könyvtárúsnál kaphatók :

R E M É N Y.

Irodalmi és művészeti Évkönyv. Szerkeszti V a c h o t Sándorné.

Pest, 1861. Ára 12 frt.

„A lipcei díszkötésben, számos képpel, finom tömött papíron, legszebb nyomással kiállított negyedréti alakú album, hölgyeink díszasztalán a külföldi albumok mellett sem fogja magát elszégyeníteni“ : írja ez albumról a Szépirod. Figyelő. „A címlap előtt báró E ö t v ö s József sikerült arcképe áll, oly tiszta könyomatban, hogy aczélmetszettel vetélkedik. A kettős címlap elseje színezett könyomás, a remény allegorikai képével, magyar hősi alakokkal s a nemzet három színével érdekesítve. A többi magyarázatos kép : 1. Gr. Széchenyi István és fia, a mint egy sajkán a Duna hullámain szeldelik : háttérben a testvérváros, a lánczhi, gőzhajók. A könyomat élénk színezetű. 2. Mehádia. E fürdőnek vadregényes vidéke. 3. Cserna völgye, Mehádia fölött. 4. Gróf Batthyányi Elemér, Lajosnak nagy reményű árvája, lóháton egy parkban, színezett nyomással. 5. Kazinczy Ferencz ifjabbkori arcképe. 6. A virágöntöző, színezett eszményi kép. 7. Vaddisznó vadászat. 8. Ehrenfels. 9. Himalaya. 10. Vezuv — a czélmetszetek. A tartalom is méltó e kiállításához. Van benne novella báró E ö t v ö s től, báró P o d m a n i c z k y tól, Heckenast-Bajza Lenkétől; amerikai utazások R o s t i Páltól, uti emlékek V a c h o t Sándornétól. Verseket irtak : T o m p a (2), L é v a y (3), S z á s z Károly (2); G r e g u s s Ágost fordított idegen népdalt ad (4); a többi verset írják : L o s o n c z y, gr. W a s s Otilia (6), Izidora (5). Ki szeretteit alkalmi ajándékkal akarja meglepni : ajánljuk neki a Reményt. Szebbet (magyarban) nem igen adhat.“

KAZINCZY FERENCZ
LEVELEZÉSE BERZSENYI DÁNIELLEL.

1808—1831.

Kiadta Kazinczy Gábor. Pest, Heckenaszt Gusztáv tulajdona,
1861. Ára 2 frt 50 kr.

„Kinek Kazinczy és Berzsényi nem nagy — ír a egy irodadalmi tekintélyünk — nem kap a két író irodalmi viszonyán sem; a ki pedig tudja, hogy a nemzet szellemi életének egyik alkatrésze az irodalom műhelyeiből kerül: az kapni fog minden, mi a nagy író közel vezet szemei elébe. S mi teszi ezt inkább, mint a bizalom és barátság aegise alatt folyó levelezés?“ Ide járúl, hogy Kazinczy levelei a legszebbekhez tartoznak, a miket az írás e nemében a világirodalom felmutat; míg Berzsényinek, mint a mester maga (Kazinczy) mondá, minden levele „fölér egy dallal.“ — „E gyűjtemény, jegyzi meg kiadó, egy pillantást hagy vetnünk Berzsényi genialis, saját szerű, gyötrelmes önharcban vívódó, s e miatt mindinkább, s végre teljesen elboruló, kimerült, de mindig érdekes belső világába, miből művein egy-egy viszfény is alig sugároz.“ S a lapok, melyek hiteles „actáit“ adják Kazinczy viszonyának Berzsényihez, egyszersmind érdekes vonásokat nyujtanak nemzeti fejlődésünk egy nevezetes korszaka jellemzéséhez.

SZÍN MŰ VEK

JÓKAI MÓRTÓL.

Első kötet: I. A szigetvári vértanúk. II. Könyves Kálmán.

Második kötet: I. Dózsa György. II. Manlius Sinister.

Harmadik kötet: I. Dalma. II. A murányi hölgy.

Ára a 3 kötetnek 3 ft.

Kiadja Heckenast Gusztáv, 1860.

A MAGYAROK
ŐS TÖRTÉNELME.

Irta JÓSIKA MIKLÓS.

Három kötet. Pest, Heckenast Gusztávnál, 1861.

Ára a 3 kötetnek 6 forint.

„Eljöttnek hiszszük az időt — írja szerző — hogy az egyik hidfőtől, mely a történelmi regény, a másik hidfőig, mely a történelem maga, átboltozzuk hidunkat. E munka tehát egyenesen a regényolvasó nagy közönségnek van följánlva s nem egyéb, mint átvezető híd a regénytől a történelemig.“ Szól a szerző mindenekelőtt a népvándorlásról, aztán átmegy a hunokra, vagy kunokra és az avarokra, ott végezvén művét, a hol honi történetíróink tulajdonkép történelmünket kezdik.“

KAKAS MÁRTON
TOLLRAJZAI.

Két kötet.

Heckenast Gusztáv sajátja.

E két kötet az „Üstökös“ közkedvességű szerkesztőjének, részint a „Vasárnapi Újság“-ban, részint az „Üstökös“-ben elszórt prózai és verses dolgozatait foglalja magában.

